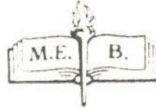
TÜRK DEVRİM TARİHİ ENSTİTÜSÜ

NUTUK

KEMAL ATATÜRK

Cilt: II
1920 - 1927

DEVLET KİTAPLARI

DOKUZUNCU BASILIŞ

MİLLÎ EĞİTİM BASIMEVİ — İSTANBUL

TÜRK DEVRİM TARİHİ ENSTİTÜSÜ

NUTUK

KEMAL ATATÜRK

Cilt : II

1920 - 1927

DEVLET KİTAPLARI

DOKUZUNCU BASILIŞ

MİLLÎ EĞİTİM BASIMEVİ — İSTANBUL 1969

Muhterem Efendiler;

Şimdiye kadar, vukubulan mâruzatım, şahsan ve Heyeti Temsiliye namına, temas ettiğim vakayi ve hâdisatın izahına mâtuf idi. Bundan sonraki beyanatım. Türkiye Büyük Millet Meclisinin küşadından ve alelûsul hükümet teşekkül ettikten bugüne kadar, vukua gelmiş olan hâdisat ve inkılâbata şâmil olacaktır. Bu beyanatım, esasen herkesçe vâzıhan malûm olan veyahut suhuletle malûm olması mümkün bulunan vakayi safhalarına aittir. Filhakika, Meclisin zabıtnamelerinde, vekâletlerin dosyalarında, matbuat koleksiyonların da, bu vakayi ve hâdisatın vesaikı mazbut ve mahfuz bulunmaktadır. Binaenaleyh, ben, bütün bu vakayiin yalnız istikameti umumiyesini işaret ve tesbit etmekle iktifa edeceğim. Maksadım, inkılâbımızın tetkikında tarihe medarı sühulet olmaktır. Bütün bu vakayi ve hâdisatın cereyanında, Türkiye Büyük Millet Meclisi ve Hükümeti Reisi, Başkumandan ve Reisicumhur sıfatlarını haiz bulunmuş olmaktan ziyade, teşkilâtımızın reisi umumisi sıfatiyle bu vazifeyi ifaya kendimi mecbur addederim.

I.

Türk Milletinin takibetmesi lâzım gelen siyasi prensip: Millî siyaset

Efendiler, Meclisin küşadolunduğu ilk günlerde; Meclise, içinde bulunduğumuz vaziyet ve şeraiti izah ve takip ve tatbikını muvafık mütalâa ettiğim noktai nazarlarımı arz

ettim. Bu noktai nazarların başlıcası, Türkiyenin, Türk milletinin takibetmesi lâzım gelen siyasi prensipe müteallik idi.

Malûmdur ki, Osmanlılar devrinde, muhtelif mesleki siyasiler takibolunmuştu ve olunuyordu. Ben, bu siyasi mesleklerin hiçbirinin, yeni Türkiye teşekkülü siyasisinin mesleki olamıyacağına kani olmuştum. Bunu, Meslise anlatmaya çalıştım. Bu nokta üzerinde, bilâhare de çalışmaya devam olunmuştur. Bu hususa dair, evvel ve âhir, vukubulmuş olan beyanatımın esas noktalarını, burada hep beraber hatırlamayı faydalı bulurum.

Efendiler, bilirsiniz ki, hayat demek, mücadele, müsademe demektir. Hayatta muvaffakıyet, mutlaka mücadelede muvaffakıyetle mümkündür. Bu da, mânen ve maddeten kuvvete, kudrete istinadeder bir keyfiyettir. Bir de; insanların meşgul olduğu bütün mesail, mâruz kaldığı bilcümle mehalik, istihsal ettiği muvaffakıyetler, mâşerî, umumi bir mücadelenin dalgaları içinden tevellüt edegelmiştir. Akvamı şarkiyenin, akvamı garbiyeye taarruz ve hücumu, tarihin bellibaşlı bir safhasıdır. Akvamı şarkiye meyanında, Türk unsurunun başta ve en kavi olduğu malûmdur. Filhakika Türkler, kablelislâm ve badelislâm, Avrupa içerisine girmişler, taarruzlar, istilâlar yapmışlardır. Garba taarruzlar, istilâlar yapmışlardır. Garba taarruz eden ve istilâlarını İspanyada Fransa hudutlarına kadar temdideden Araplar da vardır. Fakat, Efendiler, her taarruza karşı, daima, mukabil taarruz düşünmek lâzımdır. Mukabil taarruz ihtimalini düşünmeden ve ona karşı emniyete şayan tedbir bulmadan hareket edenlerin âkıbeti, mağlûp ve münhezim olmaktır, münkariz olmaktır.

Garbın, Araplara mukabil taarruzu, Endülüste ac ve şayanı ibret bir felâketi tarihiye ile başladı. Fakat orada bitmedi. Takip, Afrika şimalinde devam etti.

A t t i l â'nın, Fransa ve Garbî Roma topraklarını kadar teşmil edilmiş olan imparatorluğunu hatırladık tan sonra, Selçuk Devleti ankazı üzerinde teşekkü eden Osmanlı Devletinin, İstanbulda Şarkî Roma İm paratorluğunun taç ve tahtına sahibolduğu devirlere ıı caı nazar edelim. Osmanlı tacdarları içinde, Almanya yı, Garbî Romayı zaptü istilâ ederek muazzam bir im paratorluk kurmak teşebbüsünde bulunmuş olan var dı. Yine, bu hükümdarlardaıı biri, bütün İslâm âlemin bir noktaya raptederek sevk ve idare etmeyi düşündü Bu emelin sevkiyle Suriyeyi, Mısırı zaptetti. Halife un vanını takındı. Diğer bir sultan da, hem Avrupayı zaptetmek, hem âlemi İslâmı hükmü ve idaresi altına almak gayesini takibetti. Garbın mütemadi mukabil taarruzu, İslâm âleminin hoşnutsuzluğu ve isyanı ve böyle cihangirane tasavvurlar ve emellerin aynı hudut içine aldığı muhtelif unsurların ademi imtizaçları, binnetice emsali gibi Osmanlı İmparatorluğunu da, tarihin sinesine tevdi etti.

Efendiler, haricî siyasetin, en çok alâkadar olduğu ve istinadettiği husus, devletin dahilî teşkilâtıdır. Haricî siyaset, dahilî teşkilâtla mütenasip olmak lâzımdır. Garpta ve şarkta başka, başka tabayi ve harsa ve emele malik mütehalif unsurları cemeden bir devletin dahilî teşkilâtı, elbette asılsız ve çürük olur. O halde haricî siyaseti de esaslı ve metîn olamaz. Böyle bir devletin teşkilâtı dahiliyesi, bilhassa millî olmaktan uzak olduğu gibi, mesleki siyasisi de millî olamaz. Buna nazaran, Osmanlı Devletinin siyaseti millî değil, fakat, gayrivâzıh ve gayrimüstakar idi.

Muhhtelif milletleri, müşterek ve umumi bir unvan altında cemetmek ve bu muhtelif unsur kütlelerini aynı hukuk ve şerait altında bulundurarak kavi bir devlet tesis etmek, parlak ve cazip bir noktainazarı siyasidir. Fakat aldatıcıdır. Hattâ, hiçbir hudut tanımıyarak, dünyada mevcut bütün Türkleri dahi bir devlet halinde birleştirmek, gayrikabili istihsal bir hedeftir. Bu, asırların ve asırlarca yaşamakta olan insanların çok acı, çok kanlı hâdisat ile meydana koyduğu bir hakikattir.

Panislâmizm.. panturanizm siyasetinin muvaffak olduğuna ve dünyayı sahai tatbik yapabildiğine tarihte tesadüf edilememektedir. Irk farkı gözetmeksizin, bütün beşeriyete şâmil, cihangirane devlet teşkili hırslarının netayici de tarihte mazbuttur. Müstevli olmak hevesleri, mevzuubahsimizin haricindedir. İnsanlara her türlü hissiyat ve revabıtı mahsusalarını unutturup, onları uhuvvet ve müsavatı tâmme dairesinde birleştirerek, insani bir devlet kurmak nazariyesi de kendine mahsus şeraite maliktir.

Bizim vuzuh ve kabiliyeti tatbikıye gördüğümüz mesleki siyasi, **millî siyaset**tir. Dünyanın bugünkü umumi şeraiti ve asırların dimağlarda ve karakterlerde temerküz ettirdiği hakikatler karşısında hayalperest olmak kadar büyük hata olamaz. Tarihin ifadesi budur ilmin, aklın, mantığın ifadesi böyledir.

Milletimizin, kavi, mesut ve müstekar yaşıyabilmesi için, devletin tamamen millî bir siyaset takibetmesi ve bu siyasetin, teşkilâtı dahiliyemize tamamen mutabık ve müstenit olması lâzımdır. Millî siyaset dediğim zaman, kasdettiğim mâna ve medlûl, şudur: Hududu milliyemiz dahilinde, her şeyden evvel kendi kuvvetimize müsteniden muhafazai mevcudiyet ede-

rek millet ve memleketin hakiki saadet ve umranına çalışmak... Alelıtlak tulü emeller peşinde milleti işgal ve ızrar etmemek... Medeni cihandan, medeni ve insani muameleye ve mütekabil dostluğa intizar etmektir.

Hükümet teşkili

Efendiler, Meclise teklif ettiğim mühim bir husus da, hükümet teşkili meselesiydi. Bu meselenin ve buna dair teklifte bulunmanın, o devir için ne kadar nazik olduğunu takdir buyurursunuz.

Hakikat, Osmanlı saltanatının ve hilâfetin münkariz ve mülga olduğunu düşünerek yeni esaslara müstenit, yeni bir devlet kurmaktan ibaret idi. Fakat vaziyeti olduğu gibi telâffuz etmek, maksadın büsbütün ziyaını mucibolabilirdi. Çünkü efkâr ve temayülâtı umumiye, henüz padişah ve halifenin mazur mevkiinde bulunduğu merkezinde idi. Hattâ Mecliste, ilk anda makamı hilâfet ve saltanatla irtibat ve hükümeti merkeziye ile itilâf aramak cereyanı başgöstermişti.

İstanbul şeraitinin halife ve padişah ile, ne aleni ve ne de hususi ve mahrem temasa müsait olmadığını izaha çalıştım. Böyle bir temasla ne anlamak istediğimizi sordum ve "milletin; istiklâl ve tamamiyeti mülkiyenin temini için çalışmakta olduğunu haber vermek için ise, buna hacet yoktur. Çünkü padişah, halife olan zatın da bundan başka bir şey düşünmesine ve arzu etmesine imkân var mıdır? Bunun aksini ağzından işitsem inanmam, mutlaka bunun icbar ve tazyik altında söyletildiğini kabul ederim" dedim. Aleyhimizde çıkarılmış olan fetvanın sania ve hükümeti merkeziye evamir ve tebligatının muhtacı tefsir olduğunu söyliyerek, bazı zayıf kalbli ve zayıf muhakemeli insanların saik olmak istedikleri teenniye lüzum görmediğimizi izah ettim.

Hakimiyeti Milliye esasına müstenit Halk Hükümeti: Cumhuriyet

Arz etmek istiyorum ki, hükümet teşkili hakkında teklif dermeyan etmeden evvel, hissiyat ve telâkkiyatı derpiş etmek zarureti vardı. Bu zarurete tâbi olmakla beraber maksadı mahfuz bulunduran teklifimi bir takrir halinde takdim ettim. Kısa bir münakaşa ile ve bazı itirazlara rağmen kabul olundu.

Bu takriri, bugün gözden geçirecek olursak, orada esaslı umdelerin tesbit ve ifade edilmiş olduğunu görürüz.

Bu umdeleri, müsaade buyurursanız, burada tebarüz ettirerek sayacağım:

1) Hükümet teşkili zaruridir.

2) Muvakkat kaydiyle bir hükümet reisi tanımak veya bir padişah kaymakamı ihdas etmek kabili tecviz değildir.

3) Mecliste mütekâsif iradei milliyeyi, bilfiil mukadderatı vatana vazıulyed tanımak umdei esasiyedir. Türkiye Büyük Millet Meclisinin fevkında bir kuvvet mevcut değildir.

4) Türkiye Büyük Millet Meclisi teşriî ve icrai salâhiyetleri câmidir.

Meclisten tefrik ve tevkil edilecek bir heyet umuru hükümeti rüyet eder. Meclis reisi, bu heyetin de reisidir.

Hâtıra: Padişah ve halife, cebir ve ikrahtan azade olduğu zaman, Meclisin tanzim edeceği esasatı kanuniye dairesinde vaziyetini ahzeder.

Efendiler, bu esaslara müstenit olan bir hükümetin mahiyeti, sühuletle anlaşılabilir. Böyle bir hükümet, **hâkimiyeti milliye esasına müstenit halk hükümetidir. Cumhuriyettir.**

Böyle bir hükümetin teşekkülünde esas, vahdeti kuva nazariyesidir. Zaman geçtikçe, bu esasların şâ-

mil olduğu mânalar anlaşılmaya başladı. İşte o zaman münakaşalar ve vakıalar teakubetti.

Türkiye Büyük Millet Meclisi, Reisliğine beni seçti

Muhterem Efendiler, aleni ve hafi celselerde bir, iki gün devam eden izahat ve beyanatımdan ve işaret ettiğim esasları ihtiva eden teklifi dermeyan eyledikten sonra, Meclisi Âli, beni riyasete intihabetmekle hakkımda umumi itimadını izhar eyledi.

Burada, ufak bir noktayı da izah etmeliyim:

Hatırlarsınız ki, hâsıl olmaya başlıyan vahdeti milliyeyi, milletin galeyan ve intibahı neticesine atfetmekten ziyade şahsi teşebbüs semeresi telâkki ediyorlardı. Bu meyanda benim teşebbüsten menedilmemi mühim görüyorlardı... Beni millete, hükümete reddü tel'in ettirmekten fayda memul ediyorlardı. Yapılan propagandada, ben reddü tel'in olunduğum takdirde, millet ve devlet aleyhinde hiçbir harekette bulunulmıyacak... Bütün fenalığın müsebbibi benim şahsımdır. Bir adam için, bir milletin birçok mehaliki göze aldırması mâkul değildir tarzında idi. Hükümet ve düşmanlar, benim şahsımı, millete karşı bir silâh gibi kullanıyordu, binaenaleyh, 24 Nisan 1920 günü hafi bir celsede, Meclise bu ciheti izah ettim. Riyaset intihabında, bunun da bir mahzur olarak nazarı dikkate alınmasını ve yalnız millet ve memleketin selâmeti düşünülerek rey ve kararlarının isabetle verilmesini rica ettim.

İcra Vekilleri Heyeti teşkili

Efendiler, Büyük Millet Meclisi İcra Vekillerinin intihabına dair 2 Mayıs 1920 tarihli kanun ile Erkânıharbiyei Umumiye işleri de dahil olmak üzere Büyük Millet Meclisinde, 11 vekilden mürekkep bir "İcra Vekilleri Heyeti" vücuda geldi.

Görülüyor ki, Meclisin tarihi küşadı olan 23 Nisandan beri bir hafta kadar zaman geçmiş bulunuyor.

Bu müddet zarfında, bittabi memleket ve millet işleri ve bilhassa menfi cereyan ve faaliyete karşı tedbir almak hususu bir an bile tevakkuf edemezdi ve etmemiştir. Yalnız, İcra Vekilleri intihabına dair olan kanun çıktığı zaman Meclisçe vekâlete intihabolunan zevattan bazıları daha evvel fiilen vazifeye başlamışlar ve bana muavenet ediyorlardı. Bu meyanda İ s m e t Paşa Hazretleri de, Erkânıharbiyei Umumiye umurunu deruhde etmiş bulunuyordu.

Efendiler, bu münasebetle bir noktayı kaydetmeye lüzum görüyorum: O günlerde, mevcut arkadaşların ne suretle tavziflerinin münasip olacağı düşünülürken, Erkânıharbiyei Umumiye Riyaseti için İ s m e t Paşayı tercih etmiştim. Ankarada bulunan R e f e t Paşa, beni sureti hususiyede görerek istizahatta bulundu. Anlamak istediği; Erkânıharbiyei Umumiye Riyasetinin en büyük askerî makam olup olmadığı noktası idi. Benden, mevzuubahis makamın en büyük makamı askerî olduğu ve ondan daha büyük makamın Millet Meclisi olacağı cevabını alınca buna itiraz etti. İ s m e t Paşanın, Başkumandanlık demek olan bu vaziyetine razı olamıyacağını söyledi. Vazifenin çok mühim ve nazik olduğunu ve benim bütün arkadaşlar hakkındaki vukufuma ve bitaraflığıma emniyet etmek muvafık olacağını söyledim. Kendisinin böyle bir iddiada bulunması münasip olmadığını da ilâve ettim.

Efendiler, bilâhare Garp Cephesi Karargâhında görüştüğüm F u a t Paşa da, İ s m e t Paşanın Erkânıharbiyei Umumiye Reisliğine sureti katiyede muarız oldu. F u a t Paşayı da, halin en muvafık icabı olan tarzı hallin kabulündeki zarurete iknaa çalıştım. R e f e t ve F u a t Paşaların kendilerine mahsus bazı mülâhazalarına ilâve ettikleri itiraz şu idi: Kendileri daha ev-

vel Anadoluda benimle teşriki mesai etmişler ve fakat İ s m e t Paşa bilâhare iltihak etmiş. Halbuki bundan evvelki beyanatımda sıra ve münasebet düştüğü için arz etmiştim ki, İ s m e t Paşa, benim İstanbuldan hareketimden evvel benimle teşriki mesai etmişti. Bilâhare Anadoluya gelip beraber çalışmıştı. Fakat, F e v z i Paşa Hazretlerinin Harbiye Nezaretine gelmesi üzerine mütalâatı mühimmeye binaen vazifei mahsusa ile tekrar İstanbula gönderilmişti. Binaenaleyh, ittihadı ef kâr ve müşareketi efalde kıdem mevzuubahs olamazdı.

Erkânıharbiyei Umumiye vazifesinin ilk defa İ s m e t Paşaya tevcihinde isabetsizlik olsaydı, bu hususta F e v z i Paşa Hazretlerinin de beni ikaz etmeleri vatani bir vazife hükmünde idi. Halbuki müşarünileyh, bilâkis bu tarzı tavzifi pek münasip bulmuş ve kendi leri teklif olunan Müdafaai Milliye Vekâletini pek samimî bir hisle derhal kabul buyurmuştur. İ s m e t Paşanın, gerek Erkânıharbiyei Umumiye Riyasetinde ve gerek bilâhare bilfiil Cephe Kumandanlığında gösterdiği liyakat ve fartı gayret kendisine tevcihi vazifede isabetimi fiilen ispat etmiş bulunduğu için millete karşı, orduya karşı ve tarihe karşı tamamen müsterihim.

Hıyaneti Vataniye Kanunu ve İstiklâl mahkemeleri teşkili

Efendiler, Meclis, 29 Nisan 1920 tarihinde Hıyaneti Vataniye Kanununu ve mütaakıp aylarda İstiklâl Mehakimi Kanunlarını da vaz etmekle inkılâbın icabatı tabiiyesine tevessül eylemiş oldu.

Efendiler, İstanbulun işgalini mütaakıp başlıyan birtakım menfi cereyanlara, vakalara, isyanlara temas etmiştik. Bunlar, seri bir surette memleketin her tarafında tezahür ve tevali etti.

İstanbulda D a m a t F e r i t Paşa, derhal yeni den mevkii iktidara getirildi. D a m a t F e r i t Kabi-

nesi ve İstanbulda bütün menfi ve hain teşekkülâtın vücuda getirdiği blok ve bu blokun Anadolu dahilindeki tekmil isyan teşkilâtı ve bilcümle düşmanlar ve Yunan ordusu, müştereken aleyhimize faaliyete geçtiler. Bu müşterek tecavüz politikasının talimatı da, padişah ve halifenin, düşman tayyareleri de dahil olduğu halde, her türlü vasıtalarla memlekete yağdırdığı "huruç alessultan" fetvası idi.

Bu umumi, mütenevvi ve hainane savletlere karşı, biz de, daha Meclis açılmadan evvel, Afyon Karahisarında, Eskişehirde ve bütün hat boyunda bulunan ecnebi kıtaatını Anadoludan çıkarmakla Geyve, Lefke, Carablus köprülerini tahribetmekle ve Meclis içtima eder etmez Anadolu ulemayı kiramının fetvasını almakla mukabil tedabire geçtik.

Dahilî isyanlar Efendiler, 1919 senesi içinde, teşebbüsatı milliyemiz aleyhine başlıyan dahilî isyanlar, süratle memleketin her tarafına sirayet etti.

Bandırma, Gönen, Susurluk, Kirmasti, Karacabey, Biga ve havalisinde; İzmit, Adapazarı, Düzce, Hendek, Bolu, Gerede, Nallıhan, Beypazarı havalisinde; Bozkırda; Konya, Ilgın, Kadınhan, Karaman, Çivril, Seydişehir, Beyşehir, Koçhisar havalisinde; Yozgat, Yenihan, Boğazlıyan, Zile, Erbaa, Çorum havalisinde; Umraniye, Refahiye, Zara, Hafik havalisinde; Viranşehir havalisinde alevlenen şuriş ateşleri, bütün memleketi yakıyor, hıyanet, cehalet, kin ve taassup dumanları, bütün vatan semasını kesif karanlıklar içinde bırakıyordu. İsyan dalgaları, Ankarada karargâhımızın duvarlarına kadar çarptı. Karargâhımızla şehir arasındaki telefon ve telgraf hatlarını kesmeye kadar varan akurane kasıtlar karşısında kaldık. Garbî Anadolunun

İzmirden sonra, yeniden mühim mıntakaları da, Yunan ordusunun taarruzlariyle çiğnenmeye başlandı.

Şayanı dikkattir ki, sekiz ay evvel, millet Heyeti Temsiliye etrafında toplanarak, Damat Ferit hükümetiyle münasebet ve muhaberatını katetmiş iken, Ali Galip teşebbüsü gibi münferit vakalardan başka böyle umumi kıyam olmamış idi. Bu seferki müstevli ve umumi kıyamlar, sekiz ay zarfında, memleket içinde çok hazırlık yapıldığını gösteriyordu. Damat Ferid'i takibeden hükümetlerle millî şuurun muhafaza ve tarsinine mâtuf mücadelâtımızın, ne kadar haklı sebeplere müstenit olduğu acı bir surette bir daha anlaşılmış oluyordu. Millî mücadeleye kuvvet vermek için, cephelerle ve ordu ile iştigal etmekte, İstanbuldaki hükümetlerin gösterdiği diğer nevi ihmallerin, acı netayici de ayrıca görülecektir.

Anzavur isyanları, Düzce isyanı

Efendiler, evvelâ, dahilî isyanlar hakkında sarih bir fikir edinmek için müsaade buyurursanız bu isyan harekâtına bilmünasebe temas ettikçe temas olunan safhaları hulâsaten arz edeyim:

21 Eylûl 1919 senesinde Balıkesir şimal mıntakasında başlıyan birinci Anzavur isyanı; 16 Şubat 1920 de yine aynı mıntakada ikinci defa olarak vukubuldu. Bu iki isyan, kıtaatı askeriyemiz ve millî müfrezelerimizle bastırıldı. 13 Nisan 1920 tarihlerinde Bolu, Düzce havalisi de isyan etti. Bu isyan, 19 Nisan 1920 tarihinde Beypazarına kadar sirayet etti. Bu esnada Anzavur, 11 Mayıs 1920 tarihlerinde top ve mitralyözlerle mücehhez beş yüz kişilik bir kuvvetle, üçüncü defa olarak Adapazarı ve Geyve havalisinde zayıf bir millî müfrezemize taarruz etmek suretiyle meydana çıktı. Anzavur, gönderdiğimiz millî müfrezelerimize, nizamiye kıtaatımıza mütemadiyen sal-

dırdı. 20 Mayıs 1920 tarihinde Geyve Boğazı civarında mağlûp ve firara mecbur edildi.

Düzce havalisindeki isyan hâdisesi mühim idi. Abaza ve Çerkezlerden mürekkep dört bin kişilik bir cemmi gafir, Düzceyi basarak hapishaneleri tahliye ettiler ve müsademe ile oradaki süvari müfrezemizin silâhlarını aldılar. Hükümet memurlariyle zâbitanı hapsettiler.

Her taraftan, âsiler üzerine kuvvet sevk ettik. Bu meyanda, Geyvede bulunan Yirmi Dördüncü Fırka da, Kumandanı Kaymakam M a h m u t Bey başta olduğu halde Düzceye hareket etti. M a h m u t Bey, Meclisin açıldığı gün yani 23 Nisan 1920 de Hendekten Düzceye geçerken, Hendek de isyan etti. Adapazarı da âsiler tarafından elde edildi. M a h m u t Bey, 25 Nisan 1920 de Hendek-Düzce yolu üzerinde âsiler tarafından iğfal edilerek pusuya düşürülmüş ve ilk ateşte şehit edilmiştir. Erkânıharbı S a m i Bey, yaveri ve daha birkaç zâbit de aynı zamanda şehit düştüler. Bunun üzerine, Yirmi Dördüncü Fırka muharebe edemeksizin kâmilen âsiler tarafından esir edildi. Tekmil tüfekleri, topları alındı. Ağırlıkları yağma edildi. Bu esnada, İstanbuldan İzmit Mutasarrıfı Çerkez İ b r a h i m Adapazarına geldi. Ahaliye selâmı şahaneyi tebliğ etti ve yüz elli lira maaşla gönüllü kaydine başladı. Toplanan âsi kuvvetler, bütün o havaliye hâkim olduktan sonra Geyve Boğazındaki kuvvetlerimize taarruza başladılar.

Bizim, bu isyan sahasına tevcih ettiğimiz kuvvetler şunlardı:

1 — Salihli ve Balıkesir Kuvayi Milliyesinden müteşekkil Ç e r k e z E t e m Bey müfrezesi;

2 — İki tabur nizamiye, dört cebel topu ve beş makinalıtüfek ve üç yüz efe süvarisinden mürekkep Binbaşı N a z ı m Bey müfrezesi;

3 — İki tabur piyade, sekiz makinalıtüfek, iki sahra ve iki cebel topundan mürekkep Kaymakam A r i f Bey müfrezesi;

4 — Üç yüz kişilik millî kuvvet ve iki makinalı ve iki bomba topundan ibaret Binbaşı İ b r a h i m Bey müfrezesi (Çolak İbrahim Bey).

Kumandan olarak da A l i F u a t Paşa Geyve Boğazı civarından Adapazarı istikametinde ve R e f e t Paşa da Ankaradan Beypazarı tarikiyle Bolu istikametinde memur edildiler.

Hilâfet ordusu

Efendiler, İzmitte de S ü l e y m a n Ş e f i k Paşa kumandasında, hilâfet ordusu unvanını taşıyan bir hain kuvvet tahaşşüt ediyordu. Bunun bir kısım kuvveti de, Bolu civarlarında Erkânıharp Binbaşısı H a y r i Bey kumandasında âsileri takviye etmişti. Bu kuvvetle beraber İstanbuldan gönderilmiş birçok zâbitan da vardı.

Hilâfet ordusunun, S ü le y m a n Ş e f i k Paşadan sonra, bellibaşlı kumandanları Süvari Mirlivası S u p h i Paşa ve Topçu Kaymakamlarından S e n a i Beydi. İstanbulda da sureti mahsusada teşkil edilmiş bir erkânıharbiye heyeti vardı. Bu heyetin bellibaşlı rüesası da, Erkânıharp Miralayı R e f i k ve Erkânıharp Kaymakamı H a y r e t t i n Beylerdi.

S u p h i Paşa hakkında küçük bir hâtıramı nakledeyim: S u p h i Paşayı Selânikten tanırdım. Ben kolağası, o daha o zaman mirliva ve süvari fırkası kumandanı idi. Aradaki rütbe farkına rağmen çok samimî arkadaşlığımız vardı. İlânı meşrutiyette, ilk defa İştip havalisinde Cumalı namında bir yerde süvari ma-

nevraları yaptırmıştı. Diğer bazı erkânıharpler meyanında beni de tatbikat ve manevrada bulunmak üzere davet etmişti. Kendisi Almanyada tahsil görmüş, çok mahir bir binici idi. Fakat sanati askeriyeyi anlamış bir kumandan değildi. Manevranın hitamında, ben, salâhiyetim ve rütbem müsait olmadığı halde, Paşayı umum zâbitan muvacehesinde acı bir tarzda tenkid etmiştim ve mütaakıben "Cumalı Ordugâhı" isminde küçük bir eser de yazmıştım. S u p h i Paşa, gerek aleni tenkidatımdan ve gerek intişar eden bu eserimden pek meyus oldu. Kendi itirafı veçhile kuvvei mâneviyesi kırıldı. Fakat, şahsan bana gücenmedi. Arkadaşlığımız temadi etti. İşte hilâfet ordusuna buldukları kumandan bu S u p h i Paşadır. Paşa, bilâhare Ankaraya geldi. Seyahate çıkıyordum. İstasyonda çok kalabalık içinde birbirimize tesadüf ettik. Kendisine ilk sualim şu oldu: "Paşam, niçin hilâfet ordusu kumandanlığını kabul ettin?" S u p h i Paşa bir an tereddüdetmeksizin: "Size mağlûbolmak için" cevabını verdi.

Bu cevabiyle, anlatmak istiyordu ki, bu vazifeyi bililtizam kabul etmişti. S u p h i Paşa böyle bir histe bulunabilir. Fakat hakikatte kumandayı deruhde ettiği zaman kuvvetleri zaten mağlûbedilmiş bulunuyordu

Bolu, Düzce, Adapazarı ve İzmit havalisindeki bu isyan, bu defa 4 Haziran 1920 tarihine kadar üç aydan fazla devam etti. Fakat bundan sonra, 29 Temmuzda tekrar bir isyan oldu. Bundan sonra dahi, bu havalide tamamen sakin kalınmış değildir. Mamafih, usât, binnetice, kâmilen münhezim edilmiş ve rüesası, Türkiye Büyük Millet Meclisinin kanunlarına tevdi olunmuştur. Hilâfet ordusunun, Bolu civarında bulunan kısmı da münhezim edildi. Kumandanı Binbaşı H a y r i ve zâbitleri Yüzbaşı A l i, Mülâzimievvel Ş e r e f e t t i n, Mülâzimievvel H a y r e t t i n, Makinalıtüfek Zâbiti

M e h m e t H a y r i, Tabur Kâtibi H a s a n L û t f i, Cerrah İ b r a h i m E t e m Efendiler diğer rüesayı usât gibi muamele gördüler. Hilâfet ordusu da, İzmitten İstanbula firara mecbur edildi.

Yenihan, Yozgat ve Boğazlıyan isyanları

Efendiler, memleketin şimaligarbî mıntakasında âsilerle uğraşırken, memleketin ortasında Yenihan, Yozgat ve Boğazlıyan havalisinde de isyan başlıyor. Bu isyan hareketleri de şayanı tezkârdır.

14 Mayıs 1920 tarihinde Postacı N â z ı m ve Çerkez K a r a M u s t a f a namında birtakım adamlar, otuz, kırk kişi ile Yenihana tâbi Kaman karyesinde isyan ettiler. Bu hareket, mütezayit bir şiddetle tevessü etti. Âsiler, 27/28 Mayıs 1920 gecesi Çamlıbelde bulunan bir müfrezemizi basarak esir ettiler. 28 Mayıs 1920 de diğer bir kısım usât da Tokat civarında yürüyüş halinde bulunan bir taburumuza hücum ederek dağıttılar ve kısmen esir ettiler. Cüretlerini artıran âsiler, 6/7 Haziran 1920 gecesi Zileyi işgal ettiler. Oralardaki askerlerimiz Zile kalesine çekilerek müdafaa ettiler. Askerin erzak ve cepanesi tükendikten üç gün sonra usâta teslim oldular. Usât 23/24 Haziran 1920 de de Boğazlıyana baskın yaptılar. Orada bulunan bir müfrezemizi dağıttılar. Amasyada bulunan Beşinci Kafkas Fırkası, başında C e m i l C a h i t Bey olduğu halde, usât aleyhine tahrik edildi. Ayıntap mıntakasında bulunan K ı l ı ç A l i Bey de, bir millî müfreze ile bu havaliye celbedildi. Erzurumdan Ankaraya gelmekte olan bir Erzurum millî müfrezesi de, o havalide terk olundu. 1920 senesi Temmuzunun evasıtına kadar, bu usâtın takip ve tenkili ile uğraşıldı. Yenihan isyanı, Orta Anadolunun diğer yerlerindeki erbabı fesadı da harekete getirdi. Çapanoğullarından C e l â l, E d i p, S a-

l i h, H a l i t Beyler; Aynacıoğulları ve D e l i Ö m e r çeteleri gibi birtakım eşkıyayı başlarına toplıyarak 13 Haziranda Yozgat civarında Köhne nahiye merkezini işgal etmek suretiyle ve 14 Haziranda da Yozgat şehrini işgal ederek büyük bir mıntakaya hâkim oldular. Merkezi Sıvasta olan Üçüncü Kolordu kuvvetleri ve o mıntakada bıraktığımız millî kuvvetler gayrikâfi geldi. Eskişehirden E t e m Bey müfrezesi ve Bolu havalisinden İ b r a h i m Bey müfrezesi de Y o z g a t mıntakasına sevk olundular.

Yozgat ve havalisinde usât tenkil olunduktan sonra, oraya gönderilen müfrezelere, diğer mıntakalarda vazife verildi. Fakat bu havalide umumiyetle sükûn teessüs edemedi.

7 Eylûl 1920 de K ü ç ü k A ğ a, D e l i H a c ı, A y n a c ı o ğ u l l a r ı denilen birtakım serseriler, Zile civarlarında; K a r a N â z ı m, Ç o p u r Y u s u f namında birtakım adamlar da, Erbaa cihetlerinde tekrar faaliyete geçtiler. Bunlardan A y n a c ı o ğ u l l a r ı üç yüz atlı kadar kuvvet toplıyabilmişlerdi. Bu vaziyet üzerine İkinci Kuvvei Seyyare namını alan İ b r a h i m Bey müfrezesi, tekrar, bulunduğu Eskişehir mıntakasından Yozgada vararak mahallî millî müfrezeler ve jandarma kuvvetleriyle müştereken Maden, Alaca, Karamağara, Mecidözü mıntakalarında, muhtelif gruplar halinde, icrayi mefsedet ve şakavet eden âsileri takip ve tenkil etti. İ b r a h i m Bey, âsilerin tenkiline ancak üç aydan fazla bir zamanda muvaffak olabildi.

Cenup hudutlarımızda olan hâdiseler

Efendiler, bu tarihlerde cenup mıntakalarımızda da bizi ciddî bir surette meşgul eden mühim isyanlar vukua geldi:

Milli Aşireti rüesası M a h m u t, İ s m a i l, H a l i l, B a h u r, A b d ü r r a h m a n Beyler, cenupta düş-

manlarla gizli temas ve irtibat tesis ettikten sonra, Si-irtten, Dersim havalisine kadar, tekmil aşâirin reisi sıfatını takınarak o havaliye tahakküm ve riyaset dâiyesine kalkıştılar.

Fransızlar, 1920 senesi Haziranının bidayetinde, Urfayı ikinci defa zaptetmek maksadiyle, hareket ettikleri zaman Milli Aşireti de Siverek istikametinde ilerledi. Buna karşı, o havalide bulunan Beşinci Fırkamız memur edildi. Bu Fırka, o havalideki millî kuvvetlerimizle de takviye olundu. 19 Haziran 1920 tarihinde, kıtaatımızın takibi altında cenubuşarki istikametinde düşman mıntakasına firara mecbur edildi. Bu aşiret, bir müddet düşman mıntakasında hazırlandıktan sonra, 24 Ağustos 1920 de üç bin atlı ve develi ve bin kadar piyadeden ibaret bir kuvvetle tekrar arazimize geçti. Viranşehir civarına geldi. Âsiler, istiman etmek maksadiyle geldiklerini söyliyerek mahallî kumandanlarımızı iğfal ve tedbir almakta ihmale sevk ettiler. Bu sırada, o civarda müteferrik bulunan müfrezelerimize hücum ederek, onları mağlûp ve 26 Ağustos 1920 de Viranşehri işgal ettiler. Muhabere ve irtibatımıza mâni olmak üzere de, o mıntakadaki tekmil telgraf hatlarını kestiler.

Ancak, on beş gün sonra, Beşinci Fırkanın Siverek, Urfa, Resulayin ve Diyarbekirde bulunan kıtaattan gönderilen aksam ve sadık aşiret kuvvetleri, âsileri mağlûbedebilmişlerdir. Takibolunan Milli Aşireti tekrar cenuba, çöle firar eyledi.

Efendiler, cenuptan Milli Aşireti isyanını itfaya çalışırken, Afyon Karahisar mıntakasında Ç o p u r M u s a namında bir adam da, başına topladığı kuvvetle askerleri firara teşvik ve millete, askere gitmemeyi telkin ediyor. Ç o p u r M u s a 21 Haziran 1920 tarihinde

Çivrili bastı. Gönderilen kuvvetler karşısında firar ve Yunan ordusuna iltihak etti.

Konya isyanı

Efendiler, Ç o p u r M u s a hâdisesine takaddüm eden bir fesat hareketi de Konyada oldu. 5 Mayıs 1920 tarihinde, Konyada bir fesat cemiyeti keşfolundu. Bu cemiyete mensubolanların ileri gelenleri tevkife başlandı. Bir gün sonra, tevkif edilmekte bulunan bu ileri gelenler, halkı da ifsat ederek Konya içinde müsellâh bir içtimaa teşebbüs ettiler. Bir kısım ahali de müsellâhan hariçten gelerek hep beraber isyan ettiler. Konyada bulunan kumandan, malik olduğu kuvvetlerle cesurane hareket ederek usâtı dağıtmaya ve önayak olanları tevkif ve takibe muvaffak oldu.

* *
*

Harb cephelerinin vaziyeti

Efendiler, Meclisin açıldığı ilk günlerde, muhtelif cephelerin ne halde olduklarını da hep beraber bir defa daha tahattur edelim:

1) İzmir Yunan cephesi:

Malûmu âlinizdir ki, Yunanlılar İzmire çıktıkları zaman, orada, On Yedinci Kolordu Kumandanı olarak, karargâhiyle bizzat N a d i r Paşa bulunuyordu. Kuvvet olarak, Kaymakam H u r r e m Bey kumandasında Elli Altıncı Fırkanın iki alayı vardı. Bu kuvvet, bilhassa, Kolordu Kumandanının emriyle mukavemet ettirilmeksizin, büyük hakaretler altında, Yunanlılara teslim edilmiştir. Bu fırkanın bir alayı (172 nci Alay) Ayvalıkta bulunuyordu. Kumandanı Kaymakam A l i

Bey idi (Afyon Karahisar Mebusu Miralay A l i Beydir).

Yunan ordusu dairei işgalini tevsi ederken, Ayvalığa da asker çıkardı. A l i Bey, bu Yunan kuvvetine karşı, 28 Mayıs 1919 da muharebeye girişti. Bu tarihe kadar, Yunan kıtaatı hiçbir tarafta ateşle mukabele görmemişti. Bilâkis, bazı şehir ve kasabalar ahalisi, tedhiş edilmiş, hükümeti merkeziyenin emirlerine tevfikan rüesayi memurin başta olmak üzere, Yunan kıtaatını heyeti mahsusalarla istikbal eylemişlerdi. A l i Beyin, Ayvalık mıntakasında muharebe cephesi teşkil etmesi üzerine, tedricen Somada, Akhisarda, Salihlide millî cepheler teşekküle başlamıştı.

5 Haziran 1919 senesi bidayetinden itibaren, Miralay K â z ı m Bey (Meclis Reisi Kâzım Paşa Hazretleri), Balıkesirdeki Altmış Birinci Fırkanın kumandasını, vekâleten deruhde eylemişti. Muahharen Ayvalık, Soma, Akhisar aksamından mürekkep Şimal Cephesi Kumandanlığını ifa eylemişti. F u a t Paşanın, Garp Cephesi Kumandanlığına tâyinini mütaakıp K â z ı m Beye, Şimal Kolordusu Kumandanlığı makam ve salâhiyeti verildi. Aydın havalisinde, İzmirin işgalini mütaakıp, asker ve ahaliden bazı vatanperveran, Yunanlılara karşı müdafaa ve ahaliyi teşvik ve müsellâh millî teşkilât tesis etmek için çalışıyorlardı. Bu meyanda, İzmirden tebdili nam ve kıyafet ederek o havaliye gitmiş olan C e l â l Beyin (İzmir Mebusu C l â l Beydir), gayret ve fedakârlığı şayanı tezkârdır. 15/16 Haziran 1919 gecesi, A l i Beyin Ayvalıktan gönderdiği kuvvetler, Bergamadaki Yunan kuvayi işgaliyesini bir baskınla bertaraf etmişlerdi. Bu baskına, Balıkesir ve Bandırmadan gönderilen kuvvetler de, kısmen iştirak etmişti. Bu vaka üzerine, Yunanlılar, müteferrik ve zayıf müfrezelerini geri çekip toplamak lüzumunu his-

settiler. Bu meyanda Nazilliyi de tahliye eylediler. Bu sebeple, Aydında da hazırlıkta bulunurken, etraftan toplanan ahali kuvvetleri bunları tazyika başladı. Yunanlılarla ahali beyninde şiddetli bir müsademe vukubuldu. Neticede, Yunanlılar, Aydını da tahliye edip çekildiler.

Bu suretle, 1919 senesi Haziran evasıtında, Aydın cephesi de teşekkül etti. Bu mıntakada bulunan Elli Yedinci Fırkanın Kumandanı Miralay Mehmet Şefik Bey ve Fırka Topçu Kumandanı Binbaşı Hakkı Bey, Alay Kumandanlarından Binbaşı Hacı Şükrü Bey ve millî kuvvetlerin başında Yürük Ali Efe, Demirci Mehmet Efe vardı. Binnetice, Demirci Mehmet Efe, vaziyete hâkim olarak Aydın Cephesi Kumandanlığını şahsında takarrür ettirdi, bilmünasebe arz etmiştim ki, bilâhare oraya gönderdiğim Miralay Refet Bey (Refet Paşa) dahi, Demirci Mehmet Efe'nin kumandanlığını kabul eylemiştir.

Efendiler, İzmirin muhtelif cephelerinde teessüs eden ve tedricen zâbitan ve kıtaatı askeriye ile takviyeye çalışılan, millî cephelerin iaşeleri, esaslı olarak doğrudan doğruya o manatık ahalisi tarafından temin olunuyordu. Bunun için de, geri mıntakalarda, millî teşkilât yapılmıştı. Bu vazifenin, ahaliden hükümete intikali, Büyük Millet Meclisi Hükümetinin teşekkülünden sonra temin olunabilmiştir.

2) Cenup Fransız cephesi:

a) Doğrudan doğruya Adana mıntakasında, Fransız kıtaatına karşı, Mersin, Tarsus, Islahiye mıntakalarında ve Silifke havalisinde millî kuvvetler teşekkül etmiş ve çok cesurane faaliyete geçmişlerdi. Şarkî Adana mıntakasında, Tufan Bey unvaniyle hareket eden Yüzbaşı Osman Beyin kahramanlıkları kayda şayandır. Millî müfrezeler; Mersin, Tarsus, Adana şe-

hirlerinin methallerine kadar tesisi hâkimiyet ettiler. Pozantide Fransızları muhasara ve ricate mecbur ettiler.

b) Maraşta, Ayıntapta, Urfada ciddî muharebat ve müsademat oldu. Neticede işgal kuvvetleri, buralardan çekilmeye mecbur edildiler. Bu muvaffakıyetlerin ihrazında başlıca âmil olan K ı l ı ç A l i ve A l i S a i p Beylerin isimlerini yadetmeyi vazife addederim.

Fransız işgal mıntakalarında ve cephelerinde millî kuvvetler, her gün daha esaslı bir surette taazzuv ediyorlardı. Millî kuvvetler, nizamiye kıtaatiyle de takviye olunmaya başlanmıştı. İşgal kuvvetleri, her taraftan sıkı ve şedit bir surette tazyik ediliyordu.

Efendiler, bu vaziyet üzerine Fransızlar, Mayıs 1920 iptidalarından itibaren bizimle temas ve müzakere aradılar. Evvelâ; Ankaraya İstanbuldan bir binbaşı ile bir sivil geldi. Bu zevat İstanbuldan evvelâ Beruta gitmişler; Sabık Van Mebusu H a y d a r Bey bunlara delâlet ediyordu. Bu mülâkat ve mükâlematımızdan esaslı bir netice çıkmadı. Fakat, mayıs nihayetlerine doğru, Suriye Fevkalâde Komiseri namına hareket eden Mösyö D u q u e s t namında bir zatın riyasetinde, bir Fransız heyeti Ankaraya geldi. Bu heyetle yirmi günlük bir mütareke yaptık. Bu muvakkat tatili muhasamat ile, biz, Adana mıntakasının tahliyesine bir mukaddeme ihzarını istihdaf ediyorduk.

Efendiler, bu Fransız heyetiyle yaptığım yirmi günlük mütareke, Büyük Millet Meclisinde bazılarının itirazatına uğradı. Halbuki, benim, bu mütarekeyi kabul etmekle temin etmek istediğim noktalar şunlardı:

Evvelâ, Adana mıntaka ve cephelerinde bulunan ve kısmen askerle de takviye olunan millî kuvvetleri, sükûnetle tanzim ve tensik etmek istiyordum. Millî kuvvetlerin bu fâsılai müsadematta dağılmaları ihti-

malini de nazarı dikkate alarak terki muhasamat tebliğini de, bazı tedabirle beraber emrettim. Bundan başka, efendiler; mühim addettiğim siyasi bir faydayı da istihsal etmek istiyordum. Büyük Millet Meclisi ve Hükümeti, henüz İtilâf Devletlerince bittabi tasdik edilmemişti. Bilâkis, memleket ve milletin mukadderatına müteallik mesailde, İstanbulda F e r i t Paşa hükümetiyle münasebet ve muamelede bulunmakta idiler. Bu itibarla, Fransızların İstanbul hükümetini bir tarafa bırakıp Ankarada bizimle müzakerede bulunmaları ve herhangi bir meselede itilâf eylemeleri, o gün için temini mühim siyasi bir nokta idi. Bu mütareke müzakeresinde, hududu milliyemiz dahilinde olup Fransızlar tarafından tahtı işgalde bulunan menatıkın, kâmilen tahliyesini vâzıh ve katî olarak dermeyan ettim. Fransız murahhasları, bu hususta salâhiyet almak üzere Parise gitmek mecburiyetini ileri sürdüler. Yirmi günlük mütareke, nev'ama daha esaslı bir itilâf yapmak için salâhiyet istihsaline zaman bırakmak gibi telâkki edildi. Efendiler, bu müzakere ve mükâlemelerimizden bende hâsıl olan intıba, Fransızların Adana ve havalisini tahliye edecekleri merkezinde idi. Bu mütalâa ve kanaatimi, Meclise ifade etmiştim. Gerçi Fransızlar, mütareke müddeti hitam bulmadan Zonguldağı işgal etmek suretiyle itilâfın yalnız Adana mıntakasına ait olduğunu göstermek istemişlerse de, biz, bu hareketi mütarekenin feshini mucip addettik. Fransızlarla anlaşmamız bir müddet teahhur etti.

İstanbul Ankara ile temas arıyor ve bu teması Nurettin Paşa temine çalışıyor

Muhterem Efendiler;

9 Mayıs 1920 günü Mecliste hafi celse halinde izahat verirken ve Fransız memurları ve heyetleri tarafından temas ve irtibat arandığını beyan ederken, mebuslardan biri.

(hâtıramda yanılmıyorsam Çorum Mebusu merhum F u a t Bey) birkaç günden beri gûya İstanbul, bizim ile anlaşmak istiyormuş, bu hususta malûmat verir mi siniz? diye bir sual tevcih etti.

Filhakika, o tarihten dört beş gün evvel, İstanbulda, L e o n isminde birisi Çanakkale üzerinden bizi aramıştı. Ankarayı bulduktan ve bizim burada bulunduğumuzu anladıktan sonra dediler ki, "Söyliyeceğimiz şeyler gayet mühimdir. Onun için muhabereyi geceye talik edelim. Ordu merkezleri de aradan çekilsinler." O gece görüşmediler. Fakat, bir iki gece sonra tekrar aradılar. Bu defa karşımıza çıkan muhataptan, İzmir Valii Sabıkı N u r e t t i n Paşa imzasiyle bir telgraf verildi. Bu telgrafname muhteviyatı şöyle idi: "Ben, iki arkadaşımla beraber, İstanbulun sizinle anlaşmasına tavassut etmeyi menafii vataniyeden addederim. Buradaki hükümet ve İngilizler buna muvafakat ettiler. Sizin de cevabı muvafakatinize intizar ederiz." N u r e t t i n Paşa, telgrafını Heyeti Temsiliye Riyasetine tevcih ediyordu. Türkiye Büyük Millet Meclisinin ve Hükümetinin teşekkül ve icrayi faaliyete başladığından ve Büyük Millet Meclisinin mevcudiyet ve meşruiyetini teyideden Hıyaneti Vataniye Kanunundan bihaber görünüyordu. N u r e t t i n Paşanın telgrafını, Müdafaai Milliye Vekili bulunan F e v z i Paşa Hazretlerine havale ettim. Müşarünileyh, N u r e t t i n Paşaya cevap verdi. Bu cevabında dedi ki, "Telgrafınızı Heyeti Temsiliye Riyasetine keşide etmekle henüz vaziyeti hakikiyeye ıttıla peyda edememiş olduğunuz anlaşılıyor" ve vaziyeti izah ettikten sonra "İstanbulda hangi makam, Ankarada hangi makamla görüşmek istiyor" dedi. Bu telgrafa imzasız gelen cevapta "telgrafnameyi yazan zevat şimdi burada değildir. Bunu bıraktılar, gittiler, yarın saat onda size malûmat veririz" de-

niliyordu. Bundan sonra, N u r e t t i n Paşa, ikinci defa olarak yine müracaat etti. Bu defa, "Telgraf muhaberatiyle anlaşmak imkânı olmadığından tarafınızdan sahibi salâhiyet bir heyeti İstanbula gönderin, görüşelim ve anlaşalım" diyordu.

Efendiler, biz de cevaben dedik ki "Pek doğrudur, hakikaten telgrafla anlaşmak mümkün değildir, fakat siz Mudanyaya geliniz ve ne vakit gelebileceğinizi de bildiriniz. Bizim tarafımızdan da orada sahibi salâhiyet zevat hazır bulunur. Bursaya da icabeden talimat verildi." Ondan sonra, bir daha müracaat vâkı olmadı Hoca M ü f i t Efendi (Kırşehir), "Acaba hakikaten N u r e t t i n Paşa mı idi" diye sordu. Ben de, "Evet! hakikaten N u r e t t i n Paşa" cevabını verdim.

Efendiler, N u r e t t i n Paşa vasıtasiyle, İstanbulun vukubulan bu müracaatının, A n z a v u r'un Balıkesir mıntakasında mağlûbedildiği ve Boluda muvaffakıyet istihsaline başlandığı günlere tesadüf ettiğini de kayit ve işaret etmeliyim.

Nurettin Paşa Ankarada

Efendiler, N u r e t t i n Paşadan bir daha telgraf almadık. Fakat, kendisi, Diyarbekirli K â z ı m Paşa ile beraber, 1920 senesi Haziranı evasıtında Ankaraya geldi. Bizimle teşriki mesai etmeden evvel bazı meseleler hakkında noktai nazarımızı anlamak istediğini dermeyan etti.

Birincisi, makamı hilâfet ve saltanata karşı tasavvur ve noktai nazarımız;

İkincisi, bolşeviklik hakkındaki noktai nazarımız;

Üçüncüsü, İtilâf Devletlerine karşı, bilhassa İngilizlere karşı dahi, muharebeye karar verip vermediğimiz meselesiydi.

Mülâkat, Ziraat Mektebindeki karargâhımızın bir odasında gece vâkı oldu. Bu mülâkatta, N u r e t t i n

Paşa ile beraber gelen K â z ı m Paşadan başka, F e v z i ve İ s m e t Paşalar da hazır bulunuyorlardı. N u r e t t i n Paşa, birinci, ikinci suallere aldığı cevapları pek tatminkâr bulmadı. Fakat bilhassa üçüncü sualin cevabı, uzun ve hararetli münakaşatı intacetti. Çünkü biz demiştik ki, maksadımız, hududu milliyemiz dahilinde tamamiyeti mülkiyemizi ve milletin istiklâli tammını temin etmektir. Buna mâni olmak üzere karşımıza çıkacak olan kuvvet, kim ve ne olursa olsun, behemehal çarpışırız ve muvaffak oluruz. Bu husustaki karar ve kanaatimiz, katidir. İşte N u r e t t i n Paşa, bir türlü buna kani ve razı olamıyordu. Nihayet kendisine dedik ki, bu müdavelei efkârı kabul etmekle yeni kanaat ve kararlar almak mevzuubahis değildir. Sen, bugüne kadar milletin tebellür etmiş, tahakkuk etmiş kanaatlerine tâbi olacaksın! Ondan sonra, kendisine verebileceğimiz münasip bir vazife mevzuubahis edildi. Kendisinin, Konya valisi vazifei mülkiyesi ve Konya Havalisi Kumandanı unvaniyle Yunan cephesinin cenubundaki mıntakanın kumandanı olmasını tensib ettik. Asıl garp cephesi için, kumandan olarak A l i F u a t Paşayı, 18 Haziran 1920 de memur eyledik.

Efendiler, o günlerde Yunan cephesinde düşmanın bazı hazırlıkları mahsûs olduğundan cephede hassasiyet ziyadeleşti. Bu münasebetle, N u r e t t i n Paşanın memuriyetini intaç ve kendisini mahalli memuriyetine îzam edemeden müstacelen garp cephesine hareketim icabetti. N u r e t t t i n Paşanın tavzifi muamelesinin ikmalini, Erkânıharbiyei Umumiye Reisi bulunan İ s m e t Paşaya terk ettim. Filhakika düşman, bütün cephe üzerinde taarruza geçmişti. Bizim kıtaatımız çekiliyorlardı. N u r e t t i n Paşa, cephedeki gayrimüsait vaziyeti anlayınca İ s m e t Paşaya vazife kabul edebilmek için birtakım şartların, hükümetçe tahtı

krara alınması lüzumundan bahsetmiş; o şartlara göre, hükümet memleketin idaresinde ve mühim mesailde esaslı ve katî karar almadan evvel N u r e t t i n Paşanın mütalâa ve muvafakatini istihsale mecbur olacaktır. Çünkü, Büyük Millet Meclisi Hükümetini teşkil edenler T e v f i k Paşa ve emsali gibi sinni kemalde mücerrep zevat olmayıp, genç birtakım kimseler imiş, İ s m e t Paşa, şayanı istiğrap bulduğu bu zihniyet ve teklifi, derakap şifre ile bana bildirdi. Ben de N u r e t t i n Paşanın kendisine vazife teklif ettiğim zaman söylemediği bu mütalâayı, vaziyeti umumiyenin buhran kespetmesi üzerine ortaya atmasını mânidar buldum ve İ s m e t Paşaya verdiğim cevapta kendisine vazife verilmemesini emrettim. N u r e t i n Paşanın, Yunan taarruzu başladıktan iki gün sonra bana gönderdiği bir tezkeresi muhteviyatını şayanı dikkat bulmuştum. Arzu buyurursanız, tezkereyi aynen heyeti aliyenize okuyayım:

Ankara İstasyonu, 24 Haziran 1920

Büyük Millet Meclisi Riyaseti Celilesine

Efendim Hazretleri;

Tâyin edilmiş olduğum kumandanlıktan ve vilâyetten sureti infisalimi ve keyfiyeti azlin tarzı tebliğini hakaret telâkki ettim. Bir recülü devlet tarafından dermeyan edilen vatani bir fikir ve mütalâanın münakaşasına değil, hattâ istimaına bile rağbet ve tenezzül edilememesini ve alâkadar Büyük Millet Meclisinin ve heyeti icraiyesinin istihsali ârasına kadar bile intizar ve tahammül edilmiyerek veyahut belki buna lüzum görülmiyerek iki veya üç zat gibi âzayi mahdudenin fikir ve arzulariyle bu yolda muamelât icrasında beis görülmemesini ve binaenalâzalik memleketin, eğer yanılmıyorsam, bu zihniyetle sevk ve idaresini, millet ve vatan için mucibi tehlike ahvalden görmekte bulunduğumun arzına müsaadei riyasetpenahilerini rica ederim.

Şeraiti hâzıra ile, vazife kabulünü mahzurdan salim ve teşriki mesaiyi faydalı göremediğim için, memleketim olan Bursada ikamet etmek üzere ilk tren ile Ankaradan avdet olunacağını berayi malûmat ve makamı vedada arz eylerim Efendim Hazretleri.

Nurettin İbrahim

Efendiler, benim bu tezkereye verdiğim cevap da, aynen şu idi:

25 Haziran 1920

Mirliva N u r e t t i n Paşaya

24 Haziran 1920 tezkerei valâları cevabıdır:

Bahis buyurulan kumandanlık ve vilâyet vezaifi, henüz Müdafaai Milliye ve Dahiliye Vekâletlerince resmen zatıâlilerine tevdi ve tebliğ edilmemişti. Binaenaleyh, ne tâyininiz ne infisaliniz vâkı değildir. Yalnız, zatıâlinize vazife tevdii tasavvur ve bu hususta rey ve muvafakatiniz istimzaç edilmiş idi. Keyfiyeti tâyin henüz takarrür ettirilmemiş olduğu bir sırada, Erkânıharbiyei Umumiye vesatatiyle ıttıla hâsıl olan efkâr ve kanaatinizdeki tereddütleriniz üzerine, Heyeti Vekilece tâyininizden sarfınazar edilmesi karargir oldu. Böyle bir kararı tesbit için zan buyurduğunuz gibi Büyük Millet Meclisinin heyeti umumiyesine arzı keyfiyet, kavanini mevcude ve mevzua icabatından değildir. Bursaya azimet ve orada ikametiniz meselesine gelince; müntesip bulunduğunuz mesleki askerî dolayısiyle bu bapta Müdafaai Milliye Vekâleti Celilesine alelûsul müracaat buyurmanız lüzumu tebliğ olunur Efendim.

Büyük Millet Meclisi Reisi
Mustafa Kemal

N u r e t t i n Paşa Bursaya değil, fakat Taşköprüye gitmiş ve uzun müddet orada kalmıştır. Bundan sonra da kendisine, tekrar birkaç vaziyette temas ede-

cegiz. O vaziyetleri de sırasında lüzumu derecede izah edeceğim.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin haricî meseleler hakkında ilk verdiği karar: Moskovaya bir heyet izamı

Efendiler, teşekkül eden Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin, mesaili hariciye hakkında ilk verdiği karar, Moskovaya bir heyet izamı olmuştur. Heyet, Hariciye Vekili B e k i r S a m i Beyin riyasetinde idi. İktisat Vekili Y u s u f K e m a l Bey âza bulunuyordu. 11 Mayıs 1920 de Ankaradan hareket eden heyetin esas vazifesi, Rusya ile irtibat tesis etmekti. Rusyanın, hükümetimizle aktedeceği muahedenin bazı esasatı, 24 Ağustos 1920 de parafe edilmiş olmakla beraber, vaziyetin icabı olarak itilâf mümkün olamıyan bazı noktalardan dolayı teahhur etmiştir. Moskova Muahedesi namiyle yâdolunan vesikai düveliyenin imzası, ancak 16 Mart 1921 de mümkün olabilmiştir.

Muhterem Efendiler, memleket dahilinde yer yer zuhur eden dahilî isyanları takibetmekte gecikmiyen ilk umumi Yunan taarruzu, nazarımızı tekrar garba tevcih ettirecektir.

İlk umumi Yunan taarruzu

Yunanlılar, 22 Haziran 1920 de Milen hattından umumi taarruza geçtiler. Kuvvetleri altı fırkaya baliğ olmuş bulunuyordu. Üç fırka ile iki koldan Akhisar-Soma istikametinde; iki fırka ile Salihli istikametinde; bir fırka ile de Aydın cephesinden taarruz ettiler. Düşmanın şimal kolu, 30 Haziran 1920 de, Balıkesire girdi ve süvarileri 2 Temmuz 1920 de Kirmasti ve Karacabeyi işgal etti. Bu düşman karşısında bulunan Altmış Bir ve Elli Altıncı Fırkalarımız, Uluabat köprüsünü tahribederek Bursa istikametine çekildi. Düşman, takibe devam ederek Bursayı da işgal etti ve ileri hatlarını Dimboz-Aksu hattına kadar

sürdü. Bunun karşısındaki kuvvetlerimiz fazla sarsıldı. Eskişehre kadar çekildi. Bu harekât esnasında İngilizler, 25 Haziran 1920 Mudanyaya ve 2 Temmuz 1920 de de, Bandırmaya birer müfreze çıkardılar.

Salihli istikametinde şarka ilerliyen iki Yunan fırkası da, 24 Haziranda Alaşehre girdi. Ve bilâhare ilerliyerek 29 Ağustosta Uşakı zaptetti ve Dumlupınar sırtları elimizde kalmak üzere bu mıntakaya kadar ilerledi. Bu düşman karşısında bulunan Yirmi Üçüncü Fırka ve millî kuvvetlerimiz, çok zayiata ve za'fa uğradı!.. Aydından ilerliyen bir Yunan kolu da, Nazilliye kadar geldi.

Bu harekât esnasında, fırkalarımızın kadro halinde ve mühimmatsız oldukları ve takviyelerine de henüz imkân olmadığı malûmunuzdur.

Efendiler, bizzat Eskişehre ve oradan ileri mıntakalara gittim. Gerek orada ve gerek diğer menatıkta bulunan kuvvetlerimizin tensik ve tanzimini emrettim. Yeniden, düşman karşısında, muntazam kumandaya tâbi cepheler tesisini temin eyledim.

Yunan taarruzu karşısında millî cephelerin bozulması üzerine Mecliste şiddetli tariz ve tenkitler

Efendiler, Yunan taarruzu ve millî cephelerin bozulması, Mecliste büyük buhranı ve şiddetli tarizat ve tenkidatı mucib oldu.

Büyük Millet Meclisinin 13 Temmuz 1920 günü, 41 inci içtimaında, taksirat ve idaresizliklerinden dolayı Bursa Kumandanı Bekir Sami ve Valisi Hâcim Beylerin ve Alaşehir Kumandanı Âşir Beyin ne için bir divana tevdi edilmediklerinden dolayı Erkânıharbiyei Umumiye Riyasetinden ve Dahiliye Vekâletinden istizah takrirleri okundu.

Bu takrir sahibi, Afyon Karahisar Mebusu Mehmet Şükrü Beydi. Sinop Mebusu Hakkı Hamî

Beyin de, serian tecziye hususundaki ısrarı "bravo" sesleriyle karşılanıyordu. Sahibi takrir olan M e h m e t Ş ü k r ü Beyin; "Biz mesul edildiğini görmek istiyoruz" feryadı üzerine istizah kabul ediliyor. İstizah günü olarak tesbit edilen 14 Ağustos 1920 de, Erkânıharbiyei Umumiye Reisi cevap verdi. Fakat bir türlü kanaat ve sükûnet hâsıl olmuyordu. Karahisar Mebusu Ş ü k r ü Bey "Anket" istiyor. Diğer bir hatip, bazı zâbitan ve kumandanların tecziyeleri tabiî olduğundan bahsederek mütaaddit misaller tâdadediyor, diğer bir hatip, asker ricat ederken bir kumandanın otuz altı deve eşya götürmüş olduğunu söylüyor, başka bir hatip de Yunan ordusunun kısa bir zaman zarfında Akhisardan Marmara sahillerine varıncıya kadar, bütün şehirler ve köyleri yıldırım süratiyle istilâ eylediğinden bahsederek, Bursa f·lâketi dolayısiyle uğramış olduğumuz müthiş ziyan, cihan nazarında Anadoluda müdafaa denilen şeyin bir göz korkuluğu olduğuna umumi bir zehap uyandırmıştır diyor ve mutantan hezimetin mesullerinin tecziyesini talebediyordu.

Efendiler, uzun ve hararetli devam eden münakaşata, benim de karışmam icabeetti. Vâkı olan elîm vaziyette, Meclisin teessür ve alâkasını takdir ettikten sonra, efkârı ve hissiyatı tatmin maksadiyle beyanat ve izahatta bulundum. Benim sözlerime karşı da vukubulan ufak tefek tarizlere cevap verdikten sonra, izahatı umumiye kâfi görüldü.

Efendiler, tafsilâtını zabıt ceridelerinde mütalâa buyurduğunuz bu hararetli müzakereden evvel, 26 Temmuz 1920 günü de hafi bir celsede, buna mümasil bir müzakere cereyan etmişti. Orada da, uzun izahatta bulunmaya mecbur olmuştum. Çünkü, teessür ve teellüm neticesi olarak yapılmakta olan tenkitlerde ve tekliflerde, bu mağlûbiyetin esbap ve avamili hakiki-

yesi, sanki unutulmuş gibi idi. Bütün felâketin müsebbibi olmak üzere, daha teşekkül ve deruhdei mesuliyet edeli iki ay olmıyan Heyeti Vekileyi mesul etmek istihdaf olunuyordu. Bir seneyi mütecaviz bir zamandan beri, Yunan ordusunun İzmir mıntakasında yerleşmiş ve mütemadiyen hazırlanmakta bulunmuş olduğu ve buna mukabil İstanbul hükümetinin ordumuzu mütemadiyen meflûç edecek esbap ihzariyle meşgul olduğu ve milletin kendiliğinden teşkil edebildiği millî kuvvetleri inhilâl ve imha ettirmeye sâi olmaktan başka bir şey yapmadığı asla düşünülmüyordu. Eğer, bu bir sene zarfında Yunan kuvvetleri karşısında, az, çok bir vaziyet vücuda getirilmiş idi ise bunun da, beş on fedakârın kendiliğinden vukubulmuş olan azim ve gayretleri mahsulü olduğunu nazarı insafa almak istemiyorlardı. Harekâtı askeriyeyi, vaziyeti hakikiyeye vâkıf olarak ve icabatı askeriye nazarı dikkatte tutularak mütalâa ve tetkik eden yoktu. Söylenilen sözler, ya hissi hamiyet galeyaniyle veyahut za'fı kalb eseri olarak feryadü figan halinde dermeyan ediliyordu. Söz söyliyenler içinde, ender olmakla beraber akidei milliye ve merbutiyeti vataniyesi meşkûk olanlar dahi vardı.

Bu mevzuubahis ettiğimiz celsei hafiyede, uzun beyanatım meyanında bilhassa demiştim ki: "Felâket başa gelmeden evvel, onun esbabı mânia ve müdafaası düşünülmek lâzımdır. Geldikten sonra teellümün faydası yoktur. Yunan taarruzu vâkı olmadan evvel, vukuu, kuvvetli ihtimal dahilinde idi. Eğer buna mâni esbap ve tedabir ittihaz edilememiş ise, bunun mesuliyeti, Türkiye Büyük Millet Meclisine ve onun Hükümetine ait olamaz. Büyük Millet Meclisi Hükümetinin mevkii mesuliyete geldiğinden beri almaya başladığı tedbirler, bir sene evvelinden beri İstanbul hükümetleri tarafından, bütün milletle beraber ve ciddiyetle

alınmaya başlanmak lâzımdı. Bazı kuvvetlerin cepheden alınıp dahilî isyanların bastırılmasına memur edilmesi, Yunan kuvvetleri karşısında bulundurulmasındaki faydadan daha mühim ve zaruri idi ve el'an da öyledir. Gerçi Bursada terki zaruri olan bir fırka, Adapazarı isyan mıntakasına sevk olunan iki fırka, Hendekte inhilâl eden bir fırka, yani dört fırka; Zile, Yenihan mıntakasında usâtla uğraşan bir fırka ve bütün bu nizamiye kuvvetlerine muavenet eden millî müfrezeler, cephede bulundurulabilseydiler, ihtimal düşman taarruzu bu derece terakki edemezdi. Fakat, memleketin sükûneti, milletin emeli halâsı noktasında, vahdet ve tesanüdü temin olunmadıkça, haricî bir düşmanın pâyi istilâsını durdurmaya çalışmak ne kabildir ve ne de bundan esaslı bir fayda ve netice memuldür. Ancak, memleket ve milletçe, dediğim vaziyet muhafaza edilirse, düşmanın herhangi bir zamandaki muvaffakıyeti ve bunun neticesi olarak fazla arazi işgali, muvakkat olmak mahiyetinden kurtulamaz. Vahdette ve emelde azim ve ısrar eden millet, mağrur ve mütecaviz her düşmanı, evvel ve âhir gurur ve tecavüzünde nadim kılabilir. Onun için, dahilî isyanları bastırmak, Yunan taarruzunu tevkif etmekten elbette daha mühimdir. Zaten, cepheden dahilî isyanlara karşı kuvvet tefrik edilmemiş olsaydı dahi, neticenin başka türlü olabileceğini fark etmek müşküldür. Meselâ; düşman, şimal cephesine üç fırka ile tecavüz etti. Bizim orada, cephe ile mütenasip kuvvetimiz yoktu. Filân noktada, filân derede, filân köydeki kuvvetimiz veya oradaki zâbit veya kumandanımız, düşmanın geçmesine müsaade etmeseydi, bu felâket başımıza gelmezdi tarzında feryadetmekte mâna yoktur. Tarihte yarılmamış ve yarılmıyan cephe yoktur. Bahusus, mevzuubahis olan cephe, tahsis olunan kuvvetle tamamen mütenasip dar

bir cephe olmayıp da böyle yüzlerce kilometre imtidadında bulunursa, bu cephenin şurasında ve burasında bulunan zayıf bir kuvvetin, ilânihaye müdafaasını kabul etmek bütün tasavvurat ve muhakematı hataya sevk eder. Cepheler delinebilir, buna karşı tedbir, delinen kısmı derhal kapamaktan ibarettir. Bu ise, cephe üzerindeki kuvvetlerden maada, geride, ihtiyatta, kuvvetli kademeler bulundurmakla mümkündür. Halbuki, Yunan ordusu karşısındaki millî cephemiz bu vaziyet ve bu kuvvette mi idi? Bütün Garbî Anadolu vilâyetlerimiz, Ankara ve havalisi dahil olduğu halde, daha doğrusu bütün memlekette, kuvvet denilecek bir cüzütam bırakılmış mı idi?

Ciddî teşkilâtı askeriye yapabilmek için ve bunda imkânı muvaffakıyet temin edebilmek için, zaman şarttır

Muharebe hatlarına mücavir köyler ahalisinin yapabileceği müdafaadan, hayalî neticelere intizar etmek mâkul olamaz. Memleketin bütün kuvvet menabiinden istifade şerait ve salâhiyetine malik olduktan sonra dahi, ciddî teşkilâtı askeriye yapabilmek için ve bunda imkânı muvaffakıyet temin edebilmek için, zaman, şarttır. Bursada Bekir Sami Beyin emrine tevdi edilen kuvvetin esası, İzmirde tüfek attırılmaksızın Yunanlılara teslim edilen ve Yunan gemileriyle Mudanyaya çıkarılan iki alay kadrosu değil miydi? Bu kuvvetin tebdili mâneviyeti için İstanbul hükümetleri herhangi bir tedbir almışlar mıydı? İstanbul hükümetleri değil miydi ki, Balıkesirde, müdafaaya çalışan kuvvetlerimizin Yunan taarruzundan evvel, Anzavur'u arkalarına saldırdı. Yine İstanbul Hükümeti ve halife ve padişah değil miydi ki, Yunan cephesinde kullanılacak nispeten kuvvetli bir fırkayı, Yirmi Dördüncü Fırkayı Hendek-Düzce yolunda hilâfet

ordusu ve usât grupları tarafından ızlâl ederek dağıtmış ve kumandanlarını şehit ettirmişti.

Mukadderatı memleket mesuliyetini yeni deruhde etmiş olan Heyeti Vekile, bu tarihteki şeraite göre seferberlik yapabilmeyi acaba düşünebilir miydi? Memleketin âdeta baştanbaşa halifenin fetvası hükmünü infaza sevk ve icbar olunduğu bir sırada, milleti askere davet etmek caiz ve mümkün görülebilir miydi? Bundan başka, bütün milleti silâh altına davet etmeden evvel, silâh miktarını ve mevcut silâhı, hali faaliyette tutabilmek için cepane ve para miktarları, membaları düşünülmek zaruri değil miydi? Vaziyeti muhakeme ederken ve tedbir düşünürken, acı olsa da hakikati görmekten bir an fâriğ olmamak lâzımdır. Kendimizi ve birbirimizi aldatmak için lüzum ve mecburiyet yoktur. Biz, vaziyetin ve cephelerin ihtiyacatından gafil değiliz. Her taraftan, namıma namütenahi telgraflar gelmektedir: "Kuvayi muntazamai muazzama sevk ediniz"; "şu kadar cepane gönderiniz", "bunlar gelmezse burada mağlûp oluruz" denilmekte ve tehlike ve ateş içinde bulunmaktan mütehassıl heyecan sevkiyle acı lisanla izahı hal edilmektedir. Bizim vazifemiz ve vaziyetimiz, onların teessür ve heyecanına iştirak ederek umumun kuvvei mâneviyesini kırmak değildir, bilâkis onlara metanet ve sebat ve ümit verecek tarzda hareket etmektir.

Bundan sonra, elbette, vaziyetler değişecek ve bütün memleket ve millete cidden ümit ve emniyet bahşedecek tedbirler tatbik olunacaktır. Artık, buna mâni kalmamıştır. Heyeti İcraiye, bir kısım tevellütlüleri silâh altına da celbedebilecektir."

* *
*

Muhterem Efendiler,

Yeşilordu Bazı müphem mesailin kolaylıkla izahına medar olacağını zannettiğim için heyeti aliyenize, bir "Yeşilordu" dan bahsedeceğim:

Türkiye Büyük Millet Meclisinin ve Hükümetinin teessüsünden sonra Ankarada, "Yeşilordu" namı altında, bir cemiyet teşekkül etti. Bu cemiyetin, ilk müessisleri, pek yakın ve malûm arkadaşlardı. Maksadı teşkili izah için, dahilî isyanları ve bu isyanlara karşı gönderilen nizamiye kuvvetlerinin ve millî müfrezelerin gösterdikleri bazı vaziyet ve manzaraları tahattur etmek icabeder. Usât, nizamiye efradına, halifenin fetvasından, padişahın askerliği affettiğinden, Ankaradaki hükümetin gayrimeşruiyetinden bahsederek onları sühuletle iğfal ettikleri mükerreren görüldü. Filhakika, birçok yerlerde, bazı nizamiye efradı, usâtla müsademe etmeksizin, bilâkis silâhlarını bırakarak köylerine, memleketlerine savuşuyorlardı. Millî müfrezelerin inkılâp maksadını daha sühuletle anladıkları ve usâtın iğfalâtına kapılmadıkları anlaşılmıştı. Bu sebeple Osmanlı ordusunun bekayası denilebilecek olan o tarihlerdeki yorgun ve bezgin ve yeni inkılâp mefkûresine göre yetiştirilmemiş kıtaat ile inkılâbı başarmak hususundaki müşkülât, mahsûs bir derecede idi. Orduyu, yeni zihniyete göre, şuurlu bir hale getirmek, o günlerin şeraiti içinde pek müşkül olacağı zehabı vardı. Binaenaleyh evsafı matlubeyi haiz, şuurlu kimselerden güzide ve inkılâp için şayanı istinat teşkilât yapmak fikri, bazı zevatta hâkim olmaya başladı. Yekdiğerini velyeden ve kanlı ve mühlik vaziyetler arz eden dahilî ihtilâlât karşısında, bu arz ettiğim fikir ve temayül kuvvetlendi. Nihayet, bazı zevat, böyle bir teşkil vücuda getirmek üzere fiilen teşebbüs aldılar. Ben, bir taraftan ordumuzu ihya ve takviye esbabına tevessül

ederken, teşekkül etmiş bulunan millî müfrezelerden de, her türlü mahzurlarına rağmen, her yerde bizzarur âzami istifadeye çalışmakta idim. Fakat ciddî inzıbat ve bilâkaydüşart ve bilâtereddüt itaat talebeden ciddî vezaifi askeriyenin, ancak muntazam ordu ile kabili ifa olduğu hakikatini unutmaya elbette mahal yoktu. Millî müfrezelerden istifade, zaman kazanmak maksadına müstenit olabilirdi. Şüphesiz istihdamları zaruri olan millî müfrezelerin, güzide ve şuurlu kimselerden terkip edilebilmesi şayanı arzu idi.

Yeşilordu teşkilâtının ilk müteşebbisleri meyanında bulunan yakın arkadaşlar, mahzâ bana yardım maksadiyle ve beni ayrıca yormamak fikriyle, kendileri teşebbüs alarak, faaliyette bulunmayı münasip görmüşler. Bana, yalnız, nafi bir iş yapacaklarını söyliyerek, basit bir tarzda bu teşebbüslerinden bahsetmişlerdi. Ben, cidden çok meşgul olduğum için, arkadaşların bu teşebbüsleriyle uzunca bir zaman alâkadar olamadım. Yeşilordu teşkilâtı, nev'ama hafi bir teşkilât mahiyetinde teessüs ve oldukça tevessü etmiş. Kâtibi umumisi H a k k ı B e h i ç Bey ve Ankaradaki heyeti idaresi, ciddî ve esaslı faaliyet sarf etmişler. Matbu nizamnameleri ve muvazzaf memurları her tarafa gönderilmiş. Yalnız, bir noktayı da işaret etmeliyim ki, Yeşilordu teşkilâtiyle iştigal edenler, işin benim malûmat ve muvafakatim ve arzum dahilinde olduğunu söylediklerinden, her tarafta, benim namıma teşkilâtı tevsi ve takviyeye çalışanlar çoğalmış. Tatbik edilmekte olan teşkilât, sadece millî müfrezeler vücuda getirmek gibi mahdut bir sahadan çıkmış, çok umumi bir gayeye teveccüh eylemiş.

Teşkilâtın müessisleri meyanına, mebus bulunan Çerkez R e ş i t Bey ve Ankara üzerinden Yozgada gidip gelirken olacak, Çerkez E t e m ve biraderi T e v-

fik Beyler dahil olmuşlar. Bundan başka, Etem ve Tevfik Bey müfrezelerinin tekmil efradı, Yeşilordunun âdeta esasını teşkil eylemişler.

Çerkez Etem Bey ve kardeşlerinin ilk defa şayanı dikkat görülmeğe başlanan bazı tavır ve muameleleri

Efendiler, bu mukaddemeden sonra, Çerkez Etem Bey ve kardeşlerinin, ilk defa şayanı dikkat görülmeye başlanan bazı tavır ve muameleleri hakkında heyeti aliyenizi tenvir etmek isterim.

Çerkez Etem Bey, millî bir müfreze ile evvelâ Anzavur takibinde ve badehu Düzce isyanında, muvaffakıyetli bazı hizmetler ifa etmiş olduğu cihetle Yozgada gitmek üzere Ankaraya celbolunduğu zaman, hemen herkes tarafından iltifat ve takdirat gördü. Kendisini mübalâğalı bir tarzda methü sitayiş edenler de şüphesiz bulunmuştur. Etem Bey ve kardeşlerinin, bilâhare gösterdikleri vaziyetten, gördükleri muamelei takdirkâraneden mağrur oldukları ve hattâ bazı hayalâta kapıldıkları anlaşılıyor. Etem Bey ve kardeşlerinden Tevfik Bey, Yozgat isyanını teskinle Yozgatta meşgul olduğu sırada, kendine yakın, uzak ne kadar askerî ve millî kumandanlarımız varsa bunların rütbe ve mevkilerine ehemmiyet vermeksizin hepsine birer birer muhakkirane ve mütecavizane muamelede bulunmakta hiçbir beis görmemeye başladı. Ekserisi Etem Beyin şahsını, mahiyet ve kıymetini tanımıyan kumandanlar, memleketin ateş içinde bulunduğunu ve Etem Beyin mübalâğalı bir tarzda işittikleri hizmetini düşünerek mümkün olduğu kadar kendisiyle fazla muarazada bulunmaktan tevakki etmişlerdi. Bundan cüret alan Etem ve kardeşi Tevfik Beyler, Türk ordusunda değerli hiçbir zâbit ve kumandan bulunmadığına ve kendileri herkesin fevkında birer kahraman bulunduk-

larına zâhibolmuşlar ve bu zehaplarını açıktan açığa, biperva herkese söylemekten içtinabetmemiye başlamışlardı. Doğrudan doğruya valilere ve herkese emirler veriyorlar ve emirlerinin ademi icrası halinde idam edileceği tehdidini de ilâve ediyorlardı. E t e m Bey Ankara ve Ankaradaki hükümet üzerinde dahi ikaı nüfuz tecrübesinde bulunmuştur. Gûya Yozgat isyanı, Yozgadın tâbi bulunduğu Ankara valisinin suiidaresinden neşet etmiş, binaenaleyh diğer isyan müsebbipleri hakkında tatbik ettiği cezayı, ki o ceza salben idam idi, Ankara Valisi hakkında da bizzat mahallî vakada tatbik etmeye karar vermişti. Yozgada izamını talebettiği Ankara Valisi, teşebbüsatı milliyede fevkalâde hizmet ve fedakârlık göstermiş ve göstermekte bulunan Y a h y a G a l i p Bey idi. Y a h y a G a l i p Beyin, bilhassa bizce, hizmeti takdir olunmuş ve vücudu pek lüzumlu ve nafi bir zat olduğu malûm idi. İşte böyle bir zatı, kendi eline, idam sehpasına vermeye bizi mecbur etmekle en büyük nüfuz ve tesiri ihraz edebileceğini düşünmüştü. Bittabi Y a h y a G a l i p Beyi veremezdik ve vermedik. E t e m ve kardeşleri bu mesele üzerinde fazla ısrar gösteremediler. Fakat, Yozgatta, bilhassa mebuslara; "Ankaraya avdetimde Büyük Millet Meclisi Reisini Meclis önünde asacağım" yolu tefevvühatı mesmu olmuştur. "Yozgat Mebusu S ü l e y m a n S ı r r ı Bey de bu tefevvühatı işitenlerdendir." Biz, bütün malûmat ve istihbaratımıza rağmen, bu "kardeşleri" daima şayanı istifade bir halde bulundurmak cihetini tercih ettik. Bu sebeple, kendilerini idare ettik. Yozgattan sonra Ankara üzerinden Kütahya havalisine gönderdik. Bu meseleye tekrar avdet etmek üzere asıl mevzuubahsimiz olan Yeşilorduya nakli kelâm edeceğim.

Arz etmiştim ki, her yerde, Yeşilordu teşkilâtını, benim namıma yapıyorlardı. Şahsan tanıdığım zevattan biri, Erzurumlu N â z ı m N a z m i Beyin, memur bulunduğu Malatyadan gönderdiği bir mektupta; Yeşilordu teşkilâtının mucibi memnuniyetim olabilecek tarzda tevsia çalışıldığı bildiriliyordu. Bu haberden müteyakkız olarak, bu hafi cemiyet hakkında tetkikatta bulundum. Bu cemiyetin, muzır bir şekil ve mahiyet aldığına kani oldum. Derakap lâğvı cihetini düşündüm. Tanıdığım arkadaşları tenvir ettim. Noktai nazarımı söyledim, icabını yaptılar. Fakat, Kâtibi Umumi olan H a k k ı B e h i ç Bey, cemiyetin lâğvı hakkındaki teklifimin gayrikabili is'af ve tatbik olduğunu söyledi. Ben, lâğvettiririm, dedim. Bunun da gayrikabil olduğunu ve çünkü vaziyetin tahminden daha büyük ve daha kavi olduğunu ve bu cemiyeti tesis edenlerin nihayete kadar, maksatlarından ayrılmıyacaklarına dair yekdiğerine söz vermiş olduklarını, bir vaz'ı mahsus ile ifade etti. Vakayi gösterdi ki, biz bu hafi cemiyetin men'i faliyetine çalıştığımız halde tamamen muvaffak olamadık. Cemiyet rüesasının bir kısmı ki, R e ş i t, E t e m, T e v f i k biraderler başta bulunuyorlardı; faaliyetlerine, ve bu defa bittabi, tamamen menfi ve aleyhtarane bir tarzda, devam eylemişlerdi. Eskişehirde çıkarttıkları "Yeni Dünya" gazetesi ile de, fikir ve maksatlarını mütecavizane bir surette neşrettiriyorlardı.

Celâlettin Arif, Hüseyin Avni Beylerin Erzuruma gidişi ve oradan ortaya attıkları meseleler

Muhterem Efendiler, takibini düşündüğüm sıraya göre, heyeti aliyenizi biraz Şark cephemizle meşgul edeceğim. Fakat, temas edeceğim vaziyete takaddüm eden bir safha vardır ki, evvelâ onu izah etmek lâzım geliyor.

Birinci Büyük Millet Meclisinde Reisisani olan Erzurum Mebusu C e l â l e t t i n A r i f Bey

15 Ağustos 1920 tarihli bir takrirle, Meclisten iki ay müddetle mezuniyet aldı. Dermeyan ettiği mazeret, taabı dimağî neticesi duçar olduğu daimî başağrısı idi. Aynı zamanda, çoktan beri görmediği dairei intihabiyesini de teftiş eylemek arzu ediyordu.

Celâlettin Arif Bey, Erzurum Mebuslarından Hüseyin Avni Beyin, kendisine refakat ettirilmesini, hususi olarak benden rica etti. Hüseyin Avni Beyin, Meclisten mezuniyet talebedebilmesi için sarih bir mazereti yoktu. Kendisini, ben, hususi bir vazifeyi haiz olarak gönderecektim. Bu hususu, 18 Ağustos 1920 de Meclisten rica ettim. Tasvip olundu.

Celâlettin Arif ve Hüseyin Avni Beylerin, Erzuruma muvasalatlarını mütaakıp, Celâlettin Arif Beyden 10 ve 15/16 ve 16 Eylûl 1920 tarihlerinde üç şifre telgraf aldım. Bu telgrafnamelere göre; Erzurum ahalisinde hassasiyet ve galeyan varmış... fakat, Celâlettin Arif Beyin Ankaradan Erzuruma hareketinden haberdar olunca halk intizar vaziyetini almış... galeyan esbabı da, ordu ambarlarına ve tüfek ve cepane ziyaına ve süt tevziine mütaallik imiş...

Celâlettin Arif Bey, bazı memurların tebdil ve tecziyesi gibi icraatta sürat talebediyordu. Mevzuubahs memurların tebdil ve tecziyesinde, Erzurum vali vekâletinde bulunan Miralay Kâzım Bey (İzmir Valisi Kâzım Paşa) başta bulunuyordu. Celâlettin Arif Bey, ahali ile müzakerede bulunarak, Adana Valii Sabıkı Nâzım Beyin, Erzurum valiliğine memur edilmesinin takarrür ettirilmiş olduğundan ve Trabzon tarikiyle tebligat yapmalarından ve Nâzım Beyin muvasalatına kadar halkın ârayı umumiyesine müracaatle bir vekil intihabından bahsettikten sonra, verilecek cevabı muvafakatle halkın mü-

tezayit galeyanı âcilen teskin edilemezse, tahassül edecek netayicin vahametinden tehaşi edilmekte olduğunu bildiriyordu. Sonuncu telgrafnamesinde, "mesele, Ankara, şikâyeti nazarı itibara almadığından, Ankaradan itimadın zail olması suretine inkılâbedebilecektir" denilmekte idi.

Efendiler, şarktaki kolordumuzda dehşetli fenalık ve suiistimalât varmış... fenalık derecesi o kadar tevessü etmiş ki, halkın hamiyetine dokunmuş... müthiş galeyanını mucibolmuş... Fakat, bu kadar umumi ve gayrikabili teskin galeyanı Erzurumda; ne vali vekili, ne kolordu kumandanı anlamış!.. Böyle bir galeyanın, hiçbir vazifedar, hiçbir alâkadar fârikı olamamış, hükümeti haberdar eden hiçbir kimse bulunmamış... Mamafih halk, Celâlettin Arif Beyin taabı dimağiden dolayı mezun, Hüseyn Avni Beyin de benim tarafımdan memur olarak Erzuruma hareketlerinden haberdar olduklarından, hassasiyet ve galeyanlarını zaptetmişler... Mebus beylerin muvasalatlariyle beraber izhar ediyorlar...

Doğrusu Efendiler; ben, bu malûmata asla inanamadım. Celâlettin Arif ve Hüseyin Avni Beylerin birer suretle Ankaradan Erzuruma temin ettikleri seyahatlerini mânidar buldum ve hayret ettim. Bilhassa, halkın ârayi umumiyesiyle vali tâyini teklifinin; hukuk profesörlüğü etmiş, kanunşinas tanınmış, Meclisi Mebusan Riyasetinden, Türkiye Büyük Millet Meclisi Riyaseti Saniyesine gelmiş, Celâlettin Arif Beyden vukubulduğunu görmek hayretimi tezyidetti.

Erzurumda, Büyük Millet Meclisi Reisisanisine, 16/17 Eylûl 1920 tarihinde "telgrafnamelerinin Heyeti Vekilede okunduğunu ve bu bapta Cephe Kumandanlığiyle muhabere edilmekte olduğunu" bildirdim.

Şark Cephesi Kumandanlığına da, C e l â l e t t i n A r i f Beyin işaratını hulâsa ettikten sonra malûmat ve mütalâasını sordum.

Celâlettin Arif Beyin vâsi mikyasta Vilâyatı Şarkiye Valiliği teklif ediliyor

Şark Cephesi Kumandanı K â z ı m K a r a B e k i r Paşanın da, 14 Eylûl 1920 de benim telgrafımdan evvel yazılmış bir şifre telgrafını, 19 Eylûlde aldım. Bu telgrafnamede, "C e l â l e t t i n A r i f Beyin, Lâziztan, Trabzon, Erzurum, Erzincan, Van, Bayazıt vilâyetlerini ve Meclisi Âlice tensip buyurulacak diğer menatıkı ihtiva etmek üzere Vilâyatı Şarkiye valiliğine tâyin buyurulmasını arz ve teklif eylerim" denildikten sonra, şu mütalât ilâve olunuyordu: "Bu teklifin tasvip ve icrası halinde askerî ve mülki her iki vazifenin lâyık olduğu ehemmiyet ve dikkatle yapılacağı faydasından başka, hini hacette, umuru mühimmeyi müzakere ve icabı seriini ifa için millet vekili olarak bir zat daha bulunmuş olur. Mâruzatı salifenin Büyük Millet Meclisince lâyık olduğu ehemmiyetle nazarı dikkate alınarak kabul ve tasvip buyurulacağını ümit ve bu hususta zatı samilerinin delâlet ve himmetlerini istirham eylerim. Keyfiyet, hututu esasiyesi itibariyle, C e l â l e t t i n A r i f Beyefendi ile görüşülmüş ve müşarünileyhçe de muvafıkı hal bulunmuş ise de bu baptaki kararın Millet Meclisinin tensip ve muvafakatine menut olduğu tabiîdir."

Efendiler, ordunun suiistimalinden, ahalinin galeyanından, Erzuruma ârayi umumiye ile vali intihabından ve serian cevabı muvafık verilmezse Ankaraya ademi itimat hâsıl olacağından bahseden C e l â l e t t i n A r i f Bey, ordunun kumandaniyle görüşüyor ve kendisinin vâsi miktarda Vilâyatı Şarkiye valiliğini teklif ettiriyor. Ordu Kumandanı da C e l â l e t t i n A r i f

Beyin, binnetice kendi aleyhinde olan şikâyatından bihaber görünüyor. Vaziyeti, maksadı mahsusla tertib olunmuş bir oyun ve aynı zamanda bir gaflet manzarası iraesinden hâli telâkki etmek müşkül idi.

Kâzım Kara Bekir Paşanın, 16/17 Eylûl tarihli telgrafıma 18 Eylûlde verdiği cevapta: "Celâlettin Arif Beyin işaratı, birkaç zatın, Vali Vekili Miralay Kâzm Beyi, mahzâ Erzurumdan uzaklaştırmak için yaptıkları dedikoduya müstenittir. Halkın galeyanı ve ârayi umumiye ile vali intihabı hususları, maatteessüf Celâlettin Arif Beyin yanlış bir istikameti tutmalarından başka bir şey olduğunu zannetmiyorum. Küçüklerinin, büyüklerinin, bütün şarkın pek ziyade hürmet ve emniyetini kazanan bendenıze, mevzuubhs şikâyetlerin yapılmaması, iş çevirmek istiyenlerin muvaffak olamıyacaklarını bilmeleri neticesidir...

Celâlettin Arif Bey, Miralay Kâzım Beyin, Vilâyet Vekâletinden ve Kolordu Kumandanlığı Vekâletinden infikâk ettirilerek Erzurumdan uzaklaştırılmasını bendenize teklif etti. Vilâyet vekâletinden alınması, Dahiliye Vekâletinden emrolunmasiyle ve vilâyet vekâletinin bizzat kendileri tarafından, yani Celâlettin Arif Bey tarafından, deruhde edilmesiyle mümkün olabileceğini bildirdim.

Celâlettin Arif Bey kendi kendine Erzurum Vali Vekili oluyor

Celâlettin Arif Beyin, Erzurumdaki gayriresmî vaziyetinin nüfuzunu kırabileceğini zannederim. Derhal Erzurum Vali Vekâletini deruhde buyurması, başladıkları işin sükûnetle ve muvaffakıyetle hitama erdirilmesi için, elzemdir. Bilâhare tasvip buyurulursa, Vilâyatı Şarkiye Müfettişliğine veya valiliğine tâyin buyurulur. Herhalde bahis buyurdukları galeyan ve hassa-

siyetin, kendi teşrifleri üzerine intizar vaziyetine geçtiğini kabul etmiyorum. Böyle bir sözün kemali ehemmiyetle kabul edildiğini gören zatın cüretkâr ifadeleri diye telâkki ediyorum..."

Kâzım Kara Bekir Paşanın, 14 ve 18 Eylûl tarihli telgraflarına, 20 Eylûlde verdiğim cevapta "Büyük Millet Meclisi âzalığiyle memuriyet bir zat uhdesinde içtima edemiyeceği" hakkındaki 5 Eylûl 1920 tarihli kanunun maddei mahsusasını aynen yazdıktan sonra, "Celâlettin Arif Beyin Erzurum Valiliğine tâyini gayrimümkündür. Mebusluktan istifa eylediği takdirde, vilâyeti mezkûreye tâyini Heyeti Vekileye teklif olunabilir" dedim.

Halbuki, Efendiler; Kâzım Kara Bekir Paşanın, son telgraf tarihi olan 18 Eylûl günü bizim, 20 Eylûlde bildirdiğimiz kanunun hükmüne münafi olan vaziyet, Erzurumda alınmış imiş...

Bu mugayiri kanun hareketten, aynı zamanda yeni Türkiyenin Adliye Vekili bulunan Celâlettin Arif Beyin, 18 Eylûlde yazılıp 21 Eylûlde aldığım telgrafnamesiyle haberdar edildim. Kendi kendine Erzurum Vali Vekili olan, Adliye Vekilinin telgrafı aynen şudur:

Erzurum, 18 Eylûl 1920

Ankarada Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine

Kâzım Paşa Hazretlerine şeref mevrut telgrafnamei sâmileri üzerine, müşarünileyh ile mesaili mâruza hakkında mufassalan görüştük. Paşa, ahvalin vahametini anlamak istemiyorlar ve maiyetinde bulunan zevat, her veçhile himaye oluyor. Efkârı umumiyedeki galeyanın bir an evvel teskini için esliha ve mühimmat ve levazımı saire ile Kilisede mervi

suiistimalâtı ciddî bir surette tahkik ve mütecasirlerini pençei kanuna teslim edebilmek için, âmmenin mazharı hürmeti olan 9 uncu Fırka Kumandanı H a l i t Beyin memur buyurulmasını istirham eylerim. Ordu hesabatının teftişi de lâzım geldiğinden vesaiti seria ile bir maliye müfettişinin izamı menutu reyi devletleridir. K â z ı m Paşadan şimdi aldığım bir tezkerede evvelce vilâyet vekâletinden bilâkaydüşart çekilmeye karar veren Miralay K â z ı m Bey, tebdili fikir ederek vekâleti bendenize veya Dahiliye Vekâletinden tâyin olunacak bir vekile devredeceğini bâtezkere beyan etmiş ve mumaileyhin devamı vekâleti de, mahzurlu ve muhataralı görülmüş olduğundan şu bir iki gün zarfında ahvalin nezaketi ve memlekette muhtemel olan hercümerce meydan verilmemek üzere bizzarure Dahiliyeden gelecek emre intizaren bizzat vekâleti kabul mecburiyetinde kaldım. Erzurum ahalisince, vekâleti arzu olunan rüfekadan H ü s e y n A v n i Beye tevdii vekâlet buyurulması müsterhamdır. Dermeyan eylediğim işbu tekâlif sayesinde, efkârı umumiye teskin olunabileceğinden icrayi icabı reyi devletlerine menuttur.

Adliye Vekili
Celâlettin Arif

Efendiler, Büyük Millet Meclisi Reisisanisi ve Adliye Vekili C e l â l e t t i n A r i f Beyin bu tarzı hareket ve işaratı, bizim için anlaşılmaz bir muamma halini aldı. Vaziyet çok mühim ve nazik idi. Bu ehemmiyet ve nezaketin sebebi bence, C e l â l e t t i n A r i f Beyin ve beraber hareket ettiği rüfekasının, teminini tahayyül ettikleri muzmerrat ve bu maksatla aldıkları tavır veyahut yaptıklarını zannettikleri emrivâki değildi. Hayatının mühim bir kısmını muharebe meydanlarında geçirmiş, ihtilâller ve inkılâplar içinde puyan olagelmiş insanlar için, bu gibi ufaktefek zuhuratın mukabil tedabirini bulup tatbik etmekte, vehim ve teenni edileceğini zannedenlerin aldanacaklarına şüphe yoktur.

Şark Cephesinde Ermenistana taarruz kararı verdiğimiz sırada

Filhakika, vaziyet çok mühim ve çok nazik idi, çünkü, o günlerde Şark Cephesinde Ermenistana artık taarruza karar vermiştik. Bunun için hazırlanmakta ve tedabir alır akta idik. Şark Cephesi Kumandanına da icabeden evamir ve talimat verilmişti. Şarkta, ileri tevcih edilen ordunun arkasından, hükümetin Adliye Vekili, gûya o ordunun hırsızlığını, mensuplarının suiistimal erbabından bulunduklarını meydana çıkarmak için, vilâyet vali vekili sıfatını gayrikanuni iktisabetmeyi çare ve yegâne tedbir buluyor.

Erzurumdan, cephede karargâhına gitmiş bulunan cephe kumandanı, nihayet 22 Eylûl tarihinde diyor ki:

Celâlettin Arif Beyefendinin Vilâyatı Şarkiye Valii Umumiliğine tâyini hakkında, Zatı Devletlerine mukaddema vâkı olan teklifim bendenize ihsas edilmiş ve tarafımdan samimî telâkki olunmuş bir fikrin neticesiydi. Erzurum hakkında, Celâlettin Arif Beyin, teşebbüsat ve müracaati ile hakikat inkişaf etmiş bulunduğundan, müşarünileyhin Valii Umumiliğe tâyinindeki teklifimden bittabi sarfınazar eylediğim mâruzdur.

Şark Cephesi Kumandanı
Kâzım Kara Bekir

Celâlettin Arif Beyin ültimatomu

Erzurum Vilâyeti Vekâletini deruhde eden Büyük Millet Meclisi Reisisanisinden de aynı tarihli, yani 22 Eylûl 1920 tarihli bir telgraf aldım. Bu telgrafta deniliyor ki: "Esliha ve mühimmat ve erzak ve emvali metrukede vukubulan suiistimalât ve gayrikanuni ve namahdut tekâlif ahzı, kanunsuz tahakküm ve tecebbür, halkın hissiyatını büsbütün rencide etmiş... Erzurumun emniyetsiz ve ümitsiz bir vaziyete düşerek artık kendi elleriyle idare edilmeleri lüzumunu, yegâne çarei necat ve halâs addey-

lemiş olduğu bir zamanda buraya geldik. Kara Bekir Paşanın da hareketi, menafii memlekete tevafuk etmedi. Bu sebeple, alenen yapılan fenalıklara, hemen nihayet vermek ve müsebbiplerini tecziye etmek lüzumunda ahali müttefikan ısrar etti. Emniyetbahş tedabirin âcilen ittihazı talebi ve vilâyet vekâletini bizzat kabul etmekliğim, paşa da dahil olduğu halde ahali tarafından istirham olundu. Vekâleti Hüseyin Avni Beye tevdi lüzumunu yazmıştım. Memleketin kendilerinden addederek emniyet gösterdikleri Mebus Hüseyin Avni Beyin yirmi dört saate kadar tebliği memuriyeti... *Celâlettin Arif*" (Ves. 258).

Muhterem Efendiler; halkın kendi eliyle kendini idare etmesi prensipini ortaya koyan bizdik. Fakat, bundan, her vilâyetin veya her mıntakanın, ayrı ayrı birer idare teşkil etmesini, asla kastetmedik. Maksadımızı, Büyük Millet Meclisinin ilk günlerinde sarih ifade ettik.

Meclisin de kabul ettiği maksat ve gayemiz, iradei milliyenin yegâne tecelligâhı olan Millet Meclisinin, umum vatanın mukadderatına vazıulyed olduğu suretinde ifade olundu.

Bu Meclisin rüesasından biri ve Heyeti İcraiyede Vekili, hem de Adliye Vekili olan zatın, orduda veya herhangi bir yerde kanuna mugayir bir hareketi meydana çıkartmak ve müsebbiplerini pençei kanuna tevdi etmek için tevessül edeceği tedbir birtakım sebükmağzana uyarak çok yakından tanıdığım cidden vatanperver Erzurum hemşerilerimin asla muvafakat edemiyecekleri isyankâr bir vaziyet almak mı olacaktı?

Hüseyin Avni Beyin 24 saate kadar vali vekâletine tâyinini talebediyor. Bu ültimatomun mânası var mıydı?

Celâlettin Arif Bey, bu teklifini, Kâzım Kara Bekir Paşaya da yapmış... Kâzım Kara Bekir Paşa, ona demiş ki: "Hüseyin Avni Bey, ihtiyat mülâzimi olarak sahnelerde zâbitanı eğlendiren... hiçbir memuriyette bulunmamış vasat bir adamdır. Bunu vali vekili yapmak hükümeti oyuncak yapmak istemek olur."

Efendiler, Celâlettin Arif Beyin ültimatomuna verdiğim cevap aynen şu idi:

Şifre
Tehir edilemez
Numara
388

Ankara, 23/9/1920

Erzurumda Adliye Vekili Celâlettin Arif Beyefendiye

C: 22/9/1920 şifreye: İlk telgrafnamenizi ehemmiyetle nazarı dikkate almış ve bu hususta Şark Cephesi Kumandanlığı ile muhabere edilmekte olduğunu yazmıştım. Müşarünileyh kumandanlıkça icabı ahvalin yapılacağı pek tabiî idi. Buna rağmen, tevali eden gayrikanuni ve gayrimusip teklifat ve teşebbüsatınız Heyeti Vekilece mucibi istiğrab olmuştur. Dahiliye ve Müdafaai Milliye Vekâletlerince makamatı aidesine tebligatı lâzimede bulunulmuştur. Zatıâlilerinin Heyeti Vekilenin lüzum gördüğü izahatı vermek ve icabederse Meclis huzurunda da izahatta bulunmak üzere Ankaraya hemen avdetiniz lâzımdır.

Büyük Millet Meclisi Reisi
Mustafa Kemal

Efendiler, Kâzım Kara Bekir Paşa, 22 Eylûl 1920 tarihli bir şifresinde, şu malûmatı veriyordu:

Şimdi anlıyorum ki, Celâlettin Arif Bey, daha Ankarada iken, müşarünileyh ile bazı külâh kapmak istiyenler, güzel bir program yapmışlardır. Meselâ, Hüseyin Av-

ni Bey, Erzurum valisi olacak... Celâlettin Arif Bey şark vilâyetlerinin valii umumisi olacak...

Celâlettin Arif Bey ya oyuncak olarak oynatılıyor veyahut daha karar vermedim, pek zekidir, kendi bir iş yapmak istiyor. Çünkü, Halit Beyi bendenize teklif etmeden yazması ve Hüseyin Avni Bey hakkındaki ısrarı, başka mâna ifade etmiyor. Halit Beyin Miralay Kâzım Beyle arası pek iyi olmadığından, Kâzım Bey aleyhine kendisine bir karar verdirilebilir. Hüseyin Avni Bey de vali namı altında güzel bir oyuncak olur. Hüseyin Avni Beyin vali vekâletine inhasını işitenler meyus oluyorlar ve iğreniyorlar. Hulâsaten arz edeyim ki, Erzurum Mebusu Necati Beyin biraderi olup âhiren Maarif Müdürlüğüne tâyin olunan Mithat Bey, bolşevikliği, memleketin iş beceremiyenlerin mevki kapması tarzında telâkki ettiğini zannediyor. Bu zat, menfaatperest olduğundan ekseriyet tarafından pek sevilmez. Halk hükümeti meselesinde, bendenizi müsait bulamadığından Celâlettin Arif ve Hüseyin Avni Beylerle muhabere ederek işin daha evvelden tertip ve tasvibedildiğini zannediyorum.

Efendiler, Celâlettin Arif Beyi Ankaraya davet eden 23 Eylûl tarihli telgrafnamem, 24 Eylûl tarihli şedidülmeal bir telgrafname ile karşılandı. Bu telgrafname Meclis Riyaseti Makamına hitaben yazılmış idi. "Heyeti Vekilede ve Büyük Millet Meclisinde kıraat olunacaktır" ihtarını da ihtiva ediyordu. Benim telgrafımdaki iki kelimeyi, gayrikanuni ve gayrimusip kelimelerini alarak, Celâlettin Arif Bey Erzurumdaki teşebbüs ve tekliflerini birer birer bu iki kelime ile tartıyordu. Bu mu gayrikanunidir? bu mu gayrimusiptir? diyerek kendini müdafaa ediyordu. Yaptığı işlerin ne olduğu bilmünasebe verilen malûmattan anlaşıldığı için hangisinin gayrikanuni olmadığını ve hangisinin gayrimusip bulunmadığını, takdir etmek güç olmıyacaktır. Celâlettin Arif Bey, "gayrikanuni ve gayrimusip teklifin benden sudûr eyleni-

yeceğine Heyeti Vekilenin kail olmasını beklerdim" dedikten sonra, "aranızda müddeayatımı takdir edecek arkadaşlarım mevcut olacağına kaniim" ifadesiyle, kendisini takdir edebilmenin kendisinin eşi, arkadaşı olmak mahiyetinde bulunmakla ancak mümkün olabileceği hakikatini ityan ediyordu. Celâlettin Arif Bey, dairei intihabiyesini teftiş etmeksizin, Ankaraya "muavedet" edemiyeceğini de bildiriyordu.

Kahraman Erzurum ahalisinin bana açtığı ağuşu samimiyeti suiistimal edebileceğine asla ihtimal veremedim

Efendiler, ben de İstanbula avdet edemiyeceğimi İstanbul Hükümetine Erzurumdan bildirmiştim. Eğer, mahalli davet ve sahıbi davet aynı olsaydı, insanın, âdeta, garip bir nazire yapılmakta olduğuna hükmedeceği gelebilirdi. Fakat, şerait, büsbütün başka olduğuna göre, İstanbulun davetine karşı bana ağuşu vefa ve fedakârisini açmış olan kahraman Erzurum ahalisinin, bu ağuşu samimiyeti suiistimal edebileceğine asla ihtimal vermedim.

Hattâ, Efendiler; 28 Eylûl 1920 tarihinde Erzurum ahali murahhasları namiyle memurin ve ahaliden elli imza ile aldığım telgrafname dahi, bu kanaatimı ihlâl etmedi. Gerçi telgraf, çok dürüşt ve isyankâr idi. Fakat, imzaların kısmı küllisi, Celâlettin Arif Beyin vali vekilliği ettiği vilâyet memurlarının idi. Bilhassa istinaf âzasından olup Celâlettin Arif Bey tarafından polis müdiriyeti vekâletine tâyin edilen zatın imzası bu telgrafnamenin, nasıl çirkin bir zihniyetin mahsulü olabileceğine medarı hüküm addedilemez miydi? Bu telgrafnamenin, Maarif Müdürü Mithat Beyin evinde toplanan birtakım kimseler tarafından tertibedildiğini anlamak hususu gecikmedi.

Efendiler, Celâlettin Arif Bey, tekliflerini bir taraftan, Erzurum Heyeti Merkeziye Reisi Tev-

f i k imzasiyle "C e l â l e t t i n A r i f Beyefendinin vâkı işarı veçhile muamele ifasını katiyetle talebederiz" diye teyidettirirken bir taraftan da, gûya, Ankara ile şifreli muhaberelerle birtakım işler yapılmak ve teşebbüsün ne tesir yaptığı anlaşılmak isteniyordu.

Erzurum, 21/22.9.1920

Ankara Maarif Vekâletine

Erzurum Mebusu N e c a t i Beye:

Mümkümse, Sıhhiye Müdiriyetine Merkez Tabibi Doktor S a l i m Beyin tâyinine himmet olunması muvafıktır. Bundan evvelki inhaların ciddiyetten âri bulunduğu, tahsisatımızı mutlaka alarak Ziraat Bankasından havale veriniz. Meclise yazılmıştır. (H ü s e y i n A v n i.)

Maarif Müdürü
Mithat

Ve badehu:

Erzurum, 22/9/1920

Maarif Vekâletine

R ı z a N u r Beyefendiye:

Şimdiye kadar yazdığım mesailden ne netice hâsıl oldu. Heyeti Vekilede bu mesele hakkında ne cereyan eyledi? Lûtfen beni malûmattar etmenizi rica ile gözlerinizden öperim. (C e l â l e t t i n A r i f.)

Maarif Müdürü
Mithat

Ve badehu:

Gayet Müstaceldir. Erzurum, 25/9/1920

Ankarada Maarif Vekâletine

R ı z a N u r ve N e c a t i Beyler okuyacaktır:

Ermenileri tedip maksadiyle haziranda seferberlik ilân olunarak üç yüz beşe kadar tahtı silâha davet olunmuş do-

kuz bini muharip ve on üç bini gayrimuharip ki ceman yekûn yirmi iki bin askerle zâbitan ailesi iaşeleri hemen Erzurum vilâyeti ahalisine tahmil olunarak şu zamanda tekâlifi harbiye suretiyle bir buçuk milyon liralık erzak ve mevaşi ve vesaiti nakliye alınmıştır. Halk, maksadın ulviyetini takdir etmesine mebni bu kadar fedakârlık ettikten sonra Çiçerin'in malûm mektubu hareketi askeriyeyi akim bırakması ve Ermenilerin bundan cesaret alarak ahalii İslâmiyeye mezalim yaparken ordunun Ermeni ve Bolşevik ittifakını ileri sürerek cesaretsizlik göstermesi ve kızıllar ile matlup derecede anlaşılamaması ve bunlarla beraber Celâlettin Arif Beyin yazdığı suiistimallere meydan verilmesi pek fena tesir yaparak halkı kıyam ve densizliğe sevk etmiştir. Şark ahvalini idare edebilmek kudreti, Kâzım Paşada olmadığı cihetle buranın ahvali siyasiye ve askeriyesini Ermenilere mukabele edecek kiyasette iyi idare edebilecek muktedir ve aynı zamanda salâhiyeti fevkalâdeyi haiz bir heyetin vücudu elzemdir. Şimdiye kadar kıymettar zamanlar Ankarada dosyası mevcut mânasız muhaberat ile geçmiş, belki de birçok fırsatlar kaybolmuştur. Diğer taraftan Erzurumun mevsim itibariyle müşkül zamanları geldi. Ordunun muhafazası zaruri olup halbuki elbise ve iaşe hususunda pek ziyade zaruret çekilmektedir. Memurini askeriye ve mülkiye dört aydan beri maaş almamakta ve masarifatı askeriye için yeni tekâlifte bulunmayı tasavvur ediyorlarsa da ahalinin kudretini bilmiyorlar. Katiyen müsait değildir. Hükümeti merkeziye pek bigâne ve civar elviye, bahusus Harput vilâyeti bütün lâkayt, hiç alâka göstermemektedir. Bu gibi muamelât hakkında hükümetten, icabederse, namıma Meclisinizden de istizahta bulununuz ve ordunun ihtiyacatını oraca katiyen temin ederek sonra geliniz. Vilâyatı şarkiye hakkındaki ajansa çok inanmadım. İmza: Hüseyin Avni.

Maarif Müdürü

Mithat

Görülüyor ki, Celâlettin Arif Beyin, Heyeti Vekile arasında müddeayatını takdir edeceğini zannettiği ve makamının şifresinden istifadeye kıyam ey-

lediği zat da, kendisinin mahremi olmak istememiş ve Meclis Riyasetini haberdar eylemiştir.

Efendiler, kırk elli kişinin, bütün Erzurum ahalisi namına telgraf çekmek suretiyle oynanmak istenen oyunun, yine Erzurum ahalisi tarafından, halkın Büyük Millet Meclisi Hükümetine sadakat ve fedakârlık hissiyatiyle meşbu olduğuna dair gelen telgrafla mahiyeti anlaşıldı.

Celâlettin Arif Bey, Ermenistan seferinde en nihayet Büyük Millet Meclisi Ordusunun muzaffer olduğunu gözleriyle gördükten sonra, yani avdet tebligatını aldığından kırk yedi gün sonra Erzurumdan harekete kadar mecburiyetine kani olmuştur. Maahaza hareketini şu telgrafla Meclise tebşir ettiriyordu:

Erzurum, 27 Teşrinisani 1920

Büyük Millet Meclisi Riyasetine

Büyük Millet Meclisi Reisi Sanisi ve Umuru Adliye Vekili muhterem mebusumuz Celâlettin Arif Beyefendi, mebusumuz Hüseyin Avni Beyle dünkü gün şitanın şiddetine rağmen Erzurum ahalisinin büyük ve parlak merasimi teşriiyesi ile Ankaraya müteveccihen hareket ettiklerini arz ve bu vesile ile Meclise karşı olan lâyezal hürmetlerimizi takdim eyleriz.

Müdafaai Hukuk Heyeti Merkeziye Reisi

Tevfik

Hüseyin Avni, Celâlettin Arif Beylerin Erzurumdan avdetten sonra, Meclisteki vaz'ı muhalefetleri ve Kâzım Kara Bekir Paşaya taarruz ve hücumlariyle Meclisi çok işgal ettikleri görülmüştür.

Şark Cephemizde Ermenilerle harb başlıyor

Muhterem Efendiler, şark hudutlarımızda müstacel olan işimiz; Celâlettin Arif Beyin, Erzurumun inkılâp tarihinde bırakhğı eserini daha fazla mütalâa ve tetkika müsait değildir. Arzu buyurursanız ayni günlerde şark hududumuzdaki ciddî iştigale gelelim:

Malûmu âlinizdir ki, Mondros Mütarekesinden beri, Ermeniler, gerek Ermenistan dahilinde, gerek hududa mücavir mahallerde, Türkleri kütle halinde katilden bir an fariğ olmuyorlardı. 1920 senesi sonbaharında Ermeni mezalimi tahammülsûz bir hale geldi. Ermenistan seferine karar verdik. 9 Haziran 1920 tarihinde şark mıntakasında muvakkat seferberlik ilân ettik. On Beşinci Kolordu Kumandanı Kâzım Kara Bekir Paşayı Şark Cephesi Kumandanı yaptık. 1920 Haziranında, Ermeniler, Oltuda teşekkül eden Türk idarei mahalliyesine karşı hareketle, o havaliyi istilâ etti. Hariciye Vekâletimiz tarafından, Ermenilere 7 Temmuz 1920 de bir ültimatom verildi. Ermeniler aynı tarzı hareketlerine devam ettiler. Nihayet seferberlikten 3.5: 4 ay kadar sonra, Kötek, Bardiz mıntakalarında toplanan kuvvetlerimize, Ermenilerin taarruziyle harekâtı harbiyeye başlardı.

Ermeniler, 24 Eylûl 1920 sabahı Bardiz cephesinden baskın tarzında yaptıkları umumi bir taarruzla muvaffak oldular. Efendiler; bu hoşa gitmiyen malûmata ait şark cephesinın raporunu okurken, Ermenilerin taarruzları günü olan 24 Eylûlde yazılmış Celâlettin Arif Beyin de malûm ültimatomunu alıyordum (Ves. 259). Ermeniler tardolundular. Ordumuz, 28 Eylûl sabahı ileri harekete geçti. Aynı günde, Erzurumun elli imzası da Ankaraya taarruza geçiyor. Ne

suitesadüf!.. Sanki, bu Efendiler, Ermenilerle aleyhimizde harekete sözleşmiş gibi!..

Ordu, 29 Eylûlde Sarıkamışa dahil oldu. 30 Eylûlde Merdenek işgal olundu. Fakat, bazı esbap ve mülâhazata binaen 28 Teşrinievvel 1920 tarihine kadar, bir ay, Sarıkamış-Lâloğlu, hattında kaldı.

Bu esbaptan birinin de, Erzurumda bulunan Celâlettin Arif Bey ve rüfekasının ihdas eyledikleri vaziyet olduğunu tahmin buyurursunuz. Filhakıka, Kâzım Kara Bekir Paşanın 29 Eylûl 1920 tarihinde Sarıkamıştan keşide edilen telgrafında "30 Eylûlde cepheyi gezip tesbit ettikten sonra Erzuruma giderek orada cereyan eden meselenin neticelendirileceği mâruzdur" deniliyordu.

Kâzım Kara Bekir Paşa, 30 Eylûl 1920 tarihinde, Sarıkamıştan Celâlettin Arif Beye de yazdığı bir şifrede, "Erzurum ahalisi namına kırk elli imza ile çekilen açık telgraf, haricî düşmanların milyonlar sarfiyle temin edemiyeceği bir vesikadır. Zati vakadan daha mühim ve mühlik olan işbu açık telgrafı haricî düşman tehlike ve tehdidinden daha tahripkâr ve netayici vahimesini cephe vaziyetinden mühim gördüğümden yarın Erzuruma geleceğimi arz eylerim" diyordu.

Celâlettin Arif Bey, 5/6 Teşrinievvel 1920 tarihli telgrafiyle, bilhassa "vatanperver ordu dahilinde kıymetli ve halkın itimadına mazhar olmuş pek çok zâbitan ve ümera mevcut olduğundan suiistimal şikâyetleri bittabi ordunun kuvayi mukavime ve intizam esasına tesir yapacak kadar büyümemiştir" malûmatını veriyordu.

Ordularımızın ümera ve zâbitanı hakkında malûm olan bir hakikat

Senelerce, vatanın muhtelif harb sahnelerinde kumanda ettiğim ordularımızın ümera ve zâbitanı hakkında zaten malûmum olan bir hakikati 180 inci defa olsa da işitmiş olmaktan elbette çok mahzuz olmuştum.

Efendiler; muharebe meydanında, emre intızar eden Şark Ordumuz, 28 Teşrinievvel 1920 günü Kars üzerine harekete başladı. Düşman mukavemet etmeksizin Karsı terk etti. 30 Teşrinievvelde tarafımızdan işgal olundu. 7 Teşrinisani tarihinde kıtaatımız, Arpa çayına kadar olan mıntakayı ve Gümrüyü işgal etti.

Ermeniler, 6 Teşrinisanide tatili muhasemat ve sulh için müracaat etmişlerdi. Biz de mütareke mevaddını, Hariciye Vekâleti vasıtasiyle 8 Teşrinisanide Ermeni ordusuna bildirdik. 26 Teşrinisanide başlıyan müzakeratı sulhiye 2 Kânunuevvelde hitam buldu ve 2/3 Kânunuevvel gecesi Gümrü Muahedesi imza olundu

Hükümeti Milliyenin aktettiği ilk muahede: Gümrü Muahedesi

Efendiler, Gümrü Muahedesi hükümeti milliyenin akdettiği ilk muahededir. Bu muahede ile düşmanlarımızın hayalhanesinde kendisine ta Harşit vadisine kadar olan Türk ülkeleri bahşedilmiş olan Ermenistan, Osmanlı Devletinin 1877 seferiyle kaybetmiş olduğu yerleri bize, hükümeti milliyeye terk ederek dâva haricine çıkarılmıştır. Şarkta, vaziyetlerde mühim tebeddül olması yüzünden, bu muahede yerine, bilâhare aktolunan 16 Mart 1921 tarihli Moskova ve 13 Teşrinievvel 1921 tarihli Kars Muahedeleri kaim olmuştur.

Efendiler, umumi mıntaka itibariyle, temas halinde bulunduğumuz Gürcistan ile cari muamele ve münasebet hakkında da kısa bir malûmat vereyim.

1920 senesi Temmuzunda, Batum, İngilizler tarafından tahliye edilince Gürcüler hemen işgal ettiler.

Bu keyfiyet Brest-Litowsk ve Trabzon Muahedelerine muhalif olduğundan, 25 Temmuz 1920 de tarafımızdan protesto edilmişti.

8 Şubat 1921 de Ankarada itimatnamesini takdim etmiş olan Gürcü sefiriyle de, Türkiye-Gürcistan Muahedesi için müzakere başlamıştı. Nihayet 23 Şubat 1921 de verdiğimiz katî bir ültimatom üzerine Ardahan, Artvin ve Batumun tarafımızdan işgaline muvafakat olundu. Batumun işgali bu tarihten on beş gün sonra vâkı olmuştur. İşbu yerlerde, Türkiyeye iltihakını sabırsızlıkla bekliyen halkın alkışları içinde işgal keyfiyeti vâkı oldu.

Bilâhare, Moskova Muahedesi mucibince Batum tahliye ve fakat işgal eylemiş olduğumuz aksamı sairenin anavatana merbutiyeti teyidolundu.

* *
*

Trakyadaki vaziyet

Efendiler, içinde bulunduğumuz tarihlerde Trakya vaziyetine de hep beraber göz gezdirelim:

Şarkî Trakyada, Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Cemiyeti, Trakya-Paşaeli Heyeti Merkeziyesi bir kongre yaptı ve bu kongre, Trakyanın idaresini, Trakya-Paşaeli Heyeti Merkeziyesine tevdi etti. Trakyada Kolordu Kumandanı bulunan Cafer Tayyar Bey (Cafer Tayyar Paşa) bu heyeti merkeziyeye dahil olmakla beraber Edirne Mebusu olarak da Meclisimize âza intihabolunmuştu. Trakya Heyeti Merkeziyesine ve Kolordu Kumandanına verdiğimiz talimat, Trakya talihinin bütün memleketin talih ve mukadderatiyle birlikte hallolunabileceği esasına müstenit idi.

Harekâtı askeriye noktai nazarından da verdiğimiz direktif şu idi:

Faik kuvvetlerin taarruzuna mâruz kalınırsa nihayete kadar mukavemet edilecek ve Trakya kâmilen zaptü işgal edilse dahi, teklif olunacak herhangi bir tarzı hal, münferiden kabul olunmıyacaktır. Zaten Trakyadaki kumandanın da, kararının böyle olduğu ifade edilmekte idi. Fakat son zamanlarda, Kumandan C a f e r T a y y a r Bey ecnebilerin verdiği teminat üzerine vukubulan davete icabetle İstanbula gitmiş, bizi ancak avdetinde keyfiyetten haberdar etmişti. Anlaşıldığına göre Şarkî Trakyanın yalnız başına muhafazai mevcudiyet edemiyeceğinden Garbî Trakya ile birleşerek bir ecnebi idaresi sayesinde yaşıyabileceği tarzında fikirler telkin olunmuş.. Herhalde kuvvei mâneviyeyi kıracak birtakım propagandalar yapılmış...

C a f e r T a y y a r Bey İstanbulda iken Fırka Kumandanlarından M u h i t t i n Bey, İstanbuldan Kolordu Kumandanlığına tâyin edilmiş... C a f e r T a y y a r Beyin Trakyaya avdetine müsaade olunmuş, C a f e r T a y y a r Bey, İstanbul muhitatiyle temastan sonra, M u h i t t i n Bey teklif ettiği halde, artık Kolordunun kumandanlığını deruhde etmemiş, M u h i t t i n Beyin üzerinde bırakmış. Bu suretle, Trakya talihi, İstanbul mehafili siyasiyesinin verdiği tesire terk olunmuş...

Efendiler, Büyük Millet Meclisi açıldığı zaman Trakyada Birinci Kolordunun vaz'ulceyşi şöyle idi:

Kolordu Karargâhı Edirnede;

Altmışıncı Fırka: Keşan, Edirne, Uzunköprü havalisinde;

Elli Beşinci Fırka: Tekirdağ mıntakasında;

Kırk Dokuzuncu Fırka: Kırkkilise mıntakasında.

Yunan ordusu, Anadoluda, garp cephesinde yaptığı umumi taarruzda muvaffak olduktan sonra 20 Temmuz 1920 tarihinde Tekirdağına bir fırka çıkardı. Tekirdağ mıntakasında pek dağınık bir halde bulunan Elli Beşinci Fırka toplanmaya vakit bulamadan Yunan fırkası, Edirne istikametinde yürümeye başladı.

Garbî Trakyadan, Merici geçerek, taarruz etmek istiyen Yunan kuvvetleri; o mıntakadaki Altmışıncı Fırkaya kumanda eden C e m i l Beyin (Dahiliye Vekili Cemil Beydir) ve 15 Hazirandan itibaren kuvvetleriyle Edirneye gelmiş bulunan ve Edirne-Karaağaç istasyonu arasında ciddî muharebeler vermiş olan Ş ü k r ü N a i l i Beyin (Şükrü Naili Paşa) dikkat ve mukavemeti sayesinde tevkif ve tesbit olundu.

Trakyadaki kolordumuzun icabatı askeriyeyi ve vatanperverlik namusunu yapamamasının yegâne mes'ulü Cafer Tayyar Paşadır

Edirne istikametinde, serbestçe ilerlemekte bulunan düşman fırkasına karşı, bütün Birinci Kolordu kuvvetlerini toplayıp tedbir alacak kumandanın, Kolordu Kumandanı M u h i t t i n Beyin, ne yaptığını bilmiyorum. Yalnız istihsal ettiğim malûmata nazaran, C a f e r T a y y a r Bey, kendi kuvvetlerine temas edemeksizin Havza civarında atla dolaşırken düşman tarafından esir edilmiştir. Ondan sonra sevku idareden mahrum, Birinci Kolordumuz, kâmilen inhilâl etti. Kıtaatının bir kısmı esir oldu ve bir kısmı da Bulgaristana iltica etti. Netice olarak, Trakya, kâmilen Yunanlıların eline geçti. Maatteessüf Birinci Kolordu Kumandanından, milletin talep ve intizar ettiği basiret, dikkat ve fedakârlığın tecellisine şahidolamadık.

Efendiler, Trakyanın hususi ve müşkül vaziyet ve şerait içinde bulunduğuna şüphe yoktu. Fakat bu hususiyet ve müşkülât, hiçbir vakit Trakyadaki Kolordunun icabatı askeriyeyi ve vatanperverlik namusunu ifa etmesine mâni olamazdı. Eğer, bu, yapılamamış ise millet, tarih nazarında bundan yegâne mesul, C a f e r T a y y a r Paşadır. Tarihte bütün bir vatanı, çok faik düşman kuvvetleri karşısında, son kabzai türabına kadar karış, karış kahramanca ve namuskârane müdafaa etmiş ve yine muhafazai mevcudiyet eyliyebilmiş ordular görülmüştür. **Türk ordusu, o cevherde bir ordudur. Yeter ki ona kumanda edenler, kumanda edebilmek evsafını haiz bulunsun!**

Efendiler, kumandanlar, askerlik vazife ve icabatını düşünürken ve tatbik ederken, dimağını mülâhazatı siyasiye tahtı tesirinde bulundurmaktan tevakki eylemelidirler. Siyasi cihetin icabatını düşünen başka vazifedarlar olduğunu unutmamalıdırlar.

Kumandanlar, tahtı emrine verilen millet evlâdını, memleket vesaitini, düşmana, ölüme tevcih ederken, yegâne düşüneceği nokta; milletin kendisinden beklediği vatani vazifeyi ateşle, süngü ile ve ölümle ifa ve intacetmektir. Askerî vazife, ancak, bu zihniyet ve kanaatle ifa olunabilir. Lâfla, politika ile, düşman mevaidi iğfalkâranesine kulak vermekle, askerlik vazifesi yapılamaz. Kumandanlık vazife ve mesuliyetini yüklenecek kadar omuzlarında ve bilhassa dimağında kuvvet bulunmıyanların feci âkıbetlerle karşılaşması gayrikabili içtinaptır.

Efendiler; bir kumandanın esareti de mazur görülebilir. O zaman ki, vazife ve icabatı askeriyeyi ifa ve tatbikte elindeki kuvveti sonuna kadar, son süngü ve son nefese kadar kullandıktan sonra kanını akıtmak fırsatını bulamaksızın düşman eline düşerse...

Efendiler, bütün ordusu faik hasım ordusu karşısında mağlûp ve kendiliğinden ricat ederken, kılıcını çekip tek başına atını, düşman başkumandanının çadırına saldırarak ölüm arayan, Türk kumandanları görülmüştür.

Bir Türk kumandanının, ordusunu kullanmaksızın, herhangi suitesadüf ve suitalih neticesi dahi olsa, düşmana esir düşmesini biz mazur görsek de, tarih, bunu asla affetmez ve affetmemelidir. Türk inkılâp tarihinin ensali atiyeye hitap ve ihtarı işte budur...

* *
*

İkinci Konya isyanı

Muhterem Efendiler, Anadolu ortasında ika olunan dahilî isyanların Yunan ordusu karşısında bulunan kuvvetlerimiz ve tertibatımız üzerinde yaptığı suitesirat, düşmanlarca memul netayici vermedi. Müdafaa kuvvetlerimiz üzerinde doğrudan doğruya müessir olarak, cephemizi yıkmaya mâtuf harekâtla beraber, cepheye yakın mıntakalarda da ahaliyi kıyam ettirmek, düşmanların ehemmiyet verdikleri bir mesele idi. İstanbul, bu hususta, öteden beri çalışmakta idi. Z e y n e l â b i d i n partisinin Konya ve havalisinde vukuuna vasıta olduğu isyankâr harekât, nihayet 1920 senesi Teşrinievveli bidayetinde zuhur etti.

D e l i b a ş namında bir şakî beş yüz kadar asker firarisini başına topladı. 2/3 Teşrinievvel 1920 gecesi Çumrayı bastı. 3 Teşrinievvel sabahı da Konyayı işgal ve hükümete vaziyet etti. Konya Valisi bulunan H a y d a r Bey ve Kumandan A v n i Bey (Mebus A v n i Paşadır) Konyada mevcut cüzi miktarda asker ve jandarma ile Alâettin tepesinde usâta karşı şayanı tezkâr bir kahramanlıkla müdafaada bulundular. Fakat

usâtın kesrine ve her taraftan muhacematına karşı usât eline düştüler.

Aynı günlerde Beyşehri ve Akşehir kazalarında da, berayi vazife dolaşan askerî heyetlerimiz oralardaki usât tarafından ifayi vazifeden menolundu. Ilgın kazasının Çekil karyesi civarında toplanan üç yüz kadar usât da, nasihat için giden heyete ateş etti. Konya cenubunda Karaman kazasında da, âsiler tecemmua başladı. Sultaniye, âsiler eline düştü.

Efendiler, bu isyan hareketlerine karşı, Afyon Karahisardan ve Kütahyadan sevk ettiğimiz D e r v i ş Bey (Kolordu Kumandanı Derviş Paşadır) kumandasındaki kuvvetler Konya şimalinde, Meydan İstasyonu civarında usâtla temas etti. Ankaradan da, bir süvari alayı ve bir cebel topu ile o zaman Dahiliye Vekili bulunan R e f e t Bey kumandasında sevk olunan kuvvet, Meydan İstasyonundan ilerliyen D e r v i ş Bey kuvvetiyle birleşti. Adana cephesinden de bir kuvvet Karamana tevcih olundu.

Konya üzerine hareket eden kuvvetler, usât ile birkaç müsademeden sonra 6 Teşrinievvel 1920 de Konyayı usâttan kurtardı. Oradan kaçan usât, Koçhisar, Akseki ve Bozkır ve Manavgat istikametine gittiler.

Diğer bir kısım usât da Afyon Karahisarla Konya arasında, Kadınhan ve Ilgını işgal ettiler. Bu mıntakaya da Garp Cephesinden Kaymakam O s m a n Bey kumandasında bir kuvvet gönderildi. O s m a n Bey müfrezesi Ilgın, Kadınhan, Çekil ve Yalvacı tedib etti. Cenuptan gelen kuvvetimiz Karamanı kurtardı.

İsyan mıntakasında, usâtı tenkile muvaffak olan kuvvetlerimiz, Bozkır, Seydişehri ve Beyşehrini de usâttan tathir etti. Her tarafta, usât döküntüleri kısmen bize dehalet ettiler, kısmen de Antalya ve Mersin

istikametlerine firar ettiler. D e l i b a ş, Mersin mıntakasında Fransızlara iltica etti.

Muhterem Efendiler; Yeşilordu teşkilâtından bahsederken, izah etmiştim ki, kuvvet teşkilinde mütehalif iki noktai nazar müsademeye başlamıştı. Bizim takibettiğimiz; muntazam ordu teşkili fikrine muarız olarak, "milis" diyebileceğimiz bir nevi teşkilât fikrine, umumi bir cereyan vermeye çalışılıyordu. R e ş i t, E t e m ve T e v f i k biraderler, Kütahya civarında, Kuvayi Seyyare namı altında ellerinde bulunan kuvvete istinaden, bu cereyanın başında ve hararetli bir surette çalışıyorlardı.

»Ordudan faide yoktur« sözleri ve Garp Cephesi Kumandanının taarruz teklifi

Garp Cephesinde, orduda ve halk arasında ve hattâ Mecliste, bu cereyan etrafında yapılan propaganda, o kadar kuvvetli ve müessir bir hale geldi ki, "ordudan fayda yoktur, inhilâl etsin! Hepimiz Kuvayi Milliye olalım!" sözleri... her tarafta kulakları doldurmaya başladı.

Garp Cephesi kıtaatı meyanında, Kuvayi Milliye halinde, bir mıntaka ve bir cepheye malik bulunan E t e m Bey müfrezesinin efradı, âdeta, müstesna ve efradı askeriyeye müreccah, imtiyazlı görülmeye, şayanı gıpta telâkki edilmeye başlandı. E t e m Bey ve kardeşleri de, herkes üzerinde, bir nevi nüfuz ve hâkimiyet tesisine başladılar...

İşte, bu sıralarda idi ki, Garp Cephesi Kumandanı, Erkânıharbiyei Umumiye riyasetine, E t e m ve T e v f i k biraderlerin tesiriyle olduğu zannolunan, bir teklifte bulundu: "Yunan ordusunun Gediz civarında bulunan münferit bir fırkasına taarruz etmek!.."

Garp Cephesi Kumandanı, düşman kuvvetlerinin uzun bir cephe üzerinde müteferrik bulunduğunu ve

Gediz civarındaki kuvvetinin zayıf ve münferit bir hal de bırakıldığını mütalâa ederken düşman kuvvei mâneviyesinin düşkün olduğunu da kabul ediyordu.

O tarihlerde, Yunan ordusu, üç fırka ile Bursa mıntakasında; bir fırka ile Aydın havalisinde ve bir fırka ile Uşakta ve bir fırka ile Gedizde bulunuyordu

Gediz taarruzu Garp Cephesi Kumandanı iki piyade fırkası ve E t e m Bey Kuvayi Seyyaresini Gedizdeki Yunan fırkasına tevcih edebilecekti. Bu hareketten parlak bir netice almayı kuvvetle memul ediyordu.

Erkânıharbiyei Umumiye Riyaseti, Garp Cephesi Kumandanlığının bu teklifini kabul etmedi. Çünkü, düşman ordusu bizim ordumuzdan heyeti umumiyesiyle kuvvetli idi. Biz, henüz, ordumuzu teşkil ve tensik etmiş bir halde bulunmuyorduk. Cepanemiz miktarı da şayanı teenni idi. Düşman aleyhine, Gedizde bütün cephe kuvvetlerimize müracaat ederek nispeten faik bir kuvvet cemetmek ve seri bir muvaffakıyet ihraz eylemek belki mümkün olabilirdi. Fakat, kuvvetimiz ve hazırlığımız, böyle bir muvaffakıyeti, umumi ve neticeli bir muvaffakıyete isale müsait değildi. O halde, bütün işe yarıyan kuvvetlerimizi, mevziî ve muvakkat bir muvaffakıyet istihsalinde kullanmış ve yıpratmış olacaktık. Bu takdirde düşman, umum kuvvetleri ile mukabil taarruza geçerse, her tarafta mağlûbiyet muhakkak olurdu. Binaenaleyh cephenin ve hükümetin şimdilik asıl vazifesi, ordu teşkilâtını tevsi ve tezyidederek cepheyi takviyeye inhisar ettirmek lâzım geliyordu. Memleketin hayat ve memat meselesini teşkil eden Garp Cephesinde, hususi ve mahdut mülâhazalara kapılmak caiz görülmüyordu.

Erkânıharbiyei Umumiye Reisi, bu Gediz taarruzunun ademi icrasında ısrar etti. Garp Cephesi Kuman

danlığiyle, muhabere ile anlaşamadı. Bizzat Ankaradan, Eskişehirde Garp Cephesi Karargâhına gitti. Erkânıharbiyei Umumiye Reisi İ s m e t Paşa ile Garp Cephesi Kumandanı A l i F u a t Paşanın bu mülâkatları neticesinde A l i F u a t Paşa, vaziyeti mahallinde bir daha tetkikten sonra karar vermek üzere, hareketi tehir eylemişti.

Fakat, birkaç gün sonra, Cephe Kumandanlığının vukubulan işarından, taarruza karar verildiği anlaşılmıştır.

Efendiler; o günlerde, bu taarruz lehinde, her tarafta ve Mecliste, müthiş bir propaganda cereyan ediyordu.

"Düşman Gedizde münferittir. Biz, onu orada mahvederiz. Parlak bir vaziyet hâsıl olur. Zaten Yunan ordusu kaçmaya müheyyadır" sözleriyle, Gediz taarruzu lüzumu, âdeta umumi bir kanaat haline getirilmek isteniyordu.

Nihayet Garp Cephesi Kumandanı Altmış Bir ve On Birinci Fırkalar ve Kuvvei seyyare ile 24 Teşrinievvel 1920 de Gedizdeki düşmana taarruz etti.

Efendiler, dalgalı ve inzıbatsız ve emrü kumandasız bazı harekâttan sonra, malûmunuz olduğu veçhile, Gedizde mağlûbolduk.

Yunan ordusu bu harekete cevap olmak üzere, 25 Teşrinievvel 1920 günü Bursa cephesinden taarruza geçti. Yenişehri, İnegölü işgal etti. Uşaktan Dumlupınar sırtları ilerisinde bulunan kıtaatımıza taarruz etti. Kıtaatımız, Dumlupınar sırtlarına kadar çekildi.

Bu suretle Efendiler; cephenin her tarafında, yeniden umumi bir mağlûbiyete duçar olduk.

Garp Cephesi Kumandanının, taarruza başladığından dört gün sonra Heyeti Vekilede şu telgrafı okundu:

Çavdarhisar, 27/28, 10.1920

Erkânıharbiyei Umumiye Riyasetine

1 — Kıtaatın muharebe zayiatını süratle telâfi ihtiyacındayız. Gediz muharebesi, üç yüz muharip mevcudun bir taburun vezaifi harbiyesine kâfi gelmediğini gösterdiğinden tabur mevcutlarını dörder yüz muharibe iblâğ mecburiyetindeyiz. Muharebatı malûme dolayısiyle tekmil depo kıtaatı dahi cepheye sürüldüğünden muallem, müsellâh ve mücehhez bin ikmal efradının serian, bilhassa Ankaradaki kıtaattan, bu muvafık değilse en yakın bir mahalden, sürati itasını.

2 — Harekât ve muharebat, giydirilebilen efradın dahi elbiselerini ayakkabılarını parçalamış, dünden beri kar yağan dağlarda asker çıplak ve yalınayak kalmıştır. "Cephe Kumandanlığı Vekâleti" emrinde hiçbir şey olmadığından bilhassa kaput, ayakkabı, pamuklu, elbise, yelek, kuşak hulâsa, tesiratı havaiyeden muhafaza için ne verilmek lâzımsa on beş bin hesabiyle sürati irsalini ehemmiyetle arz ve rica ederim.

3 — Müdafaai Milliye Vekâletine, Erkânıharbiyei Umumiye Riyasetine ve berayi malûmat Cephe Vekâletine yazılmıştır.

Garp Cephesi Kumandanı
Ali Fuat

Efendiler, Garp Cephesi Kumandanı Ali Fuat Paşanın, henüz Gediz muharebesinin cereyan etmekte bulunduğu bir sırada okuduğumuz, bu telgrafnamesindeki muhteviyat, bilhassa ihtisas olunan mâna ve zihniyetin pek ziyade şayanı dikkat görülmesi tabiîdir zannederim. Askerin hali, kuvvetimizin miktarı, hazırlığımızın derecesi, bütün memlekette her noktai nazardan muhtacolduğumuz menabiin kudret ve kabiliyeti bittabi bu telgraf tarihinden üç gün evvel Garp Cephesi Kumandanlığınca malûm bulunuyordu. Her şey tamam olup da Gediz muharebesinin müddeti cereyanı olan üç beş gün zarfında mı mahvolmuştu? Malûm

olan bütün hakayıka rağmen Garp Cephesi, Erkânıharbiyei Umumiye tarafından mı taarruza icbar edilmişti?

Mevzuubahs telgrafname, Heyeti Vekilede okunduktan sonra zirine şu mütalâa yazılmıştı:

Heyeti Vekilede mütalâa olundu. Serdolunan esbap ve vakayi gayrimâkul bulundu. Muaveneti lâzime yapılacağı tabiîdir. Alay 3 ten tasavvur olunan kuvvetin izamı yapılacaktır. İ s m e t.

Çerkez Etem ve kardeşlerinin çıkardığı dedikodular

Efendiler, her muvaffakıyetsizliğin sonunda, birtakım dedikoduların meydan almasına intizar olunmalıdır. Gediz muharebesinden sonra da, vaziyeti umumiye feci bir manzara arz edince, her tarafta kıylükal ve haklı ve haksız tenkidat başladı.

Bazıları ve bilhassa Kuvayi Seyyareciler, E t e m ve kardeşleri, bütün taksiratı cephe kumandanına ve nizamiye fırkalarına atfen kendilerinin müşkül vaziyette bırakılmış olduklarını propaganda ettiriyorlar ve ordu kumandanı, hatalarını kapatmak için bize atfı kusur ediyor, diyorlardı.

Ordu dahi Kuvayi Seyyarenin hiçbir iş yapmadığını ve yapmaya muktedir olmadığını ve muharebede verilen emirlere itaat etmediğini, daima tehlikeden uzak bulunduğunu iddia ve ispat ediyordu.

* *
*

Efendiler, tekrar bıraktığım noktadan, izahata devam etmek üzere küçük bir vakayı burada zikretmeme müsaadenizi rica edeceğim. Malûmdur ki, Büyük Millet Meclisinin hini teessüsünde vaz'olunan esasata göre, Heyeti İcraiye namı verilen hükümetin âzası, doğrudan doğruya ve ayrı ayrı Meclis tarafından ıntihab-

olunuyordu. Bu usul, 4 Teşrinisani 1920 tarihine kadar tatbik olundu. Bu baptaki kanun, ancak bu tarihte, "İcra Vekilleri, Büyük Millet Meclisi Reisinin, Meclis âzalarından göstereceği namzetler meyanından, ekseriyeti mutlaka ile intihabolunur" suretinde tadil olundu.

Mecliste görülen aykırı temayüller ve Nâzım Beyin Dahiliye Vekilliğine intihabı karşısında ihtiyar ettiğim hareket

İşte, arz etmek istediğim husus, vekillerin intihabına ait kanunun tadilini müstelzim sebeplerden biridir.

Efendiler; 4 Eylûl 1920 tarihinde Tokat Mebusu bulunan Nâzım Bey, 89 reye karşı 98 rey ile Meclisçe Dahiliye Vekâletine intihabolundu. Nâzım Bey, dakika fevtetmeksizin büyük istical ile Vekâlet Makamına gidip ifayı vazifeye başladı. Badehu, Heyeti İcraiye Reisi de bulunmam hasebiyle beni ziyarete geldi

Ben, Nâzım Beyi, kabul etmedim. Meclisi Âlinin, mazharı itimat ve intihabı olan bir vekili kabul etmemekle, ihtiyar ettiğim muamelenin mahiyet ve nezaketini elbette takdir ediyordum. Fakat, memleketin büyük menfaati, beni bu yolda harekete mecbur tutuyordu. Bittabi, hareketimin sebebini izah ve ispat edeceğimden ve izah edeceğim noktanın Meclisi Âlice de mühim görüleceğinden emin idim.

Efendiler, Meclis âzaları meyanından, aykırı birtakım prensiplere temayül gösterenler zuhura başlamıştı. Bunlardan biri olmak üzere, Nâzım Bey ve rüfekası en çok nazarı dikkatimi celbeylemişti. Nâzım Beyin, daha Sıvas Kongresi esnalarında, kendisinden aldığım safsatalarla mâli bazı mektuplariyle ne zihniyet ve mahiyette olabileceğini anlamıştım. Nâzım Bey, mebus olarak Ankaraya geldikten sonra, her gün

yeni yeni siyasi faaliyetler gösteriyordu. Teşekküle başlıyan her hizbi siyasi ile temas fırsatını kaçırmıyordu.

N â z ı m Bey, bizzat ve bilvasıta ecnebi mehafilinden bazılariyle temas yolunu bulmuş ve teşvik ve muavenete de mazhariyetini temin etmişti.

Bu zatın, Halk İştirakiyyun Fırkası diye, gayriciddî, sırf cerri menfaat maksadiyle bir fırka teşkili teşebbüsü ve onun başında gayrimillî faaliyet sevdasında bulunduğu, mutlaka mesmuunuz olmuştur.

Bu zatın, ecnebi mehafiline, casusluk ettiğine de asla şüphe etmiyordum. Nitekim, bilâhare İstiklâl Mahkemesi birçok hakayikı meydana koymuştu.

İşte, Efendiler, bu N â z ı m Bey, bizzat ve arkadaşları vasıtasiyle yaptığı mütemadi propaganda sayesinde ve bize muhalefete hazırlananların, menafii âliyei milleti unutarak, yardımlariyle Dahiliye Vekâletine geçirilmişti. Bu suretle N â z ı m Bey, hükümetin, bütün dahilî idaresi makinasının başında, memleket ve millete değil, fakat, paralı uşağı olduğu kimselerin arzusuna en büyük hizmeti ifa edebilecek vaziyete gelebilmişti

Bittabi, Efendiler; buna asla razı olamazdım Onun için Dahiliye Vekili N â z ı m Beyi kabul etmedim ve istifaya mecbur ettim. Lüzum görüldüğü zaman dahi, Mecliste, celsei hafiyede malûmat ve mütalâatımı açıkça söyledim.

Millet, Vekillerini intihabederken çok dikkatli ve kıskanç olmalıdır

Muhterem Efendiler, pek güzel bilirsiniz ki, sultanlarla, halifelerle idare olunmuş ve olunan memleketlerde vatan için, millet için en büyük tehlike, sultanların ve halifelerin düşmanlar tarafından satın alınmalarıdır. Bu, ekseriya sühuletle kabili temin olmuştur. Meclislerle idare olunan memleketlerde de, en mühlik cihet, bazı mebusların ecnebi namü hesabına çalınmış ve satın

alınmış olmalarıdır. Millet Meclislerine kadar, dahil olmak yolunu bulabilen vatansızlara tesadüf etmek müstebat olmıyacağına tarihin, bu baptaki misalleriyle hükmetmek zaruridir. Bunun için millet, vekillerini intihabederken, çok dikkatli ve kıskanç olmalıdır. Milletin hatadan sıyaneti için yegâne salim çare, efkâr ve efaliyle milletin itimadına mazhar olmuş siyasi bir fırkanın intihapta millete delâlet etmesidir. Alelûmum efradı milletin, namzetliklerini ortaya atan her şahıs hakkında medarı hükmolacak mevsuk malûmata ve musip reye malik bulunacağını kabul etmek, nazari olarak farz olunsa bile, bunun mahzı hakikat olmadığı, tecrübelerin tecrübeleriyle gayrikabili inkâr bir bedahet olmuştur.

* *
*

Efendiler, bıraktığımız noktaya, yani Garp Cephesine avdet ediyorum. Gediz muharebesinden ve onun maddi ve mânevi can sıkıcı neticelerinden sonra, F u a t Paşanın cephe üzerindeki kumandanlık tesir ve nüfuzu sarsılmış gibi görülüyordu. Kendisini kumandadan çekmeyi zaruri addetmeye başladım. Tam bu sırada idi ki, F u a t Paşa Ankaraya gelip görüşmek hususunu 5 Teşrinisani 1920 tarihli şifre ile istizan etti. 6 Teşrinisanide Ankaraya gelmesi münasip olacağını cevaben bildirdim. F u a t Paşa aleyhindeki dedikodu ve Kuvayi Seyyare mevcudiyetinin ordu inzıbatsızlığı üzerindeki suitesiratı, o kadar mahsûs olmaya başlamıştı ki, 7 Teşrinisani tarihinde A l i F u a t Paşaya en seri bir surette Ankaraya gelmesini emretmeyi lüzumlu gördüm.

Ali Fuat Paşanın Moskova Sefiri Kebirliğine tâyini ve cephenin ikiye ayrılması kararı

Efendiler, artık A l i F u a t Paşanın Garp Cephesine kumanda edemiyeceğine kani olmuştum. O günlerde Moskovaya da bir sefaret heyeti göndermek lüzumu karşısında bulunuyorduk. O halde, F u a t Paşa sefiri kebir olarak Moskovaya gidebilirdi. Garp Cephesi de çok ciddî ve dikkatli mesai talebettiğinden bu cephe kumandanlığını da zaten harekâtı umumiyei askeriye ile iştigal etmekte bulunan Erkânıharbiyei Umumiye Reisi İ s m e t Paşaya zamimeten tevdi etmek en seri ve muvafık bir tedbir olacaktı. Bir cihetten de gerek dahilî isyan ve itaatsizliklere karşı ve gerek harekâtı harbiye noktai nazarından kuvvetli süvari teşkilâtına ihtiyaç, bâriz idi. Mahza bu teşkilâtı vücuda getirmek için de Dahiliye Vekili bulunan R e f e t Beye (Refet Paşa) zamimeten bu vazifeyi vererek kendisini Konya ve havalisine göndermeyi münasip mütalâa ediyordum. Çünkü R e f e t Paşa, muhtelif zamanlarda muhtelif sebeplerle Konyaya, Denizliye gitmiş, Garp Cephesinin cenup kısmiyle alâkadar olmuş ve o kısımla münasebettar mıntakaları tanımış bulunuyordu. O halde meseleyi şu suretle halledebilirdim: Cepheyi ikiye ayırmak; mühim aksamı ihtiva eden sahayı, Garp Cephesi tesmiye ederek, İ s m e t Paşanın kumandasına tevdi etmek; cenup kısmını da, Konya havalisine göndereceğim R e f e t Paşaya vermek ve her iki cepheyi doğrudan doğruya Erkânıharbiyei Umumiye Riyaseti makamına raptetmek...

Erkânıharbiyei Umumiye Riyasetine de Müdafaai Milliye Vekili bulunan F e v z i Paşa vekâlet edebilirdi. F u a t Paşa zamanında, cepheden Sıvasa kadar mümtet bir de, geri mıntakası vardı. F u a t Paşa bu mıntakayı idare edebilmek için de bir "Cephe Kumandanlığı Vekâleti" makamı ihdasına mecbur olmuştu.

Bunun gayritabiî ve gayriamelî olduğu meydanda idi Binaenaleyh, yeni tertipte bu geri mıntakasını da kısmen menzil sahası olarak cepheye bıraktıktan sonra Müdafaai Milliye Vekâletine raptetmek tabiî idi. İ s m e t Paşanın bir zaman için Erkânıharbiyei Umumiye Riyasetinden infisal etmemesi ordunun tensik ve ihzarında temini sürat için faydalı görüldüğü gibi R e f e t Beyin de Dahiliye Vekâleti sıfatını muvakkaten muhafaza etmesi bilhassa mıntakası dahilinde temini asayiş ve ahaliden hayvan ve malzeme toplamak suretiyle, vücuda getirmeye mecbur olduğu süvari teşkilâtını bir an evvel taazzuv ettirmek için lüzumlu idi.

Süratle muntazam ordu ve büyük süvari kütlesi vücuda getirmek ve gayrimuntazam teşkilât fikrini ve siyasetini yıkmak kararı

Efendiler, 8 Teşrinisani 1920 de, F u a t Paşa, Ankaraya geldi. İstikbal için bizzat istasyonda bulunuyordum. Paşayı omuzunda bir filinta olduğu halde Kuvayi Milliye kıyafetinde gördüm. Garp Cephesi Kumandanını bu kıyafete rağbet ettiren fikir ve zihniyet cereyanının bütün Garp Cephesi üzerinde ne derece ileri bir tesir yapmış olduğunu anlamak için artık tereddüde mahal kalmamıştı. Onun için F u a t Paşaya kısa bir mütalâadan sonra, yeni alabileceği vazifeyi söyledim. Maalmemnuniye kabul etti. Aynı günün gecesi İ s m e t ve R e f e t Paşaları davet ederek yeni vaziyet ve vazifelerini kararlaştırdık. Kendilerine verdiğim katî direktif: "Süratle muntazam ordu ve büyük süvari kütlesi vücuda getirmekten" ibaret idi. Bu suretle 1920 senesi Teşrinisanisinin sekizinci günü "gayrimuntazam teşkilât fikrini ve siyasetini yıkmak kararı" fiil ve tatbik sahasına vaz'edilmiş oldu.

* *
*

Zâhiren bize mülâyim zannolunan bir politika ile, dahilden bizi inhilâl ettirmek teşebbüsü

Muhterem Efendiler; burada, bir an tevakkuf ederek, nazarlarımızı İstanbula tevcih edelim. D a m a t F e r i t Paşa hükümetinin, her nevi düşmanlarla müşterek olan "silâh ile netice almak plânı", tatbikatta muvaffak olamamıştı. Dahilî isyanlara mukabele ve mukavemet ettik. Yunan taarruzu en nihayet bir hatta tevakkuf etti. Yunanlıların ondan sonraki hareketleri de mahdut sahalara münhasır kaldı. Dahilî isyanlara ve Yunan cephesine karşı, mukabil ve ciddî tedbirler almakta olduğumuz görülüyordu. Dahilden ve hariçten gelen müsellâh muhacematın, bilhassa Ankaradaki hükümeti milliyeyi sarsamıyacağı anlaşılıyordu. Binaenaleyh, İstanbulun, müsellâhan tecavüz politikası iflâs etmiş bulunuyordu. Bunu değiştirmek, yeniden zâhiren itilâf politikasına geçmek suretiyle, dahilden inhilâl ettirmek politikasının daha faydalı olacağına kanaat getirdiklerine hükmolunabilirdi. Tıpkı, 1919 Eylûlünde D a m a t F e r i t Paşanın birinci çekilmesinden sonra, A l i R ı z a Paşa Kabinesinin gelmesiyle olduğu gibi, zâhiren bize mülâyim zannolunan bir politika ile, dahilden bizi inhilâl ettirmek teşebbüsü tecdit olunacaktı.

Bundan sonraki mücadelâtımızda, İstanbul vasıtasiyle, dahilî ve haricî teşebbüsler ve za'fa ilka edecek telkinler ile, Yunan ordusiyle olduğu kadar, fakat anlaşılması ve anlatılması daha güç şerait içinde, dahilî ifsadata karşı uğraştığımız görülecektir.

İstanbulda, T e v f i k Paşa mevkii iktidara getirildi. Dahiliye Nazırı olarak A h m e t İ z z e t ve Bahriye Nazırı olarak S a l i h Paşalar kabinede bulunuyordu. T e v f i k Paşa Kabinesi, derhal bizimle temas ve münasebet aradı. Bu vazifeyi, başlıca A h m e t İ z z e t Paşa deruhde etti, saray erkânıharbiyesinde bulunan

bir zâbit, A h m e t İ z z e t Paşa tarafından bazı notlar ile Ankaraya gönderildi. Bu notlarda, eskisine nispetle daha müsait şeraitle, meselâ hâkimiyeti osmaniye dahilinde İzmirde Yunanlılar tarafından bir idarei hususiye kabul edilmek gibi şartlarla, bir sulh akdi ümidinde bulundukları ve her şeyden evvel İstanbul hükümetiyle, bir itilâf temininin mühim olduğu bildiriliyordu.

A h m e t İ z z e t Paşanın ve dahil olduğu kabinenin, Türkiye Büyük Millet Meclisinin ve Hükümetinin mahiyet ve salâhiyetinden haberdar olmadıkları, hâlâ İstanbulda bir hükümet yapmak ve o vasıta ile mukadderatı millet ve memleket mesailini halletmek hususlarını düşündükleri görülüyordu.

A h m e t İ z z e t Paşayı ve T e v f i k Paşa Kabinesini, vaziyetten haberdar etmek ve tamamiyle tenvir eylemek maksadiyle, icabeden malûmat ve mütalâatı mufassalan yazdırıp Ankaraya gelen memuru mahsusla, 8 Teşrinisani 1920 tarihinde İnebolu istikametinde yola çıkardık.

12 Teşrinisani 1920 günü, Zonguldaktan Yüzbaşı K e m a l imzalı kısa bir telgraf aldım. Bunda, şifreli bir telgrafı keşide etmek üzere İstanbuldan hareket ettirildim, deniliyordu. Mevzuubahs şifreli telgraf, Dahiliye Nazırı İ z z e t Paşa imzalıydı. İstanbulda 9 Teşrinievvel 1920 tarihinde yazılmıştı.

İstanbulda iktidar mevkiine getirilen Tevfik Paşa Kabinesi Ankara ile temas imkânı arıyor

Bu telgrafnamede, İstanbul ile Zonguldak arasında Fransız telsiziyle muhabereye Fransız mümessilinin muvafakati alındığından bahsolunduktan sonra, "hükümet ile bir itilâf esası kabul olundu mu? kabul olunduysa, nerede telâki mümkün ve oraya hangi tarikle gelmek münasip olacağı" sorulmakta idi.

İstanbul Posta ve Telgraf Müdiri Umumisi Orhan Şemsettin imzalı 11 Teşrinisani 1920 tarihli bir emir de, Kastamonu Posta ve Telgraf Başmüdiriyetine vürudediyordu. Bu emir Ereğli Müdiriyetine gönderilen gayriresmî bir mektubun zarfından çıkıyordu. Emir aynen şudur:

Madde 1 — Anadolu ile payitaht arasında telgraf muhaberatının bir an evvel tesisi mültezemdir.

Madde 2 — Bu maksadın temini zımnında bir taraftan Sapanca ile Geyve arasındaki hattı kebir üzerinde kabili tamir olan tellerin süratle ıslahı ve diğer cihetten de mühim ameliyat ve inşaata ihtiyaç gösteren İzmit, Kandıra, İncilli meyanesinin inşa ve tamirine başlanılması muvafık görülmektedir.

Madde 3 — Tamiratı mephuseyi icraya memur olan İstanbul Fen Müfettişi Bekir Bey maiyetinde bir başçavuş ve miktarı kâfi çavuşla İzmite müteheyyii harekettir.

Madde 4 — Dahiliye Nezareti Celilesinin vesikasını hâmil olan memurini mumaileyhimin hasbelicap herhangi tarafta ameliyata lüzum gördüklerinde haklarında müzaheret ve muaveneti lâzime ifası cihetinin tarafı behiyelerinden makamı aidiyle bilmuhabere temini himemi kâragâhilerinden muntazardır. 11 Teşrinisani 1920.

Bu telgraf üzerine, icabedenlere verdiğimiz emir, İstanbul ile temastan tevakki ve telgraf hatlarını tamir bahanesiyle gelen olursa tevkifi lüzumuna dairdi

Efendiler, İzzet Paşanın bilvasıta gönderdiği şifre telgrafnamesine cevap vermeyi, memuru mahsusla gönderdiğimiz notların tarafından mütalâa edilmiş olduğu haberine tâlik ediyordum. İzzet Paşanın, tarafımızdan verilen ma'lûmata muttali olduktan sonra da, fikrinde sebat edip etmemekte olduğunu anlamak istiyordum. Bu husus anlaşıldıktan sonra, İzzet Paşaya aradaki vasıtalarla şu cevabı verdim:

Zatı devletleri ve Salih Paşa Hazretlerinin de dahil bulunmaları muktazi olan heyetle en sehil ve seri olarak Bi-

lecikte telâki mümkündür. İstanbuldan ya Sapancaya kadar şimendifer ve oradan otomobille veyahut bahren Bursaya ve yine oradan otomobille Bileciğe teşrif buyurulabilir. Mephus istikametler üzerinde şimdiden icabedenlere tebligat yapılmıştır. Kânunuevvelin ikisine kadar Bilecikte bulunacak veçhile seyahatin tanzim buyurulmasını ve İstanbuldan yevm ve tarikı hareketin şimdiye kadar kullanılan vasıta ile Zonguldağa işar buyurulmasını rica ederim. Seyahatin mümkün olduğu kadar dağdağasız icrası hâtıra kabîlinden arz olunur. 25/26 Teşrinisani 1920.

Efendiler, İstanbulda, 23/24 Teşrinisani 1920 tarihinde yazılıp İstanbula muvasalat etmiş olan memuru mahsusun imzasiyle İneboluya gönderilen ve oradan 27 Teşrinisanide Ankaraya çekilen bir telgrafnamede, şu malûmat veriliyordu:

"Bugün 23/11/1920 de İzzet Paşa nezdinde bulunduğum esnada, hariciye nazırı, vaziyeti ahirei siyasiye hakkında âtideki beyanatta bulunmuştur:

Yeni gelen İngiliz sefiri, Ermenistan, Gürcistan ve bir zaman sonra İzmir mesaili mühimmesinde Hükümeti Osmaniye lehine bir sureti hallin temin edileceğini söylemiş, bu müsait vaziyetten istifade ederek memleketin temini âtisine sarfı makderet edilerek bu fırsat kaybedilmemelidir. Şayet Ankara, zaman kazanmak arzusunda ise bile, bir temas hâsıl ederek mukarreratı âtiye müştereken temin edilmelidir.

dedikten sonra şu satırlar ilâve olunuyor:

Beyanata ilâveten İzzet Paşanın, kendisine tarafımızdan gönderilen hulâsada "şimdiye kadar olan mücadelâtın bugün bahş ve temin etmekte olduğu müsaadelerden istifade vazifemizdir" cümlesine istinaden; eğer Anadolu, gönderilecek heyeti kabul etmezse, şahsan benimle temas ederek maksadımızı şahsan kararlaştırmalıyız. Buna da muvafakat etmedikleri takdirde, mevzuubahis cümledeki fikirden feragat anlaşılacağından artık kabinede bulunmıyarak istifa edeceğini ve arzu edersek İstanbulu nazarı dikkate almıyarak kendisinin de Anadoluya geleceğini söylemiş.

Efendiler, aynı telgrafnamede, İstanbul matbuatında İ z z e t Paşaya atfen şu beyanatın da intişar ettiği münderiçti:

Hükümetin Anadoluya bir memuru mahsus izamından maksadı Ankaradakilerle bir temas hâsıl olup olmıyacağını anlamak içindi. Avdet eden memur, bu temasın temin edilebileceğini anlattı ve muhaberat da temin edildi. Tabiatiyle icabının icrasına tevessül edeceğiz.

Bu tarzı beyanatın, Anadolunun noktai nazarına muvafık olamıyacağı ve tekzibi lâzım geldiği mütalâasına karşı buna kabine muvafakat etmemiş, maahaza İ z z e t Paşa, Tercümanı Hakikat gazetesiyle şu beyanatta da bulunmuş:

Menafii âliyei memleket, şimdilik bu meselede matbuatın ihtiyarı sükût etmesini âmirdir. Binaenaleyh bir iki gün daha beyanatta bulunmakta mazurum.

Efendiler, T e v f i k Paşa, A h m e t İ z z e t Paşa, zamanın büyük adamları gibi tanınmışlardı. Millet bunları âkıl, müdebbir, durendiş biliyordu. Bu sebeple, D a m a t F e r i t Paşa çekilip de yerine ileri gelenleri bu zevattan ibaret bir kabine mevkii iktidara gelince, herkeste türlü türlü ümitler uyandı. T e v f i k Paşa Kabinesi ilk anda Ankara ile temas ve münasebet arayınca, efkârı umumiyede hüsnüniyetine hükmolunmamak için sebep tasavvur olunamadı. Herkes, T e v f i k Paşa Kabinesinin mevkii iktidara gelmesini fâli hayır addetti. Bu kabinenin, memleket ve milletin âzami menafiini temin çare ve vasıtalarını bulmadan hükümete gelmiş olmalarını kabul etmek ve ettirmek cidden müşkül idi. Bahusus, kendileri de İstanbul mehafilinde ve matbuatta kullandıkları tarzı lisanla umumun telâkkisini teyidedecek vaziyet almış bulunuyorlardı.

Bilecik mülâkatı kararlaşıyor

Biz, hakikati vaziyetin, umumun zan ve telâkkisi gibi olmadığına tamamen kani bulunuyorduk. Fakat, İstanbulun, çarei halâs için vukubulan itilâf ve mülâkat tekliflerini efkârı umumiyeyi tatmine medar olacak şeraiti ihzar etmeden reddetmeyi muvafık bulmadık. Onun için, bilhassa İ z z e t ve S a l i h Paşaların dahil bulunacağı bir heyetle Bilecikte mülâkatı tensibettik. Bu zevatla görüştükten sonra, âmmenin bütün zan ve telâkkisinin esassız olduğunun anlaşılacağına şüphem yok idi. Bir de, her ne olursa olsun, efkârı umumiyece, işaret ettiğim evsafta tanınmış bu zevatın, İstanbulda hükümet teşkil etmesinin maksadı millî için ne kadar muzır olduğu meydanda idi. Binaenaleyh, mülâkattan sonra da, kendilerinin avdetine müsaade etmemek lüzumu bence tabiî idi. İşte, bu mülâhazata binaen, İ z z e t Paşa heyetiyle Bilecikte mülâkat kararlaştırıldı. Mülâkat, 2 Kânunuevvelde değil, fakat 5 Kânunuevvelde vukubuldu.

Efendiler, bu mülâkata intizar ederken, o güne kadar cephede ve Ankarada cereyan eden hâdisatı hulâsaten arz edeyim:

Efendiler, hatırlarsınız ki, İ z z e t Paşanın memuru mahsusunun İnebolu üzerinden İstanbula hareket ettirildiği 8 Teşrinisani 1920 günü, F u a t Paşanın Moskova Sefareti, İ s m e t ve R e f e t Paşaların da Garp Cephesine memuriyetleri takarrür ettirilmişti İ s m e t Paşa, ertesi gün cepheye hareket etti. 10 Teşrinisanide vazifeye başladı.

O zamanlar E t e m Beyin yakın arkadaşı bulunan bir zatın, 13 Teşrinisani 1920 tarihli, Eskişehirden bir şifre telgrafını aldım. Bu telgrafta deniliyordu ki:

E t e m Beyin, F u a t Paşa Hazretleri refakatinde Rusyaya gideceği şayiası cephe muhitinde ve geride bulunan ahali tarafından bir suifikre hamledilmektedir. Bu gibi zevatın

muhitinizden uzaklaştırılması, Zatı Devletlerinin diktatörlük ilân edeceğiniz zehabını tevlidetmiştir...

Efendiler, filhakika E t e m ve biraderlerinin Türkiyeden uzaklaşmaları, Türkiyenin ve kendilerinin menfaat ve selâmeti noktai nazarından muvafık idi. Bu sebeple, F u a t Paşaya, arzu ederlerse, bunları da beraber alıp münasip surette tavzif edebileceğini söylemiştim. E t e m Beyin arkadaşı tarafından yazılan bu telgrafname müfadının, yalnız arkadaşının mütalâası ve hakikate mutabık olduğu elbette kabul edilemezdi. Çünkü, ne cephenin ve ne de ahalinin, E t e m Beyin Rusyaya gönderilip gönderilmiyeceği meselesiyle alâkası yok idi. Bahusus ben, diktatör olmak istiyorum; fakat E t e m ve emsali mânidir, onun için bu gibileri uzaklaştırıyorum, zehabından bahsolunması büsbütün calibi nazarı dikkatim oldu.

ve Tevfik Beylerin muvakkaten geçmesi

İ s m e t Paşanın cephede faaliyete başlamasını mütaakıp, E t e m Bey, rahatsızlığını dermeyan ederek Ankaraya geldi ve burada uzun müddet oturdu. Gaybubetinde kardeşi Yüzbaşı T e v f i k Bey, E t e m Beye vekâleten Kuvvei Seyyarenin başında kumandan bulunuyordu.

Vaziyeti lüzumu gibi tenvir edebilmek için, bir silsilei vakayiin bazı esas noktalarını işaret etmek münasip olur. Kuvvei Seyyare Kumandanlığı, Karacaşehirde, kendine merbut olmak üzere gizlice Karakeçili namında bir müfreze teşkil etmişti. Bundan, Garp Cephesi Kumandanlığının malûmatı yoktu. Bu müfrezenin mevcudiyeti, 17 Teşrinisani 1920 de tesadüfen öğrenildi. Cephe Kumandanlığının, bu müfrezenin mevcudiyeti hakkında malûmat talebi ve kıtanın teftişe arz edilmesi emri, E t e m Bey tarafından is'af olunmadı Cephe Kumandanlığının, umuru mülkiyeye, geri hi-

demata müdahale etmemeleri hakkında verilen emri umumiye mugayir olarak, Kuvvei Seyyare Kumandanlığı, bilâkis Kütahya havalisinde, her şeyde gösterdiği müdahale ve örfi harekâtını tezyideyledi.

Cephe Kumandanı, E t e m Bey Kuvvei Seyyaresinin, diğer kuvvei seyyarelerden tefrikı için "Birinci Kuvvei Seyyare" namiyle yadedilmesini emrettiği halde, E t e m Bey ve kardeşi bunu nazarı dikkate almak şöyle dursun, bu emre rağmen kendi kendine "Umum Kuvayi Seyyare ve Kütahya Havalisi Kumandanı" suretinde bir kumanda vaziyeti ihdas eyledi.

Görülüyor ki, E t e m Bey ve kardeşi, tahtı emirlerindeki kıtaatı teftiş ettirmiyorlar ve haiz olmadıkları salâhiyet ve unvanları kendi kendilerine takınıyorlardı.

"Umum Kuvayi Seyyare Kumandan Vekili T e v f i k" imzasiyle 21 Teşrinisanni 1920 de, Cephe Kumandanlığına gelen bir raporda, "on üçüncü düşman fırkasının Emîrfakıhlı, İlyasbey, Çardak, Umurbey üzerinden gelmekte olduğu" ve "kendi mıntakasında bulunan Gördeslilerin düşman askerini davet ettikleri" ne dair malûmat vardı. Halbuki, hakikatte, ne düşman fırkası ilerliyordu ve ne de Türk ahalinin düşmanı daveti vâkıdı. Bu malûmatın, makasıdı mahsusa ile verildiği anlaşılacaktır. İslâm ahalinin, düşmanı daveti, yalnız bir sebeple izah olunabilirdi ki, o da tarafımızdan zulmü taaddiye uğrıyacaklarına zâhibolmalarıdır. İşte Cephe Kumandanı, vaziyeti bu noktadan mütalâa ederek verdiği emri umumide demişti ki:

Muharebenin buhranı esnasındaki tehevvürlerin tesirleriyle, tedabiri örfiye ittihaz etmeye katiyen mâni olmak lâzımdır. Hıyaneti, ne derece muhakkak olursa olsun, hiçbir köy katiyen yakılmıyacak, ahaliden hiçbir kimse, hiçbir müfreze tarafından, hiçbir cürüm ile idam olunmıyacaktır. Ca-

suslukları ve sair ihanetleri tebeyyün etmiş adamların, tahtelhıfz İstiklâl Mehakimine izamları icabeder.

Umum Kuvayi Seyyare Kumandan Vekili T e v f i k Bey bu emre de itiraz etti.

Efendiler, düşman, kuvvetlerini toplu bulundurmak maksadiyle aldığı tertibat yüzünden, Kuvvei Seyyare Kumandanlığı mıntakasında bazı yerleri tahliye etmişti. Buralarda, hükümeti mülkiye teessüs edinciye kadar ahalinin emniyetle idaresi için, teşkilâtı âcile ittihazına lüzum vardı. Bu sebeple, jandarma hizmetinde bulunmuş efrattan ve hüsnühal erbabından seçilerek yüz elli mevcudunda bir sahra jandarma bölüğü teşkil ve Simav ve Havalisi Kumandanlığı namı altında bir makam ihdas edildi. Bu makam, tahdit olunan mıntaka dahilinde, inzıbatı dahilî işlerine bakacaktı. Kaymakam İ b r a h i m Bey namında bir zatın memur edildiği bu makama, idare ve inzıbat itibariyle, bu havalideki ahzi asker şuabatı da merbut olacaktı. Kıtaatı nizamiye veya seyyare kumandanları yalnız harekâtı askeriyeden mesul olacaklardı. Bu havali kumandanlığı teşkili münasebetiyle o civar ahalisine, Cephe Kumandanlığı tarafından yazılan beyannamede: "Sizin her türlü dertlerinizi dinlemek, âdilâne bir idare tesis etmek vazifesiyle Simavda bir Havali Kumandanlığı teşkil ediyorum" cümlesi vardı. Bu cümleyi; Kuvayi Seyyare Kumandanlığı tarafından suitefsire uğrıyacağını göreceğiniz için, bilhassa kaydediyorum.

Düşmandan tahlis edilen bu kazalar halkı, tarihi tahlisten itibaren, iki mah müddetle hizmeti askeriyeden muaf tutulmuşlardı. Umum Kuvayi Seyyare Kumandan Vekili T e v f i k Bey, birtakım esbap ve mütalâa ile bu Havali Kumandanlığına da itiraz etti.

T e v f i k Bey, 23 Teşrinisani 1920 tarihlı bir raporunda: "Bir düşman fırkasının taarruzu üzerine, kuvvetlerini Günan köyü şimalindeki sırtlara çektiğini" bildiriyor ve "sol cenahında bulunan Cümbürdü istikametini temin ediniz" diyor.

Düşmanın ciddî bir taarruzu olmamıştır. Kuvayi Seyyare Kumandanlığının maksadının, kıtaatı nizamiyeyi cepheye sürdürüp, kendi kuvvetlerini geride toplamak olduğu anlaşılmıştı. Cephe Kumandanı İ s m e t Paşa, T e v f i k Beyin verdiği malûmatı ciddî telâkki ederek, icabedenlere icabı gibi emirler vermiş olmakla beraber kendisinden de, "taarruz eden düşmanın tahminen kaç top kullanmakta olduğunu" ve "Kuruköyden cadde boyunca Çamköye doğru bir düşman hareketi vukubulmuş mudur" diye sordu ve Cümbürdü vâdisinin İslâmköy'e doğru temininin, Cenup Cephesine ait olduğunu da bildirdi.

T e v f i k Bey, 24 Teşrinisani 1920 tarihinde Cephe Kumandanlığına yazdığı telgrafta, birtakım târizkâr sözlerden sonra, "bendeniz, şimal ve cenup cephelerinin her ikisi de aynı hükümetin emrinde olduğunu zannediyorum. Mademki değildir, idaresizlik yüzünden, beyhude, burada, evlâdı vatanı kırdıramıyacağım. Yirmi dört saate kadar sol cenahımız, kuvvetli bir surette temin edilmediği halde Kuvayi Seyyareyi.. Efendiköprüsü civarına çekeceğim. Bu hususta mesuliyetin kime ait olduğunu hükümet bulsun Efendim" diyordu. Garp Cephesi Kumandanı İ s m e t Paşa, Kuvayi Seyyare Kumandanına cevap verdi ve dedi ki: "On İkinci Kolordu, sol cenahımızdan kırk kilometre uzaktadır. Bundan maada, geri çekilmiş olan düşmanı katî taarruzla ve zorla yerinden atmak vazifesi kıtaatımıza verilmemiştir. Binaenaleyh Kuvayi Seyyare, düşmanı takibeden müstakil bir süvari fırkası vaziye-

tindedir. Düşmanın, faik kuvvetle taarruzlarına karşı yalnız başına ittihazı tedabir eder ve düşman, mevziî ve ciddî bir hareket yaptıkça buna karşı katî muharebeden içtinabeyler. Bu vazifeler, süvari fırkalarına verilir. Cenup Cephesinde, kuvvetli süvari olmadığından sizin cephenizi süvari hattiyle temdide imkân yoktur. Kuvvei Seyyare ile Cenup Cephesinin cenahı haricîden, mütekabilen yalnız temas ve irtibatı muhafaza etmesi mümkün ve lâzımdır. Hulâsa, cephemiz iyi idare edilmektedir ilh..."

Efendiler, Garp Cephesi Kumandanlığı, bittabi ordunun bütçesini tanzim etmek istiyordu. Bu maksatla, 22/23 Teşrinisani 1920 de umum cephe kıtaatından muntazam bir kuvvei umumiye talebedildi. Cephe kıtaatından kâmilen cevap geldi. Kuvayi Seyyare, talebolunan kuvvei umumiyeyi göndermedi. Bu hususta cepheden vukubulan istizaha gelen cevapta, Tevfik Bey diyordu ki: "Kuvayi Seyyare ne bir fırka, ne de bir kuvvei mutazama haline ifrağ edilemez... Bu serserilerin başına ne bir zâbit, ne de hesap memuru koymak mümkün olmamakla beraber kabul ettirilmesi imkânı da yoktur. Çünkü zâbit gördüler mi, Azrail görmüşçesine isyan ediyorlar. Bizim müfrezelerimiz; Pehlivan Ağa, Ahmet Onbaşı, Sarı Mehmet, Halil Efe, Topal İsmail gibi adamlar tarafından idare edilmektedir. Ve bölük eminleri de yazdığını okuyamaz ve okuduğunu yazamaz adamlardan müteşekkildir ve sen yapamıyorsun diye bunların tebdili imkânı da yoktur. Kuvayi Seyyarenin şimdiye kadar olduğu gibi gelişigüzel idare edilmesi zaruridir... Esasen Kuvvei Seyyareyi zaptü rapt ve intizama koymak değil, bu fikrin meydan almakta olduğunu hissettiği anda inhilâl eder. Rica ederim, bu yazdığım şeyleri bir şeye hamletmeyiniz..."

Tevfik, cephe kumandanını tanımıyor

Efendiler, tam bu günlerde, düşmanın Bursa cephesi ilerisinde, İznik civarlarında bi faaliyeti hissolundu. Cephe Kumandanı, bizzat oraya giderek yakından ittihazı tedabire mecbur idi. Onun için 28 Teşrinisani 1920 tarihinde, Kuvayi Seyyare Kumandan Vekili T e v f i k Beye cevap verirken: "Bugün Bileciğe gidiyorum. Avdette zatıalileriyle nerede şifahen görüşmek kabil olur" sualini sormuştu. Cephe Kumandanına cevap verilmemişti. Cephe Kumandanı, İznik vaziyetine karşı tedabir ve tertibat ile meşgul bulunduğu sırada, Kuvvei Seyyare Kumandanlığından muharebe raporları vürud etmemiye başlamış... sebebi sorulmuş:

Raporlar vakti lâzımında Ankarada Büyük Millet Meclisi Riyasetine yazılmıştır. İmza: Yüzbaşı *Tahsin*

telgrafı alınmış.

Efendiler, bir cephe kumandanı için, cephesinin bir kısmında cereyan eden hâdisattan malûmat alamamak ne kadar müşkül bir haldir. Böyle müphemiyet içinde kalmak bütün cephenin idaresini yanlış yola sevk edebilir. Gayrikabili tamir mehalike sebebolabilir. Cephe Kumandanı İ s m e t Paşa, keyfiyeti Ankarada bulunan Kuvayi Seyyare Kumandanı E t e m Beye 29 Teşrinisani 1920 tarihinde yazarak raporlar için vekilinin ikaz edilmesini bildiriyor.

İ s m e t Paşa, 29 Teşrinisani 1920 de, bize de şu telgrafı gönderdi:

Ankarada Büyük Millet Meclisi Riyasetine

Ankarada Erkânıharbiyei Umumiye Riyasetine

1 — Kuvayi Seyyare Kumandanlığı, 27/11/1920 akşamından beri Cephe Kumandanlığına rapor vermemektedir.

2 — Bugün E t e m Beyden, vekilini ikaz etmesini rica ettim. İstirdat olunan arazide idarei mülkiye için ihdas olunan Simav ve Havalisi Kumandanlığı sebebiyle T e v f i k Beyin müteessir olduğundan bâhis E t e m Beyden bugün bir telgraf almış ve cevap vermiş idim. Vaziyette şayanı dikkat bir fevkalâdelik var ise de fazla malûmatım yoktur. Oraca mevcut malûmatın işarını istirham ederim.

Efendiler, Garp Cephesi Kumandanlığiyle Kuvayi Seyyare Kumandanlığı arasında cari muhaberata ve hâdis olan vaziyete nasıl temas ve ıttıla hâsıl ettiğimi müsaade buyurursanız izah edeyim:

Kuvayi Seyyare Kumandan Vekili T e v f i k Bey tarafından İ s m e t Paşaya yazılan, firari ve casusların İstiklâl Mahkemesine verilmesine itirazı mutazammın ve Kuvvei Seyyarenin sol cenahı yirmi dört saate kadar On İkinci Kolorduca temin edilmiyecek olursa kuvvetini Efendiköprüsüne çekeceği hakkındaki telgrafnameleri, bana Ankarada bulunan E t e m Bey verdi. Ben, bittabi bu telgrafları mânidar buldum. Kuvvei Seyyarenin vaziyetinde ittihazı tedabiri müstelzim şayanı dikkat bir hal gördüm. Onun için, İ s m e t Paşaya, bu telgraflara E t e m Bey vasıtasiyle muttali olduğumu bildirdiğim 25 Teşrinisani 1920 tarihli telgrafnamede, "T e v f i k Beyin ehemmiyet verdiğim bu müracaatine karşı ne tarzda cevap verildiğinin ve ne gibi tedabir ittihaz buyurulduğunun bu gece işarını rica ederim" demiştim.

İ s m e t Paşa, cereyan eden muhabereyi aynen bildirdi.

Efendiler, bir taraftan da, 28 Teşrinisani 1920 tarihinden itibaren, Kuvayi Seyyarenin sabah ve akşam raporları, Umum Kuvayi Seyyare Kumandan Vekili M e h m e t T e v f i k imzasiyle doğrudan doğruya bana bildirilmeye başlandı. T e v f i k Beye şu şifre telgrafı yazdım:

Ankara, 29/30 Teşrinisani 1920

Birinci Kuvvei Seyyare Kumandan Vekili T e v f i k Beyefendiye

İki üç günden beri doğrudan doğruya tarafı âcizaneme göndermekte olduğunuz raporların son maddesinde, Garp Cephesi Ordu Kumandanlığına verilmiş olduğunun mukayyet bulunmadığı nazarı dikkatimi celbetti. Bir sehiv midir, yoksa bir sebebe mi müstenittir? Bu bapta itayi malûmat buyurulmasını rica ederim.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi
Mustafa Kemal

Bu telgrafıma T e v f i k Beyden cevap almadım. Fakat, Ankarada bulunan E t e m Beyden merhum H a y a t i Beye şöyle bir tezkere gönderildi:

30.11.1920

H a y a t i Bey Kardeşime

T e v f i k Beyle İ s m e t Beyefendi arasındaki suitefehhümün esbabiyle bu hususta her ikisiyle vâkı muhaberatımızı aynen takdim ediyorum. Lûtfen Paşa Hazretlerine kıraat ve iraesiyle yanlış telâkkiye meydan verilmemesini rica ederim Efendim.

Kuvayi Seyyare ve Kütahya Havalisi Kumandanı
Etem

Efendiler, bu tezkereye melfuf muhaberatta şayanı dikkat olan noktalar şunlardı; T e v f i k Bey kardeşine diyor ki: "Simav ve Havalisi Kumandanlığına katiyen ihtiyaç yoktur. Bu havali kumandanının Eskişehre avdeti için şimdi emir verdim." T e v f i k Bey, İ m e t Paşanın halka hitaben beyannamesini de, şu suretle tefsir ediyordu:

Bu beyanname, mevakide bizim adaletsiz, emniyetsiz, namussuzcasına hareket ettiğimizi ilân ediyor... Kuvayi Seyyare, bunu katiyen kabul etmez. Bu nikat halledilinciye kadar, Kuvayi Seyyare Garp Cephesi Kumandanlığını tanımıyacaktır.

Bunun üzerine, E t e m Beyin; İ s m e t Paşaya yazdığı telgrafta, biraderinin teessüründen bahsettikten sonra bu icraatın avdetine tehirini rica ediyor. Biraderine de, Garp Cephesi Kumandanlığına yazdığından ve itidal ve nezaketle hareket ve mukabele etmenin lüzumundan bahsediyor. T e v f i k Bey 28 Teşrinisani 1920 de E t e m Beye yazdığı cevabî telgrafında:

Namusumuzla oynıyan Garp Cephesi Kumandanını bundan böyle âmir tanımıyacağımı ve Simava gönderdiği kumandanına bugün maiyetiyle Eskişehire avdet etmesi için emir verdiğimi...... yazmıştım. Dedikten sonra "bu hususta başka şey düşünemem ve düşünebilmek imkânı da yoktur Efendim"

diyordu.

T e v f i k Beyin, biraderine olan aynı tarihli diğer bir telgrafnamesinde de:

"...... Cüzi bir şey hissedersem bu yeni ihdas edilen kumandanlığın heyeti mecmuasını mahfuzen Garp Ordusuna iade edeceğim. Garp Ordusu Kumandanı İ s m e t Beyin bu cephe kumandanlığını idare edemiyeceğini anlıyorum"

Efendiler, bundan sonra, Kuvayi Seyyarenin muharebe raporları Ankarada E t e m Beye geliyor ve E t e m Bey tarafından Garp Cephesine gönderiliyormuş.

Bundan başka, Kuvvei Seyyare Kumandanlığı, Garp Cephesi muhaberatına sansör koymuş. Telgraf ve telefon hututunun Kuvvei Seyyare Kumandanlığının muhaberatiyle meşgul olduğundan bahs ile cephe ile muhaberat sureti aleniye ve resmiyede menedilmiş.

Aynı zamanda, Kuvvei Seyyarenin, Eskişehir civarına tecavüzatta bulunacağı işaa edilmişti.

Etem, Tevfik kardeşler ve kendilerinin hemfikri olan bazı arkadaşlarının hükümeti millîyeye isyanı

Muhterem Efendiler, bu vaziyeti hep beraber mütalâa etmeye medar olacak kadar malûmat arz ettiğimi ümidederim. Sühuletle anlaşılmakta idi ki, Etem, Tevfik kardeşler ve kendilerinin hemfikri olan bazı arkadaşları, hükümeti milliyeye karşı isyana karar vermişlerdi. Bu kararlarının tatbikına, cephede, Tevfik Bey vesile ararken ve kuvvetlerini cepheyi terk ederek toplarken, Ankarada Etem Bey ve mebus olan kardeşi Reşit Bey ve daha birtakımları siyaseten çalışıyorlardı. İsyan plânında muvaffak olabilmek için, her şeyden evvel buna mâni tasavvur olunan Garp Cephesindeki ordunun başındaki kumandanı, itibar ve makamından düşürerek, orduya hâkim olmak elzem di. Ondan sonra da, Meclis efkârı umumiyesini tamamen kendi lehlerine çevirerek kumandan veya vekil veya hükümet ıskatında mazharı sühulet olmak mühim idi. İşte bu maksatlarla çalışmakta olduklarına bizde şüphe kalmamıştı. Etem Beyin, İsmet Paşaya ve kardeşi Tevfik Beye yazdığı telgraflarda kullandığı mülâyim ve nazikâne bazı kelimelerin, henüz zaman kazanmak maksadına mâtuf olduğuna ve meseleyi İsmet Paşa ile Tevfik Bey arasında suitefehhümden mütevellit bir teessürden, en nihayet Tevfik Beyin asabiyetine mağlûbolarak fazla hareketinden ibaret gösterip, kendilerinin gayet muti ve mütevazı olduklarını bir zaman için daha göstermeye çalıştıklarına hükmetmemek mümkün değildi. Biz de, vaziyeti olduğu gibi ciddî telâkki ettik. Siyasi ve askerî tedbirlerimizi ona göre tatbika başladık.

Efendiler, arz etmeliyim ki, her noktai nazardan

gerek cephede ve gerek Ankarada icabeden tedbirleri aldırmıştım. E t e m ve kardeşlerinin isyanından asla çekinmiyordum. İsyanları halinde tedip ve tecziye olunabileceklerine şüphem yoktu. Onun için gayet serin ve geniş hareket ediyordum. Mümkün olduğu kadar kendilerini nasihatle dairei edep ve itaate getirmeye çalışmayı, bunda muvaffak olamadığım takdirde, efkârı umumiyede daha ziyade vuzuh peyda edecek olan efal ve harekâtı mütecavizanelerinin icabını yapmayı tercih ediyordum. Bu mütalâaya binaen Ankarada bulunan E t e m ve R e ş i t Beyleri ve bazı zevatı beraber alarak bizzat Eskişehre gitmeye ve orada İ s m e t Paşa ile de birleşerek vicahen konuşmaya ve anlaşmaya, 2/3 Kânunuevvel 1920 tarihinde karar verdim. E t e m Beyin bu seyahatte bana refakatten içtinabedeceğini tahmin ediyordum. Halbuki, behemehal E t e m Beyi beraber alıp götürmek bence lüzumlu idi. Bunun için arzusu olsun olmasın, E t e m Beyi beraber götürmek veyahut ısrarı halinde ona göre muamelede bulunmak üzere icabeden tedabiri de emretmiştim.

Filhakika, ertesi günü, E t e m Bey hastalığından bahsederek beraber seyahat edemiyeceğini bildirdi. Doktor A d n a n Bey de E t e m Beyin rahatsızlığının seyahate mâni olduğunu söyledi, ısrar ettim. Nihayet, 3 Kânunuevvel 1920 akşamı bir treni mahsusla Eskişehre hareket ettik. E t e m ve biraderi R e ş i t Beylerden maada beraber bulunan arkadaşlardan başlıcaları şunlardı:

K â z ı m Paşa, C e l â l Bey, K ı l ı ç A l i Bey, E y ü p S a b r i Bey, H a k k ı B e h i ç Bey, H a c ı Ş ü k r ü Bey.

4 Kânunuevvel 1920 sabahı erkenden henüz ben uykuda iken tren Eskişehre vâsıl oldu. Daha evvel İ s m e t Paşanın henüz Bilecikte bulunduğu anlaşılmış

olduğundan Eskişehirde durmayıp Bilecik istasyonuna gitmeye karar vermiştik. Eskişehirde uyandığım zaman, trenin niçin durup hareketine devam etmediğini sordum. Yaverlerim, arkadaşların sabah kahvaltısı yapmak üzere istasyonun karşısındaki lokantaya gittikleri ni ve şimdi gelmek üzere bulunduklarını söyledi. Çabuk gelmeleri için haber gönderilmesini ihtar ettim. Birkaç dakika sonra, hazırız denildi. Bütün arkadaşlar geldi mi? dedim. Bunun üzerine yapılan tahkikten anlaşıldı ki, herkes hazırdır ama E t e m Bey bir arkadaşiyle beraber ortada yoktur. Derhal E t e m Beyin firar ettirildiğine hükmettim. Fakat bu hükmü kimseye söylemedim. Yalnız o halde, dedim, E t e m Bey olmaksızın bizim Bileciğe gitmemizde bir fayda yoktur. İ s m e t Paşayı da buraya davet ederiz.

İ s m e t Paşa da, telgraf başında, hususi muhavereden sonra Eskişehre hareket etti. Daha evvel yalnız ve hususi görüşmemiz lüzumlu olduğundan ben de bir iki istasyon ileri giderek, buluştuk. Beraber 4 Kânunuevvel 1920 akşamı Eskişehre geldik. Orada bekliyen arkadaşlarla hep beraber bir lokantada yemek yedik. E t e m Bey hazır değildi. Nerede olduğunu biraderinden sordum. Rahatsız, yatıyor dedi. O gece İ s m e t Paşa karargâhında K â z ı m Paşa, C e l â l Bey, H a k k ı B e h i ç Bey hazır olduğu halde R e ş i t ve E t e m Beylerle konuşacaktık. Onun için R e ş i t Bey, E t e m Beyin hasta olduğunu söylerken görüşmek üzere karargâha gelebileceğini de ilâve etmişti. Yemekten sonra karargâha gittik, fakat, E t e m Bey gelmemişti. R e ş i t Beye ne vakit geleceğini sordum. Verdiği cevap şu idi: E t e m Bey bu dakikada kuvvetlerinin başındadır!

Bu habere rağmen, sakin bulunmayı ve görüşmeyi tercih ettik.

Şu noktayı da izah etmeliyim ki, ben, Eskişehre bir sıfatı resmiye ile gitmemiştim. Bazı arkadaşların da huzuriyle İ s m e t Paşa ile olan mülâkat ve müzakeratımızı bitaraf bir arkadaş sıfatiyle yaptığımı söylemiştim. İ s m e t Paşa, vaziyeti, cereyan eden muhaberatı, Kuvayi Seyyare Kumandan Vekili sıfatiyle T e v f ı k Beyin aldığı vaz'ı serkeşaneyi izah etti. R e ş i t Bey, kardeşleri ve kendi namına cevap veriyordu R e ş it Bey, gayet dürüşt ve mütecavizane konuşmaya başladı. Kardeşlerinin birer kahraman olduklarını, hiç kimsenin tahtı emrine girmiyeceklerini ve bunu böylece kabul etmeye herkesin mecbur olduğunu biperva söylüyor ve ordu, zaptürapt, kumanda, hükümet mefhumlarına ve bunların icabatına dair serdedilen mütalâata kulak dahi vermiyordu. Onun üzerine, ben dedim ki: "Bu dakikaya kadar sizinle eski bir arkadaşınız sıfatiyle ve sizin lehinizde bir neticeye destres olmak hissi samimanesiyle görüşüyordum. Bu dakikadan itibaren arkadaşlık ve hususiyete ait vaziyetim hitam bulmuştur. Şimdi karşınızda, Türkiye Büyük Millet Meclisinin ve Hükümetinin Reisi bulunmaktadır. Reisi Devlet sıfatiyle Garp Cephesi Kumandanına halin icabını tatbikte salâhiyetini kullanmasını emrediyorum." Derakap İ s m e t Paşa da dedi ki: "Maiyetimde bulunan kumandanlardan herhangi biri bana itaatsizlik etmiş olabilir. Ben, onu terbiye ve tedibe muktedirim. Bu hususta henüz kimseye karşı aczimi itiraf etmiş ve hiç kimsenin bana ait olan bu vazifenin teshili ifasına delâletini rica etmiş değilim. Ben vaziyetin icabını yaparım."

Tarafımdan ve İ s m e t Paşa tarafından alınan bu ciddî vaziyet üzerine avazı çıktığı kadar bağırırcasına konuşan R e ş i t Bey, derhal ilticakârane bir va-

ziyet aldı ve ileri gitmekte acele edilmemesini ve kendisi kardeşlerinin yanına giderse bir çarei tesviye bulabileceğini beyan etti. Bundan bir netice çıkmıyacağı, maksadın kardeşlerini tenvir ve zaman kazanmak olduğu meydanda idi. Buna rağmen, Reşit Beyin bu teklifini kabul ettik. Ertesi günü İsmet Paşanın hazırlatacağı bir treni mahsusla Kütahyada kardeşlerinin yanına gitmesine muvafakat olundu. Kâzım Paşanın da Reşit Beyle beraber gitmesi münasip görüldü. Hareket ettiler.

Bilecik mülâkatı

Muhterem Efendiler; müsaadenizle bu hikâyeyi şimdilik burada bırakacağım. Aynı günde, yani 5 Kânunuevvel 1920 de Bilecik istasyonunda bekliyen Ahmet İzzet Paşa heyetine temas edeceğim.

Hatırınızdadır ki, İzzet Paşanın talep ve teklifi üzerine, kendileriyle Bilecikte mülâkat takarrür etmişti. Heyet, ayın dördünden beri beni Bilecik istasyonunda bekliyordu. Heyet, İzzet, Salih Paşalarla Süferadan Cevat, Ziraat Nazırı Hüseyin Kâzım, Hukuk Müşaviri Münir Beyler ve Hoca Fatin Efendiden mürekkep idi. Bilecik istasyon binasının bir odasında birleştik. İsmet Paşa da beraberdi Mülâkat, şu tarzda cereyan etti: Ben, ilk söz olarak "Türkiye Büyük Millet Meclisi ve Hükümeti Reisi" diyerek kendimi takdim ettikten sonra, "Kimlerle müşerref oluyorum" sualini tevcih ettim. Salih Paşa, benim maksadıma intikal edemiyerek kendisinin Bahriye ve İzzet Paşanın Dahiliye Nazırı olduğunu izaha kalkışırken ben, derakap İstanbulda bir hükümet ve kendilerini o hükümetin ricali olarak tanımadığımı ve eğer İstanbulda bir hükümetin nazırları olarak görüşmek istiyorlarsa kendileriyle görüşmekte mazur ol

duğumu beyan ettim. Ondan sonra, sıfat ve salâhiyet mevzuubahs edilmiyerek müdavelei efkâr etmek tensibedildi.

Mükâlemenin bazı safhalarına Ankaradan beraber gelen bazı mebus arkadaşları da iştirak ettirdim. Birkaç saat cereyan eden mükâlemeden, gelen zevatın esaslı hiçbir malûmat ve kanaatleri olmadığı anlaşıldı. Nihayet, İstanbula avdetlerine müsaade etmiyeceğimi ve birlikte Ankaraya gideceğimizi tebliğ ettim.

İzzet ve Salih Paşalar Ankarada

Zaten intizar etmekte bulunan trenle hareket olundu. 6 Kânunuevvel 1920 de Ankaraya geldik. İstanbul heyetini, arzuları hilâfına tevkif etmiştim. Fakat, bunu ilân etmeyi faydalı bulmadım. Çünkü, İ z z e t ve S a l i h Paşalardan ve diğer zevattan hükümeti milliye umurunda istifadeyi düşünerek haysiyetlerini mahfuz bulundurmak istedim. Bu maksatla, Ankaraya gelir gelmez matbuata tevdi ettiğim resmî ajans tebliğinde, mevzuubahs zevatın, Büyük Millet Meclisi Hükümetiyle temas etmek vesilesiyle İstanbuldan çıktıklarını ve memleketin hayrü selâmetine daha müsmir ve müessir bir surette çalışmak üzere iltihak eylediklerini ilân ettirdim.

Efendiler, biz, İ z z e t Paşa heyetiyle Bilecik-Ankara yolu üzerinde bulunduğumuz 5/6 Kânunuevvel 1920 tarihinde R e ş i t Beyden, Kütahyaya vardığından ve ertesi günü T e v f i k Beyle mülâkat edeceğinden, E t e m Beyin de oraya muvasalatından bâhis ve fakat henüz müspet bir mâna ifade etmiyen telgraf aldım. Dört gün sonra da R e ş i t Beyin avdet ederken Eskişehirden gönderdiği 9 Kânunuevvel tarihli bir telgrafnamede; "Tevfik ile olan mesele, hüsnü neticeye raptedilmiştir" denildikten sonra, "lâkin tanımak ve tanıtmak istediğimiz zevatın basit ve zamana lâyık dü-

şünememeleri veyahut düşünemediklerine bin bir işaret konmuştur" ibaresi okunmakta idi. R e ş i t Bey tarafından Eskişehirde Garp Cephesi Kumandanı İ s m e t Paşaya da, meselenin hal ve muhaberenin temin edildiği ve Simav Havalisi Kumandanlığının iade olunabileceği söylenmiş idi. 9 Kânunuevvel 1920 de E t e m Beyden de aldığım bir şifre telgrafnamede; meselenin İ s m e t Paşa tarafından bililtizam ve nabemevsim ihdas edilmiş olduğu anlatılmak isteniyordu. O zaman seryaverim bulunan S a l i h Beyin de, gûya almakta olduğu tedabir ve tertibattan aynen haberdar edildikleri zikrediliyordu. Benim evhama sevk edildiğimi delâiliyle istihbar ettiğini yazıyordu. Ondan sonra, birtakım tatminkâr cümlelerle, Kuvayi Seyyareye mensup olup Madenden berayi iltihak avdet eden ve Erkânıharbiyei Umumiyenin emriyle Cenup Cephesine sevk edilen bir müfrezesinin, kendine iltihakını ve Kuvayi Seyyarenin F u a t Paşa zamanında seyyar jandarma teşkilâtı mucibince bütçeye dahil edildiğinden bahs ile fazla para temin etmek istediği görülüyordu.

Benim üç gün sonra buna verdiğim tatminkâr cevapta; "son günlerin tecelliyatı fiiliyesi, beni tevehhüme değil, fakat tereddüde sevk ettiğini itiraf ederim" dedikten başka "... vaziyeti umumiyemizin ahenk ve intizamını ihlâlde hiç kimseye müsamaha" eylememesini yazdım.

Etem ve kardeşleri zaman kazanmak için bizi iğfale çalışıyorlardı

Hakikatte mesele hallolunmamıştı. Vereceğim izahattan anlaşılacaktır ki, E t e m Bey ve kardeşleri, zaman kazanmak için bizi iğfale çalışıyorlardı. Maksatları, mümkün olabildiği kadar yeniden kuvvet celp ve cemetmek ve Düzcede bulunan S a r ı E f e kuvvetlerini ve Lefkede bulunan Gök Bayrak taburunu kendine ilti-

hak ettirmek ve Demirci M e h m e t E f e'nin de kendisiyle beraber isyanını temin etmek, bir taraftan da cephe kumandanlarını ıskat ve ordu zâbitanının ve efradının kendilerine mukabele etmemeleri için propagandaya fırsat bulmak istiyorlardı. Filhakika, Simav ve Havalisi Kumandanı, Simava gitmek üzere Kütahyadan geçerken, E t e m ve T e v f i k Beyler tarafından celbolunarak kendi emirleri altında ve gösterecekleri mahalde istihdam edilmek üzere Kütahyada kalması emrolunmuştur. Bu emirlerinin teyidi lüzumunu da 10 Kânunuevvel 1920 de Cephe Kumandanlığından temenni etmişlerdir. Görülüyor ki, her şey hallolundu, denildiği halde mebdedeki ademi itaat, aynen muhafaza edilmekte idi.

E t e m Bey, Konya, Ankara, Haymana dahil, her tarafa ellerinde hususi şifreler bulunan, irtibat zâbiti unvaniyle, birtakım memurlar göndererek yeniden silâh ve hayvan tedarikine başladı. Bunlara verdikleri vazife ve hükümet memurlarına yaptıkları tebliğler hakkında bir fikir edinmek üzere meselâ; 7 Kânunuevvel 1920 de Ankara şimalinde Kalecik kaymakamına yazdığı tezkereyi aynen okuyayım:

Kütahya, 7 Kânunuevvel 1920

Kalecik kazası Kaymakamı Canibi Vâlâsına

Kuvayi Seyyare müfreze kumandanlarından olup zirde künyesi muharrer İ s m a i l Ağa kazayi vâlâları dahilinde Kuvayi Seyyareye mensubolup mezun ve gayrimezun mücahidin ile yeniden silâh ve hayvan tedarikiyle, iltihak edecek vatanperverleri alıp getirmek vazifesiyle memuren Kaleciğe izam kılınmıştır. Kendisine her türlü teshilât ve muavenatı lâzimei vataniyenin ifasını rica eylerim Efendim.

Umum Kuvayi Seyyare ve Kütahya
Havalisi Kumandanı
Etem

Garp Cephesi Kumandanı, Kuvayi Seyyare Kumandanlığından mevcut cepane miktarını ve son Gediz muharebesinde ne miktar topçu cepanesi sarf edildiğini sorması üzerine, Kuvayi Seyyare Kumandan Vekili T e v f i k imzasiyle 11 Kânunuevvel 1920 de, "... Bu yazışınızdan bize emniyet etmediğinizi anlıyorum. Cepane ne yenir, ne içilir, ancak düşmana atılır Bu emniyet meselesi vâridi hâtır ise, cepane göndermiyebilirsiniz" tarzında cevap verilmekte idi.

Efendiler, burada ufak bir noktaya dikkatinizi celbedeyim. Görüyorsunuz ki, E t e m Bey, cephede ve kuvvetinin başında olduğu halde T e v f i k Bey yine vekil sıfatiyle muhabere ve muamelede bulunuyor. Aynı kuvvet üzerinde, aynı salâhiyette iki kumandan...

Cepke Kumandanı, 13 tarihinde sorulan sual ve alınan cevap suretlerini berayi malûmat bana göndermişti. Hükümetçe, miftahı olmıyan şifreler ve hususi şifreler istimali umumiyetle menedilmişti. Halbuki E t e m Beyin hususi memurları ve mebuslardan bazı arkadaşları, bu memnuiyete riayet etmeksizin, şifre muhaberatına devam etmekte idiler. Bittabi bunlara mümanaat edildi. Bunun üzerine, E t e m Bey, İ s m e t Paşaya 13/14 Kânunuevvel 1920 tarihli bir müracaatiyle "bazı ihtiyacat ve saire hakkında Ankara ve Eskişehir Kuvayi Seyyare irtibat zâbitlerine verilen telgrafların tevkif edilmekte olduğu anlaşılmıştır. Muhaberatımızın menedilmesi veya müşkülâta uğratılması suretiyle vâkı muamelenin lûtfen izalesini rica ederim" diyordu. Halbuki, irtibat zâbitlerinin açık muhabereleri menedilmemişti. Menedilen hususi, şifre muhaberesi idi. Bilhassa E t e m Beyin bahsettiği Ankara ve Eskişehirdeki zâbitlerin hiçbir muhabereleri menedilmiş ve bu zâbitler tarafından E t e m Beye şikâyet vâkı olmuş değildi. O günlerde Eskişehirde keşide ettirilmiyen

bir hususi şifre vardı. Fakat o, kumandan ve mebus diye imza atan E t e m Beyin bir arkadaşının şifresi idi. Onun için İ s m e t Paşa, E t e m Beye verdiği cevapta, bu husustaki muhbirin kim olduğunun işarını talebetmişti.

Çerkez Etem hükümetin kanunlarını tanımıyor

Efendiler, başlıbaşına nazarı dikkati calip bir muameleyi de burada zikredeyim. Bu tarihlerde Kütahyada Mutasarrıf Vekili Kadı A h m e t A s ı m Efendi namında bir zat bulunuyordu. Kütahyada Mevki Kumandanı unvaniyle E t e m Bey tarafından tâyin edilmiş, A b d u l l a h Bey namında da biri vardı. Bu kumandan, firari efradı askeriye ailelerinden bazılarını tehcir edilmek üzere Kütahya Mutasarrıf Vekili A h m e t A s ı m Efendiye gönderir. Mutasarrıf vekili, tehcir muamelâtının kanunu ahir mucibince, İstiklâl Mahkemesine aidiyetinden bahisle evrakı kumandanlığa iade eder. Bunun üzerine, mevki kumandanı, mutasarrıf vekilini, gece vakti, makamına celbettirmeye kalkar. Mutasarrıf vekili, gece meşgul olduğundan sabahleyin mülâkat edebileceğini bildirir. Kumandanın gönderdiği neferler, mutasarrıf vekilinin ikametgâhının harem kapısını kırmak suretiyle cebren hanesine girerek kemali hakaretle kendisini alırlar ve götürürler. İsticvabettikten sonra, aynı gece, kuvvei müsellâha ile on dört saat mesafede bulunan Kuvvei Seyyare Kumandanlığının huzuruna götürürler. Ondan sonra da Kütahyadan ihraç ve teb'idederler. Kadı olmak ve mutasarrıf vekili bulunmak hasebiyle, muhtelif vekâletlerin büyük bir memuru olan bir zatın duçar olduğu tecavüz ve muamele, bittabi doğrudan doğruya hükümete tevcih olunmuş bulunuyordu. Bu vaka üzerine Mecliste, hükümetten istizah yapıldı. Ait olduğu vekâletler, Cephe Kumandanlığından vaka mü-

tecasirlerinin Divanı Harbe sevklerini talebettiler. Cephe Kumandanının, Kuvayi Seyyare Kumandanlığından tahkikat icra ve neticenin işarına dair yazılan telgrafına, 19 Kânunuevvel 1920 de Umum Kuvayi Seyyare ve Kütahya Havalisi Kumandan Vekili Mehmet Tevfik imzalı gelen cevapta: "Abdullah Bey her ne yapmış ise tarafımdan verilen emri katî üzerine yapmış ve yapmaya mecbur idi. Bu meselenin esbabı mucibesi icabeden vekâletlere arz edilmişti... Mumaileyhin avdetine emri katî verildiği tarafı âlinizden bildiriliyor. Avdet ettiği halde... behemehal idam edeceğim..." deniliyordu.

Efendiler, vükelâyı milletin emriyle vazifesine iade edilmek istenilen bir memurun, idam edileceğinin bildirilmesi, elbette ahkâmı esasiye ve kanuniye ile kabili telif değildi. 13 Kânunuevvel 1920 günü Etem Bey, Ankarada biraderi Reşit Beyle makina başında açık telgraflarla uzun uzadıya görüştü. Bu muhaberatın hulâsası şu idi: "Etem Bey, meseleyi behemehal Mecliste mevzuubahs ettiriniz. Sarı Efe denilen Edib'in müfrezesiyle beraber, Gök Bayrak taburuna iltihakı için haber gönderiniz. Meclis vasıtasiyle kumandanları çektiriniz. Meclis vasıtasiyle olamadığı takdirde bunu idareten hemen temin ediniz" diyor ve "patlatacağı bombaları ta İngilizlerin işiteceğini ve bunun patlamasının pek yakın olduğunu" söylüyor. Reşit Beyin verdiği cevaplar meyanında da, nazarı dikkati calip şunlar vardı: "Kuvvei Seyyarenin düşmana karşı müdafaa etmemesini, bunu fırkalara bırakmasını ve Edip'le bizzat muhabere etmesini, buna mümanaat edildiği takdirde Cephe Kumandaniyle tekrar alâkayı kesmesini" söylüyordu.

Reşit Bey, bu muhaberatı olduğu gibi bana gönderdi. Kendisi yanıma gelmedi. Zaten Eskişehir-

den Kütahyaya gidip avdet ettikten sonra yanıma gelmemişti. Kendisini nezdime celbettirdim. Ne istediklerini sordum... "Cephe kumandanlarını tebdil ediniz" dedi. "Yerine koyacak adamlarımız yoktur" dedim. "Beni tâyin ediniz, ben daha iyi yaparım" dedi. "Cephe kumandanlarını tebdil etmek mühim bir meseledir. Vaziyeti umumiyemizi duçarı za'f eder. Böyle bir teklifi kabul etmek kolay ve muvafık değildir" cevabını verdim.

Aynı günde, yani 13 Kânunuevvel 1920 de E t e m Beye de yazdığım bir telgrafta; R e ş i t Beyle makina başındaki muhaberatını okuduğumu söyledikten sonra, meselenin Mecliste resmen mevzuubahs ve müzakere olması muvafık olmadığını, E d i b'in yerinden oynatılmasının caiz bulunmadığını bildirdim. Aynı tarihte, E t e m Bey verdiği cevapta; meselenin ciddî olduğunu söyliyerek kumandanlar aleyhinde sözler sarf ediyordu.

Efendiler, E t e m ve kardeşleri cephede bulunan kumandanları beğenmiyorlar ve onlara itaat etmiyorlar. Vekâletleri ve hükümeti tanımıyorlar. Yalnız gûya bana itaat ediyorlar ve Meclisi de, kendi arzularına göre harekete geçireceklerini ümidediyorlar. Bana ve Meclise mümaşatkâr görünerek kemali faaliyetle hazırlıklarının ikmaline çalışıyorlardı. E t e m Bey, 18/19 Kânunuevvel tarihli bir telgrafiyle de, yine E d i b'in müfrezesiyle kendisine iltihak ettirilmesini benden rica ediyordu. Talebini haklı göstermek için de diyordu ki:

Anadolu harekât ve tedibatı zamanında hasbelvaz'iye Biga havalisinde terk ettiğim ve bilâhare Düzceye muvakkaten sevk edilen Birinci Kuvvei Seyyareye mensup E d i p Beyin, müfrezenin kısmı küllisinin İzmir ve havalisi gönüllülerinden olan 250 süvari, 200 piyade, bir cebel takımı, iki makinelitüfek, 30 kişilik karargâh süvari efradından mürek-

kep müfrezemizin, İzmir hududuna takarrübümüz dolayısiyle kendilerinden daha fazla istifade edileceği tabiî bulunmakla beraber mütemadiyen de müracaat vâkı olmakta bulunduğundan ve elyevm o havalide asayiş ve sairenin de şayanı emniyet bir raddede olduğu E d i p Bey tarafından da işar edildiğinden münasip diğer bir kıta ile, mıntakai mezkûre teslim alınarak, mumaileyh E d i p Beyin müfrezesi vesaiti harbiyesiyle, Kuvayi Seyyareye iltihakının lâzım gelen makamata emrü havalesini rica eylerim.

Efendiler, bu telgrafnmede serdolunan mütalâata, en tecrübesiz ve en basit muhakemeli birinin dahi kani olması kabul olunabilir mi? Kütahyada bulunan bir zat İzmir hududuna takarrüpten, bana, bahsediyor. Düzce ve havalasinde vaziyetin şayanı emniyet olduğunu benden daha iyi istihbar ediyor. E d i p Bey müf rezesinin kuvvetini, teferruatiyle tâdadettikten sonra bu müfrezenin vesaiti harbiyesiyle beraber iltihakı ricasını kabili is'af telâkki edeceğimi zannediyor.

Bu telgraf üzerine, 19 Kânunuevvel 1920 de, hususi olarak bizzat Düzcede Müfreze Kumandanı E d i p Beye, E t e m Beyin talebinden ve kendisinin bunu arzu ettiği bildirildiğinden bahsederek ve fakat müfrezesinin o havalide vücuduna ihtiyacı katî bulunduğunu da zikrederek yazdım.

E d i p, 19/20 Kânunuevvel 1920 de verdiği cevapta, müfrezesinin o mıntakada kalmasının zaruri olduğunu bildirdi. Buna, müfrezesinin; Kuvvei Seyyare mürettebatı misillû aynı tahsisatla emri istihdamlarının temini istirhamını ilâve etmek fırsatını da kaçırmamıştı.

Efendiler, E t e m ve arkadaşları, Ankara kurbünde Haymanada da ayrıca bir kuvvet cem'ine teşebbüs ettiler. Sirkat maddesinden Ankarada mevkuf iken bilâhare tahliye olunan Van mültecilerinden M u s a Bey zade A b b a s namında biri, elinde vesika oldu-

ğu halde beş on kişi ile Haymana havalisinde efrat toplamaya başladı. Bu adam, 19 Kânunuevvelde derdest edilebilmiş ve Ankara İstiklâl Mahkemesine tevdi edilmişti. Bunu derdest etmek ve avenesini dağıtmak için hususi ve seri tertibat almak lâzım geldi. Bu maksatla, Haymanaya gönderilen hususi bir kuvvet, elyevm mebus bulunan Recep Zühtü Bey kumandasında sevk olunmuştu. Recep Zühtü Bey, Abbas'ı üç refikiyle derdest ettikten sonra mühim bir hücuma mâruz kalacağını kaviyen melhuz gördüğünden, mevkufları, yolunu tebdil ederek Polatlı üzerinden trenle Ankaraya getirmeye mecbur olmuştu.

Demirci Efe de harekete geçiyor

Efendiler, Demirci Efe, Etem Beyle muhabereden sonra bir vaziyeti mahsusa aldı. Bu, hissolunur olunmaz, Cenup Cephesinde bulunan Refet Bey süvarileri, derhal üzerine tevcih edildi. 15/16 Kânunuevvel 1920 de Dinar civarında İğdecik köyünde bir gece baskını ile Efe'nin kuvvetleri dağıtılmış... Kendisi beş on kişiyle firar etmiş. Efe, çok sonra iltica ederek mazharı affolmuştur.

Efendiler, Reşit Bey, 20/21 Kânunuevvel gecesi evinde dört kişiyi, ordu zâbitan ve bilhassa efradını, Kuvvei Seyyare ile bir müsademe halinde ızlâle memur ediyordu. Bu dört kişi şunlardı: Yeni Dünya gazetesinde Hayri, Arif Oruç'un Hemşirezadesi Nizamettin, Müşür Fuat Paşa zade Hidayet ve refikı Şükrü Beyler... Bunlar, 21 Kânunuevvelde trenle Eskişehre hareket ettiler. Beraberlerinde Etem Beyin kâtibi olan birisi de vardı. Bunların içinden biri, trenin hareketinden evvel hafi bir surette istasyondaki ikametgâhıma gelip, bana keyfiyeti bildirdi. Bu zat, propagandayı tertip ve idareye memur imiş. Reisleri Hidayet Bey imiş. Para sarfı salâhiyeti de

onda imiş. Muhbir olan, yalnız olarak Kütahyaya gidecek, E t e m Beyden talimat aldıktan sonra Eskişehre dönecekti. Diğerleri Eskişehirde bekliyeceklerdi.

Ben, bu zata; "Biz E t e m Bey ve kardeşleri hakkında muhabbetkârız. Onlar, beyhude telâşa düşüyorlar. Bu teşebbüslerinden müteessir oldum. Fakat E t e m Beyin orduyu ifsat için vereceği talimatı bilmek isterim" dedim ve arkadaşlariyle beraber kendilerini hareketlerinde serbest bıraktım.

Eskişehirde İ s m e t Paşaya, Afyon Karahisarında F a h r e t t i n Paşaya malûmat verdim ve bu adamların takibolunmaları lüzumunu bildirdim.

Muhbir, ihbaratında sadık olduğunu bilâhare fiiliyat ile ispat etmiştir.

Efendiler, K â z ı m Paşa, R e ş i t Beyle beraber Kütahyada E t e m ve T e v f i k Beylerle mülâkat ve mükâlematta bulunduğu zaman, E t e m Beyin ifadelerinden calibi dikkat noktaları bana şu suretle hulâsa etmişti:

1 — Ankaradaki hükümet, istihsali gayeye müsait ve muktedir değildir. Bu hükümete karşı miskin davranmamız gayricaizdir.

2 — Fiilî teşebbüsümüzün mahiyetini, suitefsir edeceklerdir. Fakat neticede muvaffak olursam, herkes bana hak verecektir.

3 — R e f e t Beyle aramızda izzetinefis meselesi olmuştur. M u s t a f a K e m a l Paşa, R e f e t Beyin izzetinefsini tercih ve bizimkini kesrediyor. Herhalde R e f e t Beyi, önüme katarak Ankaraya kadar kovalamak isterim, ölürsem de bu takipte öleyim.

4 — Biz, çoktan bu işi yapardık. Fakat R e ş i t'in Ankarada Mecliste vaziyeti, bizi iğfal etmiştir. Meclisin ne ehemmiyet ve mahiyeti vardır.

Reşit orduyu izâle teşebbüs ediyor

K â z ı m Paşa, bu mütalâatı dinledikten sonra, Türkiyenin Garp Cephesinden başka şarkta, cenupta, merkezde dahi orduları vardır; bu orduların başında ve içinde büyük kıymette ve kudrette kumandanlar ve zâbitler vardır, bütün bunlarla beraber bir millet vardır; diyerek kendilerini sakin ve mutedil bir vaziyete ircaa çalışmıştı.

Efendiler, R e ş i t Bey, Mecliste hararetli telkinat ve teeşbbüsatta bulunuyordu. Bir gün, Mecliste, kırk elli kadar mebus toplanmış, bunlar; cephe hakkında bazı şüpheler varmış, Heyeti Vekileyi davet ederek, bunu, anlamak istiyormuş. Bolu mebusu bulunan merhum Y u s u f İ z z e t Paşa, bu vaziyeti ve içtima eden mebusların arzusunu bir mektupla bana bildirdi. Ben, hali içtimada bulunan Heyeti Vekile nezdinde bulunuyordum. Heyeti Vekile; bu suretle içtima eden mebusların herhangi bir meseleyi istizah için hükümeti davet etmesi usule muvafık değildir, kabul edemeyiz, dedi. Ben, bu kararı, yine Y u s u f İ z z e t Paşa vasıtasiyle tebliğ etmekle beraber şahsi mütalâam olarak ilâve ettim ki: "Siz mebussunuz, ben de reisinizim. Herhangi bir mesele hakkında benimle görüşmek isterseniz maalmemnuniye kabul ederim." Benim cevabımı, Y u s u f İ z z e t Paşa, hali içtimada bulunanlara tebliğ ettiği vakit, R e ş i t Bey ayağa kalkarak:

"Efendiler! bu cevap göğsünüzü kapayın! demektir. Malûmu âlinizdir ki, askerlerin göğüslerinin kapalı bulunması zaptü rapt icabıdır."

R e ş i t Beyin, reis bizi askerî inzıbat altına almak istiyor, demek istediği anlaşılıyor.

Mevzuubahs içtimaı tertibeden, bittabi R e ş i t Bey ve bazı arkadaşları idi.

R e ş i t Bey, Ankarada bulunan İ z z e t Paşa heyetiyle de yaptığı temas ve mükâlemelere iptina ettire-

rek; paşaların İzmiri, İstanbulu kurtararak sulh yapılabileceğini söylemek üzere geldikleri halde, tevkif edildikleri noktası üzerinde, bir cereyan da uyandırmıştı.

22 Kânunuevvel 1920 günü, R e ş i t Beyi ve vekillerden ve mebuslardan on beş kadar arkadaşı hükümetteki daireye davet ettim. Bu arkadaşlar meyanında, C e l â l Bey, K â z ı m Paşa, E y ü p S a b r i Bey, A d n a n Bey, V e h b i Bey, H a s a n F e h m i Bey, İ h s a n Bey, K ı l ı ç A l i Bey, Y u s u f İ z z e t ve E m î r Paşalar vardı. F e v z i Paşa Hazretleri de hazır bulundu. Bu heyete; mevzuubahs meselenin bütün silsilei cereyanını, icabeden vesaikı da irae suretiyle, açık bir tarzda izah ettim. R e ş i t Bey, söylediklerimin hiçbirini inkâr etmedi. Düşman tecavüzatına karşı yegâne kuvvetin, E t e m Beyin kuvveti olduğunu ve bizim teşkil ettiğimiz fırkaların çil yavrusu gibi dağılacaklarını beyan ederek herhalde E t e m Bey kuvvetinin tezyit ve takviyesine ihtiyaç olduğunu bildirdi. Cevaben dedim ki: "E t e m Beyin şahsan tahtı tesirinde olarak kullanabileceği kuvvetin âzami miktarı bin iki yüz, iki bin kişiden ibaret olabilir. Bu tezyidolunursa, inzıbatsızlıktan dağılıp sebebi felâket olur. Herhalde, mukadderatı memleketin, şahsa merbut kuvvetlere değil, ancak Büyük Millet Meclisinin kavaninine tâbi kıtaatı muntazamaya tevdi edilmesi lâzımdır. Kuvayi Seyyare, muayyen bir kadro dahilinde verilen evamire tamamen itaat ve inkıyadeylemek şartiyle istifadeli olabilir."

R e ş i t Bey, serdolunan hakayikı teslim eder gibi bir vaz' aldı. Bunun üzerine, son bir teşebbüs olmak üzere, R e ş i t Beyin bazı arkadaşlarla beraber kardeşlerinin yanına gidip icrayi nesayih eylemesi kabul edildi.

Bundan sonra, halli mesele için şimdiye kadar yaptığım şahsi teşebbüsata da hitam vereceğimi, heyete

beyan ettim. Heyet; Kuvvei Seyyareye, hükümetin son ve katî metalibi olmak üzere şu hususatı tebliğ edecekti:

1 — Kuvvei Seyyare, diğer kıtaat misillû emir ve kumandaya tamamen tebaiyet ve kanun haricinde her türlü taşkınlıklardan tevakki edecektir.

2 — Kuvvei Seyyare, tezyidi kuvvet için kendiliğinden hiçbir yerde, hiçbir suretle adam toplamıyacak ve bu maksatla gönderdiği adamların faaliyetine derhal hitam verecektir. Efrat ihtiyacı, kıtaatı saire misillû, vâkı olacak müracaat üzerine cephe kumandanlığınca temin edilecektir.

3 — Kuvvei Seyyare, firarilerini derdest ettirmek için doğrudan doğruya adamlar tâyin ve izam etmiyecek, firarileri, diğer kıtaatın olduğu gibi cephe kumandanlığınca takip ve derdest etirilecektir.

4 — Kuvvei Seyyare mensubininin ailelerine bakmak üzere bazı yerlerde bulundurduğu irtibat zâbitlerinin şahısları, hükümetçe malûm olacak ve bu irtibat zâbitleri yedinde bulunacak şifrenin bir sureti de bize tevdi edilecektir.

Çerkez Eteme bir nasihat heyeti gönderiliyor

Bu şerait ifa olunduğu takdirde, Kuvvei Seyyare, şimdiye kadar olduğu gibi muayyen bir kadro dahilinde yine vazifesine devam edecektir. Reşit Beyle beraber Celâl, Kılıç Ali, Eyüp Sabri, Vehbi Beyler 23 Kânunuevvel zevalinde Ankaradan hareket ve 24 Kânunuevvel saat 4.45 te Kütahyaya muvasalat ettiler.

Efendiler, Etem, Tevfik Beylerin Cephe Kumandanının malûmat ve tensibi olmaksızın mıntakalarında bulunan nizamiye kıtaatını cepheye tevzi ederek, kuvvei Seyyarenin sebükbar efradını Gedizde ve Pehlivan Ağa müfrezesini, Kütahyada cemetmiş olduğunu istihbar ettim. Bunun üzerine 25/26 Kânunuevvel 1920 de, Kütahyada Celâl Bey ve rüfekasına yazdığım açık bir telgrafta; "Bu tarzı hareketten maksat ve mânanın ne olduğunu katiyen bilmek isterim. Bu baptaki kanaatinizin işarına makina başında intizar

ederim" dedim. Bu telgrafın suretini, İ s m e t, R e f e t ve F a h r e t t i n Paşalara şifre ile bildirerek nazarı dikkatlerini celbettim. Heyet, müşterek imza ile şu kısa cevabı verdi: "Müsterih olunuz, suitefehhümü mucib hiçbir maksat yoktur. T e v f i k Bey yarın gelecek, hep birlikte görüşeceğiz. Neticeyi bertafsil arz ederiz." Ben bu cevaptan, giden arkadaşların ya vaziyetten haberdar edilmiyerek iğfal edilmekte olduklarına veyahut tevkif olunup arzu edildiği gibi yazı yazmaya mecbur edildiklerine hükmettim. Onun için, vaziyeti hakikiyeyi anlamamış ve kısa telgraflariyle verdikleri teminata kani olmuş görünmek istedim. Bu sebeple, T e v f i k Beyle dahi mülâkatlarından sonra, memleket ve milletin menafii âzamisini temin edecek esasat üzerinde ittifak edeceklerine şüphem olmadığını... bana vâsıl olan haberleri dedikodu addederek hükümetçe hiçbir tedbir ittihazına lüzum olmadığı kanaatimi arz ve ifhama muvaffak olacağımı, ancak samimiyeti muhil ahvalin bir an evvel zail olmuş bulunduğu haberine intizar ettiğimi, beni rencidekalb etmemelerini cevaben yazdım.

Heyetin, 26/27 Kânunuevvel 1920 de, müşterek imza ile keşide ettikleri mufassal ve açık bir telgrafnamede, mühim noktalar şunlardı:

1 — Emniyet tertibatı alındığına şüphe yoktur. Vaziyetleri tamamen tedafüidir. Kendilerine karşı tahşit ve ikame edilen kuvvetler ve nev icat karakollar mevazii asliyesine çekildiği takdirde, bu harekâttan da sarfı nazar edeceklerdir.

2 — Hasmane harekete mâruz kalmadıkça, memleketin selâmeti âtiyesi için ve şahsı devletlerine karşı perverde eyledikleri muhalesete binaen, her türlü fiilî hareketten içtinab edeceklerini en büyük yeminlerle temin eylemişlerdir.

3 — Kuvayi Seyyarenin, Konya ve Alacada bulunan efradiyle, Konyadan Mülâzim S a d r e t t i n Efendi kumandasiyle gelmekte iken, F a h r e t t i n Paşa tarafından tevkif

edilen seksen neferin ve Kuvayi Seyyare Müfreze Kumandanlarından Kürt İ s m a i l Ağanın, Kalecikten akrabasından cihada iştirak etmek üzere esnanı askeriye haricindeki kimselerden toplananların iltihaklarına mümanaat edilmemesi;

4 — Kuvayi Seyyareye para verilmesi için Kütahya mutasarrıflığına emir verilmesi;

5 — Emniyet ve itimadın fiilen tesis ve idamesi için F a h r e t t i n ve R e f e t Beylerin cepheden uzaklaştırılmaları.

Bu noktalardan çıkan mâna nedir Efendiler!? Oraya giden arkadaşlarımızın kâffesinin bu mânayı idrak edemiyeceklerine ihtimal verilebilir miydi? Binaenaleyh biraz evvel işaret ettiğim gibi Kütahyaya giden heyet, filhakika tevkif edilmişti. Kendilerine bu yazılan şeyler, dikte ettiriliyordu. Bunun böyle olacağını, heyet gitmeden evvel, biliyordum. Bu sebeple idi ki, R e ş i t Bey, K â z ı m Paşayı beraber götürmek için ısrar ettiği halde esnayi müzakerede bittesadüf solumda oturan K â z ı m Paşaya gitmemesi lâzım geldiğini ihsas etmiştim. Çünkü K â z ı m Paşayı muvakkaten değil ilânihaye tevkif ederek, imzasını kullanmaktan çok istifade edebilirlerdi.

Aynı gece kendilerine şu cevabı verdim: "Telgrafnamenizi yarın Heyeti Vekileye arz edeceğim." Aynı zamanda, 26/27 gecesi Eskişehirde Garp Cephesi Kumandanı İ s m e t Beyefendiye de, şu şifre telgrafı yazdım:

Kütahyaya giden heyetin mufassal telgrafnamesini aynen âtiye dercediyorum. Bunun esas noktalarını hulâsa ederek, makina başında R e f e t ve F a h r e t t i n Beylere bildirmenizi rica ederim. Heyete makina başında verdiğim cevap da; "telgrafnamenizi, yarın Heyeti Vekileye arz edeceğimden" ibarettir. Yarın, Heyeti Vekile karariyle heyete, vazifelerinin hitam bulduğunu ve serian Ankaraya avdetlerini tebliğ edeceğim. Ondan sonra, meseleyi bütün teferruatiyle Meclise izah etmek fikrindeyim.

Kuvvei Seyyareye karşı, İ s m e t ve R e f e t Bey kuvvetlerinin, bulundukları yerlerde toplu ve müteyakkız olmalarını ve ittihaz edilmiş bulunan umumi tedabire daha çok ehemmiyet ve dikkat atfedilmesini rica ederim. Fiilî harekete herhalde onlar başlamadan, şimdilik başlanmaması taraftarıyım.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi
Mustafa Kemal

Efendiler, ertesi günü Garp ve Cenup Cephesine şu telgraf verildi:

Şifre 27.12.1920

Garp Cephesi Erkânıharbiye Birinci Şube Müdiriyetine
Cenup Cephesi Erkânıharbiye Birinci Şube Müdiriyetine

R e f e t ve İ s m e t Beyefendilere mahsustur. Kütahyaya giden heyetin gönderdiği mufassal telgraf, Heyeti Vekilede mütalâa edilerek âtideki mukarrerat ittihaz olundu: Bu mukarrerat, bu akşam açık telgrafla Büyük Millet Meclisi Riyaseti Celilesinden doğruca Kütahyaya tebliğ edilecek ve heyetin vazifesine hitam verilecektir. Buna nazaran icabeden tedabirin ittihazı ve mütalâatınızın işarı mercudur. (Erkânıharbiyei Umumiye Reisi Vekili *Fevzi.)*

Harekât Şubesi Müdürü
Salih

27 Kânunuevvel 1920

Kararname

Vatanın selâmet ve halâsı hakikisi için ordularda vahdeti fikriye ve itaati mutlakanın vücup ve lüzumunu her şeyden akdem addeden Heyeti Vekile, Büyük Millet Meclisi âzasından C e l â l, R e ş i t, E y ü p S a b r i, V e h b i ve K ı l ç A l i Beylerin Kütahyadan 26/27 Kânunuevvel 1920

tarihli telgrafnamesini ve bu mesele etrafında cereyan eden ahval ve hâdisatı mütalâa ve müzakereden sonra mukarreratı âtiyeyi ittihaz etmiştir:

1 — Birinci Kuvvei Seyyare, diğer bütün kıtaatı askeriye gibi bilâkaydüşart Büyük Millet Meclisinin kavaninine ve nizamat ve evamiri hükümete tebaiyet ve itaatle mükellef ve zaptü raptı askerî ile mukayyettir.

2 — Birinci Kuvvei Seyyare kumandanlığının, vezaif ve hususatı askeriyeden dolayı bilcümle teklifat ve mütalâatı, ancak tahtı emrinde bulunduğu kumandanlığa ve mezkûr kumandanlık vasıtasiyle icabeden makamata iblâğ olunur.

3 — Hususatı mezkûre ile iştigal Erkânıharbiyei Umumiye Riyasetine aittir.

Mustafa Kemal

Şeriye Vekili *Fehmi*	Müdafaai Milliye Vekili *Fevzi*	Hariciye Vekili *Ahmet Muhtar*
Dahiliye Vekili *Doktor Adnan*	Erkânıharbiyei Umumiye Riyaseti Vekili *Fevzi*	Maliye Vekili *Ferit*

Kütahyada Büyük Millet Meclisi Âzasından Celâl, Reşit, Eyüp Sabri, Vehbi ve Kılıç Ali Beylerin, 26/27 Kânunuevvel 1920 tarihli mufassal telgrafnamelerine, 27 Kânunuevvelde cevap verdim. Bunda; Heyeti Vekile kararını aynen tebliğ ettim ve dedim ki: "Buna nazaran zatı âlilerinizden rica ettiğim vazifei hususiye hitam bulmuş olmakla avdet buyurmanız mercudur."

28 Kânunuevvel 1920 de heyetten aldığım bir telgrafname aynen şu idi:

Kütahya, 28.12.1920

Ankarada Büyük Millet Meclisi Riyaseti Celilesine

Heyeti Vekile kararını muhtevi emirnamelerini akşam tebellûğ ettik. Esasen her birerlerimiz, selâmeti memleket ve millet için emrinize kemali samimiyetle inkıyadederek bura

ya geldik. Eskişehrin ve buranın hal ve tavrını gördük, muhtelefünfih olan meseleyi kemali bitarafi ve hakkaniyet ile tetkik ve tahkik ettik. Müzakerenin cereyanını ve safahatını olduğu gibi arz ve samimî kanaatlerimize istinaden meselenin hal noktasını anladığımız gibi yazdık. Mâruzatımıza nazaran Heyeti Vekilenin mübellâğ kararının neyi ifade ettiğini anlıyamadık. Bilâkis vatanın selâmet ve saadetine mâtuf olan mâruzatımızın hüsnü telâkki edilmediğini gördük. Meselenin daha ziyade imtidadına tahammülü olmadığına itimat buyurmalarını istirham ederiz.

Celâl *Reşit* *Eyüp Sabri* *Vehbi* *Kılıç Ali*

Bu telgrafa şu cevabı verdim:

Şifre makina başında Ankara, 28.12.1920

Kütahyada Büyük Millet Meclisi Âzasından C e l â l, R e ş i t,

E y ü p S a b r i, V e h b i ve K ı l ç A l i Beylere

C: 28/12/1920 şifreye: Selâmeti memleket ve millet için hakkı âcizanemdeki samimiyetinize cidden müteşekkirim. Mevzuubahs mesele hakkında azimeti âlilerinizden evvel, bütün vesaikı irae etmek suretiyle verdiğim izahat neticesinde, meseleyi resmen hükümete intikal ettirirken, zatıâlilerinizin münasip olan sureti hareketi oradaki arkadaşlara izah ve ifham buyurmak üzere seyahat külfetinde bulunmanızı rica etmiştim. Meselenin hal noktası diye telgrafnamenizde işaret buyurduğunuz nokta zaten burada dahi mevzuubahs olmuş idi. Hükümetin tedabir ve tertibatı umumiyesi, herhangi bir tarafın imlâsiyle olamıyacağını arz etmiştim. Heyeti Vekile kararı, zaten lâzimürriaye olan tabiî ve malûm hususatı resmen ve katiyen bir defa daha ifade eder. İşaratı aliyeleri, hiçbir suretle suitelâkki edilmiş değildir. Ancak, burada dahi arz eylediğim veçhile, benim bir buçuk aydan beridir şahsi ve hususi delâlet ve teşebbüsatımla ve kemali samimiyetle vukubulmuş olan iştigalimin, maatteessüf takdir edilmemiş

olduğunu görüyorum ve bittabi meselenin hal ve takibini mesul ve alâkadar olan makamata terk etmiş bulunuyorum.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi
Mustafa Kemal

Efendiler, Kütahyadaki heyetin, Meclise vaziyeti izah ederek kendilerine daha nafi olabileceklerini E t e m ve kardeşlerini ikna suretiyle ellerinden kurtulabildikleri anlaşılmıştır. Bittabi R e ş i t Bey orada kalmıştır.

Âsi Etem ve kardeşleri aleyhine harekâtı fiiliyeye geçilmesini emrettim

Efendiler, Kütahyaya, Heyeti Vekile kararını ve heyetin avdeti lüzumunu tebliği müteakıp cephe kumandanlarına da âsi E t e m ve kardeşleri aleyhine harekâtı fiiliyeye geçmelerini emrettim.

Efendiler, harekâtı askeriyeyi, çapulculuktan ve devlet teşkil ve idaresini, şunun bunun mâsum çocuklarını fidyei necat dilenmek için dağlara kaldırmak haydutluğundan ibaret zanneden, şarlatanlıklariyle, yaygaralariyle bütün bir Türk vatanını iz'aç ve Türk milletinin Büyük Meclisini kendileriyle işgal eden hayâsız, hadnaşinas, küstah ve herhangi bir düşmanın boğaz tokluğuna casusluğunu, uşaklığını yapacak kadar pest ve erzel tıynette bulunan bu kardeşleri, ellerindeki âzami kuvvet ve istinadettikleri düşmanlar da dahil olduğu halde, tedip ve tenkil etmek suretiyle, inkılâp tarihimizde, bir ibreti müessire misali kaydetmek, zaruri görüldü. Onun için şu tertibatı almıştık:

Bursada bulunan Yunan kuvvetlerine karşı, bir piyade fırkası terk olunarak, iki piyade fırkası ve bir süvari livası, Eskişehrin garbı cenubisinde ve Kütahya istikameti umumiyesinde tahşidedilmişti. Uşakta bulunan Yunan kuvvetlerine karşı da, yalnız bir tabur cep-

hede terk olunarak, iki piyade fırkası ve yedi süvari alayı, Dumlupınar civarında ve kezalik Kütahya istikameti umumiyesinde tahşidedilmişti.

Kuvvetlerimiz, hareket emrini alır almaz, derhal Kütahyada bulunan âsi E t e m kuvvetleri üzerine yürüyüşe geçtiler. 29 Kânunuevvel 1920 günü Kütahyayı işgal ettiler. Üç gün sonra da garp ve cenup cephelerinden hareket eden bütün kuvvetlerimiz, Kütahyanın 30, 40 kilometre ilerisinde ve Gediz istikameti umumiyesinde bir hatta birleştiler. Âsi E t e m, kuvvetlerini hiçbir yerde tevkif ve mukavemet ettirmeye cesaret edemeden Gediz üzerine çekilmişti.

Efendiler, Türkiye Büyük Millet Meclisinin şuurlu ordusu kendisini ve Büyük Millet Meclisi ve Hükümetini istisgar edecek kadar beyinsizlik ve gururu eblehane gösteren bu âsilere, lâyık oldukları sillei tedibi vurmak için, zaptolunmaz bir hiddet ve şiddetle hareket ediyorlardı. Nefes alamaksızın firar eden âsi E t e m, Dersaadette sadareti uzmaya diye şu telgrafı veriyordu:

Ankarada tevkif edilen rüfekayi muhteremenizin İstanbula iade edilmeleri için Ankara Meclis Riyasetine keşide ettiğim protestoname berveçhizir mâruzdur. Şimdiki halde Millet Meclisinin karariyle taarruza mâruz bulunuyorum. Kuvvetim müdafaaya hattâ taarruza bile kâfi olmakla beraber cephe ve cenahım Yunanlılarla temasta bulunduğundan ve sureti hareket hakkında Yunan kumandanlığiyle itilâf edilmiş ise de muvafakati devletlerinin inzımamı her cihetten lâzım görülmekle icrayi icabı ve muhaberat ve emri devletlerinin vusulünün temini için, Gediz telgraf hattının tamir ve ıslahı mâruzdur ferman.

Sabık Umum Kuvayi Seyyare ve Kütahya
Havalisi Kumandanı ve elyevm Umum
Kuvayi Milliye Kumandanı

Etem

Efendiler, bu telgrafnamede münderiç, protestoname denilen bir hezeyanname, hakikaten Meclis Riyasetine çekilmiş ve bir celsei hafiyede Meclise okunmuştu. Bunda kullanılan elfaz ve tâbirat, o kadar galiz ve o kadar biedebanedir ki, bir defa okunduktan sonra, tekrar aynen okunmasına ve istimaına tahammül edilememişti. Bu kadar âdi bir hezeyannameyi, huzurunuzda da arz etmeye lüzum görmüyorum. Bu hezeyanname ile mebusların şahıslarına hakaret, Meclisi Millînin meşruiyetine tecavüz edilerek, İ z z e t Paşa heyetinin İstanbula harekette serbest bırakılması talebolunuyordu.

Efendiler, kuvvetlerimiz Kütahyaya girerken. ben de, Mecliste bazı mebuslar tarafından istizaha çekilmiş bulunuyordum. Âsi E t e m e karşı hareket, ona taarruz, onu takibetmemize itirazlar ediliyordu. F u a t Paşanın E t e m ve kardeşini hüsnü idare edebildiğinden, değiştirilmemesi muvafık olurmuş. Bütün ihtilâfata sebebiyet veren, yeni tâyin ettiğim kumandanların tecrübesizlikleri ve hale mutabık tavır ve tarzı harekette bulunmamaları imiş... Orduda ciddiyet ve intizam aramak zamanı mı imiş, ya Allah muhafaza etsin, E t e m Bey orduyu dağıtırsa ne yapacakmışım? Bu kadar mühim bir hâdiseye kim ve nasıl karar vermiş? Böyle bir karar Meclis haberdar edilmeksizin nasıl alınırmış gibi birçok sualler ve tenkidlerden sonra, herhalde E t e m Bey ve kardeşleri, vurulmamalıdır, talepleri serdolundu. 29 Kânunuevvel gününün bütün celselerini ve 30 Kânunuevvel gününün birkaç hafi celsesini izahat vermekle geçirdim. Vaziyetin bütün safahatını vesaikiyle, delâiliyle, hakayıkiyle izaha çalıştım. Bütün bu izahatıma rağmen, münakaşa bir türlü hitam bulmuyordu. Her şeyden sarfınazar, yalnız Meclisin meşruiyetine tecavüzü mutazammın telgrafname, sahiplerini Hıyaneti

Vataniye Kanununa çarptırmaya kâfi iken, bu âsilerin aylardan beri irtikâbedegelmekte oldukları isyankâr vaziyetleri ve hükümeti milliyeyi yıkmak, kendi akıllarınca başka nevi bir hükümet teşkil etmek fikirlerini, tatbika yeltenmeleri nazarı dikkate alınmak istenmiyor, bilâkis tenkilden, tecziyeden, tahlisine çalışılmak isteniyor gibi idi. Bunun kısaca sebebini izah edeyim Efendiler; mebuslardan bazıları, vaziyetin şahsi ve hissî iğbirarlardan tevellüdettiğine, zahibolmuşlardı. Filhakika bu vâdide, namütenahi propaganda yapılmış ve efkârı umumiye izlâl edilmek istenmişti. Yine kuvvetli ve mübalâğalı telkinlerden, E t e m kuvvetlerinin çok ve mağlûbedilmesi müşkül olduğu zannında bulunarak, ordu ile müsademesi halinde, ordunun çil yavrusu gibi dağılacağını ve o zaman, hakikaten vaziyetin feci olabileceğini tasavvur ediyorlar ve böyle bir müsademei fiiliyeye mâni olmayı muvafık mütalâa ediyorlardı.

Efendiler, bu mütalâaları musip görüp ona göre hareket etmenin neticesi, emirberlikten gelen ve esasen daha yüksek bir kabiliyeti fikriyeye malik bulunmıyan E t e m'in koskoca Türk vatanında diktarörlüğünü kabul ve tasdika müncer olacağını anlamamak kabil miydi?

Meclisin heyecan ve tereddüdünü izale edecek, tatminkâr bir surette idarei kelâm ederek, hafi celseler müzakeratını, netayici fiiliyeye intizaren kapattık.

Etem ve kardeşleri, kuvvetleri ile beraber düşman saflarında lâyık oldukları vaziyeti aldılar

Efendiler, E t e m kuvvetlerini takibeden kıtaatımız, 5 Kânunusani 1921 günü Gedizi işgal ederek, o civarda toplandılar. E t e m ve kardeşleri de, kuvvetleriyle beraber düşman saflarında lâyık oldukları vaziyeti aldılar. Artık, E t e m vakası kalmamıştı. Ordumuzun içinde bulunan düşman, tardedilerek, cephesine irca edilmişti. Bundan sonra,

yalnız bir düşman cephesini ve hareketini müşahede edeceğiz. Filhakika, bir gün sonra, 6 Kânunusani 1921 umum Yunan ordusu, bütün cephe üzerinde her noktadan taarruza geçti.

Efendiler, bugünkü vaziyeti askeriyeyi basit bir şekilde izah için şöyle diyeceğim:

Birinci İnönü Zaferi

İznikten, Gediz üzerinden Uşağa bir hat tasavvur ediniz, bu hattın Gedizin şimalinde kalan parçası, iki yüz kilometredir. Gedizden Uşağa olan parçası da, otuz kilometre kadardır. Düşman, üç fırka ile bu hattın şimal ucundan Eskişehir üzerine hareket etti. Bizim Gedizde bulunan mühim kuvvetlerimiz, Eskişehir üzerinden bu düşman fırkalarını karşılamaya mecbur idi. Karşıladı; mağlûbetti. İnkılâbımız tarihine, Birinci İnönü Zaferini kaydetti.

Cenup Cephesine ait olan kuvvetler, eski yerlerine, Dumlupınara iade edildiler. Kütahyada yalnız Altmış Birinci Fırka, iki alay kadar kuvvetiyle İ z z e t t i n Bey (Ordu Müfettişi İzzettin Paşadır) kumandasında terk edilmişti.

Efendiler, 8 Kânunusani 1921 cumartesi günü Meclisin aleni celsesinde, vaziyeti izah ediyordum. Artık herkes hakikati görmüş ve anlamıştı. E t e m ve kardeşleri lehinde mülâyim hareket mütalâasında bulunanlar, bu defa aleyhlerinde pek coşkun idiler. Ben beyanatta bulunurken E t e m, T e v f i k ve R e ş i t Beylerin diyerek konuştuğuma itiraz olundu. Yükselen bir sada "Paşa Hazretleri, artık Bey demeyiniz. Hain deyiniz!" ihtarında bulundu. "E t e m ve T e v f i k hainleri diyeceğim, fakat henüz Büyük Millet Meclisi âzası sıfatını taşıyan R e ş i t Bey hakkında da aynı şeyi kullanmak mecburiyetindeyim. Heyeti aliyenize hürmeten bunu telâffuz edemem. Evvelâ R e ş i .

Beyin âzalıktan ıskatına rey vermenizi rica ederim" dedim.

Düşmanlarla teşriki mesai eden Saruhan Mebusu Reşit Beyin mebusluktan ihracı kararı

Reis — "Menafii millet ve memleket aleyhine istimali silâh ederek düşmanlarla teşriki mesai eden Saruhan Mebusu R e ş i t Beyin mebusluktan ihracını kabul buyuranlar el kaldırsın!" dedi. Eller kalktı, kabul olundu.

Etem ve kardeşleri canlarını Refet Paşaya medyundurlar

Yunan ordusunun icra ettiği bu taarruzda, E t e m ve kardeşleri de, kendilerine düşen vazifeyi ifadan geri durmadılar. Tekrar Kütahyaya teveccüh ederek, orada bulunan zayıf fırkamıza taarruza başladılar. İ z z e t t i n Paşanın metîn karakteri ve vâkıfane kumandası ve maiyetindeki Türk zâbit ve neferlerinin yüksek kahramanlıkları E t e m ve kardeşleriyle saldıran hain kuvvetleri mağlûp ve ricate mecbur etti. Eğer, şahısları da dahil olduğu halde kâmilen imha edilmekten kurtulabilmişlerse bunu da hiç sevmedikleri R e f e t Paşaya medyun bulunduklarını söylemeliyim. Bu noktayı izah edivereyim:

R e f e t Paşa, iki süvari fırkasiyle, Dumlupınarın on kilometre kadar şarkında Küçükköyde bulunuyordu. Kütahyada bulunan Altmış Birinci Fırkaya, garptan taarruz eden E t e m kuvvetlerini, seri bir surette mağlûp ve imha etmek üzere hareketi emrolundu. R e f e t Paşa süvarileriyle E t e m kuvvetlerinin yan ve arkasına gidecekti. Bulunduğu mevkiden şimale, Kütahyaya bakılacak olursa, bu vazifenin tabiî bir yürüyüşle ve pek müessir bir surette yapılabileceği meydanda idi. Halbuki R e f e t Paşa, icabeden yere gitmemiş, bunun aksi tarafına, Kütahyanın garbında değil, şar-

kında, Alayunda gitmiş. Süvari kuvvetleri, 12 Kânunusani 1921 zevaline doğru Alayunt mıntakasına vâsıl oldu.

Refet Paşa, İzzettin Paşa ile görüşmek üzere Kütahyaya gitti. İzzettin Paşa, süvari fırkalarının Kütahya cenubundan Yellice dağı garbından, tamamen süvariden ibaret olan, Etem kuvvetlerinin gerilerine sevk edilmesini teklif etmiş.

Refet Paşa, tarafeynin muharebe vaziyeti hakkında tam bir malûmatı olmadığını ileri sürerek, böyle bir harekete yanaşmamış... Refet Paşa, İzzettin Paşa kuvvetlerinin, şarka, Porsuk suyu gerisine çekilmesi halinde, süvarileriyle Kütahya ovasından usâtın yan ve gerilerine taarruzu düşünüyormuş. Atlı usât hayvanlarından inmiş, piyade fırkamız karşısında yaya cenk yaptığı en zayıf vaziyetinde üzerine yürümekte tereddüt gösteren kumandan, piyade fırkamız mağlûben ricat ederken atları üzerinde bulunacak, kuvvei mâneviyeleri yükselmiş usâtın, hangi yanına ve nasıl taarruz etmeyi düşündüğü, hakikaten her asker için düşünülecek bir meseledir. Böyle şey olamaz! Bu düşman süvarisi, ricate mecbur ettiği piyadeyi bırakıp, Refet Paşa süvarileri üzerine atılmıyacak mıydı?

Efendiler, muharebe meydanına, top ve tüfek sadasına gelen bir kuvvet, bir tek tüfek atmadan, muharebe eden kendine mensup kuvvetin mağlûbiyetine intizar etmek ve ondan sonra iş görebileceği zannında bulunmak, yalnız asker olanların değil, en sade görüşlü insanların bile, mâkul bulacağı bir fikir değildir. Vazife ve fedakârlık, muharebe eden kısmın mağlûbolmadan, çekilmeden, muvaffakıyetini temine çalışmakla ifa olunur.

Arkadaşı muharebe ederken ve muavenete muhtaç iken, seyirci kalmış kumandanlar arkadaşının mağlûbiyetine şahit olabilirlerse de, tarihin bîaman tenkidinden, takbihinden asla kurtulamazlar.

İ z z e t t i n Paşa, 11 Kânunusani 1921 zevalinden 13 Kânunusani geceyarısına kadar cereyan eden şiddetli ve buhranlı muharebeler esnasında, süvari gruplarının da taarruza iştiraki zamanının geldiği hakkında Erkânıharbiyei Umumiye Riyasetine de mâruzatta bulunmuştu. R e f e t Paşa, Cenup Cephesinden celbettiği Sekizinci Fırka yetişebildiği takdirde, 14 Kânunusanide taarruza geçmek niyetinde olduğunu, kıtaatına bildiriyordu. İ z z e t t i n Paşa, 11, 12, 13 Kânunusani günlerinde yalnız başına düşmanla muharebe ettikten sonra, akşam grup zamanı, yaptığı bir mukabil taarruzla usâtı mağlûp ve firara mecbur etti. R e f e t Paşa, muharebeye seyirci kalmak suretiyle büyük bir fırsatı kaçırdı ve E t e m'in ve kuvvetlerinin ricatine müsait vaziyet bıraktı. 14 üncü günü tahtı emrinde bulunan bütün süvari kuvvetlerini Süvari Fırka Kumandanlarından D e r v i ş Beyin (Kolordu Kumandanı D e r v i ş Paşadır), tahtı emrine vererek onu; E t e m'in takibine memur etti. D e r v i ş Paşa; Afşarda, bilhassa Gedizde E t e m kuvvetlerinin gerilerine doğru, geceleri de yürümek suretiyle tevcih ettiği müthiş darbelerle E t e m, T e v f i k, R e ş i t kardeşleri sersem etti. Kuvvetlerinin toplanmasına zaman bırakmadı. D e r v i ş Bey, E t e m ve kardeşlerini 14 Kânunusaniden 22 Kânunusaniye kadar, dokuz gün nefes aldırmaksızın mütemadiyen takibetmiştir. Neticede, bütün E t e m kuvvetleri esir edilmiş, yalnız E t e m, T e v f i k ve R e ş i t kardeşler yeni vazife almak üzere, düşman ordugâhına firar edebilmişlerdir.

II.

İzzet ve Salih Paşalar Ankaradan memnun görünmüyor, ille payitahta gitmek istiyorlardı

Muhterem Efendiler, Ankarada bulunan İstanbul misafirlerimize bir, bir buçuk aylık müddeti müsaferetleri esnasında çok şeyler göstermek fırsatlarına malik olduğumuzu zannediyorum. Âsi E t e m ve kardeşlerinin kuvvetleri ortadan kaldırıldı. Yunanlıları, üç günde İnönünde mağlûbettik. Büyük Millet Meclisinin müsterih ve memnun olacağı yeni bir devir açıldı. Fakat, İ z z e t ve S a l i h Paşalar bunların hiçbirinden memnun görünmüyorlar, daüssılaya müptelâ olmuş gibi, ille payitahta gitmek istiyorlardı. İstanbuldaki arkadaşlarının da çok merak etmekte olduklları anlaşılıyordu.

Ankaraya muvasalatlarından on gün sonra, Fransız telsiz telgrafiyle Zonguldağa bir telgraf gelmişti Telgraf şudur:

16 Kânunuevvel 1921

Zonguldak mutasarrıflığı vasıtasiyle Devletlû İ z z e t Paşa Hazretlerine

Tarafı samii fahimanelerinden henüz bir işar vâkı olmadığından heyeti celilenin muvasalatı haberine intizar edilmekte olduğu.

Mustafa Arif

İki gün sonra Adapazarı üzerinden de şu telgraf geldi:

Dahiliye Nazırı İ z z e t Paşa Hazretlerine

Tarafı samii fahimanelerinden bir işar vâkı olmadığından muvasalatı aliyeleri haberine intizar edilmekte olduğu-

na dair birkaç gün evvel Zonguldak tarikiyle yazılan telgrafname cevabının bir an evvel inba buyurulması mercudur.

Dahiliye Nazırı Vekili
Mustafa Arif

T e v f i k Paşa Kabinesi namına, Z i y a Paşanın İneboluya gönderdiği bir memuru mahsus, 10/11 Kânunusani 1921 de uzun bir şifre ile birtakım malûmat veriyordu.

İ z z e t Paşa heyetinin, Anadoluya iltihakı haberi İstanbulca teeyyüdetmiş... Kabine, İ z z e t Paşadan malûmat talebediyormuş... Z i y a Paşa, S a f a, M u s t a f a A r i f ve R a ş i t Beyler de demişler ki: "Menfaati memleket, heyetin Anadoluda kalmasını müstelzim ise, buna bir şey denilmez. Bu takdirde, kabinenin sukut edeceği muhakkaktır. Ancak, bu halde, biz de bu vatanın evlâtlarıyız. Hiç olmazsa bizleri de vaziyetten haberdar etsinler... bizi tenvir etsinler, biz de ona göre hareket edelim..."

Z i y a Paşa, Paristen, A h m e t R ı z a Beyden aldığı bir mektup muhteviyatından ve İstanbulda mevsuk bir membadan elde ettiği bir malûmattan da bahsettiriyordu.

A h m e t R ı z a Bey diyormuş ki, eğer Kuvayi Milliyenin kudreti askeriyesi müsait ise, İzmir meselesi, iyi hazırlanmış bir hücumla emrivakı suretiyle halledilmeli imiş... aldığı malûmat bunu teyidediyormuş. Kıral K o n s t a n t i n'i tutacaklarmış...

Z i y a Paşanın hususi malûmatı da, son konferanstan evvel Yunanlıların takviye olunarak büyük bir taarruz icra ettirileceğine dair idi.

D a m a t F e r i t Paşa, hummalı faaliyete başlamış... Baltalimanında müteaddit kabine listeleri tanzim edilmeye başlanmış...

İneboluya gelmiş olan memuru mahsus vasıtasiyle Z i y a Paşaya ve rüfekasına iblâğ ettirdiğim cevapta: "Verdikleri malûmata teşekkürden sonra, İ z z e t ve S a l i h Paşalar, maksadı müşterekimizin icabı katisi olarak Ankarada kalmışlardır" dedim. Kendilerinin İstanbulda hâkim vaziyette kalmaları caiz ise de, sukut etmeden evvel cümlesinin, şimdiden hazır bulunduracakları emin ve seri bir vasıta ile, hemen Anadoluya gelmelerinin menafii âliyei vataniye icabından olduğunu ve bu suretle ifa edecekleri hizmet ve fedakârlığın nezdi millette pek meşkûr olacağını yazdım.

Memuru mahsusun, İstanbula avdetini mütaakıp, İneboluya gönderdiği ve oradan 19 Kânunusani 1921 de çekilen şifrede; Ziya Paşa ve rüfekasının noktai nazarım dairesinde harekete karar verdikleri bildirilmişti.

Sadrazam Tevfik Paşa benimle temas ediyor

Efendiler, bu tarihten bir hafta kadar sonra, Kocaeli Kumandanlığından şöyle bir telgraf aldım:

Geyve istasyonu. 26.1.1921

Büyük Millet Meclisi Riyasetine

Memleketin menafii âliyesine mütaallik bir meselei mühimme hakkında Sadrazam Paşanın Zatı Devletleriyle makina başında görüşmek istedikleri İstanbul telgraf müdiri umumisinin 26/1/1921 ve saat 16.30 sonra işaretli telgrafiyle bildirilmektedir. Bu baptaki iradeleri arz ve istizan olunur.

Kocaeli Kumandanlığına aynı günde makina başında verdiğim cevapta dedim ki:

İstanbul, Geyve ile doğrudan doğruya nasıl muhabere edebilir? İstanbulda T e v f i k Paşa ile veya herhangi biriyle, muhabere ve münasebette bulunabilmekliğim, Heyeti Vekilenin ve belki Meclisin kararına vâbeste olduğundan, bu

hususta şimdiden bir şey diyemem. T e v f i k Paşa ile telgraf memurunun dahi, açıktan açığa muhaberede bulunması, İstanbula karşı olan vaziyetimizin hariçteki telâkkiyatını teşviş edeceğinden gayricaizdir. Ancak T e v f i k Paşanın, benim şahsıma değil, fakat Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetine bir müracaati varsa, bu müracaatin kabulü tabiîdir. Bu hususun gayriresmî ve aynı vasıta ile kendisine isalinde beis yoktur.

İstanbuldan Adapazarına telgraf ve oradan Geyveye ciheti askeriyenin nezareti altında telefon hattı mevcut idi. T e v f i k Paşanın benimle kapalı olarak görüşmek istemesi üzerine, İstanbul teli Ankaraya raptedildi.

T e v f i k Paşadan açık olarak şu telgrafı aldım:

İstanbul, 27.1.1921

Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi M u s t a f a K e m a l Paşa Hazretlerine

25 Kânunusani tarihinde Pariste inikadeden meclis tarafından müttehaz mukarrerat mucibince şark meselesinin hallini müzakere etmek üzere 21 Şubat Londrada Düveli Müttefika murahhaslariyle Osmanlı ve Yunan Hükümetleri murahhaslarından mürekkep bir konferans içtimaa davet olunacaktır. Mevcut muahedede, hâdisat dolayısiyle zaruri görülecek tadilât icra edilecektir. Hükümeti seniyeye gönderilecek davet, M u s t a f a K e m a l Paşanın veyahut Ankaraca mezuniyeti lâzimeyi haiz murahhasların Osmanlı heyeti murahhasası meyanında bulunmalariyle meşruttur. İşbu mukarrerat, Düveli Müttefikanın İstanbul mümessilleri tarafından tebliğ edildi. Tâyin buyuracağınız murahhaslar, buradan intihabedeceğimiz zevatla birleşerek azimet eylemek üzere karar ve cevabınıza intizar ediyorum. Zamanın nezaketine binaen bu gibi bazı tebligatı mühimme için hattın açık bulundurulmasını rica ederim. Makina başında hemen cevap vermek mümkün ise telgraf başında intizar etmekteyim Efendim.

Tevfik

Şifre mahlûlü de şu idi:

Dersaadet, 27 Kânunusani 1921
Saat: 8 sonra

9

Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine

Londra Konferansında kuvvetli idarei kelâm etmek için Yunanlıların bir kolorduyu İzmire sevk etmekte ve Trakyadaki kuvvetlerini de Anadoluya tahrik eylemede olduğu ve on güne kadar bir hareketi taarruziyeye başlıyacakları mevsukan istihbar edilmiştir.

Tevfik

Tevfik Paşaya verdiğim resmî ve hususi cevaplar

Efendiler, Tevfik Paşaya verdiğim cevabî telgraf, şu idi:

Tel Ankara, 28.1.1921

Dersaadette Tevfik Paşa Hazretlerine

C: 27/1/1921. İradei milliyeye müsteniden Türkiyenin mukadderatına vazıulyet olan yegâne meşru ve müstakil kuvvei hâkime, Ankarada müstemirren münakit, Türkiye Büyük Millet Meclisidir. Türkiyeye mütaallik bilcümle mesailin halline memur ve her türlü münasebatı hariciyede muhatap, ancak işbu Meclisin heyeti hükümetidir. İstanbulda herhangı bir heyetin, minküllilvücuh bir vaz'ı meşru ve hukukisi yoktur. Binaenaleyh, böyle bir heyetin kendine hükümet namını vermiş olması, milletin hukuku hâkimiyetine sarahaten mugayir ve bu nam altında memleket ve milletin hayatına ait mesailde harice karşı kendini muhatap göstermesi nakabili tecvizdir. Heyetinize teveccüh eden vatani ve vicdani vazife derhal hakikat ve vaziyete iktıfa ederek millet ve memleket namına meşru, muhatap hükümetin, Ankarada olduğunu kabul ve ilân etmektir. Millet ve memleketimiz namına salâhiyeti meşruaya sahip hükümetin Ankarada olduğu Düveli İtilâfiyece takdir edildiği şüphesiz bulunduğu halde, düveli mez-

kûrenin bu noktai nazarını alenen izharda teahhur etmeleri İstanbulda mutavassıt bir heyetin mevcudiyeti kendileri için istifadeli olabileceğini zannetmelerinden neşet etmektedir.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti sulh ve müsalemeti kemali ciddiyet ve samimiyetle arzu ettiğini ve yalnız hukuku milliyesinin tanınmasını talepten ibaret olan şeraitini mükerreren ilân ve işbu hukukun tasdikı halinde, teklif olunacak müzakeratı kabule âmade olduğunu beyan eylemiştir. Düveli İtilâfiye, Londrada aktedecekleri konferansta, şark meselesini adlü hak dairesinde halletmeye karar vermişlerse davetlerini Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetine doğrudan doğruya tevcih etmelidirler. Şeraiti anife dairesinde vukubulacak davetin Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti tarafından hüsnü kabul edileceğini tekrar beyan ederiz.

Saat: Dakika
30 evvel

Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi
Mustafa Kemal

Bunu mütaakıp da resen ve hususi olarak da şu telgrafı yazdım:

Tel Ankara, 28 Kânunusani 1921

İstanbulda T e v f i k Paşa Hazretlerine

Zatı samileri gibi bütün bir ömür bu millet ve memlekete bilâfâsıla meşkûr hizmetlerde bulunmuş bir recülü muhtereme, bütün hidematı sabıkanızı tetviç ve ikmal edecek müstesna ve tarihî bir fırsat zuhur ettiğine kaniiz. Biz, vahdeti tamme üzere hareket etmek istiyoruz. Bilvasıta med'uv olduğumuz konferansta memleketi ayrı ayrı temsil edecek iki heyetin ne kadar mehaziri dai olduğunu tamamiyle takdir buyurduğunuza eminiz.

Milletin, sırf hukuku hâkimiyetini muhafaza daiyesiyle sarf ettiği emekler, akıttığı hesapsız kanlar dahilî ve haricî birçok müşkülâta karşı gösterdiği sebat ve mukavemet, bugün karşısında bulunduğumuz müsait yeni vaziyeti ihdas etti. Bir taraftan da, hâdisatı âlem, sebat ve mukavemetin hedefi aslisi olan istiklâli tammımızı teyidedecek surette inki-

şaf etmekte devam ediyor. Bizi esaret ve izmihlâle mahkûm etmek istemiş olan hükümetler muvacehesinde, hukuku milliyemizi müdafaa ederken... Maddi ve mânevi bütün kuvayi memleketin müttehiden hareket etmesi elzemdir. Bunun için zatı şahanenin iradei milliyeye memlekette yegâne tecellîgâh olan Türkiye Büyük Millet Meclisini tanıdığını resmen ilân etmesi artık icabetmiştir. Bu suretle İstanbulun memlekete mütevali zararlar ika ettiği tecaribi meşume ile sabit olan ve ancak ecnebiler lehine idame edilen gayritabiî vaziyetine bir nihayet vermek müyesser olur. Düveli Mütelife mümessilleri tarafından vâkı olan tebligat gösteriyor ki, İstanbuldan hareket edecek bir heyeti murahhasanın Londra Konferansına iştirak edebilmesi ancak onun, Ankara Hükümeti tarafından salâhiyeti tamme ile terhis edilmiş mümessilleri ihtiva etmesiyle meşruttur. Bu suretle İtilâf Devletleri, Türkiye namına, sulh müzakeratına girecek murahhasların, ancak, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti tarafından gönderilebileceğini kâfi bir vuzuh ile itiraf etmiş oluyorlar. Fiilen ve hukukan memlekette yegâne hükümeti meşrua olan Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin vaz'ü ilân ettiği esasatı kabul ve bu esasatın düşmanlarımız tarafından tasdikını teshil için, bize iltihak suretiyle vaziyetinizi tashih ve tesbit buyurmanızı tarih ve millet muvacehesinde deruhde etmiş olduğumuz vazife ve salâhiyetle teklif ederiz. Bu suretle mücadelemizi bir neticei mesudeye eriştirmek hususu tesri edilmiş olur. Müttehiden hareket ve âmali milliyeyi âzami kuvvetle müdafaa etmek fikriyle vâkı olan bu teklifatı samimanemiz, kabul ve infaz buyurulmadığı takdirde, calisi makamı saltanat ve hilâfet olan zatı şahanenin vaziyeti mütezelzil olmak tehlikesinden bihakkın korkulur ve biz, iradei milliyenin bahşetmiş olduğu fiilî ve hukuki bütün salâhiyetleri haiz bir hükümet sıfatiyle, şimdiden kayıt ve işaret ederiz ki, bundan tevellüdedecek mesuliyet nakabili tahmin olan bütün avakıbiyle doğrudan doğruya zatı şahaneye aittir. Zatı samilerinin bu vaziyet karşısında vicdani ve tarihî vazifenizi tamamiyle ifa ve netayicini tarafımıza katî ve sarih olarak işar buyurmanıza intizar ediyoruz. Bu vesile ile ihtiramatı mahsusamızın kabulünü rica ederiz Efendim.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi
Mustafa Kemal

Muhterem Efendiler, zaten mânen ve maddeten hükmü kalmamış ve fakat muhafazai mevcudiyeti çok muzır olan İstanbul hükümetini, bertaraf etmek mühimdi. Buna, başlıca mâni olanların başında, padişah ve halife, bulunuyordu. Binaenaleyh, bu makama, Türkiye Büyük Millet Meclisini ve Hükümetini tanıtmak, vaziyetin vuzuh peyda etmesi için bittabi ilk teşebbüs olmak lâzım gelirdi. Zaten elimizde ve temasımızda olmıyan bu makama, henüz başka bir muamele tatbikına imkânı maddi de yoktu. Binaenaleyh T e v f i k Paşaya aynı günde şu üçüncü telgrafı da yazdım:

Ankara, 28 Kânunusani 1921

Dersaadette T e v f i k Paşa Hazretlerine

Resmî ve hususi telgrafnamemizdeki mütalâat ve teklifatımızı berveçhiati hulâsaten tekrar ve icabatının sürati ifasiyle neticesinin işarını rica ederiz:

1 — Zatı şahane Türkiye Büyük Millet Meclisini tanıdığını kısa bir hattı hümayun ile ilân buyuracaklardır. Bu hattı hümayun makamı hilâfet ve saltanatın masuniyetini esas olarak kabul etmiş olan Türkiye Büyük Millet Meclisini şekil ve mahiyet ve salâhiyeti hâzırasiyle kabul buyurduklarını ihtiva edecektir. Tafsilât ve teferruatı sairenin ilâvesi, şimdilik mucibi teşevvüş olabilir.

2 — Birinci madde hükmü infaz olunduğu takdirde ailevi olan dahilî vaziyetimizin tanzimi berveçhiati olabilir:

Zatı şahane kemafissabık Dersaadette ikamet buyururlar. Sahibi salâhiyet ve mesuliyet olup her türlü tecavüzden masun ve her türlü şeraiti istiklâli câmi olan Türkiye Büyük Millet Meclisi ve hükümet şimdilik Ankarada bulunur. Bittabi İstanbulda artık kabine namı altında bir heyet kalmaz Ancak, İstanbulun vaziyeti mahsusası ilcasiyle nezdi şahanede Büyük Millet Meclisinden vazife ve salâhiyeti haiz bir heyet bulundurulur.

3 — İstanbul şehir ve havalisi umuru idaresinin sureti tanzimi badehu teemmül ve tatbik olunur.

4 — Şeraiti mezkûrenin kabul ve tatbikiyle beraber, Büyük Millet Meclisince musaddak bütçemizde, esasen mevcut tahsisatı seniye ve hanedanı saltanat tahsisatiyle beraber, bilûmum memurini lâzime vesair ashabı maaşın muhassasatlarını itaya muktazi mebaliğ hükümetçe temin ve tediye edilecektir. Kudreti maliyemiz bu hususu mütekeffildir.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi
Mustafa Kemal

T e v f i k Paşanın bu uzunca telgrafımıza gece verdiği cevap çok kısa oldu, T e v f i k Paşanın cevabı şu idi:

Tel 28/29.1.1921

Telgrafnameleri aldım. Yarın heyeti toplıyarak saat altıda arzı malûmat ederim Efendim.

Tevfik Paşa ve rüfekası, Anadoluyu İstanbul hükümetine rapta çalışıyor

T e v f i k Paşa, heyetini toplamış, cevap verdi. Bunu da aynen arz edeceğim.

Dersaadet, 29.1.1921

Ankarada M u s t a f a K e m a l Paşa Hazretlerine

28 Kânunusani 1921 tarihli üç kıta telgrafnamelerine cevaptır:

Hükümeti hâzıra, İstanbul ve Anadolunun ittihadı hususundaki menafii öteden beri takdir eylediğinden bu maksatla iş başına gelmiş ve şimdiye kadar bu uğurda sarfı mesai eylemiştir.

Milletin hukuku hâkimiyetini muhafaza daiyesiyle sarf ettiğiniz emeklerin ve verdiğiniz kurbanların karşısında bulunduğumuz vaziyeti müsaideyi ihdas eylediğine, külli tesiri olduğuna kaniiz. Binaberin bir faidei milliye temin edecek

teklifatınızı kabule hazırız. Bu cihetle işaratınız hakkındaki noktai nazarımızı berveçhiati izah eyliyorum:

Konferansa bilvasıta davet edilmeniz tabiîdir. Çünkü Hükümatı Mütelifenin mümessilleri buradadır. Binaenaleyh İstanbulda bulunan ve sizinle teşriki mesaiye çalışan bir hükümet vasıtasiyle ifayi tebligat, pek tabiî görülmelidir. Şimdiye kadar Anadoluyu tanımaya bile lüzum görmiyen Avrupa hükümatının, bilhassa Anadolu murahhaslarının konferansta vücudunu şart ittihaz eylemeleri mucibi memnuniyettir. Bu cihetle, bir şekil meselesi tasavvuriyle bu tahavvülü mesuttan istifade etmemek, millete karşı deruhde buyurduğunuz vazife ile asla tevafuk etmez. Zaten beynimizde ittihat eylediğimiz ilân edildikten sonra murahhaslarımız ayrı gayrı değil, yekvücut demek olur. Esasatı müttehaze dairesinde idarei kelâm edeceklerine nazaran bu bapta bir mahzur tasavvur edilemez. Binaberin devlet ve millete karşı mükellef olduğumuz vazife, bu anı tarihîde bize uzatılan elden istifade edilmesini katiyen âmirdir. Bundan istinkâf, Yunan müddeayatının müdafisiz kalmasını ve memleketimizin daha ne kadar müddet mesaibi harbiyeye sahne olmasını mucibolacağı teemmül buyurulmalıdır. Esasen metalibimizi konferans huzurunda dermeyan eylemek ve hakkımızı Avrupada işaa etmek, bilfarz konferans neticesiz bile kalmış olsa, mucibi mazarrat değildir. Zatıâlileri ve rüfekanızın hamiyeti vataniyeleri bu fırsatı fevt ettirmemiye kâfildir. Şimdiye kadar sabık kabineler tarafından ittihaz edilmiş ve her iki taraf için fena netice vermiş olan mukarrerat, refedilmek tabiî bulunduğundan ayrılık ve gayrılık kalmamıştır. Ancak İstanbulun tahtı işgalde bulunmasına binaen burasının kuvvei icraiyeden hâli kalması idarei hükümetin kâmilen ve tamamen Düveli İtilâfiye eline geçmesini ve binaberin muahedede münderiç İstanbul hakkındaki kuyudun mevkii tatbika konulmasına sebebiyet verilmiş olacağı gibi muharip bulunduğumuz Yunan askerinin şimdiki halde İstanbul ve havalisinde mevcudiyeti dahi, bu teklifatı gayrikabili icra bir hale koymuştur. Heyetimizce muhafazai makam fikrinin bu mütalâatta vâridolmadığını temine bile lüzum görmem. Esasen bugün en ziyade müstacelen halli icabeden mesele, vakti takarrübetmekte bulunan konferansa delegelerimizi yetiştirmekten ibaret olduğundan ve biz konferansta ispatı vücut eylemediğimiz halde

Yunanlılar iştirak ederek konferansta hükmü gıyabiye duçar ve binaberin davamızı kaybetmek muhatarasında kalacağımızdan bu bapta tarafımızdan mesuliyet kabul edilemiyeceğini beyan ve konferansta vakti merhunundan evvel bulunmak mucibi menafi olacağına binaen murahhaslarınızın serian buraya izamını rica ederim.

Sadrazam
Tevfik

Muhterem Efendiler, T e v f i k Paşa ve hükümeti, İstanbul ve Anadolunun ittihadı için çalışmış olduğunu söylüyor. Doğrudur. Biz de, aynı şey için çalışmakta idik; şu fark ile ki, T e v f i k Paşa ve rüfekası, Anadoluyu kemafissabık İstanbula rapt ve esir etmek istiyordu. O İstanbula ki, düşman kuvvetlerinin tahtı işgalinde bulunuyordu. T e v f i k Paşa ve rüfekası. Anadoluyu İstanbul hükümetine rapta çalışıyor. Öyle bir hükümete ki, cihanda, mevcudiyetine itiraz olunmuyorsa, düşman âmalini teshile medar olacak mahiyette telâkki edildiği içindi. T e v f i k Paşa ve rüfekasına göre müsait vaziyet hudusuna Anadolu mücadelesinin külli tesiri vardır. Ama vaziyeti ihdas eden mahza Anadolu mücadelesi değildir. İhtimal ki bu ihtiyar diplomat, bu kerameti, kendisinin mevkii iktidara gelmesinde tahayyül ediyordu.

T e v f i k Paşaya şu suretle cevap verdim:

Ankara, 30.1.1921

İstanbulda T e v f i k Paşa Hazretlerine

Teşkilâtı Esasiye Kanununun esas maddelerini Tevfik Paşaya bildirdim

27/1/1921 ve 28/1/1921 tarihlerinde yazdığım üç telgrafname ile zatı samilerine icabeden ve tatbik ve tervici zaruri olan bilcümle hususatı sarahat ve katiyetle bildirmiş olduğuma kaniim. Buna rağmen 29 Kânunusani 1921 tarihli telgrafnamenizle vaziyetin henüz lüzumu derecede vu-

kuf ve isabetle mütalâa edilememekte olduğunu gördüm. Vaziyetin ehemmiyeti ve zamanın nezaketi, zatı samileriyle beraber rüfekayi kiramınızın ve bilhassa zatı şahanenin her hususta bir defa daha tenvirine delâletimizi bir vazife hükmüne koyuyor. Mütalâa ve muhakematınızdan netayici musibe istihracını teshil maksadiyle Türkiye Büyük Millet Meclisince vaz'ü tatbik edilen Teşkilâtı Esasiye Kanununun mevaddı esasiyesini berveçhiati aynen tebliğ ediyorum:

Teşkilâtı Esasiye Kanunu

Mevaddı esasiye

1 — Hâkimiyet bilâkaydüşart milletindir. İdare usulü, halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına müstenittir.

2 — İcra kudreti ve teşri salâhiyeti, milletin yegâne ve hakiki mümessili olan Büyük Millet Meclisinde tecelli ve temerküz eder.

3 — Türkiye Devleti, Büyük Millet Meclisi tarafından idare olunur ve hükümeti "Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti" unvanını taşır.

4 — Büyük Millet Meclisi vilâyetler halkınca müntehap âzadan mürekkeptir.

5 — Büyük Millet Meclisinin intihabı, iki senede bir kere icra olunur. İntihabolunan âzanın âzalık müddeti iki seneden ibaret olup fakat tekrar intihabolunmak caizdir. Sabık heyet, lâhik heyetin içtimaına kadar vazifeye devam eder. Yeni intihabat icrasına imkân görülmediği takdirde içtima devresinin yalnız bir sene temdidi caizdir. Büyük Millet Meclisi âzasının her biri, kendini intihabeden vilâyetin ayrıca vekili olmayıp umum milletin vekilidir.

6 — Büyük Millet Meclisinin heyeti umumiyesi, Teşrinisani iptidasında davetsiz içtima eder.

7 — Ahkâmı şeriyenin tenfizi, umum kavaninin vaz'ı, tadili, feshi ve muahede ve sulh akdi ve vatan müdafaası ilânı gibi hukuku esasiye Büyük Millet Meclisine aittir. Kavanin ve nizamat tanziminde, muamelâtı nâsa erfak ve ihtiyacı zamana evfak ahkâmı fıkhiye ve hukukiye ile âdap ve muamelât esas ittihaz kılınır. Heyeti Vekilenin vazife ve mesuliyeti kanunu mahsusla tâyin edilir.

8 — Büyük Millet Meclisi, hükümetin inkısam eylediği devairi, kanunu mahsus mucibince intihapkerdesi olan vekiller vasıtasiyle idare eder. Meclis, icrai hususat için vekillere veçhe tâyin ve ledelhace bunları tebdil eyler.

9 — Büyük Millet Meclisi heyeti umumiyesi tarafından intihabolunan reis, bir intihap devresi zarfında Büyük Millet Meclisi Reisidir. Bu sıfatla Meclis namına imza vaz'ına ve Heyeti Vekile mukarreratını tasdika salâhiyettardır. İcra Vekilleri Heyeti içlerinden birini kendilerine reis intihabederler. Ancak Büyük Millet Meclisi Reisi Vekiller Heyetinin de reisi tabiîsidir.

10 — Kanunu Esasinin işbu mevat ile tearuz etmiyen ahkâmı kemakân meriyülicradır.

Bizce tâdadeylediğim esas maddelere mugayir hareket etmeye imkân ve salâhiyet olmadığını nazarı dikkati samilerine ehemmiyetle vaz'ederim. Meclis riyasetiyle başlıyan muhaberenizin istilzam ettiği muamelenin takibi İcra Vekilleri Heyetine tevdi edilmiştir Efendim.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi
Mustafa Kemal

* *
*

İlk teşkilâtı Esasiye kanunumuzun tarihçesi

Muhterem Efendiler, bu telgrafnamemde mevaddı esasiyesi bildirilen Teşkilâtı Esasiye Kanunu; bu tarihten, henüz on gün ev-

vel, yani 20 Kânunusani 1921 tarihinde Meclisten çıkmıştı. Meclisin ve hükümeti milliyenin vaziyet ve salâhiyetini ve şeklü mahiyetini tesbit ve ifade eden ilk kanundur. Meclis 23 Nisan 1920 de açıldığına göre, bu esas kanunun Meclisten çıkarılabilmesi için dokuz ay kadar bir zamanın geçmesi zaruri olmuştu. Bu zaruretin menşei hakkında bir fikir verebilmek için, müsaade buyurursanız, kısa bir izahatta bulunayım:

Malûmdur ki, Meclisin küşadını mütaakıp, elzem olan esasatı muhtevi bir takrir vermiştim. Meclis ve onun İcra Vekilleri Heyeti, o esasatı amelî olarak ilk günden tatbika başlamıştı. Bir taraftan da, teşekkül eden Hukuku Esasiye Encümeni, bu takrir muhteviyatı esas olmak üzere, bir kanun lâyihası hazırlamaya başladı. Nihayet dört ay kadar bir müddet sonra, bu Encümen "Büyük Millet Meclisinin Şekil ve Mahiyetine Dair Mevaddı Kanuniye" serlevhalı sekiz kanun maddesi Meclise getirdi. 18 Ağustos 1920 tarihinde müstaceliyet karariyle tahtı müzakereye alınan bu mevaddı kanuniyenin, uzunca bir de esbabı mucibesi vardır.

Encümen mazbatasının, Büyük Millet Meclisinin tarifine ait satırları meyanında, şu cümleler yazılı idi; "Halife ve padişahın esareti ve hâdisatı sairenin de telâhukundan tahassül eden zaruretin sevku ilcasiyle teşekkül eden Meclisimizin, ebediyen bugünkü şekilde istimrarını kabul etmek,hâd ve istisnai vaziyetlere şekli tabiî vermek olduğuna ve halbuki eşkâli gayritabiiye pâyidar olamıyacağı düsturuna binaen ihlâl edilen hakkı hilâfet ve saltanat ve istiklâli millet ve vatanın istihsal ve teyidine değin istimrarı ve ancak maksudu esasi olan bu mukaddes ümniyelerin husuliyle Meclisin şekli tabiî alması muvafık görülmüş ve onun için ikinci maddenin birinci fıkrası (gayenin husulüne de-

ğin) ibaresiyle takyidedilmiştir." Filhakika Meclisin inîkadı müddeti zamanla tasrih ve takyidolunmamıştı.

Bu esbap ve mütalâaya göre, Türkiye Büyük Millet Meclisinin 1920 Ağustosunda, henüz daimî vaziyet ve mahiyetinin tabiî olmadığı telâkkisinin cari bulunduğu anlaşılıyor.

Mevaddı kanuniyenin birincisi de: "Büyük Millet Meclisi, teşri ve icra kudretlerini haiz ve idarei devlete bizzat ve müstakillen vazıulyeddir" suretinde idi. Bu madde ile Meclise verilen salâhiyetin dahi, esbabı mucibeye nazaran muvakkat olması lâzım geleceği tabiî idi. Mahiyeti muvakkat olan bir müessesenin salâhiyeti dahi, mevcudiyeti müddetiyle kaim olur.

Hukuku Esasiye Encümeninin telâkki ve mütalâası, Mecliste aynen tebarüz etti. Hattâ Meclis âzasından birçokları, maksadın izahında, Encümenin ifadelerini nâkıs bularak, tasrihat teklifinde bulundular. Dediler ki, birinci maddenin başına, "hilâfet ve saltanatın ve istiklâli vatan ve milletin istihlâsına kadar..." sarahatini ilâve etmek lâzımdır. İkinci maddedeki "gayenin istihsaline değin" ibaresi yerine dahi, aynı sarahatin ikamesi lüzumu talebolundu. Bu mesele çok münakaşatı muciboldu. Bazı mebuslar, yalnız "hilâfet" kelimesini koyalım, saltanat onda mündemiçtir, dediler.

Bazı hoca efendiler, buna razı olmadılar. Hilâfet bir emri mânevidir mütalâasında bulundular. Hilâfette, rühbaniyet yoktur, itirazına, hoca efendiler, şu yolda cevap verdiler: "Saltanat hükmettiği memalike şâmildir. Hilâfet bütün kürei arzdaki İslâma şâmildir."

Bu münakaşalar günler ve günlerce devam etti. Muarazada bulunan fikirlerden biri sarih idi: "Halife ve padişah vardır ve var olacaktır. O mevcut olunca bugünkü vaziyet, şekil, salâhiyet muvakkattir, makamı hilâfet ve saltanat, icrayi faaliyete fırsat bulunca,

teşkilâtı siyasiye ve esasiyenin ne olduğu muayyendir. malûmdur. O noktai nazardan yeni bir şey tasavvur etmek mevzuubahs değildir. Makamı hilâfet ve saltanatın icrayi faaliyetini temin edinciye kadar, Ankaraya toplanmış olan birtakım insanlar, muvakkat tedbirlerle çalışacaklrdır."

Hilâfet ve saltanat meseleleri hakkında Türkiye Büyük Millet Meclisine verdiğim izahat

Buna muarız olan fikirde vuzuh yoktu. "Saltanat, millete intikal etmiştir; saltanat kalmamıştır; hilâfet de, saltanat demektir; binaenaleyh onun da hikmeti mevcudiyeti yoktur" tarzında açık ve sarih konuşulamıyordu. Otuz yedi gün sonra, 25 Eylûlde bir celsei hafiyede Meclise bazı izahatta bulunmayı faydalı addettim. Câri efkâr ve hissiyatı tatminden sonra, başlıca şu mütalâatı serdetmiştim:

"Türk milletinin ve onun yegâne mümessili bulunan Meclisi Âlinin, vatan ve milletin istiklâlini, hayatını temin için çalışırken; hilâfet ve saltanatla, halife ve sultanla bu kadar çok meşgul olması mahzurludur. Şimdilik, bunlardan hiç bahsetmemek menafii âliye iktızasındandır. Eğer maksat, bugünkü halife ve padişaha muhafazai merbutiyet ve sadakat edildiğini ifade ve teyidetmekse, bu zat haindir. Düşmanların, vatan ve millet aleyhinde vasıtasıdır. Buna halife ve padişah deyince millet, onun emirlerine mutavaat ederek düşman âmalini yerine getirmek mecburiyetinde kalır. Hain veyahut makamının kudretü salâhiyetini kullanmaktan memnu olan zat, zaten padişah ve halife olamaz. O halde, onu hal'edip yerine derhal diğerini intihabederiz. Demek istiyorsanız, buna da, bugünün vaziyet ve şeraiti müsait değildir. Çünkü hal'i lâzım gelen zat, milletin nezdinde değil, düşmanların elindedir. Onun vücudunu keenlemyekün

addederek diğer birine biat edilmek tasavvur olunuyorsa, bugünkü halife ve sultan hukukundan feragat etmiyerek İstanbuldaki kabinesiyle, bugün olduğu gibi muhafazai makam ve idamei faaliyete devam edebileceğine nazaran, millet ve Meclisi Âli, asıl maksadını unutup halifeler dâvasiyle mi uğraşacak? A l i ile M u a v i y e, devrini mi yaşıyacağız? Hulâsa, bu mesele vâsi, nazik ve mühimdir. Halli, bugünün işlerinden değildir.

Meseleyi esasından halle girişecek olursak, bugün içinden çıkamayız. Bunun da zamanı gelecektir.

Bugün vaz'edeceğimiz esasatı kanuniye, mevcudiyet ve istiklâlimizi kurtaracak olan Millet Meclisini ve millî hükümeti takviyeye mâtuf mâna ve salâhiyeti zâmin ve natık olmalıdır!"

Efendiler, bu izahatımdan bir hafta evvel, ben de, Meclise bir proje vermiştim. 13 Eylûl 1921 tarihli olup siyasi, içtimai, idari, askerî noktai nazarları telhis ve teşkilâtı idariye hakkındaki mukarreratı ihtiva eden bu program, Meclisin 18 Eylûl 1921 günkü içtimaında okundu. İşte, bu tarihten, daha dört ay geçtikten sonra takarrür eden ilk Teşkilâtı Esasiye Kanunu, bu programdan çıkmıştır.

* *
*

Londra Konferansına iştirak edecek murahhaslar, doğrudan doğruya millî iradeyi temsil eden Büyük Millet Meclisi tarafından intihap edilmelidir

Şimdi arzu buyurursanız İstanbul ile muhabereye devam edelim.

T e v f i k Paşa 27 Kânunusani tarihli telgrafnamesi muhteviyatını 29 Kânunusani tarihli bir telgrafname ile tekrar etti. İcra Vekilleri Heyeti Riyasetinden şu cevap verildi:

Ankara, 30.1.1921

İstanbulda T e v f i k Paşa Hazretlerine

İtilâf siyasetinde Türkiye lehine vukubulan inkişafı ahir, milletin azmi fedakârisi mahsulüdür. Türkiye Büyük Millet Meclisinin Sèvres Ahitnamesini külliyen reddetmesi üzerine hâdis olan şu vaziyetten, menafii milliyeye en muvafık netayiç istihsali, Londra konferansına iştirak edecek murahhasların doğrudan doğruya iradei milliyeyi temsil eden Büyük Millet Meclisi tarafından intihap ve terhis edilmiş olmasiyle kabildir. Sèvres Muahedei meşumesini imzalamış bir heyetin vârisi hususisi olan heyetiniz murahhaslarının, mülkü millete nafi şerait istihsal edebilmeleri gayrimümkündür. Binaenaleyh, vatanın menafii âliyesi icabı işbu müzakeratı sulhiyede sizin aradan çıkarak Büyük Millet Meclisi murahhaslarını, vahdeti milliyeyi tamamen irae eder bir şekilde serbest bırakmaklığınız lâzımdır. Bu sebeple, evvelki tebligatımız hakkında cereyan edecek müzakeratı bir taraftan takip ve icra eylemekle beraber berveçhiati mukarreratı müstacelen kabul ve tenfiz eylemeniz rica olunur:

1 — Londra konferansına iştirak edecek Türkiye heyeti murahhasası, münhasıran Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti tarafından intihap ve izam edilecektir.

2 — İşbu heyeti murahhasa refakatine verilmesini lüzumlu gördüğümüz bazı mütehassıs müşavirler ile evrak ve vesaikı lâzime tarafınızdan ihzar ve heyete iltihak etmek üzere izam ve irsal edilecektir.

3 — Tarafımızdan gönderilecek işbu heyeti murahhasanın, umum Türkiye menafiini temsil edecek yegâne heyet olduğunu da Düveli İtilâfiyeye tebliğ edeceksiniz.

4 — Vaktin darlığı hasebiyle katî ve nihai olarak ittihaz edilen işbu mukarreratın ademi tervici halinde selâmeti mülkü millet namına terettübedecek mesuliyeti tarihiye tamamen heyetinize ait bulunacaktır.

İcra Vekilleri Heyeti Reisi
Fevzi

Efendiler, T e v f i k Paşanın refikı mesaisi olup Ankarada bulunan İ z z e t Paşa tarafından da bir telgraf yazılması faydalı olur zannında bulunduk. İ z z e t Paşanın telgrafı şu idi:

Şifre Ankara, 30.1.1921

İstanbulda T e v f i k Paşa Hazretlerine

Şubat evahirinde Londrada inikadedecek konferansa mütedair Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi M u s t a f a K e m a l Paşa Hazretleriyle zatı samileri arasında cari açık muhaberat muhteviyatına muttali bulunuyoruz. Heyetimizin duçar olduğu ademi muvaffakıyet üzerine yine iradı mütalâaya mücaseret müstelzimi hacalet olmakla beraber, zatı fahimanelerini vaziyeti hakikiye ve burada hükümferma nikatı nazar hakkında tenvir etmeye sevkı vatanperiyle lüzum hissediyoruz. İstanbulun tahtı işgalde olması hasebiyle oradaki bir hükümetin menafii esasiyei milleti müdafaadan âciz olacağı buraca tabiî görülmektedir. Ayrı iki heyet halinde konferansta ispatı vücut etmekten, bilâhare Anadolu ile İstanbulun tefrikına yol açılacağı endişesiyle de tevakki edilmektedir. M u s t a f a K e m a l Paşa Hazretleri de, telgrafnamelerindeki nikatı nazardan esas itibariyle sarfınazar etmeye salâhiyettar değildir. Anadoluda avni hakla muhalefet ve isyanlar kesrü izale ve çeteler tenkil olunarak kuvvetli bir ordu ve hükümet teşekkül etmiştir. Avrupayı, Sèvres Muahedesinin lehimize tadiline sevk edebilecek müzakeratın inkıtaına mahal verilmiyecek surette biderıği himmet buyurulmasını hasbessadâka istirham eyleriz. Buradaki Türkiye Büyük Millet Meclisinin tarafı padşahiden tanınması şartı esasisi baki kalmak üzere teferruat ve zevahire ait bazı hususat için dahi müdavelei efkâr imkânı mevcuttur. Bu imkânın ifatesine mahal verilmemek üzere işarı keyfiyet buyurulması mâruzdur.

Tevfik Paşa yeminle bağlı olduğu Kanunu Esasiye sadakatten ayrılamıyor

Efendiler, sizi yormazsam T e v f i k Paşanın bu telgrafa verdiği cevabı da arz edeyim:

Şifre İstanbul, 31.1.1921

Ankarada İ z z e t Paşa Hazretlerine

C: 30 Kânunusani 1921

Cümlemizin muhafazai ahkâmına yemin ettiğimiz Kanunu Esasiye muhalif tadilâtı esasiye icrası ve anın tasdikı sarahati kanuniye ile ne derece kabili telif olacağı cayi mülâhazadır. Bu husus, ancak M u s t a f a K e m a l Paşa Hazretlerinin ... vasıtasiyle gönderdiği telgrafla beyan olunan ve bizce mültezem bulunan tadilâtın Düveli İtilâfiyece kabul edilmesine ihtimam olunup inşallah istihsali matlup olunduktan sonra usulü dairesinde hallolunacak mesaili dahiliyedendir. Aksi hal, dünkü telgrafımızla dahi izah olunduğu üzere konferansa ademi kabulümüzü ve İstanbulun derhal hakimiyeti Osmaniyeden ihracını ve Yunanilerin dâvasının bilâmüdafaa kalmasını, belki muhik görülmesini mucibolacaktır. Telgraflardan bir cihetin anlaşılmadığını istidlâl ediyoruz. Konferansa sizin ve bizim diyerek iki heyet izam edileceğinin nereden çıkarıldığı anlaşılamıyor. Dâva aynı, esbabı müdafaa aynı olmakla beraber bu hususta ittihadı tam olunca, oraca tâyin olunacak murahhaslar, Düveli İtilâfiyenin tanımakta olduğu hükümetin terfik edeceği murahhaslarla beraber gidince, heyet, müttehit ve yekvücut ve salâhiyeti lâzimeyi haiz olur ve bilâihtiraz müttehiden dâvayi milliyi müdafaa eder. Bu lüzumun oraca da takdir buyurulduğu, murahhasların Düveli İtilâfiyeye tanıttırılmalarını bizden talep buyurmasiyle müspettir. Tebliğ olunan nota ve beyanatınız vâzıhan göstermektedir ki, Düveli İtilâfiye Londra Konferansına yalnız olarak Anadolu murahhaslarını kabul etmemektedir. Bunlar, hükümet murahhaslariyle birlikte bulunmak suretiyle kabul olunacaktır. Böyle ayrılık muhafaza edilecek olursa ağlebi ihtimal hiçbir tarafın murahhasları kabul edilmiyecektir. Bu bapta yalnız buradan murahhas kabul edilmesi muhtemel ise de Anadolu için bu ihtimal de yoktur. Binaenaleyh pek büyük fedakârlıklar mahsulü olan bu tebeddül, zararımıza hallolunur. Çünkü İtilâf mehafilinde Yunan muhipleri fazla olup kendilerine Türkler şarkta harbin idamesine taraftar ve sulhu itilâfa talip değildir, diye

propaganda ile lehdar olanları kendilerine celp, bizi haksız ve düşmanımızı haklı göstermeye salâhiyet verilmiş olur. Müşterek murahhaslardan mürekkep bir heyet gönderilirse metalibimiz kabul olunmasa bile, lehimize olan efkârı aleyhe çevirmemiş ve belki aleyhtar olanların bir kısmı mühimmini kazanmış oluruz. Vakit pek dardır. Muhaberat ile zayi edilecek zaman kalmamıştır. Murahhasların hemen izamı menafii vataniye ve milliye icabıdır. Zatı devletleriyle rüfekayi muhteremenizin dahi avdetleri lâzımdır. Zira ora efkârına ancak anmüşahedetin vukufunuzdan bihakkın istifade edecek zamanda ve orada efkârın bu nikatı nazara celbi lüzumunda müttefik olduğumuz kanaatindeyiz Efendim.

Sadrazam
Tevfik

Efendiler, Tevfik Paşanın Fevzi Paşa Hazretlerine olan cevabi telgrafını da okuyalım:

Şifre — Dersaadet, 1.2.1921

Ankarada Mustafa Fevzi Paşa Hazretlerine

C: 30 Kânunusani 1921. Kıral Konstantin'in Atinaya avdeti üzerine Düveli İtilâfiye mehafilinde ve efkârı umumiyede Yunanistan aleyhine husule gelen tebeddül münasebetiyle Avrupada lehimize bir cereyan tevellüdetmekle beraber, bu cereyana mukabil, Rumlara müzahir ve Sèvres Muahedesinin tamamen veya cüzi tadilâtla tatbikı suretiyle Türkiyeyi imha fikrinde musır bazı ricali siyasiye de mevcut bulunmasına, hususiyle aldığımız malûmatı mevsukaya göre, ricali mezkûrenin Anadolu mümessillerinin dahi konferansa davet edilmesini kabul ve terviceylemeleri Anadolunun böyle bir davete icabet etmiyeceğine kani olmalarından ileri gelmiş ve bundan maksatları da şu ademi icabet keyfiyetini öne sürerek ve aleyhimize tedabiri zecriye ittihazını muhik göstererek efkârı umumiyeyi siyasetlerine iktıfaya mecbur eylemekten ibaret bulunmuş olmasına binaen konferansa bir an evvel ve müştereken gidilerek ihkakı hakka çalışmak lâbüttür. Şayet orada meşru ve muhik mutalebatımızın reddolun-

duğunu görür ve konferansı terke mecburiyet hissedersek, bu keyfiyet husemamızın elinde aleyhimize bir silâhı müessir olamaz. Telgrafnamelerinde beyan olunan mutalebatın, evvelce de bildirilen esbaba ve İstanbulun vaziyeti mahsusasına mebni kabulü mümkün değildir. Bunlarda ısrar ile konferansa vaktü zamanında iştirak fırsatı fevtedilirse, evvelâ temini vahdet olunmamasından dolayı İstanbul ve Boğazların büsbütün hâkimiyeti Osmaniyeden çıkması, saniyen Düveli İtilâfiyenin Yunanistana muaveneti nakdiye ve askeriye ifa ve Anadoluda müşterek bir hareketi taarruziye icrasına kalkışarak zaten mesaibi mütevaliyei harbiyeden adedi pek ziyade tenakus etmiş olan Türk unsurunun bir kat daha mahvü perişaniye mâruz kalması, salisen büyük nispette fedakârlıklar ihtiyarı mukabilinde haricî muavenete ihtiyaç mecburiyeti hâsıl olarak binnetice gayei emel olan istiklâlin heder edilmesi gibi netayici vahime tahaddüs eyler. Murahhaslarınızın Dersaadete tesrii hareketi elzemdir Efendim.

Sadrazam

Tevfik

Muhterem Efendiler, Osmanlı Sadrazamının daha bazı tavsiye ve ihbarları vardır. Müsaade buyurursanız onları da okuyalım:

Şifre Dersaadet, 5.2.1921

Ankarada Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine

Londrada içtima edecek olan konferansa Devleti Aliyenin dahi davet edilmesinden dolayı telâşa düşen Yunanlılar, aleyhimizdeki propagandalarına bir kat daha germi vermişlerdir. Paristeki murahhasımızdan aldığımız malûmata nazaran Fransada efkârı umumiyeyi aleyhimize çevirmek için gûya Anadoluda bir Alman heyeti askeriyesi mevcut olduğunu ve harekât ve siyasetinizin bu heyetin telkinatından tevellüdeylediğini Fransız mehafilinde neşretmekte oldukları

gibi Türkiyedeki Hıristiyanların katliam edilmekte olduğundan bahis ile bunların tahlisi için Papa tarafından bilcümle parlâmentolara müracaat edildiği mesmu olduğu murahhası müşarünileyh tarafından ilâveten bildirildiğinden fevkalâde suitesiratı mucibolacak olan işbu şayiatın serian tekzibedilmesi rica ve tavsiye olunur.

Sadrazam

Tevfik

Şifre — Dersaadet, 8.2.1921

Ankarada M u s t a f a K e m a l Paşa Hazretlerine

Konferansa tesir etmek maksadiyle şubatın yirmi birinde Yunanlıların 70-80 bin kişiyle taarruza geçecekleri Hariciye Nezaretinden mevsukan istihbar kılınmıştır. Taarruzun Karahisar-Eskişehir istikametinde olmasına ihtimal verilir. Ankara murahhaslarının yalnız olarak konferansa kabul edilemiyeceği mümessillerin cümlei ifadatındandır.

Sadrazam

Tevfik

Bu telgrafın yazılmasından maksat, Yunanlıların taarruz edeceğini bildirmek miydi; veyahut, Ankara murahhaslarının yalnız olarak kabul edilemiyeceğini söylemek miydi, bunu anlamak müşküldür. Yoksa 70-80 bin kişilik düşman kuvvetinin taarruzu tehdidiyle ikinci fıkra müeddası temin edilmek mi isteniyordu?

Murahhas izamı hakkında, bizim, serdettiğimiz noktai nazarları işaratımız veçhile T e v f i k Paşa İtilâf mümessillerine tebliğ etmiş de, telgrafın son fıkrasiyle aldığı cevabı mı iblâğ ediyordu; bu da vâzıh değildir.

Dersaadet, 8.2.1921

Ankarada M u s t a f a K e m a l Paşa Hazretlerine

Fransız efkârı umumiyesini rencide etmemek için Kilikyada taarruzdan tevakki edilmesi, hayırhahlığında şüphe olmıyan bazı Fransız ricalinin tavsiyesi üzerine Paris murahhasımızdan kemali ehemmiyetle bildirilmiştir.

Sadrazam

Tevfik

Osmanlı ricalinin havassı mümtazesi

Efendiler, bu gibi tavsiyeleri, İstanbul hükümetlerinden çok dinlemiştik. Bizim taarruzdan tevakki etmemizi tavsiye eden hayırhahın muhatabı, işittiğini bir gramofon gibi bize isal ederken, hayırhaha, bize de taarruzdan tevakki edilmesini icabedenlere tavsiye edip etmediğini sormuş mu acaba? Aldığı cevap, menfi idiyse, onun hayırhahlığına nereden hükmetmiş idi? Vatanımızı işgal edenlerin, efkârı umumiyesini rencide etmemeyi tavsiye edenlere, vatanı işgal olunan milleti, niçin rencide ettiklerini ve etmekte devam eylediklerini sormamak, neden, bu Osmanlı ricalinin havassı mümtazesi olmuştu?

Hulâsa, Muhterem Efendiler, görülüyor ki, T e v f i k Paşa ve arkadaşlariyle esasta, fikirde, telâkkide, anlaşmak mümkün olamıyordu. Nihayet, mesele, Meclise intikal ettirildi.

Meclise iki teklif dermeyan ettim. Birisi: memleketin ve milletin vaziyet ve maksadını İstanbula sarahaten bildirmek; ikincisi: ayrıca davet vukuunda Londraya müstakil bir heyet göndermekti. Her iki teklifim kabul edildi.

Efendiler, Meclisin noktai nazar ve kararını, T e v f i k Paşaya iblâğ eden telgrafname aynen şöyle idi:

Tevfik Paşanın teklifleri karşısındaBüyük Millet M e c l i s i n i n kararı

Londra Konferansına davet dolayısiyle Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi M u s t a f a K e m a l Paşa Hazretleri ve İcra Vekilleri Heyeti Reisi Fevzi Paşa Hazretleriyle İstanbulda T e v f i k Paşa Hazretleri arasında teati edilen muhaberat, heyeti umumiyede okunmak suretiyle Meclisin dahili ıttılaı oldu. T e v f i k Paşa Hazretleri tarafından dermeyan buyurulan mütalâat, memleketin bugünkü vaziyeti hakkında sarih bir fikir edinmekten pek uzak olduklarını teessürle bize gösterdi. İstanbulda mütarekeden beri iki nevi hükümet birbirini takibetmiştir. Biri D a m a t F e r i t'in riyaseti altında, muhtelif zevatın iştirakiyle teşekkül eden hükümetler ki, her ne pahasına olursa olsun, İtilâf Devletlerine karşı mutavaati mutlaka fikrini temsil etmiş ve memleketin kendi hukuku hâkimiyetini idame için bezlettiği fedakârlıkları, düşmanlarla beraber çalışmak suretiyle takim etmeyi bir mesleki mahsus edinmişti. Bu fikrin salikleri, memleketin şer ve hıyanete müsait ne kadar nankör evlâdı varsa, hepsini tahrik ve teçhiz ederek, müdafaai milliyeye hasrınefs eden vatanperverler aleyhine mütemadi kullandılar. Şer'i mübin namına neşredilen sahte fetvaların, mazharı taltif olan mirimiran Anzavurlarla fikri istiklâl ve müdafaa aleyhine neşrettikleri mânevi ve maddi zehrü ifsat kuvvetleri aleyhine, Anadolu aylarca müddet çarpışmaya mecbur oldu. Onlar, düşmanlar hesabına cephelerimizi kaç defa arkadan vurdular. İslâmın ilk asrından beri, şeref ve hak din namına cihad eden milletimiz, tarihimizin ilk günlerinden beri, devlet ve memleket ne vakit tehlikeye düşmüşse kanını mebzulen akıtmaktan hâli kalmıyan milletimiz, bu defa muazzam vatandan bakiye kalan son parçada, son kaleye çekilmiş, en son müdafaasını yaparken hükümet namını alan heyetler, düşmanlar hesabına, düşman safları arasında kendi milletleri aleyhine çalışıyorlardı. Bizansın son günlerinde, Fatihin teslim davetine karşı "Allahın bana bir vediası olan bu memleketi, ancak Allaha teslim ederim" diyen son Kayseri Rumun tahtına vâris bir hanedandan gelen bugünkü halife ve sultanın hükümeti, esir olmamak istiyen milleti, kendi eliyle bağlıyarak

düşmanlara teslim etmeye çalışıyordu. Bu birinci safha, o hükümetlerin ve müttefiklerinin hezimetiyle netice buldu. İkinci nevi hükümet, T e v f i k Paşanın riyaset ettikleri heyettir ki, maksat itibariyle Anadolu müdafaasına taraftar olduğunu söylemekle beraber, icraat itibariyle, memleketin samimiyetle istihsal etmek istediği sulha nakabili tecviz bir gaflet ve inat ile mâni olmakta devam ediyor. Şûrayi saltanatta, İtilâf Devletlerinin uzattığı ilâmı esareti ayağa kalkmak, ibrazı hürmet etmek suretiyle kabul ve imza eden rical ve âyan, bütün memlekette hiçbir hak ve salâhiyeti temsil etmiyen bir kuvveti sâkıta halindedir. Anadolu ve İstanbul, istiklâl ile esaretin, hürriyetle mahkûmiyetin tearuz ve tehalüf ettiği iki ayrı parça halinde kalmıştır.

Biz, memleketin esir edilmiş, ihtiyarını kaybetmiş parçasını hür ve müstakil kısma ilhak etmek istiyoruz. İstanbul ricali, küllü teşkil eden ve bütün bir cihanı husumete karşı kendini şeref ve salâbetle müdafaa eden hür kısmı, esir ve mahkûm cüze tâbi etmek, ilhak etmek istiyorlar. Bütün Anadoluyu, hürriyet ve istiklâline âşık bütün evlâdı memleketi ve bugünkü ruhu mazlûmu İslâmı temsil eden Büyük Millet Meclisi, İstanbulun malûl ve mahrumu hürriyet bir heyetine tâbi olmayı, hiçbir zaman kabul edemez.

Meclisimiz tarafından kabul ve ilân edilen ve bütün memlekette mûta olan Teşkilâtı Esasiye Kanunlarımız mucibince, hâkimiyet, bilâkaydüşart milletindir ve milletin teşri ve icra kudreti ise, onun hakiki ve yegâne mümessili olan Büyük Millet Meclisinde tecelli eder. Bu esasata binaen heyeti murahhasamızın İstanbula gitmesi ve oradan intihabedilecek bir heyete dahil olması ve oranın vereceği salâhiyetname ile cihana karşı dâvayi millimizi deruhde etmesine imkân yoktur. Eğer isterseniz bilfiil ve bilhak haizi istiklâli mutlak olan, bütün teşkilâtı idariyesiyle memleketi ··dvir eden, orduları şarkta ve garpta düşmanlara hadlerini bildirerek memlekete sulhun yollarını açan Meclisimizin, heyeti murahhasasını, memleketi temsil edebilecek yegâne heyet olarak tanırsınız. Yoksa, biz kendi heyetimizi, kendimiz göndermek kararını zaten almış bulunuyoruz. Bu kararımıza verilecek cevabın, birtakım sözler değil, fakat fiiliyat olması bizce matlup ve mültezemdir.

Londra Konferansına iştirakimiz

Efendiler, Hariciye Vekili bulunan Bekir Sami Beyin tahtı riyasetinde ayrıca ve müstakil bir heyeti murahhasa tertibedildi. Heyet, Londra Konferansına sureti mahsusada davet vukuunda icabet ve iştirak etmek kaydiyle ve fakat zamandan istifade maksadiyle, Antalya üzerinden Romaya hareket ettirildi.

Heyetimiz, İtalya Hariciye Nazırı Kont Sforza vasıtasiyle konferansa resmen davet olundukları kendilerine tebliğ olunduktan sonra Londraya gitmişlerdir.

Londra Konferansı, 27 Şubat 1921 den 12 Mart 1921 e kadar devam etti. Müspet hiçbir netice vermedi

Düveli İtilâfiye, İzmir ve Trakya nüfusları hakkında kendileri tarafından bir tahkikatın neticesini kabul edeceğimize dair, bizden vait almak istediler. Heyeti murahhasamız, evvelâ, bunu kabul etmişti. Ankaradan vukubulan ihtar üzerine, bilâhare, tahkikatın icrasını, Yunan idaresinin ref'ine talik teklifinde bulundu. Düveli İtilâfiyenin, Sèvres Muahedesinin ahkâmı sairesinin, bilâitiraz tarafımızdan samimiyetle tatbikını temin etmek istediği anlaşılmıştı. Heyeti murahhasamız, bu husustaki teklifata, ret mahiyetinde cevaplar vermişti. Yunan murahhasları, tahkikatı esasından reddetmişlerdi. Bunun üzerine, Düveli İtilâfiye murahhasları, Türk ve Yunan heyeti murahhaslarına, bazı teklifatı havi bir proje vererek, hükümetlerinden bu projeler muhteviyatına dair alacakları cevapların, konferansa bildirilmesini talebetmişlerdi.

Bizim heyeti murahhasamıza verilen projede, Sèvres Muahedesi ahkâmında icra olunacak tadilâta mütaallik şu noktalar vardı:

Bize bırakılan jandarma ve kıtaatı mahsusa miktarlarını cüzi surette artırmak. Memleketimizde kala-

cak ecnebi zâbitan adedini biraz tenkis etmek. Boğazlar mıntakasını biraz ufaltmak. Bütçemiz üzerine mevzu tahdidatı biraz hafifletmek. Umuru nafiaya mütaallik imtiyaz vermek hakkımız üzerine mevzu tahdidatı da, biraz tahfif etmek... Bundan başka adli kapitülâsyonlar, ecnebi postaları, Kürdistan... hakkında Sèvres projesinde tadilât icrasını ümidettirecek bazı müphem vaitler...

Aynı teklifat projesinde, Ermenistan hudutlarının tâyini hususu, Cemiyeti Akvamın göndereceği bir komisyona terk edilmekte idi. İzmir mıntakasında da hususi bir idare teşekkül edecekti. Gûya, İzmir vilâyeti bize iade olunacaktı. Fakat İzmir şehrinde bir Yunan kuvveti bulundurulacak, İzmir sancağı asayişi İtilâf zâbitanı tarafından idare olunacak, bu sancaktaki jandarma kuvveti, nüfusu nispetine göre muhtelif anasırdan teşekkül edecek, vilâyete Cemiyeti Akvam tarafından bir Hıristiyan vali tâyin olunacak, İzmir vilâyeti Türkiyeye varidatın tezayüdiyle artacak, senevi bir meblâğ, tediye edecek idi.

İzmir vilâyeti hakkında teklif olunan bu tarzı hal ve tesviye, beş sene sonra, tarafeynden birinin talebi üzerine Cemiyeti Akvamca tadil olunabilecekti.

Murahhaslar daha yolda iken başlıyan Yunan taarruzu

Efendiler, İtilâf Devletleri, heyeti murahhasamız vasıtasiyle yaptıkları teklifatın cevabını almaya intizar etmeden, daha murahhaslarımız yolda iken, Yunanlılar, bütün ordusiyle, bütün cephelerimize karşı taarruza geçtiler.

Görüyorsunuz ki Efendiler, Yunan taarruzu, konferans ve sulh hikâyesini bize bizzarure terk ettiriyor. Şimdi müsaade buyurursanız, size, bu taarruzu ve neticesini arz edeyim:

Yunan ordusunun Bursa ve şarkında mühim bir grupu; Uşak ve şarkında diğer bir grupu vardı. Bizim de kuvvetlerimiz, Eskişehir şimaligarbisinde ve Dumlupınar ve şarkında olmak üzere iki grup halinde idi. Bundan başka, Yunanlıların, İzmitte bir fırkaları, bizim de ona mukabil Kocaeli Grupu bulunuyordu. Yunanlıların, Menderes boyundaki kıtaatına karşı da kıtaatımız vardı. Yunan ordusunun Bursa ve Uşak grupları, 23 Mart 1921 günü ileri harekâta geçtiler. **İsmet** Paşa Kumandasında bulunan Garp Cephesi kıtaatı, arz ettiğim gibi, Eskişehir şimaligarbisinde tahaşşüdetmişti. Karar, muharebeyi İnönü mevaziinde kabul etmekti. Ona göre tedabir ve tertibat alınıyordu. Düşman, 26 Mart akşamı, İsmet Paşanın işgal ettirdiği mevaziin sağ cenahı ilerisine yanaştı. Ertesi günü, bütün cephede temas hâsıl oldu. Düşman, 28 de sağ cenahımıza taarruza geçti. 29 da her iki cenahtan taarruz etti. Düşman, mevziî, mühim muvaffakiyetler elde ediyordu. 30 Mart günü şiddetli muharebelerle geçti. Bu muharebelerin de neticesi düşman lehine tecelli etti.

İkinci İnönü Zaferi ve İsmet Paşanın Metristepede gördüğü vaziyet

Bundan sonra, sıra bize geliyordu. İsmet Paşa, 31 Mart günü, mukabil taarruza geçti ve düşmanı mağlûp ederek, 31/1 Nisan gecesi ricate mecbur etti. Bu suretle, tarihî inkılâbımızın bir sahifesi, İkinci İnönü zaferiyle imlâ edildi.

Efendiler, düşman çekilirken Garp Cephesi Kumandaniyle 1 Nisan günü cereyan eden muhaberat, o günün tahassüsatnı tesbit eden vesaiktir. O tahassüsatı ihya için müsaade buyurursanız o günkü muhaberattan bazı telgrafları aynen okuyacağım.

Metristepeden, 1.4.1921

Saat 6.30 sonrada Metristepeden gördüğüm vaziyet: Gündüzbey şimalinde, sabahtan beri sebat eden ve dümdar olması muhtemel bulunan bir düşman müfrezesi, sağ cenah grupunun taarruziyle gayrimuntazam çekiliyor. Yakından takibediliyor. Hamidiye istikametinde temas ve faaliyet yok. Bozüyük yanıyor. Düşman, binlerce maktulleriyle doldurduğu muharebe meydanını silâhlarımıza terk etmiştir.

Garp Cephesi Kumandanı

İsmet

Ankara, 1.4.1921

İnönü muharebe meydanında Metristepede Garp Cephesi Kumandanı ve Erkânıharbiyei Umumiye Reisi İ s m e t Paşaya

Bütün tarihi âlemde, sizin İnönü meydan muharebelerinde deruhde ettiğiniz vazife kadar ağır bir vazife deruhde etmiş kumandanlar enderdir. Milletimizin istiklâl ve hayatı, dâhiyane idareniz altında şerefle vazifelerini gören kumanda ve silâh arkadaşlarınızın kalb ve hamiyetine büyük emniyetle istinadediyordu. Siz orada yalnız düşmanı değil, milletin makûs talihini de yendiniz. İstilâ altındaki bedbaht topraklarımızla beraber bütün vatan, bugün müntehalarına kadar zaferinizi tes'idediyor. Düşmanın hırsı istilâsı, azim ve hamiyetinizin yalçın kayalarına başını çarparak hurdahaş oldu.

Namınızı, tarihin kitabei mefahirine kaydeden ve bütün milleti hakkınızda ebedî minnet ve şükrana sevk eden büyük gaza ve zaferinizi tebrik ederken, üstünde durduğunuz tepenin size binlerce düşman ölüleriyle dolu bir meydanı şe-

ref seyrettirdiği kadar milletimiz ve kendiniz için şaşaai itilâ ile dolu bir ufku istikbale de nazır ve hâkim olduğunu söyle-mek isterim.

Büyük Millet Meclisi Reisi

Mustafa Kemal

Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal
Paşa Hazretlerine

Zulüm ve istibdat dünyasının en zalimane hücumlarına karşı, yalnız ve şaşkın kalan milletimizin maddi ve mânevi bütün kabiliyet ve kuvvetlerini ruhundaki ateşle toplıyan ve harekete getiren Büyük Millet Meclisinin Reisi Mustafa Kemal Paşa!

Kahraman askerlerimiz, zâbitlerimiz ve askerlerimizle avcı hatlarında omuz omuza vuruşan fırka ve kolordu kumandanları namına takdirat ve tebrikâtınıza kemali fahr ile arzı şükran ederim.

Garp Cephesi Kumandanı
Mustafa Kemal

Cenup Cephesindeki harekât

Muhterem Efendiler, İnönü Muharebe meydanını, ikinci defa olarak mağlûben terk ve Bursa istikametinde eski mevzilerine ricat eden düşmanın takibinde, piyade ve süvari fırkalarımızın gösterdikleri şayanı tezkâr kahramanlıkları izah etmiyeceğim. Yalnız, umumi vaziyeti askeriyeyi itmam için müsaade buyurursanız Cenup Cephemize ait mıntakada cereyan etmiş olan harekâtı hulâsa edeyim.

Cenup Cephesi Kumandanı Refet Paşanın emrinde bulunan üç piyade fırkası, Dumlupınarda, müstahzar bir mevzide bulunuyorlardı. Bundan başka, bir süvari fırkası ve bir de süvari livası vardı. Bu mevziin sol cenahında bulunuyordu. Cenup Cephesi Kumandanının aldığı vazife, bu mevzide düşmanı tevkif etmekti. Uşak şarkındaki mevzilerinden hareket eden üç pi-

yade fırkası ve bir kısım süvari, Dumlupınar mevazii-ne temas ve taarruz ettiler. 26 Martta kıtaatımız, mevzilerini terke mecbur oldu. Cenup Cephesi Kumandanı, bundan sonra esaslı bir hatta kuvvetlerini tevkif ve yeniden tertibat almaya muvaffak olamıyarak iki kısma ayrıldı. Bir kısmı ki, (Sekizinci ve Yirmi Üçüncü Piyade Fırkalariyle İkinci Süvari Fırkasından mürekkep idi) kendi tahtı emrinde, Altıntaş istikametinde çekildi. Diğer kısım ki, (Kolordu Kumandanı F a h r e t t i n Paşanın tahtı emrinde bulunuyordu. Elli Yeyinci Piyade Fırkasiyle Dördüncü Süvari Livasından ibaret idi). Düşman, bütün kuvvetiyle F h r e t t i n Paşa kuvvetlerine teveccüh ederek şarka yürüdü. R e f e t Paşa kuvvetlerine karşı, Dumlupınarda, yalnız bir piyade alayı bıraktı. R e f e t Paşa, bilâhare Yirmi Üçüncü Fırkayı Altıntaş üzerinden cenuba, F a h r e t t i n Paşa emrine iade etti. Altıntaş istikametinde, düşmanın hiçbir hareketi olmadığı tahakkuk edince, R e f e t Paşa, yanında bulunan kuvvetlerle şimale celbolundu

Şark istikametinde ilerliyen düşmana karşı, F a h r e t t i n Paşa kuvvetleri, muhtelif mevakide muhare-beler vererek Afyon şarkına çekildi. Düşman, Afyon Karahisarını işgal ettikten sonra, Çay-Bolvadin hattına kadar ilerledi ve orada tevakkuf etti. Bu düşman karşısında, F a h r e t t i n Paşa, Elli Yedinci, Yirmi Üçüncü Fırkalarla beraber, cenuptan Adana mıntakasından gelen Kırk Birinci Fırkayı da alarak, mukabil bir hat vücuda getirdi.

Yunan ordusunun umumî taarruz plânında nazarı dikkati çok calip bir hata

Efendiler, fazla mülâhazatı sevkulceyşiyeden içtinap taraftarı olmakla beraber, Yunan ordusunun bu defaki umumi taarruz plânında, nazarı dikkati çok calip bir hatayı işaret etmek isterim. Yunan ordusunun U-

şak grupu, Dumlupınardan sonra, Eskişehir istikameti umumiyesinde yürümek lâzımdı. Afyon üzerinden Konya istikameti umumiyesine teveccüh etmesi, asıl neticei katiye sahasından kuvvetlerini uzaklaştırarak, onları âtıl ve tehlikeli bir vaziyette bırakmıştır. İnönünde, muvaffakıyet bizim tarafta kaldıktan sonra, bu kuvvetlerin kendilerini tehlikeden kurtarmak için bir an evvel serian ricatlerini teminden başka bir şey düşünemiyeceklerine şüphe yoktu. İnönünde muzaffer olan kuvvetlerimizin, Eskişehir, Altıntaş üzerinden Dumlupınara teveccüh ederek, ve bu mesafenin mühim bir kısmında şimendifer hattından âzami istifade mümkün olduğuna göre, Afyon Karahisarın şarkında bulunan Yunan grupunun hattı ricatini katetmesi ve bu suretle o grupu büyük bir felâkete duçar eylemesi pek kuvvetli bir ihtimal dahilinde idi. Nitekim, bu fikrin tatbikatına geçmekte bir an teahhur edilmemiştir. Derhal Cenup Cephesi Kumandanı R e f e t Paşanın emrine, ilk serbest kalan fırkalar verilerek tahrik edilmiştir.

Yunan ordusunun Uşak grupu, İnönü Meydan Muharebesinin neticesi üzerine derhal ricate başladı. R e f e t Paşa, 7 Nisan 1921 tarihinde karargâhiyle Çöğürlerde, Dördüncü ve On Birinci Fırkalar Altıntaş mıntakasında, Beşinci Kafkas Fırkası ve kuvvetli bir alay mahiyetinde bulunan Meclis Muhafız Taburu Çekürler cenubunda, Birinci ve İkinci Süvari Fırkaları Kütahya mıntakasında bulunuyorlardı. F a h r e t t i n Paşa, Çay ve Afyondan çekilen düşmanı takip ve tazyik ederken, R e f e t Paşa da, düşmanın Aslıhanlar civarında bulunan bir alayına, bu saydığımız kuvvetlerle, yani, üç piyade fırkası ve bir taburla, taarruz etti. Bu taraftan da, şimalden daha iki fırka, Yirmi Dördüncü ve Sekizinci Fırkalar, cenuba tahrik edildi. Aslıhan-

lardaki Yunan alayı, R e f e t Paşanın taarruzunu tevkif etti. Çok zaman kazandı, bu müddet zarfında geriden gelen kıtaatla iki fırkaya kadar takviye olundu Bu kuvvetler, Afyondan çekilen kuvvetlerin kendilerine iltihakını temin etti.

12 Nisan 1921 günü R e f e t Paşanın emrinde şimalden cenuba ve şarktan garba taarruz eden kuvvetlerin mecmuu şu idi:

Şimalden gelen 4, 5, 11, 8 ve 24; şarktan ilerliyen 57, 23 ve 41 inci Fırkalar ki ceman sekiz piyade fırkası ve bir piyade taburu... Birinci ve İkinci Süvari Fırkaları çok uzak mesafelerden dolaştırılarak ancak düşman mağlûbedildiği takdirde müessir olabilecek, fakat o günün muharebesinde hiç de müessir bulunmıyan, düşman gerisinde Banaz hedefine sevk olunmuştu. R e f e t Paşanın tahtı kumandasına verilen kuvvetler, taarruzlarında muvaffak olamadılar, bilâkis fazla zayiat verildi. Düşman, Dumlupınar mevaziine hâkim olarak yerleşti ve orada kaldı. R e f e t Paşa kuvvetleri de, Dumlupınardan on kilometre şarkı şimalide olmak üzere, Aydemir, Çalköy, Selkisaray, hattına çekilip durdu. Aslıhanlar Muharebesi diye yâdolunan, bu hareket, bu suretle hitam buldu.

Refet Paşa kendisi mağlûp olduğu halde düşmanı mağlûp kabul ediyordu

Efendiler, muharebenin cereyanı esnasında muharebe hatlarından bazı kısımların ileri geri vukubulan dalgaları ve bilhassa Afyon şarkında bulunan düşman fırkalarının, Dumlupınar ilerisinde bıraktıkları bir alaylarının mağlûp ve bertaraf edilememesi yüzünden, Dumlupınara kadar çekilebilmelerini mütaakıp Yunan kuvvetlerinin esaslı bir hat işgal etmek üzere tertibat alırken, ilerdeki parçalarının o hatta vâsıl olmak üzere geri yürüyüşleri, R e f e t Paşanın muharebe neticesini

yanlış hükmetmesine bâis oldu. Filhakika, R e f e t Paşa, kendisi mağlûbolduğu halde düşmanı mağlûp ve ricat eder kabul etti ve bunu beş gün devam eden Dumlupınar Meydan Muharebesinde düşmana son darbeyı vurmak nasip olduğunu bildiren, telgrafiyle bize de iblâğ etti. Biz de, bittabi memnun olarak tehalükle, büyük takdirat ve tebrikâtta bulunduk. Fakat, vaziyeti tamamiyle meydana çıkarmak için telgraf başında kendisine sorduğum suallere aldığım cevaplardan, vaziyetin bildirildiği gibi olduğunda şüphe ve tereddüde düştük. Nihayet anlaşıldı ki, düşman, tamamen maksadına muvafık ve vaziyeti umumiyesine mutabık olarak Dumlupınarda müdafaası sehîl, hâkim ve esaslı bir mevzi alıyordu. Bilâkis R e f e t Paşanın, biraz geride, bütün kuvvetleriyle Aydemir, Çalköy, Selkisaray hattını tutması, lâzım geldi.

Efendiler, vaziyette sükûnet peyda olduktan sonra R e f e t Paşanın kumanda ettiği orduda, kendisine karşı itimadın münselibolduğu anlaşıldı. Vaziyeti mahallinde tetkik etmek üzere, F e v z i Paşa Hazretleri, Ankaradan ve İ s m e t Paşa da, Garp Cephesinden birlikte bizzat R e f e t Paşanın karargâhına gittiler. R e f e t Paşanın kumanda vaziyetinin bir müddet daha idamesi ciheti tercih edilmekte olduğundan, meseleyi ona göre hal ve tesbite çalıştılar. Fakat zaman geçmeden bu vaziyetin idamesi gayrimümkün ve gayricaiz olduğu kanaati hâsıl oldu. Bu sebeple, ben, bizzat F e v z i ve İ s m e t Paşaları alarak R e f e t Paşa nezdine gittim. Vaziyeti yakından tetkik ettim ve derhal şu tarzı halli tatbik ettim. Tahtı kumandasında bulunan Cenup Cephesini, Garp Cephesine raptederek İ s m e t Paşa kumandasına tevdi ettim. Kendisine Ankarada bir vazife verilmek üzere oraya avdeti lüzumunu bildirdim.

Refet Paşa, Türk ordusuna başkumandan olmak istiyordu

R e f e t Paşa, Ankaraya avdet ettiği zaman şöyle bir sureti hal tasavvur etmiştim. İ s m e t Paşa artık Erkânıharbiyei Umumiye Riyasetinden istifa ederek, tamamen tevsi edilmiş olan Garp Cephesi Kumandanlığiyle iştigal edecek, Müdafaai Milliye Vekili bulunan F e v z i Paşa Hazretleri de vekâleten ifa etmekte olduğu Erkânıharbiyei Umumiye Riyasetini asîl olarak deruhde edecek. Ondan inhilâl edecek Müdafaai Milliye Vekâleti vazifesini de R e f e t Paşa ifa edecek.

R e f e t Paşa, esas itibariyle, yine askerî bir vazife deruhde etmek taraftarıydı. Fakat, benim tarzı tesviyemi beğenmedi. Diyordu ki, Müdafaai Milliye Vekili bulunan F e v z i Paşanın makamından istifa etmesine sebep yoktur. İ s m e t Paşanın Erkânıharbiyei Umumiye Riyasetinden istifasını zaruri görüyor ve bana da bu aralık bir vazife vermeyi düşünüyorsanız tarzı tesviyenin ona göre tanzimi mümkündür.

Ben, birdenbire R e f e t Paşanın mütalâasında mündemiç maksada nasılsa intikal edemedim. Çünkü biraz sonra anlar gibi olduğum noktai nazar asla hatırıma gelmemişti. Mütereddit olduğum noktayı tavzih için bizzat kendisine sordum. Dedim ki, yani siz mi Erkânıharbiye Reisi olmak istiyorsunuz? Gerçi vâzıh bir cevap vermedi ama, ben maksadın tamamen bundan ibaret olduğunu kabul ettim. Bunun üzerine şu mütalâayı dermeyan eyledim: "Erkânıharbiyei Umumiye Riyaseti, bizim teşkilâtımıza göre, bugün, fiilen Başkumandanlık makamıdır. Siz, henüz Türk ordusuna başkumandan olacak evsafı ihraz etmiş değilsiniz. Bunu şimdilik hatırınızdan çıkarınız!"

R e f e t Paşa, verdiği cevapta dedi ki, öyle ise ben de Müdafaai Milliye Vekâletini kabul etmem. O sizin bileceğiniz iştir, dedim ve bıraktım. Filhakika kabul et-

medi ve aldığı mezuniyet üzerine Kastamonu ormanlarında Ecevit denilen yerde bir müddet istirahate çekildi. Refet Paşanın Müdafaai Milliye Vekâleti bundan sonra hâsıl olan diğer bir vaziyet üzerine vukubulmuştur.

Londra Konferansından dönen Hariciye Vekili Bekir Sami Beyin imzaladığı mukaveleler

Muhterem Efendiler, İkinci İnönü zaferinden sonra, Londraya gitmiş olan heyeti murahhasamız avdet etti. Konferansın müspet bir neticeye iktiran etmemiş olduğu malûmunuzdur. Fakat Heyeti Murahhasa Reisi ve Hariciye Vekili Bekir Sami Bey; kendiliğinden İngiltere, Fransa ve İtalya ricali siyasiyesi ile temas ve mükâlemelerde bulunarak ayrı ayrı her biriyle birtakım mukavelenameler imzalamış bulunuyordu.

Bekir Sami Beyin, İngiltere ile imzaladığı bir mukavele mucibince, yedimizde bulunan bilcümle İngiliz üserasını iade edecektik. Buna mukabil İngilizler de bize, esirlerimizi iade edeceklerdi. Yalnız Türk esirleri meyanında Ermenilere ve İngiliz üserasına zulüm veya suimuamele etmiş olduğu iddia edilenler istisna edilecekti.

Hükümetimiz, bittabi böyle bir mukaveleyi tasvip ve tasdik edemezdi. Çünkü böyle bir mukaveleyi tasvibetmek Türk tebaasının, Türkiye dahilindeki harekâtı üzerinde, ecnebi hükümetinin bir nevi hakkı kazasını tasdik etmek olurdu.

Bu mukaveleyi tasdik etmemekle beraber, İngilizler bazı Türk üserasını serbest bıraktıklarından biz de bilmukabele elimizde bulunan İngiliz üserasından bir kısmını serbest bıraktık.

Bilâhare 23 Teşrinievvel 1921 tarihinde, Hilâliahmer Reisi Sanisi Hâmit Beyle İstanbulda İngiliz ko-

miseri arasında hâsıl olan itilâf üzerine, Maltada bulunan bilcümle Türk mevkufini ile nezdimizde bulunan bilcümle İngiliz mevkufininin mübadelesi, kararlaştırılarak tatbik edilmiştir.

Efendiler, Bekir Sami Bey, resmî müzakerat ve mükâlemat haricinde sırf şahsi olarak da Lloyd George ile bir mülâkatta bulunmuş... beyinlerinde, söylenen sözler stenografiye edilmiş... bu zabıt imza da edilmiş... Bekir Sami Beyin yedinde bulunan nüshanın muhteviyatına muttali edildiğimi derhâtır etmiyorum. Son zamanda Hariciye Vekâleti vasıtasiyle Bekir Sami Beyden bu nüshayı talebettirdim ise de, vekâlete gönderdiği bir mektupta, olzaman bu nüsha tercümelerinin bana gösterildiğini, gerek aslının ve gerek tercümelerinin Hariciye Vekâletinden infisalinde ait olduğu dosyasında bırakıldığını bildirmiştir. Dosyalarda bu vesika bulunamamıştır. Ve Hariciyede kimse bu vesikadan ve muhteviyatından malûmattar bulunmuyor. Ben de arz ettiğim gibi hiçbir vakit haberdar edildiğimi tahattur etmiyorum.

Efendiler, Bekir Sam Beyle Fransız Başvekili Mösyö Briand arasında da 11 Mart 1921 tarihli bir mukavele imza edilmiştir. Bu mukaveleye nazaran Fransa ile hükümeti milliye arasında muhasamata nihayet verilecek. Fransızlar, müsellâh çeteleri; biz de, mücahitlerimizi silâhtan tecridedeceğiz... Kuvayi zâbıtamıza Fransız zâbitleri ithal olunacak... Fransızlarca teşkil olunan zâbıta, muhafaza edilecek... Fransanın tahliye edeceği yerlerle, Mamuretülâziz, Diyarbekir ve Sıvas vilâyetlerinin inkişafı iktisadisi için yapılacak teşebbüsatta hakkı rüçhan ve Ergani maden imtiyazı da Fransızlara verilecek... ilâ.

Hükümetimizce, bu mukavelenin de ademi kabulü esbabını tâdada hacet yoktur zannederim.

B e k i r S a m i Bey; İtalya Hariciye Nazırı bulunan K o n t S f o r z a ile de 12 Mart 1921 de bir mukavele imza etmiş... Buna nazaran, İtalyanın İzmir ve Trakyanın bize iadesi zımnındaki metalibimizi konferans nezdinde tervicetmesine mukabil, biz de, İtalya Devletine Antalya, Burdur, Muğla, Isparta sancaklariyle Afyon Karahisar, Kütahya, Aydın ve Konya sancaklarının bilâhare tâyin edilecek aksamında teşebbüsatı iktisadiye için hakkı rüçhan verecektik. Bundan başka, işbu menatıkta Türk Hükümeti veya Türk sermayesi tarafından yapılmıyacak olan iktisadi işlerin İtalyan sermayesine verilmesi ve Ereğli madenlerinin bir İtalyan-Türk şirketine devri kabul edilmekte idi.

Bittabi bu mukavele de; hükümetimize redden başka bir muameleye mâruz kalamazdı.

Efendiler, İtilâf Devletlerinin, Londraya tesisi sulh için gönderdiğimiz Heyeti Murahhasamız Reisi B e k i r S a m i Beye imza ettirdikleri mukaveleler muhteviyatı, Sevr projesini mütaakıp beyinlerinde akdettikleri **"Accord tripartite"** tesmiye olunan ve Anadoluyu menatıkı nüfuza taksim eden itilâfnameyi, başka namlar altında, hükümeti milliyemize kabul ettirmek maksadına mâtuf olduğu pek aşikârdır. İtilâf ricali siyasiyesi bu maksatlarını, B e k i r S a m i Beye kabul ettirmeye muvaffak da olmuşlardır. B e k i r S a m i Beyin Londrada konferans müzakeratından ziyade münferit mükâlemelerle meşgul edildiği anlaşılıyor. Hükümeti milliye prensipleriyle, Hariciye Vekili olan zatın takibettiği meslek arasındaki tefavüt, maatteessüf gayrikabili izahtır.

B e k i r S a m i Bey; bu itilâfnamelerle, Ankaraya avdet ettiği zaman, fevkalâde nazarı dikkat ve istiğrabımı mucibolduğunu itiraf etmeliyim. B e k i r S a m i Bey, vaz'ı imza eylediği mukavelenameler muh-

teviyatının menafii âliyei memlekete mutabık olduğu kanaatini izhar ve bunu Mecliste dahi müdafaa ve ispat edebileceğini iddia ediyordu. Kanaatinde isabet, iddiasında mantık olmadığına şüphe yoktu. Mütalâalarının Mecliste mazharı tasvibolamıyacağından başka Hariciye Vekâletinden ıskat edileceği de muhakkaktı. Fakat Meclisi, mesaili siyasiye müzakere ve münakaşatına boğmayı o günlerin şeraitine muvafık görmediğimden; B e k i r S a m i Beye isabetsizliğini bizzat söyliyerek Hariciye Vekâletinden çekilmesini teklif ettim. B e k i r S a m i Bey, bu teklifimi kabul ederek istifanamesini verdi.

Fakat, B e k i r S a m i Bey, heyeti murahhasa riyaseti vazifesiyle, Avrupadaki seyahati esnasında yaptığı muhtelif temasların kendisinde hâsıl ettiği intıbaata göre, İtilâf Devletleriyle prensiplerimiz dahilinde anlaşmak imkânı bulunduğu kanaatinde ısrar ediyordu. Ve kendisinin bu anlaşmaları temine medar olabileceğini dermeyan ediyordu. Bunun üzerine kendisine şu hususi mektubu yazdım.

19/5/1921

Amasya Mebusu B e k i r S a m i Beyefendiye

Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin şimdiye kadar muhtelif vesile ve vasıtalarla bütün âleme ilân edilmiş olan prensipleri malûmuâliniz olup bu prensiplerin hututu esasiyesi şu kısa cümle ile kabili ifadedir: "Malûm olan hududu milliyemiz dahilinde memleketimizin tamamiyetini ve milletin istiklâli tammını temin etmek." Heyeti murahhasa riyaseti vazifesiyle vukubulan son seyahat ve temaslarınızın sizde hâsıl ettiği tesirat ve intıbaata nazaran Hükümatı İtilâfiyenin mevzu prensiplerimizi ihlâl etmeksizin memleketimizle anlaşmaya mütemayil oldukları kanaatinde bulunduğunuz

anlaşılıyor. Türkiye Büyük Millet Meclisi, Müteliflerin bu temayülâtına delâlet edecek ciddî ve samimî âsar ve netayıcı henüz görememektedir. Bu baptaki tahminatınızın tahakkukuna imkânbahş olacak bir zemin bulmanız mümkün olduğu takdirde, bu neticenin Türkiye Büyük Millet Meclisi ve Hükümeti tarafından memnuniyetle kabul edilebileceğini temin eylerim Efendim.

Mustafa Kemal

Bekir Sami Bey, bundan sonra tekrar Avrupaya gitti. Bu seyahatinden de bir fayda hâsıl olmadı. Yalnız, Ankarada Mösyö Franklin Bouillon ile cereyan eden müzakerat, Bekir Sami Beyin Pariste bazı teşebbüsatiyle işkâl edilmekte olduğu anlaşılması üzerine, hükümetçe Bekir Sami Beyin, bir vazifei resmiyesi olmadığının, ajansla ilânı zaruri görülmüştür.

Bekir Sami Bey, ikinci defa Avrupada bulunduğu sırada, bana bazı işaratta bulunduğu gibi avdetinde de bir rapor vermişti. Gerek işaratında ve gerek raporunda tesadüf edilen bazı mütalâalar, maatteessüf Bekir Sami Beyin, Türk milletinin takibettiğimiz emel ve mefkûresini, tamamen ihata etmiş ve o daire dahilinde hareket eylemekte bulunmuş olduğunda şüphe ve tereddüdü mâni mahiyette değildi.

Bekir Sami Bey, Avrupada aldığı tesirat ve intıbaata göre beyanı mütalâa ediyordu.

12 Ağustos 1921 tarihli bir şifre telgrafnamesinde, bizim siyasetimizi tenkid ettikten sonra diyordu ki: "Henüz fırsat elde iken âkilâne bir siyaset takibi, memleketi düştüğü girdabı azîmden kurtarabilir. Vukuatı tamamiyle tetkik edilerek selâmeti memleket namına bir hattı hareket elzemdir. Aksi takdirde, tarih ve millet nazarında mesuliyetten hiçbirimiz kurtulamayız.

Saadeti millet ve selâmeti İslâmiyet namına musip bir hattı hareketin ittihaz ve bir an evvel tebliğ buyurulmasını rica eylerim".

Bekir Sami Bey, herçibadabat sulh yapmak taraftarı idi

B e k i r S a m i Bey, harçibadabat sulh yapmak taraftarı oldu. Bu noktai nazarını, 24 Kânunuevvel 1921 tarihli raporunda şu suretle izah ediyordu:

". . . . . devamı harbın bu memleketi, milletin mevcudiyetini tehlikeye koyacak kadar tahrip ve imha edeceği ve bütün iktiham edilen fedakârlıkların beyhude izaa edilmiş olacağı fikri kavisindeyim. Harbin idamesi, haricî ve dahilî düşmanlarımızın ekmeğine yağ süreceğine ve korktuğumuz belâya ve mesaibi kendi kendine milletin başına celp ve davet eyliyeceğine bütün mevcudiyetimle kaniim. Zatı samilerinin uhdesine düşen vazife dünyada hemen hiçbir recülü siyasinin duşi iktidarına tahmil edilmiyen en ağır bir yüktür. Tarihte beş, altı asırda değil, belki on, on beş asırda bir ferde ancak kısmet olabilen bir vazife deruhde buyuruldu. İfrat ve tefritten sakınarak bugünkü faideye, müstakbelin menafii hakikiyesini feda etmiyerek, Türklük ile beraber bütün âlemi İslâmiyetin istikbalini temin için, pek yakın bir zamanda maaziyadetin istihsali mümkün gayei milliye ve İslâmiyeyi kurtarmak ve tahkim eylemek için, hattâ muvakkaten fedakârlığı bile kabul eylemek sayesinde, tarihi âlemde lâyemut bir nam kazanmak ve müceddidi bünyanı İslâmiyet olmak Zatı Fahimaneleri için mümkündür. Aksi halde, Türk Milleti ve dolayısiyle bütün âlemi İslâmiyet mahkûmu esaret ve zillet olacağı bendenizce şüphesizdir. İsminizi ilâyevmilkıyam bütün ensali İslâmiye için Hazreti Fahri Kâinat Efendimizden sonra en mukaddes bir nam ve yadigâr olmak üzere terk etmek şerefini ve fırsatını kaybetmemenizi, saikai hamiyet ve İslâmiyet olarak arz etmeyi bir vazifei mukaddese addederim Efendim Hazretleri."

Bütün bu mütalâatın hulâsası, felâketten, zilleti esaretten kurtulmak için kendisinin Londrada yaptığı

mukavelenameler hududu dahilinde millî mücadeleye nihayet vermeyi teklif ediyordu.

Efendiler, Bekir Sami Beyin bu mütalâatı bende müspet tesir hâsıl etmemişti. Dermeyan ettiği fikirler ve tarzı muhakemeler, kendisiyle müzakere ve münakaşayı dahi bilüzum ve bifaide telâkki ettirmişti.

* *
*

Mecliste belirmeğe başlıyan siyasi guruplar

Efendiler, heyeti aliyenizi biraz da Büyük Millet Meclisi dahilinde cereyan etmekte olan ahval ile temasa getirmek istiyorum. Malûmu âlinizdir ki, Birinci Büyük Millet Meclisine, milletçe âza intihabolunurken Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Cemiyetinin heyetleri de müntehibi saniler meyanında bulundular. Buna nazaran, denilebilirdi ki Büyük Millet Meclisi, heyeti umumiyesiyle, aynı zamanda Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Cemiyetinin siyasi bir grupu mahiyetinde idi. Filhakika, bidayette bu yolda hareket edilmişti. Meclis heyeti umumiyesinin umdei esasiyesini, cemiyetin umdei esasiyesi teşkil ediyordu. Malûmdur ki, Erzurum ve Sıvas Kongrelerinde tesbit olunan esasat, son İstanbul Meclisi Mebusanınca kabul ve teyidolunup, **Misakı Millî** namı altında, zübde edilmiş idi. Bu esasat, Birinci Büyük Millet Millet Meclisi tarafından da kabul edilerek, o daire dahilinde meleketin tamamiyetini ve milletin istiklâlini temin edecek sulhü müsalemeti istihsale çalışılıyordu. Fakat, zaman geçtikçe, Mecliste müşterek

mesaisinin temin ve tanziminde müşkülât zuhur etmeye başladı. En basit meselelerde ârâ teşettüt ediyor, Meclisten iş çıkamıyordu. Bazı zevat buna çare olmak üzere 1920 senesi evasıtında birtakım teşekküller vücuda getirmek teşebbüsüne başladılar. Bütün bu teşebbüsler, Meclis müzakeratının muntazam cereyanını temin etmek ve mevzu mesail hakkında ârâyı teksif ederek, müspet iş çıkarmak gayesine mâtuf bulunuyordu.

Bilmünasebe arz etmiştim ki, ilk Teşkilâtı Esasiye Kanunumuza menşe teşkil eden 13 Eylûl 1920 tarihli bir programı, Meclise takdim etmiştim. Bu programın, Mecliste 18 Eylûlde okunan kısmından başka, buna da esas olmak üzere, Büyük Millet Meclisinin mahiyeti esasiyesini ve usulü idare hakkındaki noktai nazarları tesbit eden ve Meclisin küşadını mütaakıp kıraat ve kabul olunan takririmi de, bu kısımla beraber, halkçılık programı unvanı altında tabı ve neşrettirmiştim. Arz ettiğim teşekküller, benim bu programımdan mülhem olarak birtakım unvanlar takınmaya ve programlar tesbit etmeye başladılar. Bir fikir vermiş olmak için bu teşekkülâtın bellibaşlılarının isimlerini sayayım:

a) Tesanüt Grupu;
b) İstiklâl Grupu;
c) Müdafaai Hukuk Zümresi;
d) Halk Zümresi;
e) Islahat Grupu.

Bu hiziplerden başka, isimsiz olarak, hususi maksatlar etrafında bazı küçük teşekküllerin de hali faaliyette bulundukları mahsûs idi.

Efendiler, bu isimlerini saydığım hiziplerin her biri Meclis müzakeratında temini inzıbat ve tevhidi ârâ maksadiyle teşekkül etmiş oldukları halde mevcudiyetleri aksini bâis oluyordu.

Filhakika adetleri çok, âzaları mahdut olan bu hizipler, birbiriyle müsabakaya kalkışmışlar ve yekdiğerini dinlememek yüzünden âdeta Mecliste bir şuriş vücuduna sebebolmaya başlamışlardı. Bilhassa Teşkilâtı Esasiye Kanunu, Meclisten çıktıktan sonra, yani Kânunusani 1921 evahirinde, Meclis âzalarının ve teşekkül eden hiziplerin, her meselede alehtlak iştirak ve ittihadı mesailerini temin etmek, bir kat daha müşkül olmaya başladığı görülüyordu. Çünkü, Misakı Millinin tesbit ettiği esasatta, bilâkaydüşart müttehit ve müttefik olan fikirler ve emeller, Teşkilâtı Esasiye Kanununun vaz'ettiği noktai nazarlarda tamamen iştirak etmiş manzarasını arz etmiyordu. Mevcut hizipleri birleştirmek veyahut mevcut hiziplerden birini takviye ederek iş görmek için, bilvasıta çok çalıştım. Fakat, bu suretle hâsıl olan neticelerin payidar olamadıkları görüldü. İşe bizzat müdahale zaruri olmaya başladı. Nihayet, Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Grupu unvaniyle bir grup teşkiline karar verdim. Bu grup için yaptığım programın başına bir maddei esasiye koydum. Bu maddenin ruhu, iki noktadan ibaretti: Birinci nokta; grup, Misakı Millî esasatı dairesinde memleketin tamamiyetini ve milletin istiklâlini temin edecek sulhü müsalemeti istihsal için, milletin bilûmum kuvayi maddiye ve mâneviyesini icabeden hedeflere tevcih ve istimal edecek ve memleketin resmî ve hususi bilûmum teşkilât ve tesisatını bu maksadı esasiye hadim kılmaya çalışacaktır.

Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk gurupunun teşkili

İkinci nokta; grup, devlet ve milletin teşkilâtını, Teşkilâtı Esasiye Kanunu dairesinde şimdiden peyderpey tesbit ve ihzara sây edecektir.

Efendiler, bütün hizipleri ve Meclisin ekser âzasını davet ederek bu iki esas üzerinde birleşmelerini te-

min ettim. Bu işaret ettiğim maddei esasiyeye ve bundan sonra grupun nizamnamei dahilisine ait olan maddeler, 10 Mayıs 1921 günü vukubulan içtimada kabul olundu. Grup heyeti umumiyesinin intihabiyle, grupun bizzat riyasetini de deruhde etmiştim.

Efendiler, memleket dahilinde Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Cemiyeti mevcut olduğu gibi, onun, Mecliste aynı unvan altında bir de siyasi grupu teşekkül etmiş oldu. İstanbul Meclisi Mebusanının yapmaktan içtinabettiği iş, ancak onların dağılmasından 14 ay sonra Ankarada yapılmış oldu. Bu grup, Birinci Büyük Millet Meclisinin bütün müddeti devamınca, hükümetin ifayı vazife etmesine hadim olabilmiştir. Fakat, grup nizamnamesi maddei esasiyesinin ihtiva ettiği ikinci noktayı mânidar bulanlar oldu. Bu gibiler, mahsûsatlarını ifşa etmemekle beraber, bu noktada mündemiç mâna ve maksudun husulpezir olmaması için derhal faaliyete geçmekte teahhur etmediler. Menfi faaliyet diye tavsif edebileceğimiz bu nevi teşebbüsat, iki suretle vukubulmakta idi.

Birinci; grupun dahilinde efkârı ifsat ve aleyhte ihzar tarzında oluyordu.

Hoca Raif Efendi „Muhafazai Mukaddesat Cemiyeti„ teşkil ediyor

İkincisi; memleket dahilinde ve yine teşkilâtımız içinde... bu noktayı izah eden en bâriz misali, Erzurum Mebusu Hoca Raif Efendinin ve bazı arkadaşlarının, grupun teşekkülünden evvel Teşkilâtı Esasiye Kanununun çıkmasını mütaakıp aldıkları teşebbüs teşkil eder. Arzu ederseniz bu hususta bir nebze arzı malûmat edeyim.

Hoca Raif Efendi ve arkadaşları, Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Cemiyeti Erzurum Heyeti Merkeziyesinin unvanını tâdil etti. **Muhafazai Mukaddesat Cemiyeti** dedi. Mevcut cemiyet esasatının **başına**

da, hilâfet ve saltanat makamının ve şekli devletin temini mahfuziyetine mütaallik birtakım ilâvelerde de bulunmuş, bu teşebbüsünü diğer vilâyetlere, bilhassa şark vilâyetlerine de birtakım beyannameler göndererek teşmile kalkışmıştır. Ben, bundan haberdar olur olmaz, Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Kara Bekir Paşanın nazarı dikkatini celbettim. Hoca Raif Efendiyi ve arkadaşlarını ikaz ve bu nevi teşebbüsattan sarfınazar ettirmesini rica ettim.

Sarıkamışta bulunan Kâzım Kara Bekir Paşa ile Erzurumda bulunan Hoca Raif Efendi arasında, bazı muhaberat cereyan ettikten sonra Raif Hoca, bizzat Paşanın karargâhına gitmiş, orada muhafazai mukaddesat unvanının istimalindeki esbabı izah ederken demiş ki, maksat, hukuku hilâfet ve padişahiyi muhafaza etmek ve memleket ve âlemi İslâmın hayatı hâzıra ve müstakbelesi için azîm teşettüt ve mahzurları davet eden cumhuriyet şeklinden katiyen sakınmaktır. Hoca, "Büyük Millet Meclisinde teşekkül eden Müdafaai Hukuk Grupu maksadının hilâfet ve saltanat şeklinin cumhuriyete inkılâbını istihdaf eylediği mahsûstur" mütalâasında bulunduktan sonra, bu gibi teşebbüsatı mutâ tanımamakta, mazur olduklarını bildirmiş.

Kâzım Kara Bekir Paşa, Devlet şeklinin tarihî tebeddülâtı teşebbüslerinde ricali askeriye ve mülkiyenin lâzımı gibi mütalâası alınmalıdır diyor

Kâzım Kara Bekir Paşanın bu malûmatı veren 11 Temmuz 1921 tarihli şifre telgrafında, Kâzım Paşa da, dermeyan eylediği mütalâat meyanında diyordu ki: "Şekli hükümete ait esasatı, Büyük Millet Meclisince kabul edilen Teşkilâtı Esasiye Kanununun tesbit etmiş olduğu görülüyor. Halbuki bendeniz, bu kanun muhteviyatının nihayet bir fırka programı halinde kalmasını, kabiliyeti ameliyesinde zuhurunu tahmin ettiğim müş-

külâta karşı, daha faydalı buluyorum. Bu fikrimi yakinen nüfuz edebildiğim mıntakam efkâr ve hissiyatına göre mücmelen izah etmek isterim. Mecliste Teşkilâtı Esasiye Kanunu taraftarlığıyle teşekkül eden grupa dahil olan ekser zevat; yani bir inkılâbı idaride memleket mukadderatına âmil olmak hevesinde görünenlerdir. Halk arasında, ancak bir hizbi kalil yeni teşkilât fikirlerini terviceder. Mebusların Teşkilâtı Esasiye Kanununa taraftarlıkları, ancak fikri zatileri olabilir. Devlet şeklinin bu azîm ve tarihî tebeddülâtı teşebbuslerinde, memleket mukadderatı hayatiyesinde, mesul ve müşterek olan ricali askeriye ve mülkiyeden ve Müdafaai Hukuk merkezlerinden lâzımı gibi mütalâat alınması ve fevkalâde bir mecliste tetkikını mütaakıp keyfiyetin bir karara raptolunması lâzımdır kanaatindeyim."

Efendiler, katî zaferden sonra da İkinci Büyük Millet Meclisi, cumhuriyeti ilân ettiği zaman dahi Kâzım Kara Bekir Paşa İstanbul gazetecilerine beyanatında, öteden beri gelen hissiyat ve şikâyatını "Cumhuriyet ilânını bize sormadılar" suretinde hulâsa etmekte idi.

Kâzım Kara Bekir Paşa, mütalâatiyle, Türkiye Büyük Millet Meclisinin, millet tarafından fevkalâde salâhiyetlerle mezun kılınan âzadan mürekkep fevkalâde bir meclis olduğunu unutmuş gibi görünüyor. Böyle bir meclisin vaz'ettiği kanuna, hem de Teşkilâtı Esasiye Kanununa, muarız bulunduğunu ima ediyor. Daha garibi, teşkilâtı devletin tebeddülünde müessir olacak kararlar alabilmek için, ricali askeriye ve mülkiyenin ve Müdafaaı Hukuk merkezlerinin mütalâaları alınmak lüzumuna kani bulunduğunu söylüyor.

Kâzım Kara Bekir Paşa, benim Müdafaaı Hukuk Grupiyle alâkama da itiraz ederek "bendeniz

Zatı Sâmilerinin bu kabîl siyasi fırkalara... iştirakten beri kalmasına bilhassa taraftarım." dedikten sonra benim, bitaraf bir vaziyet muhafaza eylememi tavsiye ediyor.

K â z ı m K a r a B e k i r Paşanın bu telgrafına, 20 Temmuz 1921 de cevap verdim. Biraz uzunca olan bu cevabın bazı hususatı tenvire medar olacak noktalarını zikretmekle iktifa edeceğim. Cevabımda demiştim ki: "Müdafaai Hukuk Grupu, memleketin tam istiklâlini temin gibi kısa ve katî bir gaye ile vücuda gelmiştir. Teşkilâtı Esasiye Kanununun tatbikı ciheti de, gayesi dahilindedir. Teşkilâtı Esasiye Kanunu, bütün füruatı idariyeyi ve Türkiye Hükümetinin vaz'ı hukukisini ihtiva eden mufassal ve tam bir kanun olmayıp memleketin teşkilâtı mülkiye ve idariyesinde icabatı zamanın istilzam eylediği halkçılık esasını ifade eden bir düsturdan ibarettir. Bu kanunda, cumhuriyeti ifade eden bir şey yoktur. R a i f Efendinin saltanat şeklinin cumhuriyetçiliğe kalbi mahsûs olduğu hakkındaki fikri vehimdir."

"İdarei merkeziyenin tevdi edildiği zevat arasında, şahsiyetleri ve efali sabıkalariyle müstahakkı tenkid olanların bulunduğu hakkındaki iddia ise, daha müspet bir ifade ile muhtacı tevsik bir mahiyettedir. Her işi, bütün secayayi idariye ve fezaili şahsiye ile mükemmelen yetişmiş adamlara tevdi etmek, pek kıymetli ve tatlı bir temenni olmakla beraber, muhitimiz için değil, hattâ dünyanın en ileri gitmiş milletleri için bile her mahfil, her mıntaka, her sahibi meslek tarafından şayanı hürmet addedilecek bu kadar çok adam bulmak gayrikabildir. Mevhum ve gayrimüspet efkâr ve müddeayat ile memleketin mabihülistinadı olacak yegâne kuvvet ve teşkilâtı, duçarı zaıf edecek tedabire tevessül etmek, eğer cahilâne bir cinnet değilse, herhalde

bir hıyanet olarak telâkki edilmelidir. Malûmu devletleridir ki, ilerlemek yolunda vukubulacak her mühim teşebbüsün, kendine göre mühim mahzurları vardır. Bu mahzurların haddi asgariye indirilmesi için tedabir ve teşebbüsatta kusur etmemek lâzımdır."

Bundan sonra Efendiler; Teşkilâtı Esasiye Kanunu yapılırken, ricali mülkiye ve askeriyeden ve Müdafaai Hukuk manzumesinden rey almak hususundaki fikrimi şöyle izah ettim: "Malûmu devletleri olduğu üzere bir hükümet şeklinde yaşıyoruz ve onun bütün mefhumlarına tebaiyet mecburiyetindeyiz. Kanunun Meclis encümenlerinden sonra heyeti umumiyede geçen münakaşatında tebellür edecek şekil üzerine, uzaktan telâkki edilecek efkâr ile icrayı tesire imkân olmadığı elbette teslim buyurulur."

Kâzım Kara Bekir Paşa, Teşkilâtı Esasiye Kanununun yapılmasındaki isticalin ve bunun tatbikındaki müşkülâtın ve hilâfet ve saltanat meselesi hakkındaki noktai nazarın izahını da talebetmişti. Bu noktalara ait cevaplarımda demiştim ki: "Teşkilât Kanununun yapılmasında istical telâkki buyurulan tarzı hareketin hikmeti; bütün dünyada ve memleketimizde mahsûs olan halkçılık cereyanını, esaslı bir şekil üzerinde tesbit ile bu mevzuda başka ihtilâta mahal vermemek ve aynı zamanda asırlardan beri mütemadiyen naehiller elinde suiistimal edilen hukuku milliyeyi sıyanet için, bu hukukun sahibi aslisi olan millete de hakkı kelâm bahşeylemek ve bu yüksek fikrin inkişafı için şeraiti hazırai fevkalâdeden istifade eylemektir.

Kanunun ciheti tatbikıyesindeki imkânın derecesini ölçmek için de, bu işle iştigale fırsat bulacakların azim ve kabiliyeti iradiyesini mevzuubahs eylemek lâzım gelir.

Hilâfet ve saltanat meselesi, bir meselei esasiye

olarak mevcut değildir. Mevzuubahs olan mesele, hükümdarın hukuku olup onun tâyin ve tahdidi için son birkaç asrın tecarübü ve devlet mefhumundaki millet hukukunun mânayi hakikisi âmil olmalıdır. Bu esas üzerinde henüz tesbit edilmiş katî bir düsturumuz yoktur."

Kâzım Kara Bekir Paşanın, grup reisi olmayıp bitaraf kalmaklığım hususundaki teklifine de verdiğim cevapta, şu mütalâatı serdetmiştim: "Meclisi Mebusan mahiyetinde bir meclisin reisi bulunmuyorum. Böyle dahi olsa bir fırkaya mensubiyet tabiîdir. Halbuki Büyük Millet Meclisinin salâhiyeti icraiyesi de bulunduğundan nev'ama hükümet mahiyetindeki bir meclisin reisi bulunmaktayım. İcrai bir reis için bir ekseriyet fırkasının mensubu bulunmak elzemdir. Buna nazaran mufassal bir programla ortaya atılmış siyasi bir fırkanın da reisi olabilir. Bütün hüviyetimle karışmış bulunduğum cemiyetten ayrılmaklığıma imkân olmadığı gibi o cemiyetin mevlûdu olan grup dahilinde bulunmaklığım da zaruridir. Esasen grup, hemen Meclis heyeti umumiyesine yakın bir ekseriyeti azimeyi ihtiva etmektedir. Hariçte kalanlar Erzurum Mebuslarından Celâlettin Arif Bey ve Hüseyin Avni Efendi ile birkaç emsalinden ve tavrü hareketlerinde serbest kalmak istiyen bir kısım zevattan ibarettir..."

* *
*

İzzet ve Salih Paşaların İstanbulda vazifei siyasiye almıyacaklarını taahhüt etmeleri üzerine İstanbula dönmelerine müsade edildi

Efendiler, Ankarada bulunan İzzet ve Salih Paşalar bir türlü Ankaraya ısınamadılar. İstanbulda aileleri nezdine terhisimiz için bilâvasıta ve bilvasıta mütemadiyen rica ediyorlar ve İstanbula avdetlerinde hiç bir vazifei siyasiye almıyacaklarına dair teminat veriyorlardı. 1921 senesi Mart iptida-

larında, İ s m e t Paşanın bazı hususat için Ankaraya gelmiş bulunduğu bir sırada, paşalar ricalarını tekrar ettiler. Bir gün İ s m e t Paşanın huzuriyle Heyeti Vekile hali içtimada iken A h m e t İ z z e t Paşa daireye gelerek haber göndermiş ve İ s m e t Paşa kendisiyle mülâkat eylemiştir. İ z z e t Paşa, bizim teklifimiz üzerine İstanbulda vazifei siyasiye almıyacağına uzun uzadıya izahat ile söz vererek, İstanbulda ailesi nezdine terhis için rica etmiş, S a l i h Paşanın da aynı suretle söz vererek, serbest bırakılması ricasında bulunduğunu ilâve etmiş.

İ s m e t Paşa, bu izahat ve ricayı Heyeti Vekileye iblâğ etti. Zaten mevcudiyetlerinin mesaii milliyemizde şayanı istifade olmadığı, bilâkis Ankarada bir yük, bir sıklet teşkil etmekte bulundukları, fazla olarak bazı menfi cereyanlara da sebep teşkil eyledikleri anlaşılmış bulunduğundan Heyeti Vekile, bu paşaların İstanbula avdetlerinde bir mahzur görmedi. Fakat, ben, A h m e t İ z z e t Paşa ve refikının verdikleri sözde ciddiyet ve samimiyet olmadığını, İstanbula avdetlerinde behemehal İstanbul hükümetinde vezife alarak bizi iz'aca devam edeceklerine kani bulunduğumu söyledim. Namusları üzerine söz veriyor dendi. Şifahen verdikleri sözü, tahrirî olarak imzaları tahtında verirlerse müsaade edilmek caiz olacağını beyan ettim. İ s m e t Paşa, bu teklifimi yanımızdaki odada intizar eden İ z z e t Paşaya iblâğ etti. İ z z e t Paşa, derhal bir kalem, kâğıt alarak kabineden istifa edeceklerini, bir taahhütname olarak yazmış ve imza etmiş ve hâtıramda aldanmıyorsam S a l i h Paşaya da imza ettirmişti.

Ben, bu kısa taahhüdü kâfi görmedim, şifahen söylediği şâmil mânada, değildi ve derakap bunun bir hile olduğuna arkadaşların nazarı dikkatini celbederek, şifahen İ s m e t Paşaya söylediklerini yazarak imza

etsin dedim. İ z z e t Paşanın şifahen de bu kadar izahat ve teminat verdikten sonra, başka maksat ile bir taahhüt yazmış olacağı tahmin edilmedi ve bu kısa taahhüdün kâfi görülmesi iltimas edildi. İşte İ z z e t ve S a l i h Paşalar böyle hileli bir taahhütle İstanbula gitmek yolunu temin etmişlerdir.

İzzet ve Salih Paşalar sözlerinde durmadılar

Filhakika, İ z z e t ve S a l i h Paşalar İstanbula muvasalatlarını mütaakıp istifa ettiler. Fakat pek kısa bir müddet sonra, aynı kabinede, diğer nezaretleri işgal ettiler ve bunu bize telgrafla bildirdiler. İstanbul Hükümetinin hariciye nazırlığını deruhde etmiş olan İ z z e t Paşa, millet ve memlekete müteveccih büyük bir fenalığın önüne geçmek için, hükümete geldiğini söyliyerek, bize de birtakım nesayihte bulunuyordu. İ z z e t Paşaya şu cevabı verdim:

29 Haziran 1921

İstanbulda A h m e t İ z z e t Paşa Hazretlerine

Telgrafnamenizi Zonguldak istihbarat müdürü vasıtasiyle aldım. Vaziyetinizi, S a l i h Paşa Hazretleriyle birlikte vermiş olduğunuz ahde muhalif gördüm. Yalnız bir nokta, lehinizde tereddüdümü muciboldu. O da şudur: Deruhdei vazife etmekle hakikaten millet ve memlekete müteveccih azîm bir fenalığın önüne geçmiş olmanız ihtimalidir. Çünkü Ankaraya teşrifinizden evvel hüsnüniyetle ve memlekete nafi olabileceğiniz ümidiyle vazife deruhde etmiş olmanızı istinadettirdiğiniz esbabın ne kadar zayıf olduğunu ilk mülâkatınızda takdir ve itiraf buyurmuştunuz. Telgrafnamenizin muhteviyatı, sizi bu yeni vaziyete sevk eden esbabı kâfi bir sarahatle göstermiyor. Tavsiye buyurduğunuz hususattan, menafii millet ve memlekete ve akdettiğimiz muahedata velhasıl Misakı Millimize mutabık olanları, esasen nazarı dikkatte tutulmakta ve icabatına tevessül edilmektedir. Binaenaleyh, vaziyeti umumiyeye ve zatı devletinize telkin edilmiş

olan efkâra nazaran evvelce olduğu gibi bu defa da iğfal edilmiş olmaktan korkuyorum. Bu tahmin ve muhakememizi iptal edecek izahata mazhar ve hâdisatın ona göre müspet inkişafatına şahidolursak bahtiyar olacağımızı arz ederim. Efendim.

Mustafa Kemal

İ z z e t Paşa, bu işarımıza 6 Temmuz tarihli bir şifre telgrafname ile şu mukabelede bulundu:

Ankarada M u s t a f a K e m a l Paşa Hazretlerine

S a l i h Paşa ile birlikte verdiğimiz söz, vürudumuzu müteaakıp memuriyetimizden istifa idi. Anı da incaz ettik. İlelebet hizmeti devletten ibâ ve alelhusus Düveli İtilâfiyenin Yunanistana muaveneti fiiliyeleri, İstanbulun üssülhareke olarak Yunanlılara terk edilmesi ihtimali olan bir kara günde, teklif olunan fedakârlıktan istiğna, bizim elimizden gelmeli ve sizce de tensibedilmeli midir bilmem?.. Bilecik ve Ankarada tanımadığım zevat muvacehesinde vâkı olan mübahaseyi uzatmakta mahzur mütalâasiyle, tevakki ederek teslimiyet gösterir gibi olmuş, hattâ avdetimizde cidden de vâkı olan beyanatımızda vukuatın mesuliyetini tamamen üstümüze almak cesareti medeniyesini de göstermiş idim. İlk muhaverelerde bulunan zevattan birinin, sonra tebeyyün eden ahvali, tevakkideki hakkımı da ispat etmiştir. Fakat, hiçbir vakit hiçbir kimse tarafından aldatıldığımı itiraf etmedim. Beni nezdinize sevk eden fikri itilâfta sabit kaldım. Heyeti vükelâ ile vâkı olan müzakerat ve kendilerine tevdi ettiğim muhtıra bunu ispat eder. İsnat buyurulan itirafı gaflet şöyle dursun, şimdiki gibi ahvali siyasiyeyi muşikâfane takdir etmiş olduğumu görmekle nefsime ve efkâr ve mülâhazatıma itimadım tezayüdetmiştir. Bu esnada vazife deruhde etmekliğimizden fayda hâsıl olup olmadığını zikir, âcizlerine düşmez. Yalnız bunda oraca tasavvur olunan mahzur izah buyurulursa minnettar olurum. Bura hükümetinin vaziyeti hukukiyesine ve alâkadar devletler süferasının burada bulunmasına binaen mevkiinin hiçe indirilmesi ne mümkün ve ne de muvafıktır. Ancak şimdiki kabine, ekseriyeti azimesi itibariyle hal ve istikbale ait hiçbir emeli şahsi arkasında olmayıp selâmeti va-

tana hasrı fikir ve niyet eylemiştir. Bu maksatla sureti mâkule ve münasibede Ankara ricaliyle telif ve tevhidi efkâr ve mesai etmeyi ansamim arzu ve bu samimiyet tarafınızdan hüsnü mukabele görürse hayırlı hidemat ve muavenette bulunabilir. Bu ümniyesi reddolunduğu takdirde ademi tefahümden tevellüdedebilecek sehiv ve hataların mesuliyeti mâneviyesinden kendisini müteberri addettiğini arz ederim Efendim.

Ahmet İzzet

Bu telgrafname zirine kurşun kalemiyle şu satırları yazmıştım:

Zamanı münasibinde muamelei lâzime yapılmak üzere evrakı müteallikası meyanında hıfzı Heyeti Vekile kararı iktizasındandır. Mustafa Kemal.

Ahmet İzzet Paşa Türk milletine hizmet etmeği; Vahdettinin hadimi olmağa tercih edemedi

Efendiler, Ahmet İzzet Paşa, nanü nimetiyle yetiştiği Türk milletinin içinde kalarak, ona en acı ve kara günlerinde hizmet etmeyi, Vahdettin'in hadimi olmaya tercih edememişti. Dürrî zade Esseyit Abdullah'ın fetvasına tâbi kalıp, emri sultani haricine çıkmaktan, âsim ve târizi şer'iye müstahak olmaktan içtinabetti. Ahmet İzzet Paşanın daha başka marifetleri de olmuştur. Ondan da haber vereyim.

Türk milletinin büyük kuvvetleri eline verilmiş zevata da, hususi mektuplariyle, bütün muharebeler devam ederken ve milletin maddi ve mânevi kuvvetlerini düşman karşısına toplamaya çalıştığımız günlerde, yeis ve kesel verecek bedbinliklerini, iblâğ etmekte devam ediyordu. Benim, düşman ordusunu behemehal mağlûbedeceğiz, vatanı, behemehal kurtaracağız sözlerimle istihza ederek, İkinci İnönünden sonra tekrar şarka Sakaryaya kadar yürümekte olan Yunan or-

dusunun hareketini makamı tehditte işaret ederek, aklü izan dersi vermekten hâli kalmıyordu.

Efendiler, ne gariptir ki, kendisini dev aynasında gören bu dimağın takibettiğim hattı hareketin mucibi felâket olacağına dair bir mektubu, Sakaryada düşmana mukabil taarruz yaparak ricate mecbur ettiğimiz gün hasbelvazife gösterilmişti. Bu mektup bizi hayretler içinde bırakmıştı.

Ahmet İzzet Paşa, Yunan ordusunun Sakaryadan ve en nihayet İzmir körfezinden çekildiğini gördükten ve Lozan Sulhnamesini okuduktan sonra acaba bana yazdığı 6 Temmuz 1921 tarihli telgrafnamesindeki şu cümleyi:

"İsnat buyurulan itirafı gaflet şöyle dursun, şimdiki gibi ahvali siyasiyeyi muşikâfane takdir etmiş olduğumu görmekle nefsime ve efkâr ve mülâhazatıma itimadım tezayüdetmiştir" cümlesini tekrar terennüm etmiş midir?

Ben, buna da ihtimal veririm!

Efendiler, İzzet ve Salih Paşalar aylarca Ankarada oturdular. Millî prensiplerimizi kabul etmeleri şartiyle, kendilerine millî hizmet ve vazife vermeye müheyya idik. Temayül etmediler. Bir defa olsun Meclisi Millinin kapısından içeri ayak basmadılar. Fakat herhalde Türkiye Büyük Millet Meclisinin vaz'ettiği kanunlardan haberdar bulunuyorlardı. Bu kanunlar ahkâmını ve Millet Meclisinin ve Hükümetinin İstanbula karşı taayyün etmiş olan vaz'ü tavrını, pekâlâ biliyorlardı. Bu kanunlara ve malûm olan vaziyete rağmen, İstanbulda tekrar iş başına geçip mevcudiyet ve teşebbüsatı milliyenin kadrü nüfuzunu izaleye; düşmanların elinde baziçe bulunan Vahdettin'in temini hâ-

kimiyetine, hasrı mevcudiyet eylemelerine, verilecek hakiki mânanın ne olduğunu ben söylemiyeceğim! Onu, Türk milletine ve Türk milletinin ensali cedide ve mütaakıbesine terk ederim.

Muhterem milletime tavsiyem

Efendiler, bu vesile ile muhterem milletime şunu tavsiye ederim ki: sinesinde yetişerek başının üstüne kadar çıkaracağı adamların kanındaki, vicdanındaki cevheri asliyi, çok iyi tahlil etmek dikkatinden, bir an feragat etmesin!

*
* *

Sakarya Meydan Muharebesi

Muhterem Efendiler, vukuatı Sakarya Meydan Muharebesine temas ettirmek istiyorum. Fakat, bunun için, müsaade buyurursanız, ufak bir mukaddeme yapacağım. İkinci İnönü muharebesinden sonra, üç ay kadar bir zaman geçti. Ondan sonra 10 Temmuz 1921 tarihinde, Yunan ordusu tekrar cephemize umumi taarruza geçti. Tarafeynin bu tarihe takaddüm eden günlerdeki vaziyeti şöyle idi:

Bizim ordumuz; başlıca Eskişehir ve şimaligarbisinde İ n ö n ü mevaziinde ve

Kütahya-Altıntaş havalisinde tekâsüf ettirilmişti.

Afyon Karahisar havalisinde iki fırkamız vardı.

Geyvede ve Menderes havalisinde birer fırkamız bulunuyordu.

Yunan ordusu da; Bursada bir ve Uşak şarkında iki kolordusunu toplu bulunduruyordu. Mendreste de bir fırkası vardı.

Yunanlıların bu taarruziyle vukua gelen ve Kütahya-Eskişehir Muharebatı unvanı altında yâdolunan bir silsilei muharebat vardır. On beş gün devam etmiştir. Ordumuz, 25 Temmuz 1921 akşamı kısmı küllisiyle Sakarya şarkına çekilmişti. Ordumuzun çekilmesini zaruri kılan esbabın esaslarına işaret edeyim:

İkinci İnönü muharebesinden sonra, umumî seferberlik yapmış olan Yunan ordusu, insan, tüfek, makinalıtüfek ve top miktarınca ordumuza mühim derecede faik idi. Temmuzda Yunan ordusu taarruza başladığı zaman, millî hükümetin ve mücadelenin tekâmülâtı, bizim umumi seferberlik ilânımıza ve bu suretle milletin bütün menabiini ve vesaitini, başka hiçbir mülâhazaya tâbi olmaksızın, düşman karşısına toplamaya henüz müsait ve mütehammil görülmemişti. İki ordu arasındaki kuvvet, vesait ve şerait nispetsizliğinin başlıca bâriz sebebi bundadır. Bunun neticesi olarak biz, henüz fırkalarımızın, bilhassa vesaiti nakliyesini tedarik ve ikmal edemediğimizden, kabiliyeti hareketleri yok idi. Yunan milletinin bütün kuvvetiyle yaptığı bu taarruz karşısında, bizim askerî olan esas vazifemiz, millî mücadelenin bidayetinden itibaren takibettiğimiz vazife idi ki, o; her Yunan taarruzu karşısında kaldıkça, bu taarruzu mukavemet ve münasip harekât ile tevkif ve iptal etmek ve yeni orduyu vücuda getirmek için zaman kazanmak suretinde hulâsa olunabilir. Son düşman taarruzu karşısında da, bu esasi vazifeyi, nazardan uzak tutmamak elzem idi. Bu mülâhazaya binaen 18 Temmuz 1921 günü İsmet Paşanın Eskişehir cenubu garbisinde, Karacahisarda bulunan karargâhına giderek, vaziyeti yakından mütalâa ettikten sonra, İsmet Paşaya umumi olarak şu direktifi vermiş idim: "Orduyu, Eskişehir şimal ve cenubunda topladıktan sonra, düşman ordusiyle araya büyük bir me-

safe koymak lâzımdır ki, ordunun tanzim, tensik ve takviyesi mümkün olabilsin. Bunun için Sakarya şarkına kadar çekilmek caizdir. Düşman, bilâtevakkuf takibederse, üssülharekelerinden uzaklaşacak ve yeniden menzil hatları tesisine mecbur olacak; herhalde memul etmediği birçok müşkülâtala karşılaşacak; buna mukabil bizim ordumuz toplu bulunacak ve daha müsait şeraite malik olacaktır. Bu tarzı hareketimizin en büyük mahzuru, Eskişehir gibi mühim mevakiimizi ve çok araziyi düşmana terk etmekten dolayı efkârı umumiyede hâsıl olabilecek mânevi sarsıntıdır. Fakat az zamanda, istihsal edebileceğimiz muvaffakıyetli netayiçle, bu mahzurlar kendiliğinden zail olacaktır. Askerliğin icabını bilâtereddüt tatbik edelim. Diğer nevi mahzurlara mukavemet ederiz."

Ordunun başına geçmemi istiyenler

Efendiler, filhakika tahmin ettiğim mânevi mahzurlar derakap görüldü. İlk teessürat, Mecliste tezahür etti. Bilhassa muhalifler bedbinane nutuklarla feryada başladılar: "Ordu nereye gidiyor; millet nereye götürülüyor? Bu harekâtın elbette bir mesulü vardır; o nerededir? onu göremiyoruz. Bugünkü elîm halin, feci vaziyetin âmili hakikisini ordunun başında görmek isterdik" diyorlardı.

Bu mealde iradı kelâm eden zevatın ima ve ifade etmek istediklerinin, ben olduğuma, şüphe yoktu.

Nihayet Mersin Mebusu Salâhattin Bey, kürsüden benim ismimi telâffuz ederek "ordunun başına geçsin!" dedi. Bu teklife iştirak edenler çoğaldı. Buna muarız olanlar da vardı.

Efendiler, bu tehalüfü efkârın esbabı hakkında biraz izahatta bulunmak muvafık olur. Bir defa, benim, fiilen ordunun başına geçmem teklifinde bulunanların, fikir ve maksatlarını, ikiye ayırmak mümkündür.

Benim ve benimle beraber birçoklarının o zaman anladığımıza göre, bir kısım zevat, artık ordunun tamamen mağlûbolduğuna, vaziyetinin iadesine imkân kalmadığına, binaenaleyh dâvanın, takibettiğimiz dâvayı millinin kaybolduğuna hükmetmişlerdi. Bu sebeplerle duydukları hiddet ve şiddeti, benim üzerimde teskin etmek istiyorlardı. İstiyorlardı ki, kendi tasavvurlarına göre münhezim olmuş ve inhizamı devam edecek olan ordunun başında benim de şahsiyetim münhezim olsun! Diğer bir kısım zevat, diyebilirim ki ekseriyet, bana olan emniyet ve itimatlarından dolayı, samimî olarak ordunun fiilen başına geçmemi arzu ediyorlardı.

Henüz fiilen kumandanlığı deruhde etmemi mahzurlu görenlerin de mütalâası şu idi:

Ordunun, teakubedecek herhangi bir muharebede muvaffak olamaması, tekrar ricat etmesi baidülihtimal değildir. Bu vaziyetlerde ben, fiilen ordunun başında bulunursam, telâkkii umumiye nazaran son ümidin de zeval bulmuş olduğu gibi bir zihniyetin tevellüdetmesi ihtimali vardır. Halbuki henüz vaziyeti umumiye, son tedbir, son çare ve son kuvvetlerin feda edilmesini istilzam edecek mahiyette değildir. Binaenaleyh, efkârı umumiyede son ümidin mahfuziyeti için benim şahsan harekâtı askeriyeyi idare etmem zamanı gelmemiştir.

Başkumandanlığı kabul ediyorum

Ben, müzakerat ve münakaşat ile tebellür eden bu kanaatleri, lüzumu kadar mütalâa ve tetkik ediyordum. Son fikirde bulunanlar, kuvvetli esbabı mantıkiye serdediyorlardı. Kumandayı deruhde etmemi samimî olarak teklif edenler de, gayrisamimî metalipte bulunanların yaygaraları, derin ve şayanı endişe tesirler yapmaya, başladı. Benim fiilen kumandayı deruhde etmem, bütün Mecliste son

çare ve son tedbir olarak telâkki edildi. Meclisin bu telâkkisi, süratle, Meclis haricinde de intişar etti. Âdeta benim sükûtum kumandayı fiilen deruhde etmeye ademi tehalüküm, felâketin muhakkak ve karip olduğu fikir ve telâkkisini, umumi bir hale koydu. Bunu, anlar anlamaz, derhal kürsüye çıktım.

Efendiler, bu bahsettiğim vaziyet, 4 ağustos 1921 günü bir celsei hafiyede vukubuluyordu. Âzanın, hakkımda izhar eyledikleri teveccüh ve itimada teşekkür ettikten sonra makamı riyasete şöyle bir takrir verdim:

Türkiye Büyük Millet Meclisi Riyaseti Celilesine

Meclis âzayı kiramının umumi surette tezahür eden arzu ve talebi üzerine, Başkumandanlığı kabul ediyorum. Bu vazifeyi; şahsan deruhde etmekten tahassül edecek fevaidi, âzami süratle istihsal edebilmek ve ordunun maddi ve mânevi kuvvetini âzami süratte tezyit ve ikmal ve sevku idaresini bir kat daha tarsin için, Türkiye Büyük Millet Meclisinin haiz olduğu salâhiyeti, fiilen istimal etmek şartiyle deruhde ediyorum. Müddeti ömrümde, hâkimiyeti milliyenin en sadık bir hadimi olduğumu nazarı millette bir defa daha teyit için bu salâhiyetin üç ay gibi kısa bir müddetle takyidedilmesini ayrıca talebederim.

4 Ağustos 1921

Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi
Mustafa Kemal

Başkumandanlığıma yapılan itirazlar

Efendiler; bu takririm sureti haktan görünerek teklifatta bulunanların muzmerratını, meydanı aleniyete çıkarmaya vesile teşkil etti. Derhal itirazat başladı. Bir defa; Başkumandanlık unvanını veremeyiz dediler. O, Büyük Millet Meclisi-

nin şahsiyeti mâneviyesinde mündemiçtir. Başkumandan vekili, denilmelidir.

Saniyen; Meclisin salâhiyetini istimal etmek gibi bir imtiyazın itası asla mevzuubahs olamaz, mütalâasında bulundular.

Ben, padişah ve halifeler tarafından tevcih olunagelmiş köhne bir unvanı takınamıyacağımı; ifa edeceğim vazife, fiilen başkumandanlık olduktan sonra bu unvanı olduğu gibi tevcihten içtinaba mahal bulunmadığını serdederek, noktai nazarımda ısrar ettim. Vaziyetin, Meclisin takdir ve izah ettiği gibi fevkalâde olduğuna göre benim de ittihaz edeceğim mukarrerat ve ve tatbik edeceğim icraatın, fevkalâde olması lâzım geleceğine, şüphe yoktu. Tasavvurat ve kararlarımı, seri ve şedit bir surette mevkii fiil ve tatbika koymak zarureti vardı. İcra Vekilleri Heyetinden, Meclisten istizanlarla, teahhurata meydan vermeye, vaziyet müsait olmıyabilirdi. Bütün memlekete ve memleketin bütün menabiine şâmil olması lâzım gelen evamir ve tebligatım için, her umurun vekilinden veyahut Vekiller Heyetinden rey ve mezuniyet almak, benim ifa edeceğim Başkumandanlıktan memul fevaidi, temin edemezdi. Onun için bilâkaydüşart emir verebilmeli idim. Bunun için de, Büyük Millet Meclisinin salâhiyeti, benim şahsiyetime izafe olunmalıydı. Bunu, muvaffakıyet için zaruri görüyordum. Onun için bu noktada ısrar ettim.

S a l â h a t t i n Bey, H u l û s i Bey gibi birtakım mebuslar, Meclis; salâhiyetini bir şahsa vermekle atalete duçar olacağından, milletten aldığı vekâleti, başkasına devretmeye mezun bulunmadığından ve esasen orduya kumanda edecek zata, Meclis salâhiyetinin tevdii mevzuubahs olamıyacağından ve buna lüzum olmadığından bahsettiler. Meclisin salâhiyetini istimal

edebilecek bir zat tarafından, mebusların şahsan emin olamamaları ihtimalinden de bahsedenler oldu.

Ben, bu mütalâatın hiçbirini reddetmedim. Hepsini doğru bulduğumu beyan ettim. Meclisin bu noktayı çok dikkatle ve ehemmiyetle mütalâa ve tetkik eylemesini söyledim. Yalnız, şahıslarından korkanların telâşlarına mahal olmadığını, beyan ettim. 4 Ağustosta mesele bir karara iktiran edemedi. Müzakere, 5 Ağustos 1921 günü de devam etti. Bugün, bazı mebusların, tereddütlerinin iki noktada tekâsüf ettiği anlaşıldı. Birincisi: Meclis mevcudiyetinin herhangi bir şekil ve surette duçarı akamet edilmesi; ikincisi; âzadan herhangi biri hakkında keyfî, örfi, muamele tatbikı...

Bu şüphe ve tereddütleri izale edecek izahat ve beyanatta bulunduktan sonra, yapılacak kanunda da bu hususata dair kuyudu lâzime dercinin münasip olduğunu dermeyan ettim ve vermiş olduğum takriri buna göre bazı maddelere kalbederek, bir proje olmak üzere Meclise takdim ettim. İşte, bu proje mevaddı üzerinde cereyan eden müzakere neticesinde, 5 Ağustos 1921 tarihli, bana Başkumandanlık tevcihine dair olan kanun çıktı. Bu kanunun ikinci maddesine göre bana verilmiş olan salâhiyet şu idi:

"Başkumandan; ordunun maddi ve mânevi kuvvetini âzami surette tezyit ve sevku idaresini bir kat daha tarsin hususunda Türkiye Büyük Millet Meclisinin buna mütaallik salâhiyetini Meclis namına fiilen istimale mezundur."

Bu maddeye nazaran benim vereceğim emirler kanun olacaktı.

Efendiler, bu tevcihten dolayı, "Meclisin hakkımda izhar ettiği itimat ve emniyete lâyık olduğumu az zamanda göstermeye muvaffak olacağım" dedikten

sonra, Meclisten bazı ricalarda bulundum: meselâ; henüz Müdafaai Milliye Vekâleti ve Erkânıharbiyei Umumiye Riyaseti vezaifini uhdesinde bulunduran F e v z i Paşa Hazretlerinin Erkânıharbiyei Umumiye umuruna hasrı mesai edebilmesi için Dahiliye Vekâletinde bulunan R e f e t Paşanın Müdafaai Milliye Vekâletine getirilmesi ve yerine diğer birinin intihabı.

Bilhassa, Meclisin ve Heyeti Vekilenin dahile ve harice karşı sakin ve çok kuvvetli vaziyet ve manzarasının mahfuziyeti mühim olduğunu ve ufaktefek sebeplerle Heyeti Vekileyi sarsmak caiz olmadığını arz ettim. Teklifi kanuni, aynı günde, celsei aleniyede okundu. Müstacelen müzakeresi icra olundu ve tâyini esami ile reye vaz'edildi. Müttefikan kabul olundu.

Bu münasebetle iradettiğim kısa bir hitabenin bir iki cümlesini tekrar etmeme müsaade buyurmanızı rica ederim. O cümleler şunlardı:

"Efendiler, zavallı milletimizi esir etmek istiyen düşmanları behemehal mağlûbedeceğimize dair olan emniyet ve itimadım, bir dakika olsun sarsılmamıştır. Bu dakikada, bu itminanı tammımı, heyeti celilenize karşı, bütün millete karşı ve bütün âleme karşı ilân ederim."

Başkumandanlığı fiilen deruhde ettim

Muhterem Efendiler, Başkumandanlığı, fiilen deruhde ettikten sonra birkaç gün Ankarada çalıştım.

Erkânıharbiyei Umumiye Riyasetiyle Müdafaai Milliye Vekâletinin heyeti camiası ile Başkumandanlık Karargâhını teşkil ettim. Bu iki makamın müşterek mesaisini Başkumandan nezdinde tevhit ve tevzi için ve bundan başka, orduyu alâkadar eden ve Başkumandanlıkla halli iktiza eyliyen diğer vekâletlere ait

muamelâtın tedviri için de yanımda küçük bir kalem teşkil ettim.

Ankaradaki mesaim munhasıran, ordunun insan ve vesaiti nakliyece kuvvetini tezyide ve iaşesini ve ilbasını temin ve tanzime ait tedabir ve tertibat almakla geçti.

Tekâlifi milliye emirleri

Bu bahsettiğim hususatı temin için, iki gün zarfında, 7, 8 Ağustos 1921 tarihlerinde, **tekâlifi milliye emri** namı altında yaptığım tebligatı umumiyeden her birinin, kısaca muhteviyatından bahsedeyim. Bir harbin kazanılması için ne derece hurda şeylerin bile nazarı dikkate alınması lâzım geldiğine dair bir fikir vermiş olmak için, bu muhteviyatı şayanı arz görürüm:

"1 numaralı" emrimle, her kazada birer "tekâlifi milliye komisyonu" teşkil ettim. Bu komisyonlar hâsılai mesailerinin, ordunun muhtelif aksamına sureti tevziini tanzim eyledim.

"2 numaralı" emrime nazaran vatanda her hane birer kat çamaşır; birer çift çorap ve çarık ihzar edip tekâlifi milliye komisyonuna teslim edecekti.

"3 numaralı" emrimle, tüccar ve ahali yedinde mevcut olan çamaşırlık bez, amerikan, patiska, pamuk, yıkanmış ve yıkanmamış yün ve tiftik, erkek elbisesi imaline salih her nevi kışlık ve yazlık kumaş, kalın bez, kösele, vaketa, taban astarlığı, sarı ve siyah meşin, sahtiyan, mamul ve gayrimamul çarık, fotin, demir kundura çivisi, tel çivi, kundura ve saraç ipliği, nallık demir ve mamul nal, mıh, yem torbası, yular, belleme, kolan, kaşağı, gebre, semer ve urgan istoklarından yüzde kırkına, bedeli bilâhare tesviye edilmek üzere vazıyed ettim.

"4 numaralı" emrimle, mevcut buğday, saman, un, arpa, fasulye, bulgur, nohut, mercimek, kasaplık hayvanat, şeker, gaz, pirinç, sabun, yağ, tuz, zeytinyağı, çay, mum istoklarından keza yüzde kırkına, bedeli bilâhare tesviye olunmak üzere vazıyed ettim.

"5 numaralı" emrimle, ordu ihtiyacı için alınan vesaiti nakliyeden maada, ahalinin yedinde kalan vesaiti nakliye ile, meccanen yüz kilometrelik bir mesafeye kadar ayda bir defaya mahsus olmak üzere, askerî nakliyat icra edilmesini mecbur kıldım.

"6 numaralı" emrimle, ordunun ilbas ve iaşesine yarıyan bilcümle emvali metrukeye vazıyed ettim.

"7 numaralı" emrimle, ahali yedinde muharebeye salih bilcümle esliha ve cepanenin üç gün zarfında teslimini talebettim.

"8 numaralı" emirle, benzin, vakum, gres, makina, don, saatçi ve taban yağları, vazelin, otomobil, kamyon lâstiği, solisyon, buji, soğuk tutkal, Fransız tutkalı, telefon makinası, kablo, pil, çıplak tel, mücerrit ve bunlara mümasil malzeme, asit sülfürik istoklarının yüzde kırkına vazıyed ettim.

"9 numaralı" emirle, demirci, marangoz, dökümcü, tesviyeci, saraç, arabacı esnafları ve imalâthaneleriylele bu esnafat ve imalâthanelerin kabiliyeti imaliyeleri ve kasatura, kılıç, mızrak ve eyer yapabilecek sanatkârların isimleri zikredilmek üzere miktar ve vaziyetlerini tesbit ettirdim.

"10 numaralı" emirle, ahali yedinde bulunan dört tekerlekli yaylı araba, dört tekerlekli at ve öküz arabalariyle kağnı arabalarının bilûmum teçhizat ve hayvanlariyle beraber ve binek ve topkeşan hayvanat, ester ve mekkâre hayvanatı, deve ve merkep miktarlarının yüzde yirmisine vazıyed ettirdim.

Efendiler, emirlerimin ve tebligatımın temini icrası için, teşkil ettiğim İstiklâl Mahkemelerini Kastamonu, Samsun, Konya, Eskişehir mıntakalarına gönderdim. Ankarada da bir mahkeme bulundurdum.

Cephe karargâhına hareket

Ondan sonra Efendiler, 12 Ağustos 1921 günü, Erkânıharbiyei Umumiye Reisi F e v-zi Paşa Hazretleriyle beraber Polatlıda cephe karargâhına gittim.

Düşman ordusunun cephemize temas ederek sol cenahımızdan ihata edeceğine hüküm vermiştik. Tedabir ve tertibatımızı kemali cesaretle bu noktai nazardan aldırdım. Vakayi, isabetimizi gösterdi. Düşman ordusu, 23 Ağustos 1921 de ciddî olarak cephemize temas ve taarruza başladı. Bırçok kanlı ve buhranlı safhalar ve dalgalar oldu. Düşman ordusunun faik grupları, hattı müdafaamızın birçok parçalarını kırdılar. Bu ilerliyen düşman aksamının karşısına, kuvvetlerimizi yetiştirdik.

Meydan muharebesi, 100 kilometrelik cephe üzerinde cereyan ediyordu. Sol cenahımız, Ankaranın elli kilometre cenubuna kadar çekilmişti. Ordumuzun cephesi, garba iken cenuba döndü, arkası Ankaraya iken şimale verildi. Tebdili cephe edilmiş oldu. Bunda hiç beis görmedik. Hattı müdafaalarımız, kısım kısım kırılıyordu. Fakat derakap kırlan her kısım, en yakın bir mesafede yeniden tesis ettiriliyordu. Hattı müdafaaya çok raptı ümit etmek ve onun kırılmasiyle, ordunun büyüklüğü ile mütenasip, uzun mesafe geriye çekilmek nazariyesini kırmak için memleket müdafaasını başka bir tarzda ifade ve bu ifademde ısrar ve şiddet göstermeyi faydalı ve müessir buldum Dedim ki:

Hattı müdafaa yoktur, sathı müdafaa vardır

"Hattı müdafaa yoktur, sathı müdafaa vardır. O satıh, bütün vatandır. Vatanın, her karış toprağı, vatandaşın kaniyle ıslanmadıkça, terk olunamaz. Onun için küçük, büyük her cüzütam, bulunduğu mevziden atılabilir. Fakat küçük, büyük her cüzütam, ilk durabildiği noktada, tekrar düşmana karşı cephe teşkil edip muharebeye devam eder. Yanındaki cüzütamın çekilmeye mecbur olduğunu gören cüzütamlar, ona tâbi olamaz. Bulunduğu mevzide nihayete kadar sebat ve mukavemete mecburdur".

İşte, ordumuzun her ferdi, bu sistem dahilinde, her hatvede âzami fedakârlığını göstermek suretiyle, düşmanın faik kuvvetlerini imha ederek, yıpratarak nihayet onu, taarruzuna devam kabiliyet ve kudretinden mahrum bir hale getirdi.

Muharebe vaziyetinin bu safhasını ihtisas eder etmez, derhal bilhassa sağ cenahımızla Sakarya nehri şarkında, düşman ordusunun sol cenahına ve mütaakıben cephenin mühim aksamında mukabil taarruza geçtik. Yunan ordusu mağlûp ve ricate mecbur oldu. 13 Eylûl 1921 günü Sakarya nehrinin şarkında düşman ordusundan eser kalmadı. Bu suretle 23 Ağustos gününden 13 Eylûl gününe kadar, bugünler de dahil olmak üzere, **yirmi iki gün ve yirmi iki gece** bilâfasıla devam eden, **Sakarya Melhamei Kübrası,** yeni Türk Devletinin tarihine; cihan tarihinde ender olan büyük bir meydan muharebesi misali kaydetti.

Muhterem Efendiler, Başkumandanlık vazifesini fiilen deruhde ettiğim zaman, Meclise ve millete behemehal muvaffak olacağımıza dair katî olan kanaatimi arz ve ilân etmekle ve bu kanaatimi bütün haysiyeti mevcudiyetimi ortaya atarak teyideylemekle, ilk

mânevi vazifemi yapmış olduğumu zannederim. Ondan sonra maddi, mühim vazifelerim de vardı. Onlardan biri, harb ve muharebe karşısında millete aldırmaya mecbur olduğum vaziyet idi.

Bütün Türk milletini, cephede bulunan ordu kadar fikren, hissen ve fiilen muharebe ile alâkadar etmeli idim

Malûmunuzdur ki, harb ve muharebe demek; iki milletin, yalnız iki ordunun değil, iki milletin bütün mevcudiyetleriyle ve bütün mamelekleriyle, bütün maddiyet ve mâneviyetleriyle yekdiğeriyle karşı karşıya gelmesi ve birbiriyle vuruşması demektir. Binaenaleyh, bütün Türk milletini, cephede bulunan ordu kadar fikren, hissen ve fiilen alâkadar etmeli idim. Millet efradı, yalnız düşman karşısında bulunanlar değil, köyde, evinde, tarlasında bulunan herkes, silâhla vuruşan muharip gibi, kendini vazifedar hissederek, bütün mevcudiyetini mücadeleye hasredecekti. Bütün maddî ve mânevi varlığını, vatan müdafaasına hasretmekte teenni ve müsamaha gösteren milletler, harb ve muharebeyi cidden göze almış ve başarabileceklerine kani olmuş addedilemezler.

İstikbal harblerinin yegâne muvaffakıyet şartı da, en ziyade bu arz ettiğim hususta mündemiç olacaktır. Daha şimdiden Avrupanın büyük askerî milletleri, bu tarzı hareketi kanun haline getirmeye başlamışlardır. Biz, Başkumandan olduğumuz zaman, Meclisten bir müdafaai memleket kanunu talebetmedik. Fakat Meclisten aldığımız salâhiyetle, aynı maksadı temin etmek için, kanun mahiyetinde olan muayyen emirlerle maksadın teminine çalıştık. Millet, bundan sonra, bugüne kadar olan tecarübü de, nazarı tetkikten geçirerek aziz vatanı, gayrikabili taarruz bulunduran esbap ve şeraiti, daha vâsi ve daha vâzıh ve daha katî bir surette tesbit eder.

Büyük Millet Meclisince bana Müşür rütbesiyle Gazi unvanı verilmesi

Efendiler, diğer bir vazifem de, ordu içinde, muharebe safları arasında bizzat muharebeye temas etmek ve bizzat mücadeleyi idare etmekti. Bunu da istitaatim derecesinde, hattâ bir kaza neticesi olarak sol kaburga kemiklerimden biri kırılmış olmasına rağmen, hüsnü ifaya hasrı mevcudiyet eylediğimi zannederim. Sakarya muharebesi neticesine kadar, bir rütbei askeriyeyi haiz değildim. Ondan sonra, Büyük Millet Meclisince Müşür rütbesiyle **Gazi** unvanı tevcih edildi. Osmanlı Devletinin rütbesinin, yine o devlet tarafından alınmış olduğu malûmdur.

* *
*

Fransa hükûmeti ile temas ve Ankara İtilâfnamesi

Efendiler, Sakarya muzafferiyetinden sonra, garp ile olan müspet ve neticeli temas ve münasebetimizi, Ankara İtilâfnamesi teşkil eder. Bu İtilâfname, Ankarada, 20 Teşrinievvel 1921 de imza edilmiştir. Bu hususta mücmel bir fikir vermek için, kısa bir izahta bulunayım.

Bekir Sami Bey Heyeti Murahhasasının, gittiği Londra Konferansını mütaakıp, malûmunuz olduğu veçhile İkinci İnönü zaferiyle neticelenen Yunan taarruzu, bertaraf edilmişti. Bir zaman için, askerî vaziyette sükûn hâsıl oldu. Rusya ile Moskova Muahedesi aktedilmiş ve şarktaki vaziyetimiz vuzuh kesbetmişti. İtilâf Devletlerinden de millî esasatımıza riayetkâr olabileceklerle, anlaşmak şayanı arzu mütalâa edilmekte idi. Bilhassa, Adana, Ayıntap ve havalisini ecnebi işgalinden kurtarmak bizce mühim görülmekte idi.

Muhtelif esbaptan dolayı, Suriyeden maada bu bahsettiğim vilâyetlerimizi tahtı işgalinde bulunduran

Fransızların da, bizimle anlaşmaya mütemayil olduklan, anlaşılmakta idi. Gerçi, Bekir Sami Beyin Mösyö Briand'la yaptığı, hükümeti milliyemizce gayrikabili kabul itilâfname, reddolunmuş idiyse de, ne Fransızlar ve ne de biz, idamei muhasamata hahişker bulunmuyorduk. Bu sebeple tarafeyn, yekdiğeriyle temas aramaya başladı. Fransa Hükümeti, Nüzzarı Sabıkadan Mösyö Franklin Bouillon'u, evvelâ gayriresmî olarak, Ankaraya göndermişti. 9 Haziran 1921 tarihinde Ankaraya muvasalat eden Mösyö Franklin Bouillon ile Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey ve Fevzi Paşa Hazretlerinin huzurlariyle bizzat iki hafta kadar müzakeratta bulundum.

Birbirimizi tanımakla geçen hususi bir mülâkattan sonra, 13 Haziran 1921 pazartesi günü Ankara istasyonundaki dairei mahsusamda akdettiğimiz ilk içtimada, müzakeratımıza bir noktai hareket tâyini lüzumundan bahsederek müdavelei efkâra başladık. Ben, bizim için noktai hareketin, Misakı Millî muhteviyatı olduğu esasını vaz'ettim.

Mösyö Franklin Bouillon, prensipler üzerinde münakaşa etmenin müşkülâtını dermeyan ederek, Sèvres Muahedesinin bir emrivâki olarak mevcut olduğunu söyledikten sonra, Londrada Bekir Sami Beyle Mösyö Briand'ın yaptıkları itilâfnameyi esas ittihaz etmek ve bu itilâfname muhteviyatının, Misakı Milliye muhalif olan noktaları üzerinde, münakaşada bulunmak münasip olacağı mütalâasını serdetti. Bu teklifinde haklı olduğunu teyiden, Londraya giden murahhaslarımızın Misakı Milliden bahsetmediklerini ve Misakı Millinin ve hareketi milliyenin, değil Avrupada, henüz İstanbulda bile takdir edilmemiş olduğunu zikretti.

Ben, verdiğim cevaplarda dedim ki: "Eski Osmanlı İmparatorluğundan yeni bir Türkiye Devleti vücuda gelmiştir. Bunu tanımak lâzımdır. Bu yeni Türkiye, her müstakil millet gibi hukukunu tanıtacaktır. Sèvres Muahedesi, Türk milleti için o kadar meşum bir idam kararnamesidir ki, onun bir dost ağzından çıkmamasını talebederiz. Bu mükâlememiz esnasında dahi Sèvres Muahedesini telâffuz etmek istemem. Sèvres Muahedesini, dimağından çıkarmıyan milletlerle, itimat esasına müstenit muamelâta girişemeyiz. Bizim nazarımızda böyle bir muahede yoktur. Londraya giden Heyeti murahhasamız Reisi, bundan bahsetmemiş ise verdiğimiz talimat ve salâhiyet dairesinde hareket etmemiş demektir. Hata irtikâbetmiştir. Bu hata yüzünden, Avrupa ve bilhassa Fransa efkârı umumiyesinde makûs tesirler hâsıl olduğu görülüyor. B e k i r S a m i Beyin gittiği yoldan hareket edersek, biz de aynı veçhile hata etmiş oluruz. Avrupanın Misakı Milliden haberdar olmamasına imkân yoktur. Avrupa, Misakı Millî tâbirini öğrenmemiş olabilir. Fakat, senelerden beri kan döktüğümüzü gören Avrupa ve bütün dünya, şu kanlı mücadelâtın neden ileri geldiğini elbette düşünmektedirler. Misakı Millî ve hareketi milliye hakkında İstanbulun haberdar olmadığına dair beyanat, doğru değildir. İstanbul halkı, bütün Türk milleti gibi, hareketi milliyeye vâkıf ve onun taraftarıdır. Gayrivâkıf ve aleyhtar görünen zevat ve tevabii, mahdut ve milletçe malûmdur."

F r a n k l i n B o u i l l o n, B e k i r S a m i Beyin talimat ve salâhiyeti haricinde hareket etmiş olduğuna dair olan beyanatım üzerine dediler ki, bundan bahsedebilir miyim? Beyanatımı istediği yerlere ilâm ve hikâye edebileceğini söyledim, Mösyö F r a n k l i n B o u i l l o n, B e k i r S a m i Bey itilâfnamesinden ay-

rılmamak için serdi mazeret ederken, Bekir Sami Beyin bir Misakı Millî olduğundan ve onun hududu haricine çıkamıyacağından bahsetmediğini ve eğer bahsetseydi o zaman ona göre görüşülüp icabı gibi hareket olunabileceğini, fakat şimdi meselenin müşkül olduğunu tekrar etti. Efkârı umumiye; bu Türkler, murahhasları vasıtasiyle, bundan, niçin bahsetmemişler, şimdi, yeni yeni meseleler çıkarıyorlar diyeceklerdir.

Nihayet, uzun müzakere ve münakaşalardan sonra, Mösyö Franklin Bouillon, evvelâ Misakı Milliyi okuyup anladıktan sonra görüşmek üzere, müzakerenin tehirini teklif etti. Ondan sonra Misakı Millinin maddeleri baştan nihayete kadar birer birer okunarak müzakere ve münakaşaya devam olundu. En çok tevakkuf olunan nokta; kapitülâsyonların lâğvını, istiklâli tammımızı talebeden madde üzerinde vukubuldu. Mösyö Franklin Bouillon, bu mesailin şayanı tetkik ve teemmül olduğunu dermeyan etti. Ben, bu noktaya cevap verdim. Söylediklerimin hulâsası, şu idi: "İstiklâli tam, bizim bugün, deruhde ettiğimiz vazifenin ruhu aslisidir. Bu vazife, bütün millete ve tarihe karşı deruhde edilmiştir. Bu vazifeyi deruhde ederken, kabiliyeti tatbikıyesi hakkında şüphe yok ki çok düşündük. Fakat binnetice hâsıl ettiğimiz kanaat ve iman, bunda, muvaffak olabileceğimize dairdir. Biz, böyle işe başlamış adamlarız. Bizden evvelkilerin irtikâbettikleri hatalar yüzünden, milletimiz, lâfzan mevcut zannolunan istiklâlinde, mukayyet bulunuyordu. Şimdiye kadar Türkiyeyi, cihanı medeniyette kusurlu gösteren neler mutasavver ise, hep bu hatadan ve hep bu hataya tebaiyetten neşet etmektedir. Bu hataya tebaiyetin neticesi; mutlaka, memleket ve milletin bütün haysiyetinden ve bütün kabiliye-

ti hayatiyesinden tecerrüt ve tebaüt etmesini mucib olabilir. Biz; yaşamak istiyen, haysiyet ve şerefiyle yaşamak istiyen bir milletiz. Bir hataya tebaiyet yüzünden bu evsaftan mahrum kalmaya tahammül edemeyiz. Âlim, cahil, bilâistisna, tekmil efradı milletimiz, belki içinde mündemiç müşkülâtı tamamen idrak etmeksizin, bugün yalnız bir nokta etrafında toplanmış ve fakat sonuna kadar kanını akıtmaya karar vermiştir. O nokta; istiklâli tammımızın temini ve idamesidir.

İstiklâli tam, denildiği zaman, bittabi siyasi, malî, iktisadi, adlî, askeri, harsi ve ilâ... her hususta istiklâli tam ve serbestii tam demektir. Bu saydıklarımın herhangi birinde istiklâlden mahrumiyet, millet ve memleketin, mânayi hakikisiyle bütün istiklâlinden mahrumiyeti demektir.

Biz, bunu temin ve istihsal etmeden sulh ve sükûna mazhar olacağımız kanaatinde değiliz. Şeklen, usulen sulh yapabiliriz. İtilâf yapabiliriz. Fakat istiklâli tammımızı temin etmiyecek olan bu gibi sulhler ve itilâflarla milletimiz hiçbir vakit hayatına ve sükûnete mazhar olmıyacaktır. Belki, maddi mücadelesini terk ederek harabiye sürüklenmeye müsaade etmiş olacaktır. Eğer, milletimiz, buna razı olsaydı, bunu kabul istidadında bulunsaydı, iki seneden beri mücadele etmeye hiç de lüzum yoktu. Daha mütarekenin ferdasında sükûna geçmek mümkün olabilirdi."

Mösyö Franklin Bouillon; bu beyanatım karşısında, ciddî ve samimiî olarak mülâhazatta bulundu. Ve en nihayet bunun zaman meselesi olduğu kanaatini izhar etti.

Efendiler, Mösyö Franklin Bouillon ile mühim ve tâli mesail üzerinde günlerce ve günlerce müdavelei efkârda bulunduk. Netice olarak birbirimizi fikirleriyle, hisleriyle, meslekleriyle anlamak müyesser

oldu zannederim. Fakat, Fransa Hükümetiyle Türk Hükümeti milliyesi arasında, katî itilâf noktaları tesbit edilebilmek için biraz daha zamanın geçmesi zaruri oldu. Neye intizar olunuyordu? İhtimal ki, Türk mevcudiyeti milliyesinin Birinci ve İkinci İnönünden sonra daha büyücek bir eserle teyidedilmiş olmasına!.. Filhakika, Mösyö F r a n k l i n B o u i l l o n'un kararı katiye iktiran ettirip imza eylediği Ankara İtilâfnamesi, Sakarya Melhamei Kübrasından 37 gün sonra, arz etmiş olduğum gibi, 20 Teşrinievvel 1921 de vücut bulmuş bir vesikadır.

Bu İtilâfname ile, siyasi, iktisadi, askerî ilâ... hiçbir hususta istiklâlimizden hiçbir şey feda etmeksizin eczayı vatanımızın kıymetli parçalarını işgalden tahlis etmiş olduk. Bu İtilâfname ile âmali milliyemiz, ilk defa olarak düveli garbiyeden biri tarafından, tasdik ve ifade edilmiş oldu.

Mösyö F r a n k l i n B o u i l l o n; bundan sonra da birkaç kere Türkiyeye gelmiş, Ankarada ilk günlerde miyanemizde teessüs eden dostluk hissiyatını izhara vesile aramıştır.

*
* *

Pontus meselesi Muhterem Efendiler, umumi beyanatımın mukaddematında, bir Pontus meselesinden bahsetmiştim. Bu mesele, vesaikiyle cümlenin malûmu olmuştur. Ancak bizi de çok meşgul ettiğinden burada münasebeti olan bazı noktalarına temas edeceğim.

1840 senesinden beri; yani üç rubu asırdan beri, Rizeden İstanbul Boğazına kadar Anadolunun Karadeniz havzasında, eski Yunanlılığın ihyası için çalışan

bir Rum zümresi mevcut idi. Amerika Rum muhacirlerinden Rahip K l e m a t i o s namında biri, ilk Pontus içtimagâhını İneboluda, elyevm halkın Manastır tâbir ettikleri bir tepede, kurmuştu. Bu teşkilât mensupları zaman zaman münferit eşkıya çeteleri şeklinde, icrayi faaliyet ediyorlardı. Harbi Umumi esnasında, hariçten gönderilip tevzi olunan silâh, cepane bomba ve makinalıtüfeklerle Samsun, Çarşamba, Bafra ve Erbaa Rum köyleri âdeta bir silâh deposu halini almıştı.

Mütarekeden sonra, bütün Rumlar, Yunanlılık âmali milliyesiyle her tarafta şımardığı gibi **Ethniki Hetairia Cemiyeti** propagandacıları ve Merzifon Amerikan müessesatı tarafından mânen yetiştirilen ve ecnebi hükümetlerin silâhlariyle maddeten takviye ve teşci edilen, bu havalideki Rum kütlesi de, müstakil bir Pontus hükümeti teşkil etmek emeline düştü. Bu maksatla umumi bir kıyam hazırladılar. Dağlara çekildiler ve Amasya, Samsun ve Havalisi Rum Metropolidi Y e r m a n o s'un idaresinde, muntazam bir program tahtında icrayi faaliyete başladılar. Samsundaki Rum komitecilerinin reisi Reji Fabrikası Direktörü T o k a m a n i d i s bir taraftan da Merkezî Anadolu ile muhaberat tesisine tevessül ediyordu. Bazı ecnebi hükümetler, Pontus teşkiline müzaheret edeceklerini vadettiler ve Samsun ve havalisindeki Rumluk nüfusunu teksir için de, Rusyadakı Rum ve Ermenileri Batumda cemeylediler. Onları, Türk Kafkas ordularından alınıp Batumda depo olunan silâhlarla teslih ederek, sahillerimize ihraca başladılar. Çetecilik etmek üzere, sahillerimize çıkarılabilecek birkaç bin Rumu Sohumda, H a r a l a m b o s isminde bir adamın başına, topladılar. Batumda toplananlar da H a r a l a m b o s'un etrafında içtima edenlere iltihak ettiriliyordu. Memleketimiz dahilinde, Samsunda bazı ecnebi mümessilleri tarafın-

dan himaye ve teslih ediliyordu. Sahillerimize çıkan bu çeteler efradı, muhacir iaşesi maskesi altında, ecnebi hükümetleri tarafından iaşe ve ilbas ediliyordu. Ecnebi Salibiahmerleri meyanında gelen zâbitan heyetlerinin de, teşkilât yapmaya, talim ve terbiyei askeriye ile iştigal etmeye, müstakbel Pontus hükümetinin temelini kurmaya, memur oldukları anlaşılıyordu.

4 Mart 1919 tarihinde, İstanbulda Pontus namiyle intişara başlıyan bir gazetenin başmakalesinde "Trabzon vilâyetinde Rum cumhuriyetinin tesisine çalışmak maksadiyle intişar ettiği ilân olunmuştu".

Yunanistanın yevmi istiklâline müsadif olan 7 Nisan 1919 günü, her tarafta ve bilhassa Samsunda nümayişler yapıldı. Y e r m a n o s'un küstahane harekâtı, Rumların efkâr ve âmalini, aleniyet derecesine çıkardı. Bafra ve Çarşamba havalisindeki yerli Rumlar, mütemadiyen kiliselerde toplanıyor, teşkilât ve teçhizatlarını takviye ediyorlardı. 23 Teşrinievvel 1919 tarihinde, Şarkî Trakya ve Pontus için merkez olarak, İstanbul kabul edilmiş idi. V e n i z e l o s, İstanbul meselesinin vakti âhare talikiyle, bunun yerine Pontus hükümetinin teşkili kanaatini izhar etmiş ve bu noktai nazardan İstanbul Patrikhanesine talimat vermişti. Aynı zamanda, İstanbulda Yunan hafi zâbıtası teşkiline memur edilen Miralay A l e x a n d r o s S i m b r a k a k i s tarafından Pontus jandarmasını tensik etmek üzere Eiffel Yunan torpidosu ile, bir zâbitan heyeti izam edilmişti. Türkiyede bu faaliyet cereyan ederken Batumda da 18 Kânunuevvel 1919 da Pontus Rum Hükümeti ismiyle bir hükümet teşekkül etmiş ve teşkilât yapmaya başlamıştı. 19 Temmuz 1920 de de Batumda; Karadeniz, Kafkas, Cenubî Rusya Rumları tarafından, Pontus meselesi hakkında bir de kongre akdedildi. Bu kongrenin muhtırası, âzadan biri vasıtasiyle

İstanbulda Rum Patrikliğine gönderildi. Pontusçular 1920 senesi nihayetlerine doğru faaliyetlerini büsbütün artırarak bayağı aleniyete çıktılar. Bizi, ciddî tedabir ittihazına mecbur ettiler.

Dağlarda, vücuda getirilen Pontus teşkilâtı şöyle idi:

a) Birtakım rüesa maiyetinde müsellâh ve muharip kuvvetler;

b) Bunların iaşelerine hizmet eden müstahsil Pontus ahalisi;

c) İdare ve zâbıta heyetleri ve şehirlerden ve köylerden erzak teminine memur nakliye kolları.

Çetelerin, faaliyet mıntakaları ayrılmıştı. Pontus eşkıyasının kuvveti bidayette 6.000: 7.000 müsellâh idi. Bilâhare her taraftan iltihak edenlerle 25.000 raddesini buldu. Bu kuvvet ufak cüzütamlar halinde ayrılarak, muhtelif mahallerde, tahassün ediyorlardı. Pontus çetecilerinin icraatı; İslâm köylerini yakmak, İslâm ahaliye karşı aklü hayale sığmaz itisaf ve cinayetler irtikâbetmek gibi, hunhar bir sürünün icraatından başka bir şey değildi.

Biz, Anadoluya çıkar çıkmaz, Türk ahalinin dikkat ve teyakkuzunu davet ettik. Melhuz tehlikelere karşı tedabir almaya başladık.

Merkezi Sıvasta bulunan Üçüncü Kolordu, bütün mesaisini menatıkı muhtelifede gözüken çeteleri takip ve tenkile hasretti. Trabzon mıntakasında dolaşan Köroğlu namındaki Rum çetesiyle, Eftalidi çetesi ve diğer çeteler, merkezi Erzurumda bulunan On Beşinci Kolordu tarafından takip ve tenkil ediliyordu. Bir taraftan da Pontus eşkıyasının cevelângâhı olan yerlerde, ahali teslih edilerek, millî teşkilât vücuda getirildi.

Anadolu ortasında yeniden çıkan birtakım dahilî isyanlar

Efendiler, Sıvas şimalinde ve Yozgatta vukua gelip malûmunuz olan dahilî isyan vakayiinden maada, 1920 senesi evahirinde tekrar Anadolu ortasında, Zile cihetinde, Küçük Ağa, Deli Hacı, Aynacı Oğulları ve Erbaa civarında Kara Nâzım, Çopur Yusuf ve diğer taraflarda Deli Hasan, Küçük Hasan gibi birtakım serseriler ve Yozgat, Çayözü Çerkezlerinden mürekkep çeteler ve 1921 senesi bidayetinde de Koçkiri Aşireti Rüesasından Haydar Bey, İstanbulda Seyit Abdülkadir'den aldığı talimat üzerine Alişan ve akrabasından Naki, Alişer ve saire ile harekâtı isyaniyeye başlamışlardı. Birçok kuvvetlerimiz, bir taraftan Pontusçuları, diğer taraftan bu âsileri takip ve tenkil ile iştigal ediyorlardı.

Merkez ordusunun teşkili ve Nurettin Paşanın kumandanlığa tayini

Efendiler, hatırlarsınız ki, Nurettin Paşa, Yunan ordusunun ilk taarruzu manzarası karşısında, birtakım vâhi ve namâkul mütalâalar serdetmesi sebebiyle, kendisine vazife verilmemiş olduğundan bizimle teşriki mesai edemiyeceğini bir mektupla bildirerek mezunen Taşköprüye gitmişti. O tarihten beş ay sonra, Nurettin Paşa tarafından bazı zevatın, gerek Fevzi Paşa Hazretlerine ve gerek bana, kendisine bir vazife verilirse Nurettin Paşanın ciddiyet ve samimiyetle ifa edeceğine dair delâletleri vukubuldu. Biz de, Anadolu merkezindeki asayiş meselesini halle memur kuvvetlerimizi büyücek bir kumanda altında tevhidetmekte fayda tasavvur ettiğimizden 9 Kânunuevvel 1920 de Sıvastaki Üçüncü Kolorduyu lâğvederek onun vazifesini yeni teşkil ettiğimiz Merkez Ordusuna tevdi ettik. Bu orduya da Nurettin Paşayı kumandan yaptık.

Nurettin Paşa, merkez mıntakasında bir seneye karip ifayı vazife etti. Fakat, salâhiyeti haricinde, ahaliden bazılarının hukukuna tecavüz ettiği hakkında mebusların vukubulan şikâyetleri ve Dahiliye Vekâletinden istizahları ve Vekâletin de şikâyatı muhik görmesi üzerine, Meclisin talebiyle Teşrinisani 1921 bidayetinde azledildi. Meclis, Nurettin Paşanın tahtı muhakemeye alınmasına karar verdi. Bu husus, benimle Heyeti Vekile arasında da bir meselenin hudusunu intacetti. Ben, Nurettin Paşa hakkında tatbik olunması talebolunan muameleye iştirak etmedim. Fevzi Paşa Hazretleri de benimle hemfikir oldu. İkimizle Heyeti Vekile arasında tahaddüs eden ihtilâf Meclisçe hallolundu. Mecliste, Nurettin Paşayı müdafaa ettim. Ağır muameleye mâruz kalmaktan kurtardım.

Nurettin Paşayı, bundan sekiz ay kadar sonra, Birinci Ordu Kumandanlığında göreceğiz.

III.

Muhterem Efendiler, Sakarya muharebesinden sonra, Başkumandanlık ve Erkânıharbiyei Umumiye Riyaseti, Ankarada ifayi vazife ediyordu. Ben, aynı zamanda diğer vazifelerimle de iştigal ediyordum. Üç, dört ay geçmemişti ki, Mecliste Sakarya zaferini unutanlar, muhalefet vâdisinde, ileri gitmek istiyenler, kendilerini göstermeye başladılar. Sakarya muharebesinden evvel başlayıp peyderpey gelmiş olan Malta

mevkufinininden bazılarının, bu muhalif cereyanlarda müşevvik rolü oynadığı anlaşılmıştı. Bu noktayı müsaadenizle biraz izah edeyim.

Maltadan yeni dönen Nafıa Vekili Rauf ve Kara Vâsıf Beyler takip olunan siyaseti askeriyeyi öğrenmek istiyorlardı

R a u f Bey, 15 Teşrinisani 1921 de Ankaraya gelmişti.

R a u f Beyi, 17 Teşrinisani 1921 de inhilâl eden Nafia Vekâletine intihabettirdik.

R a u f Beyi, mütaakıben muvasalat eden K a r a V â s ı f Beyi de, Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Grupu Heyeti İdaresi Âzalığına intihabettirdim. Bu iki zatın birinden hükümette; diğerinden grupta, istifade etmeyi faydalı tasavvur etmiştim. Çok geçmedi, bir gün R a u f Beyin Heyeti Vekilede bir meseleyi istizah ettiği haber verildi. Aynı günde, K a r a V â s ı f Beyin de, grup heyeti idaresinde aynı meseleyi istizah ettiği bildirildi. Bu iki zatın evvelden beyinlerinde takarrür ettirdikleri anlaşılan mevzuubahs mesele şu idi:

"Takibolunan siyaseti askeriye nedir?"

Bu sualden istihraç olunabilecek mâna ne olabilirdi? Neyi anlamak istiyorlardı? Bizim siyasi ve askerî takibettiğimiz meslek malûm olmuştu. İstiklâli tammımız temin olununcıya kadar, düşmanlarla vuruşmak ve onları mağlûbedeceğimize dair olan katî kanaatle, muharebeye devam etmek... İşte mevzuubahs edilen sual ile demek isteniliyordu ki, behemehal muharebeye devam ile istihsali netice mümkün müdür? Mümkün olmadığı ihtimaline nazaran, daha şimdiden başka tedbir ve çarelere — ki anlatmak istediklerine göre siyasi çarelerdir — tevessül ile içinde bulunduğumuz bâdireye nihayet vermek münasip olmaz mı?

Bittabi, ne Heyeti Vekilede ve ne de grup heyeti idaresinde böyle bir meselenin mevzuu müzakere ve

münakaşa olmasına müsaade etmedim. Bunun üzerine, Rauf Bey Vekâletten, Kara Vâsıf Bey de Grup Heyeti İdaresinden istifa ettiler. Rauf Beyin istifası, 13 Kânunusani 1922 tarihinde Mecliste okunurken, aynı tarihli bir istifaname de okunmuştu. Bu istifaname, Müdafaai Milliye Vekili bulunan Refet Paşanın idi.

Efendiler, Refet Paşanın da sebebi istifası hakkında birkaç kelime ile arzı malûmat edeyim: 4 Kânunusani 1922 günü, Meclisin bir celsei hafiyesinde, şöyle bir mesele mevzuu münakaşa edilmişti. Başkumandanlık ve Erkânıharbiyei Umumiye Riyaseti Ankarada oturuyormuş. Cepheden uzak bulunuyormuş. Bundan istihraç olunmuş ki, benim hem Başkumandan ve hem de Meclis Reisi olmamda müşkülât varmış. Ordu işleri iyi gitmiyormuş. Meclis bir harb encümeni teşkil ederek ordu vaziyetini tetkik etmeli imiş. Erkânıharbiyei Umumiye Reisi, aynı zamanda İcra Vekilleri Heyeti Reisi olduğundan Erkânıharbiye işleri de iyi gitmiyormuş. Fevzi Paşa Hazretleri, yalnız İcra Vekilleri Heyeti Riyasetinde kalsın. Erkânıharbiyei Umumiye Riyasetiyle Müdafaai Milliye Vekâleti tevhit olunsun imiş.

Müdafaai Milliye Vekili olan Refet Paşa, bizzat kürsüden bu tezi müdafaa ediyordu. Bu noktai nazarlara şu yolda cevap verdim:

Benim şahsan Ankaradan uzaklaşmam arzu ediliyordu

Başkumandanlık ve Erkânıharbiyei Umumiye Riyaseti, pek muvafık olarak, Ankarayı karargâh ittihaz etmiştir. Vazifesini en iyi buradan ifa etmektedir. İcabında ne vakit, nereye gideceğini kendisi takdir eder. Cephede bizzat meşgul, cephe kumandanı vardır. Bilâlüzum, benim, şahsan Ankaradan uzaklaşmamı arzu etmekte mâna

yoktur. Erkânıharbiyei Umumiye Riyaseti ve Müdafaai Milliye Vekâleti Başkumandanın tahtı emrinde, Başkumandanlık Karargâhını teşkil etmektedir. Ayrı, ayrı değildir. Erkânıharbiyei Umumiye Reisi olan F e v z i Paşa Hazretlerinin, Ankarada bulundukça İcra Vekilleri Heyeti Riyasetini de ifa etmesi bugünün zaruretlerindendir. Çünkü onun gaybubetinde, R e f e t Paşa ona vekâleten, İcra Vekilleri Heyeti Riyaseti vazifesini ifa etmişti. Muvaffak olamamıştı. Heyeti Vekilede, anarşi vukua geldi. Vekiller, içtima etmez oldu. F e v z i Paşa Hazretlerinin avdeti, vekillerin şikâyeti üzerine vukubuldu. Orduya mütaallik yaptığımız işleri kontrol için, Meclisin bir encümen teşkil etmesinde bir beis görmem. Fakat bu encümen benim tahtı riyasetimde olur.

Filhakika, bu encümen, dediğim tarzda teşekkül etti. Sabık Harbiye Nazırı C e m a l Paşa da âza olarak intihabedildi. Diğer hususatta, R e f e t Paşa ve emsalinin noktai nazarları, tervicolunmamıştı. İşte, bu sebepten istifaya hazırlanan R e f e t Paşa, istifasını R a u f Beyin istifasiyle aynı günde vermiş oluyor.

* *
*

İkinci Grup teşekkül ediyor

Efendiler, bilmünasebe arz etmiştim ki, Mecliste teşkil ettiğimiz Müdafaai Hukuk Grupu, Meclis müzakeratının hüsnü cereyanını temine ve Heyeti Vekile mesaisinin ademi tevakkufuna nihayete kadar hadim oldu. Fakat, bir taraftan da, muhalif his ve fikirde bulunanlar, her gün, biraz daha taraftar buldukça, Grupun mesaisini, müşkülâta duçar etmeye başladılar. Muhalefet fikrinin esas menşei, Müdafaai Hukuk Grupu nizamnamesinin maddei esasiye-

sindeki, ikinci nokta idi. Yani hükümet teşkilâtının Teşkilâtı Esasiyle Kanununa göre yapılması meselesi..

Programın ilk maddesinin son fıkrası, fikir ve hislerde imtizacı tam husulüne daimî bir mâni halinde kaldı. Bu sebepten, grup dahilinde de teşettütü efkâr ve inzıbatsızlık başgösterdi. Birtakım zevat, Gruptan ayrıldı. Bu çıkanlar, hariçte bulunanlarla birleşerek Grupu yıkmaya çok çalıştılar. Alınan tedbirler buna mâni oldu. Nihayet İkinci Grup namiyle bir grup teşekkül etti. Bu grupu teşkil edenler, memlekette mevcut Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Cemiyetine muhafazai intisabettiklerini ve onun kongrelerde tesbit olunan gayelerinin muakkibi, bulunduklarını iddia ediyorlardı. İkinci Grupun zâhiren önayak olanları: S a l â h a t t i n, H ü s e y i n A v n i Beyler görünüyordu. Birinci derecede faal ve müşevvik olanların ise, R a u f ve K a r a V â s ı f Beyler olduğu anlaşılıyordu

Bu grupun, faal ve inatçı âzasından olan Samsun Mebusu E m i n Bey, son zamanlarda, bilmünasebe Ankaraya gelmişti. Bütün hakayikı anlamış, müşevvik ve müfsit olanları tel'in ediyordu. Bu zat, bana şunu hikâye etti: R a u f Bey; İkinci Grupu, müfridane harekete sevk ve teşvik ediyormuş... E m i n Bey, R a u f Beye demiş ki: "Bizi sevk ettiğiniz bu iş, sehpaya kadar gider... O zaman bizimle beraber bulunacak mısınız?" R a u f Bey şu cevabı vermiş: "Beraber bulunmazsam namerdim!.."

Efendiler, malûmu âliniz, o zaman mevcut olan kanuna göre, vekâletler için, ben, Meclise namzet gösterirdim. Mebuslar, irae ettiğim namzede müspet veya menfi rey verirler veya müstenkif kalırlardı. İkinci Grup, benim namzetlerimi nazara almayıp, kendi gruplanı namına, ortaya attıkları namzetlere, kanuna mu-

halif olarak rey vermek suretiyle, hükümet teşekkülüne, mâni olmaya, başladılar.

Efendiler, Mecliste, ordu aleyhine de bir cereyan vücuda getirilmişti. Diyorlardı ki, Sakarya muharebesinden sonra aylar geçtiği halde, ordu ne için taarruz etmiyor? Behemehal taarruz etmelidir! Hiç olmazsa mahdut, muayyen bir cephede bir taarruz yapılmalıdır ki, ordumuzun taarruz kabiliyeti olup olmadığı anlaşılsın! Bu cereyana mukavemet ettik. Maksadımız, tamamen hazırlığımızı ikmal ederek umumi ve neticeli bir taarruz yapmak olduğu için, kısmen taarruz fikrini tervicedemezdik; bunda bir fayda yoktu.

Muhaliflerde hâsıl olan kanaat, ordumuzun taarruz kabiliyetini iktisabedemiyeceği noktasında tekâsüf etti. Bunun üzerine ordunun taarruza sevkı cereyanını tevkif ettiler. Hücum sistemini değiştirerek, başka bir nazariye ortaya attılar. Bu defa, dediler ki, bizim asıl hasmımız Yunanlılar, Yunan ordusu değildir. Zaten Yunan ordusunu kâmilen mağlûbetsek de, bununla bizim dâvamız hitam bulamaz. İtilâf Devletlerini, bilhassa İngilizleri fiilen mağlûbetmek icabeder. Bunun için, Yunan ordusuna karşı bir perde hattı bırakmak, asıl orduyu Irak şimal hududunda tahşidedip, İngilizlere taarruz etmek lâzımdır. Muharebe ile dâvamızın halli nazariyesi takibolunuyorsa yapılacak iş budur...

Ordu saflarına kadar intişar ettirilen mefsedetkârane telkinat

Efendiler, bu derece mâna ve mantıktan âri fikirlere, iltifat etmedik. Onun üzerine, muhaliflerin serefrazanı, yeni bir propaganda çıkardılar: Nereye gidiyoruz? Bizi kim, nereye sevk ediyor? meçhulâta?.. Koskoca bir millet; gayrimuayyen, muzlim hedeflere serseriyane sürüklenir mi?

Bu propaganda, Meclis binasından, Ankara mehafilinden ordu saflarına kadar intişar ettirildı. Orduya, her vasıta ile bu mefsedetkârane telkinat, yapılmaya çalışılıyordu.

R a u f Bey, sık sık, mahremane diyordu ki, hiç olmazsa hakiki vaziyeti bana söyle. Ordu ne haldedir. Filhakika taarruz edemiyecek mi?

4 Mart 1922 günü akşamı, cepheyi teftiş etmek üzere, Ankaradan mufarakate karar vermiştim. Bu münasebetle o gün Mecliste, celsei hafiyede, bazı izahatta ve ricalarda bulundum. Anlattım ki, Sakarya Meydan Muharebesinden sonra, düşman ordusunu Eskişehir-Seyitgazi-Afyon Karahisar hattı umumisine kadar takibeden kuvvetlerimiz, bütün ordu olmayıp, yalnız süvarilerimiz ve süvari kıtaatımıza noktai istinadolmak üzere ileri sürülen bazı fırkalarımızdı.

Ordumuzun kararı taarruzdur

Ordumuzun kararı, taarruzdur. Fakat, bu taarruzu, tehir ediyoruz. Sebebi, hazırlığımızı tamamen ikmale biraz daha zaman lâzımdır. Yarım hazırlıkla, yarım tedbirle, yapılacak taarruz, hiç taarruz etmemekten daha çok fenadır. Tevakkufumuz, taarruz kararından sarfınazar ettiğimiz veyahut buna iktidar kesbetmekten naümit olduğumuz suretinde telâkki ve tefsir edilmeye mahal yoktur.

Bundan sonra şu mütalâaatta bulundum: Osmanlılar, ihtiyar edecekleri harekâtın şümuliyle mütenasip ihtiyatkâr ve müdebbir davranmadıkları için, daha çok, his ve hırslarının tahtı tesirinde hareket ettiklerinden Viyanaya kadar gittikleri halde, ricate mecbur olmuşlardır. Ondan sonra, Budapeştede de duramadılar, ricat ettiler; Belgratta da mağlûp ve ricate mecbur edildiler. Balkanları terk ettiler. Rumeliden çıkarıldılar. Bize, içinde henüz düşman bulunan bu vatanı, miras bı

raktılar. Bu son vatan parçasını kurtarırken olsun hırslarımızdan, hislerimizden feragat ederek müteenni olalım. Halâs için... İstiklâl için evvel ve âhir düşmanla bütün mevcudiyetimizle vuruşarak onu mağlûbetmekten başka karar ve çare yoktur ve olamaz!

Sinir gevşetici sözlere, telkinlere, ehemmiyet ve itimat atfolunmamalıdır. Osmanlı tarzı idare ve siyasetinin yarattığı bu nevi zihniyetler merdut görülmelidir. Ordu ile, muharebe ile, inat ile bu işin içinden çıkılmaz tarzındaki, membaı hariçte bulunan nesayihe tebaiyet ile; bir vatan, bir millet istiklâli kurtulamaz Tarih, böyle bir hâdise kaydetmemiştir. Bunun aksini düşünerek hareket edeceklerin, meraretengiz netayiçle, karşılaşacaklarına, şüphe yoktur. Türkiye, işte, bu yoldaki galat fikirlere... galat zihniyetlere, sahibolanlar yüzünden, her asır, her gün, her saat biraz daha tedenni, biraz daha sukut etmiştir. Bu sukut, yalnız maddi yatta olsaydı; hiçbir ehemmiyeti yoktu. Maatteessüf, sukut, ahlâk ve mâneviyata kadar şâmil olmuş görünüyor. Hiç şüphe yok ki, bu büyük memleketi bu koca milleti girivei mahvu izmihlâle sevk eden, başlıca âmil, bu olmuştur.

Efendiler, bilirsiniz ki, Mecliste bu arz ettiğim devirde, en çok menfi ve bedbinane rol yapanlar, vaktiyle, Türk milletinin kendi kendine temini istiklâl edemiyeceği kanaatini izhar etmiş olan zevat idi. Şunun. bunun, mandasını talep ısrarında bulunanlar idi. Onun için mütalâatıma şu yolda devam ettim. dedim ki, Efendiler; maddi ve bilhassa mânevi sukut, korku ile... aciz ile başlar.

Âciz ve korkak insanlar, herhangi bir felâket karşısında milletin de atalete duçar olmasına ve müçtenip bir hale gelmesine saik olurlar. Aciz ve tereddütte, o kadar ileri giderler ki, âdeta kendi kendilerini tahkir

ederler. Derler ki, biz adam değiliz ve olamayız! Kendi kendimize adam olmamıza imkân yoktur. Biz bilâkaydüşart, mevcudiyetimizi bir ecnebiye tevdi edelim. Balkan muharebesinden sonra milletin, bilhassa ordunun başında bulunanlar da, başka tarzda ve fakat aynı zihniyeti takibetmişlerdir.

Türkiyeyi, böyle sakim yollarda inkıraz ve izmihlâl vâdisine sevk edenlerin elinden kurtarmak lâzımdır. Bunun için, keşfolunmuş bir hakikat vardır, ona tebaiyet edeceğiz. O hakikat şudur: **Türkiyenin re'si tefekkürünü, büsbütün yeni bir imanla teçhiz etmek... Bütün millete ceyyit bir mâneviyet vermek...**

Hazırlığı kâfi derecede olması lâzım gelen üç vasıta, dahilî, zâhirî cephelerimiz

Şimdi Efendiler, düşmana taarruz için verilmiş olan katî kararımızı tatbika başlamadan evvel, ihzar ve ikmal etmeye mecbur bulunduğumuz vesaiti harbiyenin ne olduğunu arz edeyim: Tam üç vasıtanın hazırlığının kâfi derecede olduğunu görmek lüzumunu, hissediyorum. Onlardan, birincisi ve en mühimmi ve asıl olanı doğrudan doğruya milletin kendisidir. Milletin, hayat ve istiklâli için kalbinde... vicdanında mütecelli, münkeşif, arzu ve emellerin salâbetidir. Millet bu arzuyı derunisini ne kadar kuvvetli izhar ederse, bu arzu ve emelinin tahakkuku için ne kadar çok azmü iman gösterirse, düşmanlara karşı muvaffakıyet için o kadar kuvvetli bir vasıtaya malik olduğumuza kani olurum. İkinci vasıta; milleti temsil eden Meclisin arzuyı milliyi izharda ve bunun icabatını kanaatle tatbikte göstereceği azmü celâdettir. Meclis ne kadar çok tesanüt ve vahdet halinde arzuyı milliyi tecelli ettirirse düşmana karşı o kadar kuvvetli vasıtai tefevvuka malik oluruz.

Üçüncü vasıta; milletin müsellâh evlâtlarından ibaret olup düşman karşısında mütehaşşit bulunan ordumuzdur.

Efendiler, dedim. Bu üç nevi vasıta veya kuvvetin düşmana karşı vücuda getirdiği cepheler, iki mahiyette tasavvur olunabilir. Kolay anlaşılmak için şöyle diyeyim; dahilî cephe, zahirî cephe... Asıl olan dahilî cephedir. Bu cephe bütün memleketin, bütün milletin vücuda getirdiği cephedir. Zahirî cephe, doğrudan doğruya ordunun düşman karşısındaki müsellâh cephesidir. Bu cephe; tezelzül, tebeddül edebilir; mağlûbolabilir. Fakat, bu hal, hiçbir vakit bir memleketi, bir milleti, mahvedemez. Mühim olan, memleketi temelinden yıkan, milleti esir ettiren dahilî cephenin sukutudur. Bu hakikate bizden ziyade vâkıf olan düşmanlar, bu cephemizi yıkmak için asırlarca çalışmışlar ve çalışmaktadırlar. Bugüne kadar muvaffak da olmuşlardır. Filhakika "kaleyi içinden almak" dışından zorlamaktan çok kolaydır. Bu maksatla şahıslarımıza kadar temasa gelebilen müfsit mikropların, vasıtaların mevcudiyetini iddia etmek caizdir.

Meclisin zihniyeti, efali, vaziyeti, düşmana ümitbahş olmadıkça dahilî ve haricî cephelerimizin yerinden oynamasına imkân ve ihtimal yoktur. Mecliste, bir veya birkaç âzanın bedbinî telkin eden sözlerinden bile aleyhimizde istifade çareleri aranılmakta olduğuna şüphe edilmemelidir. Hariciye Vekâletinin dosyaları buna dair vesikalarla doludur. Katiyetle arz ederim ki, istemiyerek olsa dahi düşmanlara ümit verecek şemmeler verildikçe dâvayi millinin halli teahhura duçar olur.

Efendiler, bu mütalâattan sonra, cephede bulunacağım sıralarda, ordunun hissiyat ve efkârı üzerinde naümidî tevlit edecek münakaşatı aleniyeden sarfına-

zar edilmesini, bilhassa Meclisten rica ettim. Bu beyanatımdan sonra, muhaliflerin de sözlerini istima ettim. Muhaliflerden biri, mütalâat ve ricalarımı, emir veriyorum suretinde tefsir eyledi. Diğer biri, Meclisin hissiyatındaki nezahetten şüphe ettiğimi dermeyan etti. Bir başkası kabili tatbik olmıyan bir şey, yapılamaz. Orduyu izmihlâle sevk edersin Efendim, dedi.

Şark Cephesi Kumandanının bir mütaleası

Muhterem Efendiler, heyeti aliyenizi, muhaliflerin sözleriyle işgal etmek istemem. Çünkü, bu sözler birkaç kişinin şaşkın ve cahil dimağlarının akislerinden başka bir şey değildi. Heyeti umumiye, mâruzatımı hüsnü telâkki eylemişti. Yalnız Şark Cephesi Kumandanının bir mütalâasına, beş on günden beri vermeye muvaffak olamadığım cevabı, cepheye gitmeden evvel, bugün, yani 4 Mart 1922 de yazmıştım. Onu arz edeceğim. Cevabın anlaşılması için müsaade buyurursanız evvelâ vürudeden mütalâayı okuyalım:

Zata mahsustur:

Başkumandan Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine

Umuru idaremizin veçhi teşekkülü hakkındaki münakaşalar bize henüz vâsıl olmaktadır. Hali sulhun teessüsünden sonraki intihabatta, birçok kıymetli zatlar yerine birtakım muhafazakârlar toplanmasına karşı şimdiden alınacak tedbiri en mühim bulurum. Meclisi Millî, kıymettar şahsiyetleri havi olmazsa, iki büyük mahzur memleketi bugünkü harabisinden kurtaramıyacaktır. Birincisi, fikrî teceddüt olmıyacak. İkincisi, en mühim lâyihaları herhangi bir hisse kapılarak münakaşaya dahi lüzum görmeden reddedivereceklerdir. Böyle bir meclise karşı âzası büyük mütehassıslardan mürekkep, ikinci bir meclis bulunmasını faydalı görüyorum ve Meclisi Millinin nâzımı ve terakkiye doğru saikı olacağı gibi hayatı memlekete taallûk eden kararlar, Mebuslar Meclisinde he-

yecanla ret veya kabul edilse bile, bu meclisin ikaz ve irşadiyle kararın tadili ve zararın def'i mümkün olur. Bu meclise âyan diyerek eski devrin köhne hayatını hatırlamamak için büyük mütehassıslar meclisi veya daha münasip bir nam verilebilir. Âzasını birtakım kuyut ve şurut altında tıpkı mebuslar gibi millet intihabedebilir. Herhangi bir mesleğin en âli tahsilini görmek ve Türkiye Hükümetinin vekâletini, valiliğini veya ordu kumandanlığını yapmış olmak gibi mühim şartlar teferruatiyle takyidolunabilir. Meselenin teferruatının tesbiti, mevcut hükümetlerin de tetkikiyle her türlü mahzurdan salim bir halde mümkündür. Büyük mütehassıslar heyeti kabul olunursa, her vekâletin şûrası da bunlardan ayrılır. Meselâ, askerî şûrası, nafia şûrası vesaire gibi. İki meclisin tasdikından geçerek bir müddet için takibi esas ittihaz edilecek olan herhangi bir programımızda sabitkadem olmak ve bu programın turuku tatbikıyesinde, maksut hedef ve gayeyi muhafaza etmek için, bu şûraların vücudunu pek lüzumlu addediyorum. Aksi halde vekâletlerde şahsiyetler değiştikçe, program ve bunu yapacak şahsiyetler de az çok değişmekten kurtulamıyacaktır. Bundan başka kabul edilen herhangi bir şey, mütehassıslarınca kabul olunmazsa mucibi tenkid olur. Millet buna lâzımı gibi sarılmalı. Millet Meclisi, millet namına bir şeyi ret veya kabul ve kontrol hakkıdır. Fakat bu başka, ihtısas sahiplerinin yapacağı ve bundan sonra kabul olunacak şey de başka olur. Hali tabiînin rücuundan sonraki endişe ve mülâhazatımı arz eyliyorum. Mütalâai Samilerinin işarını istirham eylerim.

18/19.2.1922 ve bilânumaralıdır.

Şark Cephesi Kumandanı
Kâzım Kara Bekir

Mahsustur 4.3.1922

Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Kara Bekir
Paşa Hazretlerine

C: 18/19.2.1922 tarih ve bilânumaralı şifreye.

Memleketin idarei umumiyesine vazıulyed yegâne kuvvei âliye bulunan Büyük Millet Meclisinin ittihaz edeceği mukarreratın mütehassıslardan mürekkep diğer bir heyet tarafın

dan tetkik edilmemesinden tevellüdedecek mehâzir hakkındaki noktai nazarı devletleri esas itibariyle isabeti kâmileyi haizdir.

Ancak, nam ve unvan âyan olmasa dahi, milletin bütün hukuk ve salâhiyetini haiz olarak intihabedilmiş ve edilecek olan Büyük Millet Meclisinin mukarreratı esasiyesini diğer bir heyetin karariyle takyideylemek idarei umumiyede takibeylediğimiz esasatın ruhiyle kabili imtizaç olamıyacaktır. İşbu mütehassıslar meclisinin de mütalâai aliyeleri veçhile millet tarafından mebuslar gibi intihabı takdirinde aynı membadan aynı salâhiyeti almış iki büyük kuvvetin idarei umumiyei millete müessir olması vaziyeti hukukiyede olduğu gibi amelî sahada da mucibi teşevvüş bir ikilik tevlidedecek ve bu vaziyetten mütevellit muvazenesizliği tevlit için hayat ve hukuku millete müdahalekâr üçüncü bir kuvvetin vücudunu kabul etmek icabeyliyecektir.

Fikri âcizaneme göre tasavvur buyurulan mahzurları izale için çarei yegâne, Millet Meclisinin erbabı liyakat ve ihtısastan mürekkep olarak intihabını temin etmek ve meclisin teşkîlâtı dahiliyesinde, encümenler intihabatında, Heyeti Vekilenin tefrik ve intihabında ilim ve ihtısas hususuna fevkalâde ehemmiyet vermek hususlarından ibarettir. Geçirdiğimiz feci tecrübelerin netayicinden mülhem bulunan ve milletlerin idaresinde eslem bir tarik olduğu gibi hukuku esasiye noktai nazarından da en makbul bir şekli ihtiva eyliyen idarei hâzıramızın teyit ve takviyesiyle intihabat hususunda da müteyakkız bulunulması sayesinde hal için olduğu gibi istikbaldeki teceddüdat ve inkişafat için de en ziyade muvaffakıyetbahş bir idare makinesi kurulmuş olacağını arz eylerim.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi
Mustafa Kemal

Muhtelif devletlerle yapılan resmî ve gayriresmî birtakım temaslar

Muhterem Efendiler, 1921 senesi zarfında, muhtelif devletlerle resmî ve gayriresmî birtakım temaslar vukubuluyordu. Türk-Rus temas ve münasebatı müspet bir istikamette inkişaf ediyordu. Fransızlardan maada, İtalyanlar ve İngilizlerle de temaslar olmuştur. 1921 senesi haziranında suitefehhümü mucibol-

muş bulunan bir meseleyi zikredeceğim. 13 Haziran 1921 de Kuvayi İtilâfiye Başkumandanı General Harrington'un mukarribininden olduğunu ifade eden Binbaşı Henry ve Sturton namında iki zâbit motörle İneboluya geldiler. Bu zâbitler; General Harrington tarafından şu tebligatta bulundular: Ben, bir torpito ile İneboludan İstanbulda Boğaziçinde Harrington'un yalısına gideyim. Orada General ile sulh esasatı üzerinde anlaşayım. İngilterenin istiklâli tammımızı kabul ettiğini ve Yunanlıların topraklarımızdan çıkarılacaklarını ve mesaili saire üzerinde münakaşanın mümkün olduğunu söylemişler. Bu zâbitlere verilen cevapta, benim İstanbula gitmiyeceğim ve General Harrington'un İneboluya gelip o sırada orada bulunan Refet Paşa ile görüşmesinin münasip olacağı bildirilmişti.

18 Haziran 1921 tarihli bir telgraf da. İstanbulda Hâmit Beyden vürudetti. Bu telgrafname meali şöyle idi: Burada mevkii resmisi olan bir İngiliz, İngilterenin İstanbulda en büyük makamı namına bugün bendenize müracaatla seri bir sulha vâsıl olmak için müzakereye hazır bulunduklarından Mustafa Kemal Paşa Hazretleriyle hemen münasebata girişmek arzu ettiklerini ve cevabı seria müntazır bulunduklarını arza delâlet etmemi rica etti.

Hâmit Beye verilen cevapta; müzakerata hazır olduğumuz bildirilmişti.

5 Temmuz 1921 de Zonguldağa gelen bir İngiliz torpitosu General Harrington'dan bana bir mektup getirmişti. Tercümesi Ankaraya telgrafla bildirilen bu mektup şu idi:

Kumandan Henry vasıtasiyle aldığım habere nazaran zatıâlileri bana bir askerin bir askerle görüşmesi kabîlinden bazı mütalâat dermeyan etmek arzusunda bulunuyorsunuz.

Böyle olduğu takdirde zatıâlilerince muvafık görülecek bır günde İneboluda veyahut İzmitte zatıâlilerine mülâkí olmak üzere Ajax zırhlısiyle azimet için Britanya Hükümeti tarafından mezuniyeti haiz bulunuyorum ve vaziyet hakkında arzu buyurulduğu takdirde son derece vâzıh ve serbest bir surette teatii efkâr eylemeye hazırım. Mütalâatınızı dinlemeye ve bunları berayı tetkik İngiltere Hükümetine tebliğe mezunum. İngiltere Hükümeti namına ne icrayı müzakere, ne de mükâleme için hiçbir sıfatı resmiyeyi haiz değilim. Mülâkatın İngiliz zırhlısında vukuu lâzımdır. Zırhlıda zatıâlileri, kendilerine lâyık bir surette kabul edilecektir. Karaya avdetlerine kadar hürriyeti kâmileyi haiz bulunacaklardır. Bu suret kabul edildiği takdirde zatıâlilerine muvafık gelecek tarih ve saatlerin lûtfen tâyinini rica ederim.

Bu mektup muhteviyatına nazaran General H a r r i n g t o n'la temas arayan ve onunla görüşmek arzusunu izhar eden ben olduğum anlaşılıyor. Halbuki hakikat, böyle değildi. Onun için General H a r r i n g t o n'a şu cevabı verdim:

Zonguldağa göndermiş olduğunuz mektup tercümesini bugün Ankaraya bildirdiler. Aramızda vâkı olacak mükâlematın bir suitefehhüm üzerine müesses olmaması için âtideki husus üzerine dikkatinizi celbe mecburum. 13 Haziran tarihinde Binbaşı H e n r y ve rüfekası İneboluya gelerek zatıâlilerinin, Binbaşı H e n r y tarafından R e f e t Paşaya teklif edilmiş olan esaslar üzerinde benimle görüşmek arzu ettiğinizi beyan etmişlerdi. Nitekim bu cihetler Binbaşı H e n r y tarafından size hitaben yazılıp bir sureti, tarafından mümzi olarak bize bırakılmış olan mektupta beyan edilmiştir. Aramızda başlıyan doğrudan doğruya muhaberatın mukaddemesi bundan ibarettir. Metalibi milliyemiz, zatıâlilerince malûmdur. Millî topraklarımızın düşmanlardan tamamiyle istihlâsı, hududu milliyemiz dahilinde siyasi, malî, iktisadi, askerî, adli, harsî istiklâli tammımız esası kabul edildiği takdirde müzakerata girmeye âmade olduğumuzu beyan ederim. Binbaşı H e n r y tarafından size izah edilen esbaba binaen, müzakeratın zatıâlilerine fevkalâde hüsnükabul gösterilecek olan İnebolu kasabasında ve karada vâkı olması tarafımızdan mu-

vafık görülmüştür. Bu nikatı nazarda, aramızda mutabakatı efkâr olup olmadığını tasrih edecek cevabınıza intizar ediyorum. Maksadı âliniz, sadece vaziyet hakkında teatii efkar ise, bunun için rüfekamızdan birini memur edebiliriz.

Bu mektuba bir cevap gelmedi. Ancak Temmuzun yedinci günü, İstanbulda H â m i t Beyi gören İngiliz Maslahatgüzarı Mösyö R a n t i g a n bir tacir sıfatiyle Anadoluya gelen Binbaşı H e n r y'ye General H a r r i n g t o n oradaki İngiliz üserasının mevki ve sıhhatlerinden haberdar olmaya çalışmasını ve kabilse millî orduların İstanbula doğru harekâta devam edip etmiyeceklerinin M u s t a f a K e m a l Paşadan tahkikını, tembih eylediği cihetle, Binbaşı H e n r y'nin bundan maada teşebbüsatta bir gûna salâhiyeti olmadığı bildirilmiş.

Efendiler, 1922 senesi Ağustosuna kadar da garp devletleriyle müspet mânada ciddî münasebetler vukubulmadı. Memleketimizde bulunan düşmanları silâh kuvvetiyle çıkarmadıkça, çıkarabilecek mevcudiyet ve kudreti milliyemizi fiilen ispat etmedikçe, diplomasi sahasında ümide kapılmanın caiz olmadığı hakkındaki kanaatimiz katî ve daimî idi. En doğru kanaatin bu olduğunu, bu olacağını, tabiî olarak kabul etmek muvafıktır. Filhakika bugünün şeraiti hayatiyesi içinde bir fert için olduğu gibi, bir millet için dahi kudret ve kabiliyetini, eseri fiilî ile izhar ve ispat etmedikçe itibar ve ehemmiyet intizarında bulunmak beyhudedir. Kudret ve kabiliyetten mahrum olanlara iltifat olunmaz. **İnsanlık, adalet, mürüvvet icabatını,** bütün bu evsafı haiz olduğunu gösterenler talebedebilir.

Cihan nazarında vereceğimiz imtihana hazırlanırken

Efendiler, cihan, imtihan meydanıdır. Türk milleti, bunca asırlardan sonra yine bir imtihan, hem bu defa en çetin bir imtihan karşısında, bulunduruluyordu. İmtihanda mu-

vaffak olmadan, lûtufkârane muamelelere intizar etmek bizim için caiz olabilir miydi?

Biz, kemali ciddiyetle cihan nazarında vereceğimiz imtihana hazırlanırken, bir taraftan müşahitlerin de vaziyet ve ahvali ruhiye ve fikriyelerini, nazardan dûr tutmamayı daima faydalı buluyorduk. Bu maksatla malûmunuz olduğu veçhile, evvelâ, Hariciye Vekili bulunan Y u s u f K e m a l Beyi ve bilâhare de Dahiliye Vekili olan F e t h i Beyi Avrupaya izam etmiştik. İstanbul üzerinden Avrupaya gidecek olan Y u s u f K e m a l Beye İstanbula ait bazı hususi vazifeler verilmişti. Y u s u f K e m a l Bey, İ z z e t Paşa ve rüfekasiyle ve arzu ve talebi hakiki vukuunda V a h d e t t i n ile de görüşecekti. V a h d e t t i n'in, Meclisi tanıması, İ z z e t Paşa ve rüfekasının, bizim tesbit ettiğimiz hedefe müteveccih olarak yürümesi lüzumunu teklif edecekti. Y u s u f K e m a l Bey, İstanbulda aldığı talimat dairesinde hareket etti. Fakat, maatteessüf İ z z e t Paşa ve rüfekası, kendisini işgal ve iğfal ederek padişaha bir müracaatçi suretinde götürdüler. İ z z e t Paşa ve rüfekası bununla da iktifa etmiyerek Y u s u f K e m a l Beyin Avrupadaki teşebbüsatını iğlâk ve işkâl etmek üzere İ z z e t Paşayı, Yunan tahtı işgalinde bulunan yerlerden geçirerek Y u s u f K e m a l Beyden evvel Parise ve Londraya gönderdiler. İ z z e t Paşa, bu seyahatini son dakikaya kadar gizlemiştir.

Y u s u f K e m a l Beyin Paris ve Londrada yaptığı mükâlemelerden bir netice çıkmadı. Yalnız, şu anlaşıldı ki, Düveli İtilâfiye hariciye nazırları karibep içtima edecekler, bize sulh teklifatında bulunacaklarmış. Anadolunun tahliyesi esas itibariyle kabul edilmiş ise de konferans müzakeratı esnasında muharebe başlarsa sulh teşebbüslerinin akim kalacağı cihetle Yu-

nanlılarla bir mütareke akdetmemiz lâzım imiş. Bu hususu, Y u s u f K e m a l Beye söyliyen Lord C u r z o n'a; Y u s u f K e m a l Bey, konferansın evvelâ Anadolunun tahliyesine karar verip tarafeyne tebliğ etmesinin mütarekeden daha kuvvetli olacağını söylemiş. Lord C u r z o n, mütarekede, musır kalmış ve bunun hükümete iblâğiyle alacağı cevabın kendisine itasını bildirmiş.

22 Mart 1922 tarihli mütareke teklifi

Y u s u f K e m a l Bey henüz avdet etmeden, Düveli İtilâfiye Hariciye Nazırları Konferansı 22 Mart 1922 tarihinde, Türkiye ve Yunan Hükümetlerine mütareke teklifinde bulundu.

Bu sırada ben, cephede bulunuyordum. Mütareke teklifinden Hariciye Vekâleti Vekili C e l â l Bey tarafından haberdar edildim. Mütareke teklifinin hututu esasiyesi şunlardı: Tarafeyn kıtaatı arasında, on kilometrelik askerden hâli bir saha teşkil edilecek... Kıtaat, insan ve mühimmat itibariyle takviye edilmiyecek... vaz'ulceyşte tebdilât yapılmıyacak... Malzeme dahi bir yerden bir yere nakledilmiyecek... Ordumuz ve askerî vaziyetimiz, İtilâf Devletlerinin askerî komisyonlarının murakabe ve teftişine arz edilecek... Bu komisyonların hakemliğini, hulûsla kabul edeceğiz... Muhasemat, üç ay müddetle tatil edilecek ve müzakeratı evveliyei sulhiye tarafeynce kabul edilinciye kadar, üçer aylık müddetle kendiliğinden teceddüt edecek, Muhasımeynden biri harekâta geçmek isterse, mütareke müddetinin inkızasından hiç olmazsa on beş gün evvel tarafı diğere ve İtilâf Devletleri mümessillerine ihbarı keyfiyet edecek...

Efendiler, Yunanlılar, bu mütarekeyi derhal kabul ettiler. Yunan ordusu Sakaryada maddeten ve mâ-

nen mağlûbedilmişti. Bu ordunun yeniden vâsi mikyasta hareket ve taarruz yaparak tecrübei talie bir daha kıyam etmesi müşkül idi. Bunu, bu hakikati anlamak, elbette herkesçe mümkün olmuştu. Yunan ordusunu yeniden neticei katiye verecek harekâta sevk etmek mümkün olamayınca, bizim de bir seneye yakın bir zamandan beri ihzariyle meşgul olduğumuz ordumuzu atalete sevk etmek, hükümeti milliyeye ümitler vererek, intizar içinde bırakmak ve bu suretle geçecek zaman zarfında, hükümeti milliye ve ordumuzu gevşetmek cidden mühim bir tedbir idi. Binaenaleyh İtilâf Devletlerinin, Anadoluyu tahliye ve Şarkı Karip meselesini hal maksadiyle olduğunu, ifade eyledikleri bu mütareke şeraitini ciddiyetle tetkik ettik.

Evvelâ, Ankarada bulunan Heyeti Vekile ile, makina başında, muhabere ile müdavelei efkâr ettik İstanbuldaki memurumuz vasıtasiyle Hariciye Vekâletinden Düveli Müttefika mümessillerine verilmesini tensibettiğimiz ilk cevap şu idi:

Mütareke teklifini havi notayı 23/24 Mart 1922 tarihli telgrafnamenize zeyil olarak bugün 24 Mart 1922 saat.... te aldım. Muhteviyatının, ordunun vaziyetine taallûku itibariyle Heyeti Vekilece ve icabederse meclisçe, mevkii müzakereye konmadan evvel, cephede bulunan Başkumandanın mütalâasını bildirmesi için müşarünileyhe yazdım. Keyfiyeti mümessillerin arzuları veçhile mümkün olduğu kadar kısa bir zamanda, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin cevabını iblâğ edeceğimi mümessillere bildiriniz Efendim.

24 Mart 1922 tarihinde Heyeti Vekile Riyasetine şu mütalâamı bildirdim:

Esas itibariyle, Düveli Müttefika hariciye nazırlarının müştereken yaptıkları mütareke teklifine karşı, ret ile mukabele etmek veya herhangi bir şekil ve surette ademi tema-

yül veya ademi itimat hissi verecek tarzda mukabelede bulunmak, doğru değildir. Bilâkis mütareke teklifini hüsnü telâkki etmek lâzımdır. Binaenaleyh vereceğimiz cevap, menfi değil, müspet olacaktır. Düveli Müttefikada hüsnüniyet yok ise, binnetice menfi muamele anlardan vâkı olmalıdır. Biz, yalnız onların teklif ettiği şeraiti kabul edemiyeceğimizden mukabil şerait dermeyan edeceğiz.

Ertesi gün ajans ve telgraflar da notadan bahsederek şu havadisi neşrediyorlardı:

... Şarkı Karipte sulhu iade etmek ve yeniden can ve mal zayi etmeden, Asyayı Suğranın tahliyesi maksadına mâtuf olduğu zannedilen işbu teklifin, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetince hüsnü telâkki edildiği ve Düveli Müttefikanın hüsnüniyet ve vaz'ı bitarafisine emniyet ederek, hükümetçe müspet cevap verilmesi memulü kavi bulunduğu, hükümet mehafilince ifade olunmaktadır. Mezkûr teklifin mâkul ve kabili tatbik şeraiti muhtevi ve sulhün bir an evvel avdetini temin edecek kısa müddetle, mukayyet olmasını temenni ederiz.

Heyeti Vekilenin, verilecek cevabın Avrupada bulunan Hariciye Vekilimizin avdetine talikı mütalâasına verdiğim cevapta bu intizara lüzum olmadığını bildirmekle beraber cevap hakkında umumi kararımı da şu suretle hulâsa ettim:

Mütareke teklifini par prensip kabul ediyoruz. Ancak ordunun ikmal ve ihzarından bir an geri kalınmıyacaktır. Ordumuzun dahiline, ecnebi kontrol heyetleri, sokmıyacağız. Mütarekeyi, tahliyenin icrası için kabul etmek esasları dairesinde kabili tatbik ve icra şartlar dermeyan edeceğiz. Mütareke ile beraber tahliyenin başlaması en mühim şartı, teşkil edecektir.

Martın 24 üncü günü makina başında, ben, notaya verilecek olan cevabı, Heyeti Vekileye bildirdim. Heyeti Vekile de Ankarada hazırladıkları bir cevap suretini bana bildirmişlerdi. İki cevap suretleri arasında

bazı farklar görüldü. Nihayet 24/25 Mart gecesi Heyeti Vekile ile Sivrihisarda birleşerek, cevabi notayı bilmüzakere tesbit etmeye, karar verdik.

Efendiler, İstanbuldaki memuru mahsusumuzun Hariciye Vekâletine keşide ettiği 25 Mart tarihli şifre telgrafına nazaran, memuru mahsusumuz Tevfik Paşa ile görüşmüş... Tevfik Paşa; mümessillerin, padişahın hükümetine verdikleri aynı notayı Ankaraya tebliğ ederek alınacak cevabın kendilerine bildirilmesini rica ettiklerini söylemiş. Memurumuz Tevfik Paşaya hakkı kelâmın yalnız mütareke teklifi hususunda mı yoksa umum mesailde mi Ankaraya ait olduğunu sormuş, Tevfik Paşa buna cevap vermemiş. Memurumuzun, İzzet Paşadan ne gibi haberler aldığı sualine, Tevfik Paşa şu cevabı vermiş: İzzet Paşa yakında konferansın inikadedeceğini ve herhalde ifrata varılmamasını bildiriyor.

Mütareke teklifine cevap vermeğe hazırlanırken alınan sulh teklifi

Efendiler, Sivrihisarda mütareke teklifine ait olan nota cevabını kararlaştırdıktan sonra Heyeti Vekile Ankaraya avdet etti. Fakat bu cevabı vermeye vakit kalmadan Pariste inikadeden Nazırlar Konferansının 26 Mart 1922 tarihli ikinci bir notası alındı. Bu nota, İtilâf Devletlerinin, sulh esasatı hakkındaki tekliflerini ihtiva ediyordu. Bu tekliflerin hututu esasiyesi şunlardı:

"Gerek Türkiyede, gerek Yunanistanda ekalliyetlerin müdafaai hukukuna ve bu bapta vaz'olunacak kavaidin tatbikına Cemiyeti Akvamın dahi iştirak ettirilmesi; şarkta bir Ermeni yurdunun teşkili, ve bu işe de kezalik Cemiyeti Akvamın iştirak ettirilmesi;

Boğazların serbestisini temin için Gelibolu şibihceziresinde ve Boğazlar havalisinde gayriaskerî bir mıntaka teşkili;

Trakya hududunun Tekirdağını bize ve Kırkkilise, Babaeski ve Edirneyi Yunanlılara bırakacak surette tesbiti;

Bizde kalacak olan İzmirin Rumlarına ve Yunanlılarda kalacak olan Edirnenin Türklerine, işbu şehirlerin idaresine âdilâne bir surette iştirak edebilmek imkânını vermek maksadiyle münasip bir usulün kararlaştırılması;

Sulhu mütaakıp İstanbulun İtilâfçılarca tahliyesi;

Sèvres projesi ile elli bin kişiden mürekkep olan Türk kuvayi müsellâhasının seksen beş bine iblâğı ve Sèvres projesinde olduğu gibi askerlerimizin ücretli asker olması;

Sèvres projesindeki malî komisyonun ilgasiyle beraber Düveli İtilâfiyenin iktisadi menafiini, düyunu umumiyenin ve bize tahmil olunacak tazminatı harbiyenin temini tesviyesi hususunda Türk hâkimiyetiyle kabili telif bir usulün tâyini;

Adlî ve iktisadi kapitülâsyonlarda tadilât icrası zımnında birer komisyonun teşkili".

Efendiler, İtilâf Devletlerinin mütareke teklifine ait olan ilk notalarının muhteviyatı tahlil edildikten ve ikinci mufassal notalarının ihtiva eylediği şerait görüldükten sonra, İstanbul hükümeti de beraber olduğu halde aleyhimizde imhakâr teşebbüs ve mesai ile yeni bir safha açtıklarına hükmetmek tabiî di. Buna karşı vaziyeti gayet ciddî telâkki eylemek ve esaslı, büyük bir mücadeleye hazırlanmak lâzım geliyordu.

Evvelâ, bize teklif olunan şeraitin mahiyetini, millete ve cihan efkârına, teşrih etmek münasip idi. Bu noktai nazarlardan Heyeti Vekileye işaratta bulundum.

Her iki notaya, 5 Nisan 1922 tarihinde verilen cevabımızın esas noktalarını, hatırlatayım:

Mütarekeyi esas itibariyle kabul ettik. Fakat şartı esasi olarak mütareke ile beraber tahliye ameliyesine iptidar olunmasını, elzem addettik. Mütareke müddetinin Anadolunun tahliye müddeti olan dört aydan ibaret olmasını teklif ve tahliye hitamında müzakeratı evveliyei sulhiye neticelenmemiş olursa, mütarekenin kendiliğinden üç ay daha imtidadına muvafakat eyledik.

Tahliyenin tarzı icrası için de teklifimiz şu idi:

Mütareke mebdeinden itibaren ilk on beş gün zarfında Eskişehir-Kütahya-Afyon Karahisar hattı umumisinin ve mütareke mebdeinden dört ay zarfında İzmir dahi dahil olduğu halde, arazii meşgule, tamamen tahliye edilecektir.

Mütareke hakkındaki tekliflerimiz, Düveli Mütefikaca kabul edildiği takdirde, sulh tekliflerini tetkik için, üç hafta zarfında murahhaslarımızı, takarrür edecek şehre, göndermeye âmade olduğumuzu bildirdik.

Bu notamıza, 15 Nisan 1922 de cevap verdiler. Bittabi menfi idi. Biz de 22 Nisanda buna cevap verdik. Bu cevabımızın nihayetinde, mütareke meselesinde mutabakat hâsıl olmasa bile, sulh müzakeratını tehir etmenin muvafık olmıyacağını bildirdik. İzmitte bir konferans toplanmasını teklif ettik. Bu muhaberat dahi neticesiz kaldı. Beykozda veya Venedikte bir konferansın içtimaı mükerreren mevzuubahs oldu. **Fakat nihai zaferimizin tahakkuku anına kadar, bunların hiçbiri tahakkuk etmedi.**

*
* *

Başkumandanlık Kanununun tarihçesi

Muhterem Efendiler, bizim Başkumandanlığımıza ait 5 Ağustos 1921 tarihli kanunun ayrıca bir tarihçesi vardır. Arzu buyurursanız, bu hususta heyeti âliyenizi biraz tenvir edeyim.

Başkumandanlık Kanunu, birinci defa 31 Teşrinievvel 1921 de; ikinci defa 4 Şubat 1922 de; üçüncü defa 6 Mayıs 1922 de temdit edildi. Her defasında muhaliflerin gûnagûn tenkidat ve târizatı vukubuldu. Bilhassa üçüncü temdidi, mühimce bir vaka halinde oldu.

6 Mayıs 1922 gününe takaddüm eden günlerde zamanı geldiği için kanunun temdidi, Mecliste mevzuubahs olmuş; ben, rahatsızlığım münasebetiyle Mecliste hazır bulunamamıştım. 5 Mayıs günü akşamı ikametgâhıma gelen Heyeti Vekile, vaziyeti şöyle izah etti: Mecliste muhalifler, benim; Başkumandanlıkta kalmamı istemiyorlar. Birçok münakaşalı müzakerattan sonra mesele, reye vaz'olunmuş, usulen lâzım gelen ekseriyet hâsıl olmamış yani Başkumandanlık Kanununun temdidi kabul edilmemiş. Heyeti Vekile bilhassa Erkânıharbiyei Umumiye Riyaseti ve Müdafaai Milliye Vekâleti — ki vaziyeti askeriyeyi yakından takibeden makamlardır — fevkalâde müteessir olmuşlar. Meclisin gösterdiği haleti ruhiye karşısında kendilerinin de vazifeye devamlarında bir fayda olmıyacağını dermeyan ederek, istifaya kalkıştılar.

Memleketin menfaati âliyesi namına Başkumandanlık vazifesini ifaya devam kararını verdim

Ordu; Meclis reyini izhar ettiği dakikadan itibaren, kumandansız kalmıştı. Erkânıharbiyei Umumiye Reisi, ve Heyeti Vekile de, istifa ettiği takdirde memleketin idarei umumiyesinde şayanı teemmül şedit bir buhranın vukuu gayrikabili içtinap idi. Onun için gerek Erkânıharbiyei Umumiye Reisine ve gerek Heyeti Vekileye daha yirmi dört saat sabır ve

intizar eylemelerini rica ettim. Memleketin ve maksadı umuminin menfaati âliyesi namına, **ben de, Başkumandanlık vazifesini ifaya devam kararını verdim** ve bunu Heyeti Vekileye de bildirdim.

Ertesi günü, yani 6 Mayıs 1922 de bir celsei hafiyede, Meclise izahat vereceğimi bildirdim. İzahattan evvel, Başkumandanlık aleyhinde söz söylemiş olan zevatın mütalâalarını, Meclis zabıtlarını getirerek, birer birer tetkik etmiş bulunuyordum.

Efendiler, heyetinizi fazla yormamak için arz ettiğim celsei hafiyedeki beyanatımı hulâsa ile iktifa edeceğim:

"Efendiler, dedim, Başkumandanlık ve Başkumandanlık Kanunu meselesinde, mebdeinde olduğu gibi, bugün de, kanunun, ademi lüzumundan yahut lüzumu tadilinden bahseden, ve Başkumandanlığın mevcudiyetinden müşteki olan, zevat vardır. Bu müştekilerin, daima aynı zevat olduğu görülmektedir. Ben, lüzumsuz bir mevkiin, bir makamın mutlaka idamesi taraftarı değilim. Herhangi bir makamın, lâyüs'el olacak salâhiyetlere malikiyetini, temin edecek kanunların da taraftarı değilim. Ancak, Başkumandanlık makamının ve bu makama salâhiyet bahşeden kanunun lüzum ve ademi lüzumuna karar verebilmek için vaziyeti umumiyenin, vaziyeti askeriyenin, lâyıkiyle tetkik ve mütalâası icabeder. Bu noktaya dair kanaatimi arz etmeden evvel Başkumandanlığın ve Kanununun ademi lüzumu hakkında söz söylemiş olan zevatın, bazı ifadelerini hep beraber mütalâa edelim.

Meselâ; S a l i h Efendi (Erzurum Mebusu), benim, Meclisin hakkını gaspettiğimi, gaspetmek istediğimi söyliyerek hakkı sarihimizi vermeyiz! diye feryat etmiş.

Efendiler, açık ifade edeceğim, beni mazur görünüz; her birinizin salâhiyeti fevkalâde ile intihabolunmasına ve salâhiyeti fevkalâdeye malik bir Meclisin teşekkülüne ve bu Meclisin, memleketin mukadderatına vazıulyed bir mahiyet iktisabetmesine çalışan, benim! Bunda muvaffak olmak için en yakın arkadaşlarımla fikir mücadelesi yaptım. Bütün hayatımı, mevcudiyetimi, bütün şeref ve haysiyetimi mehalike ilka ettim. Binaenaleyh bu, benim eserimdir. Ben, eserimi tezlil ile değil, îlâ ile muvazzafım. S a l i h Efendiden hiç olmazsa, beni de kendisi kadar olsun, bu Meclisin hukukiyle alâkadar farz etmesini rica ederim. Fazla bir şey istemem. Bu mütalâadan sonra Meclisin hakkını gaspetmek sözünü, tamamen S a l i h Efendiye ret ve iade ederim. Böyle bir şey mevzuubahs değildir ve olamaz.

Efendiler, Başkumandanlık meselesinin celsei hafiyede müzakeresi münasip olacağına dair bir takrir verilmiş. Bu da birçok suretlerle suitefsire uğramış. Meselenin açık celsede olması talebedilmiş. Karahisarı Sahip Mebusu M e h m e t Ş ü k r ü Bey, celsei hafiyelerle, milletten hakikati gizlemek arzu edildiğini söylemiş. Bir defa, Türkiye Büyük Millet Meclisi, yalnız teşriî bir Meclisi Mebusan değildir. Salâhiyeti icraiyeyi de haiz bulunuyor. Böyle dahi olmasa; memleketin, devletin, her türlü umuruna ait mukarreratı vaktinden evvel alenen mevzuubahs etmek, ifşa eylemek, dünyanın neresinde görülmüştür. Bahusus mevzuubahs mesele, düşman karşısında bulunan bir ordunun Başkumandanına ait olursa, bunu alenen müzakere ederek lehte olduğu gibi aleyhte de söylenilen sözleri düşmana işittirmekte, menfaati memleket var mıdır? Başkumandanın ordu üzerinde, bilhassa düşman üzerinde hükmü, nüfuzu, çok büyük olmak lâzımdır. Hat-

tâ Hüseyin Avni Beyin, burada bahsettiği rahatsızlığımın bile, düşman tarafından işitilmesi mahzurludur. Buna, ne lüzum vardı. Görüyorsunuz ki, meselenin celsei hafiyede müzakeresinden maksat, Mehmet Şükrü Beyin dediği gibi, hiçbir vakit hakikatleri milletten gizlemek noktai nazarına mâtuf değildir. Keşki, alenen müzakerede bir mahzur olmasaydı da Mehmet Şükrü Bey kürsüden istediklerini bağıra bağıra söyleseydi. Ben de Mehmet Şükrü Beyin sözlerindeki mânayı, muzmerratı, millete izah ve tefsir etseydim. Şükrü Efendi bilsin ki, millet onun gibi düşünmüyor. Şükrü Efendi bilsin ki, onun dediği gibi komedya oynamıyoruz. Biz, buraya komedya oynatmak için toplanmadık. Efendiler, komedya oynayan ve oynatan Şükrü Efendinin kendisidir. Fakat emin olsun ki, biz o komedyaya kapılmıyacağız. Şükrü Efendi oynamak ve oynatmak istediği komedya neticesinde, **yakalandığı kanun pençesinden, ne kadar büyük bir tezellül ile kurtulduğunu, unutacak kadar çok zaman geçmemiştir.**

Efendiler, Hüseyin Avni Bey, Başkumandanlık Kanunu aleyhinde idarei kelâm ederken birtakım sözler sarf etmiş. Meclisi Âliye, bu tarzı hareketle milleti rezil edeceksiniz! demiş. Miskinler sözünü kullanmış. Vazifeler şahıslarla olmaz; şahıs yoktur, millet vardır tarzında düsturlar dermeyan etmiş.

Gerçi, asıl olan millettir, heyeti içtimaiyedir. Onun da iradei umumiyesi, Mecliste mütecellidir; bu her yerde böyledir. **Fakat, fertler de vardır.** Meclis, memleket ve devlet işlerini fertlerle, şahıslarla, yapmaktadır. Her devletin umurunu tedvir eden şahıs ve şahıslar meydandadır. Hakikati, bimâna nazariyatla inkâra mahal yoktur.

Efendiler, H ü s e y i n A v n i Bey, ikide birde, birtakım mânasız sözlerle beyanatımı kesiyordu. Kendisine ağır ihtarda bulundum. Meclisin, mahalle kahvesi olmadığını söyledim. Milletin kâbesi olan kürsüye, kendisinden hürmet ve riayet talebettim.

Efendiler, söz söyliyen bir zat da S a l â h a t t i n Beydir. S a l â h a t t i n Bey, bize taarruz edip edemiyeceğimizi sormuş imiş... biz de edeceğiz demişiz.. kendisi de edemiyeceksiniz! demiş... ve en nihayet edememişiz!.. kendi sözü olmuş...

Halbuki, taarruzun esbabı tehirini, lüzumu kadar muhtelif vesilelerle, izah ettiğimizi zannediyorum. Tekrar edeyim ki taarruz edeceğiz. Düşmanı vatanımızdan tard ve teb'idedeceğiz. Bu kararımızda sabit bulunuyoruz. Tereddüdü müstelzim hiçbir sebep, mutasavver değildir. Bundan başka S a l â h a t t i n Bey demiş ki, ordu haddi âzamisine varmıştır. Evet, ordumuz mükemmeldir, fakat, haddi âzamisine varmamıştır. Kendisi gibi bir asker arkadaşın, heyeti celileye bu tarzda beyanatta bulunabilmesi için, ordunun içyüzünü bilmesi lâzımdır. Halbuki, S a l â h a t t i n Bey, bundan çok uzaktır. Ordu ile yakından alâkadar olanların sözü, yalnız benim sözüm değil, bütün kumandanların sözü, kendisini tekzibetmektedir. Fakat şüphesiz, ordumuzu haddi lâyıkına isal edeceğiz. S a l â h a t t i n Beyin mühim sözlerinden biri de, bizim en mühim vazifemiz, siyaset yapmaktır tarzındaki mütalâasıdır. **Hayır Efendiler, bizim mühim ve asıl olan vazifemiz, siyaset yapmak değildir. Bizim ve bütün memleket ve milletin bugün, yegâne vazifesi, topraklarımızda bulunan düşmanı süngülerimizle tardetmektir.** Bunu yapamadıkça, siyaset bir lâfzı bimânadan ibaret kalır. Maahaza, bir dakika için, S a l â h a t t i n Beyin sözlerini kabul edelim! Buna, ben mâni miyim? Başkumandan

mâni midir? Bu sözün Başkumandanlık Kanuniyle ne münasebeti vardır? Anlaşılıyor ki bir mümanaat ve bir mübayenet mutasavverdir. Ben, millî maksadın, temini için, yegâne çarenin, muharebe ve muharebede muvaffakıyet olduğunu söylüyorum. Bütün kudretimizi, bütün menabiimizi, bütün varlığımızı orduya vereceğiz. İktidarımızı, dünyaya tanıtacağız ve ancak ondan sonra, milleti, insan gibi yaşatmak mümkün olacaktır! diyorum.

Salâhattin Bey, işte bu zihniyeti, aklınca siyaset yapmaya mâni tasavvur ediyor ve siyasetle halli mesele edileceği zehabında bulunuyor. Bir de, Salâhattin Bey diyor ki, bugünkü vaziyeti askeriyenin mal olduğu masarifi tetkik etmek için, Başkumandanlığın mevcudiyeti bir haildir.

Efendiler, bu doğru değildir. Başkumandan, Meclisi; menabii maliyeyi tetkikten ne vakit menetmiştir? Menabii varidatımızla ne yapabileceğimiz hakkındaki endişe, belki herkesten ziyade beni meşgul etmektedir. Yalnız, **ben, ordumuzun mevcudiyet ve kuvvetini, paramızla mütenasip bulundurmak nazariyesini kabul edenlerden değilim; "paramız vardır, ordu yaparız; paramız bitti, ordu inhilâl etsin..."** Benim için böyle bir mesele yoktur. Efendiler, para vardır veya yoktur, ister olsun ister olmasın, ordu vardır ve olacaktır. Bu noktada bir hâtıramı da ihya edeyim; ben ilk defa bu işe başladığım zaman, en âkıl ve mütefekkir yaşıyan birtakım zevat bana sordular: Paramız var mıdır? Silâhımız var mıdır? Yoktur, dedim. O zaman, o halde ne yapacaksın? dediler. Para olacak; ordu olacak ve bu millet istiklâlini kurtaracaktır! dedim. Görüyorsunuz ki hepsi oldu ve olacaktır.

Birtakım Efendiler de; Başkumandan, millete angariye yaptırıyor demişler, halbuki kanunun memle-

kette angariyeyi menettiğinden bahsetmişler. Bu doğrudur Efendiler; fakat ihtiyaç, tehlike, bize her şeyi meşru göstermektedir. Ordunun ihtiyacatı, millete angariye yaptırmayı istilzam ediyorsa, bunu yapıyoruz ve **en doğru kanun,** budur. Milletin ve ordunun mağlûb olmaması için, kanun buna mânidir diye, lüzumlu gördüğüm tedbiri almakta tereddüdetmiyeceğim.

Efendim, Kara Vâsıf Bey de demişler ki, her yerde başkumandan vardır. Fakat başkumandanlık için ayrıca bir kanun yoktur. Mevcut kavanini askeriye, her kumandanın olduğu gibi başkumandanın da vazife ve salâhiyetini tâyin ve tahdit eder ve bunu, ulûm tâyin ve tesbit eder.

Malûmdur ki, devletler, muhtelif eşkâldeki hükümetlerle idare olunurlar. Şekillerine göre, başlarında kırallar, imparatorlar, padişahlar bulunur. Bazılarının başlarında reisicumhurlar vardır. Böyle memleketlerde, başkumandan, devletin resikârında bulunan zat olur. Bu zat, başkumandanlık vazifesini, ya kendisi ifa eder, yahut birini tevkil eder. Bizim bugünkü şekli hükümetimize göre, başkumandanlık, Meclisin şahsiyeti mâneviyesinde mündemiçtir. Binaenaleyh, Meclis falan veya filân zatı başkumandan intihabettiğini ifade edince bu ifadeye kanun derler. Kıral, padişah, imparatorun ifadesine irade dendiği gibi Meclisten sâdır olan iradatı milliyeye de, kanun namı verilir. Binaenaleyh kanun vardır. Bir meclisin, fevkalâde bir zamanda, kendisine fevkalâde vazife tevdi ettiği başkumandan; Kara Vâsıf Beyin, kumandanların vazife ve salâhiyetlerini tâyin ve tahdidettiğini işaret ettiği Askerî Ceza Kanuniyle, Dahiliye Nizamnamesi çerçevesi dahilinde kalması lâzım gelen, bir kumandan değildir. Kara Vâsıf Beyin, ulûm tâyin ve tesbit eder, dediği şey, büsbütün başkadır. Ulûm ve fünunu askeriye; askerlik sıfatını ve

başkumandan olacak zatta bulunması lâzım gelen evsafı ifade, izah ve talim eder. Yoksa, insanları başkumandanlığa tâyin etmek, kumanda edilecek ordunun sahibi aslisi veya vükelâyi meşruası tarafından olur. Başkumandanlık evsafını haizim diyen her adamın o mevkie kendiliğinden gelebilmesinin ise mânası büsbütün başkadır.

K a r a V â s ı f Bey, bir de demiş ki, Başkumandan, cephenin gerisindeki umurla iştigal etmesin! Bu fikir, hatadır. Cephenin insan mevcudiyle, gıdasiyle, libasiyle, silâh ve cepanesiyle ve sairesiyle alâkadar olan başkumandan, elbette bütün bunların geride bulunan menabiiyle alâkadardır. K a r a V â s ı f Bey, bu, iddia ettiği fikri, hangi kitapta, hangi sahada, hangi yerde görmüş! Gerçi, hem cephe ile hem de geride birçok işlerle iştigal etmek güçtür. Bir adam, hem cepheye kumanda edecek, muharebe idare edecek, hem de aynı zamanda geri menatıkta birçok şeylerin icrasını temin edecek. Bunu bir adam nasıl yapabilir? Şüphesiz yapar. Fakat yapar dediğim zaman Başkumandan bu an, cepheye kumanda eder. Sonra oradan kalkar filân yere gider, iaşe işini yapar; filân yere gider, ikmal işini yapar demek değildir. **Büyük işler deruhde etmemiş insanların, bu husustaki tereddütlerini, mazur görmelidir.** Bakınız! size bir misal söyliyeyim: Ben, çok acemi kumandanlar gördüm. Meselâ, bir alay kumandanı, yeni fırka kumandanı olmuş; veya bir fırka kumandanı yeni kolordu kumandanı olmuş; biraz da tecrübesiz! Henüz iktisabı tecrübeye zaman bulamadan müşkül vaziyetler karşısında kalmış, müddeti ömründe bir fırkaya alışmış iken, düşman karşısında iki veya üç fırkaya birden kumanda mecburiyetinde bulununca, duçarı tereddüt ve müşkülât olması tabiîdir. Bir fırkaya kumanda ettiği zaman mümkün olduğu ka-

dar, bütün fırka cüzütamlarını nazarı altında birleştirmek ve sevku idare etmek imkânına malik olan bir acemi kumandan, iki üç fırkanın nazarından uzak mevzilerde, muharebesini idareye mecbur olduğu zaman, kendi kendine, ben hangi fırkanın yanında bulunayım, onun mu, bunun mu? orada mı, burada mı? diye sorar...

Hayır! Ne orada bulunacaksın, ne de burada! Öyle bir yerde bulunacaksın ki, hepsini idare edeceksin. O zaman ben hiçbirini lâyıkiyle göremem! der. Tabiî göremezsin, elbette gözlerinle göremezsin! Akıl ve ferasetinle görmek lâzımdır.

Ordunun kıpırdanamıyacağını iddia eden bir gafili alkışlıyanlar

V â s ı f Bey, bir mütalâasında demiş ki, biz Sakarya muharebesinden sonra, işte hâlâ kıpırdıyamadık, kıpırdıyamıyoruz. Bu söz, bazılarının bravo sesleriyle ve alkışlariyle karşılanmış.

Efendiler, **bundan çok müteessir ve müteezzi oldum. Çok hicap duydum.** Ordunun kıpırdamamasını ve kıpırdamıyacağını iddia eden bir gafilin sözlerini alkışlamak, cidden çok gariptir. Rica ederim, bunu burada gömelim, kimse işitmesin!

İşte Efendiler, Başkumandanlığın ademi lüzumunu ispat etmek için söylenen sözlerin, bellibaşlıları bunlardan ibarettir. Benim de bu sözlere verebileceğim cevaplar işitildi. Bundan sonraki muhakeme ve karar Meclise aittir. Yalnız, bir hakikati nazarı dikkate vaz'etmek mecburiyetindeyim. Meclisi Âlinin, Başkumandanlığın lüzumuna kani bulunduğuna şüphe olmamakla beraber, muhalefetin, hiçbir esasa müstenit olmıyan tezahüratı, Meclis kararını, şayanı arzu olmıyan noktada, tezahür ettirdi. Bunun neticesi ne oldu, Efendiler; biliyor musunuz? Başkumandanlık iki gündür,

muğlâk ve muallâk bulunuyor. Bu dakikada ordu, kumandansızdır. Eğer ben, orduya kumanda etmekte devam ediyorsam gayrikanuni kumanda ediyorum. Mecliste tecelli eden reye göre, derhal kumandadan keffiyedetmek isterdim ve Başkumandanlığımın hitam bulduğunu hükümete iblâğ ettim. Fakat gayrikabili telâfi bir fenalığa meydan bırakmamak mecburiyeti karşısında bulundum. Düşman karşısında bulunan ordumuz, başsız bırakılamazdı. **Binaenaleyh, bırakmadım, bırakamam ve bırakamıyacağım.**"

Muhterem Efendiler, bu celsei hafiyede, muhaliflerin, hükümeti ve orduyu yıkmak için öteden beri kurcaladıkları daha birtakım mesail üzerinde, âdeta mübareze tarzında münakaşalar oldu. Nihayet lüzumu gibi tenevvür eden Meclisi Âli, reyini şu yolda izhar etti: 11 ret, 15 müstenkife karşı 177 rey ile Başkumandanlık Kanununu temdit etti.

Ordumuzun kuvvei mâneviye ve maddiyesi, amâli milliyeyi kemali emniyetle istihsal edecek mertebeye vâsıl olmuştu

Efendiler, üç ay sonra, yani 20 Temmuz 1922 tarihinde, tekrar Başkumandanlık Kanunu, usulen mevzuu müzakere oldu. Bu defa, Meclise vukubulan umumi beyanatımdan bir kısmını aynen arz etmeme müsaadenizi rica ederim. Demiştim ki: "Artık ordumuzun kuvvei mâneviye ve maddiyesi, fevkalâde hiçbir tedbire ihtiyaç hissettirmeksizin, amâli milliyeyi kemali emniyetle istihsal edecek mertebeye vâsıl olmuştur. Bu sebeple fevkalâde salâhiyetlerin idamesine lüzum ve ihtiyaç kalmadığı kanaatindeyim.

Bugün, zevalini görmekle memnun olduğumuz bu ihtiyacın, bundan sonra da tahassülünü görmemekle bahtiyar olacağız. Başkumandanlık makamının temadisi, olsa olsa Misakı Millimizin ruhu aslisiyle mütERAfık neticei katiyeye vâsıl olacağımız güne kadar de-

vam eder. Neticei mesudeye emniyetle vâsıl olacağımıza, şüphe yoktur. O gün; kıymetli İzmirimiz, güzel Bursamız, İstanbulumuz, Trakyamız ana vatana iltihak etmiş olacaktır. O mesut günün hulûlünde, bütün milletle beraber, en büyük saadetleri idrakle müşerref olacağız. Benim **başkaca, ikinci bir saadetim olacaktır ki o da, dâvayi mukaddesemize başladığımız gün bulunduğum mevkie rücu edebilmekliğim imkânıdır. Sinei millette serbest bir fert olmak kadar, dünyada bahtiyarlık var mıdır? Vâkıfı hakayik olan, kalbü vicdanında mânevi ve mukaddes hazlardan başka zevk taşımıyan insanlar için, ne kadar yüksek olursa olsun, maddi makamatın hiçbir kıymeti yoktur."**

Efendiler, bu müzakerenin neticesi, bilâmüddet Başkumandanlığın uhdeme tevdiine iktiran etti.

* *
*

Muhalif grupun Meclisteki faaliyeti

Muhterem Efendiler, muhalif grupun Meclisteki faaliyeti, bizi biraz daha kendisiyle iştigal ettirecektir. İkinci Grup unvanını takınan muhalif hizip, menfi mukavemetlerini uzun müddet tecrübe etti. İcra Vekillerinin sureti intihabına dair 8 Temmuz 1922 tarihli kanunla İcra Vekillerinin ve İcra Vekilleri Reisinin doğrudan doğruya Meclisçe reyi hafi ile intihapları temin olundu. Bu suretle, İcra Vekilleri Riyasetinden, bilfiil uzaklaştırılmış olduğum gibi, vekillerin de benim göstereceğim namzetler meyanından intihabolunması kaydi refedilmiş oldu.

Rauf Bey İcra Vekilleri Heyeti Reisi oldu

Muhalif grup, bundan sonra taarruza geçti. R a u f Beyi İcra Vekilleri Heyeti Riyasetine geçirmeye teşebbüs etti. Bunda muvaf-

fak da oldu. Muhaliflerin muzmerratını anlıyordum. Bununla beraber, R a u f Beyi nezdime davet ettim. Meclis ekseriyetinin kendisini İcra Vekilleri Reisi intihabetmeye mütemayil olduğunu, bunun bence de münasip görüldüğünü söyledim. R a u f Bey, mütereddit bir vaziyet gösterdi. Heyeti Vekile Riyasetinin bir vazifesi yoktur, dedi. R a u f Bey demek istiyordu ki, Büyük Millet Meclisinin Reisi, Vekiller Heyetinin de reisi tabiîsidir. Heyeti Vekile mukarreratı, onun tarafından tasdik edilmedikçe mer'i olmaz. Buna nazaran, İcra Vekilleri Reisinin bir salâhiyeti ve serbestisi yoktur. Filhakika, Teşkilâtı Esasiye Kanunu mucibince öyle idi. Maahaza, binnetice İcra Vekilleri Riyasetini kabul etti. R a u f Bey, 12 Temmuz 1922 tarihinden 4 Ağustos 1923 tarihine kadar bu vazifede kaldı.

Efendiler, bir nokta nazarı dikkatinizi celbetmiştir. K a r a V â s ı f Beyle R a u f Bey, muhalefetin teşkilinde, takviye ve idaresinde, ilk günden, beraber ve müdir bulunuyorlar. Fakat R a u f Bey, açıktan İkinci Grupa geçmiyerek, bizim içimizde kalmak vaziyetini ihtiyar ediyor. Bu hal, üç sene devam etti. R a u f Bey, nihayet kendi tabiri veçhile "zâhiren beraber bulunmaya imkân kalmadığı zaman" ayrılığını ilân etmek mecburiyetinde bulundu.

Efendiler, muhaliflerin, Mecliste ordu aleyhine açtıkları cereyan, devam ediyordu. Mütemadiyen ve hararetli bir tarzda, ordunun taarruz kabiliyeti olmadığından ve artık siyasi tedabirle hal ve intacı mesele zaruri bulunduğundan kuvvetli bir tarzda bahsediyorlardı.

*
* *

Taarruz kararı Hakikati halde ordumuz, ihtiyacat ve noksanlarını ikmal etmek üzere bulunuyordu. Ben, daha haziran evasıtında taarruza karar vermiştim. Bu kararımdan, Cephe Kumandanı ile Erkânıharbiyei Umumiye Reisi ve Müdafaai Milliye Vekili, yalnız, bunlar haberdar bulunuyorlardı. Arz ettiğim tarihlerde, İzmit, Adapazarı istikametinde bir seyahat vesilesiyle hareket ettiğim zaman, Ankarada, Erkânıharbiyei Umumiye Reisi F e v z i Paşa Hazretleriyle görüştükten sonra, o zaman Müdafaai Milliye Vekili bulunan K â z ı m Paşa Hazretlerini Sarıköy istasyonuna kadar beraber götürerek oraya davet ettiğim Cephe Kumandanı İ s m e t Paşa Hazretleriyle birlikte taarruz için istihzaratın sürati ikmali hakkında mukarrerat ittihaz ettik.

Efendiler, artık büyük taarruzdan bahsetmek zamanı geldi. Bilirsiniz ki, Sakarya meydan muharebesinden sonra, düşman ordusu, büyük ve kuvvetli bir grupla Afyon Karahisar-Dumlupınar arasında bulunuyordu. Diğer kuvvetli bir grupiyle de Eskişehir mıntakasında idi. Bu iki grup arasında, ihtiyatları vardı. Sağ cenahını, Mendres havalisinde bulundurduğu kuvvetlerle; ve sol cenahını da İznik gölü şimal ve cenubundaki kuvvetleriyle muhafaza ediyordu. Denilebilir ki, düşman cephesi, Marmaradan Mendrese kadar uzuyordu.

Düşman ordusu teşkilâtı; üç kolordu ve bazı müstakil kıtaat halinde idi. Üç kolordusu on iki fırkadan mürekkep ve müstakil kıtaat ayrıca üç fırkaya baliğ olmakta idi. Biz, Garp Cephesindeki kuvvetlerimizi, iki ordu halinde teşkil ve tensik etmiş idik. Bundan maada, doğrudan doğruya cepheye merbut teşkilâtımız da vardı. Bizim bütün kıtaatımız on sekiz fırka teşkil ediyordu. Bundan başka üç fırkalı bir süvari kolordu-

muz ve daha zayıf mevcutlu ayrıca iki süvari fırkamız vardı. Teşkilâtı muhtelif olan muhasım iki ordu mukayese edilirse, tarafeyn insan ve tüfek kuvvetleri, takriben yekdiğerine muadil bulunuyordu. Yalnız Yunan ordusunun makinalıtüfek, top, tayyare, vesaiti nakliye, cepane ve fennî malzeme noktai nazarından, dünyanın serbest ve müzahir sanayiine istinadetmek itibariyle, mahsûs tefevvuku vardı. Diğer taraftan, bizim ordumuz süvari miktarı itibariyle tefevvuku haiz bulunuyordu.

Birinci Ordu Kumandanı Ali İhsan Paşanın ihdas ettiği vaziyetler

Burada, bilmünasebe bir noktayı kaydetmeliyim. Ordularımızdan birinin, İkinci Ordunun Kumandanı elyevm Şûrayi Askerî Âzasından Ş e v k i Paşa Hazretleri idi. Birinci Ordumuzun kumandasını Maltadan gelmiş olan İ h s a n Paşaya vermiş idik. İ h s a n Paşanın, kendisini Divanı Harbe kadar isal eden nâbeca efal ve harekâtından dolayı Ordu Kumandanlığından uzaklaştırılması lâzım geldi. Filhakika, A l i İ h s a n Paşa, ordunun inzıbatını ve idarei umumiyesini çıkmaz bir yola düşürecek surette bir hattı hareket takibetti. Meselâ; ordusunda madun kumandanları, mafevk kumandanlara itaatsizliğe sevk edecek vaziyetler ihdas etti.

Meselâ; ambarlarının mevcudunu, günlerce haber vermiyerek ve haber verdirmiyerek, umumi iaşe buhranı hükümferma olduğu bir sırada ansızın ambarlarının mevcudu kalmadığını ve açlık tehlikesi bulunduğunu bildirdi.

Madun kumandanların itaatsizlik ve vazifesizliğini terviç ve teşvik sistemine dahil olarak, ordunun itaat ve hissi vazifesiyle oynıyacak kadar entrikaya müstait olduğu kanaatini hâsıl ettirdi.

A l i İ h s a n Paşanın mahsûs olan evsafı fârikasından başlıcaları şunlardı:

En küçük kademeye kadar bütün ordusuna, ehemmiyetli ehemmiyetsiz her işin ve her kararın ancak kendi tarafından verileceğini telkin ederek bütün ordusunda, yalnız kendisinin sahibi kudret olduğunu zannettirmek. Büyüklerine mütefevvik olduğunu herkese ispat etmek endişesinde bulunmak. Büyüklerinin gerek resmî iş ve gerek hususi hattı hareket noktai nazarından itibarlarının düşkün olmasını araştırmak. Muharebe noktai nazarından tedbirde isabet ve âsapta kuvvet cihetiyle kendisini tecrübeye fırsat bulunmamış olmakla beraber bu hususta anlaşılan karakteri şu idi: Herhangi bir ademi muvaffakıyeti behemehal madununa veya mafevkına yüklemek imkânını daima düşünmesi. İ h s a n Paşa, rıfku nezaketle muameleden daha ziyade sert ve resmî muamele ile istihdam olunmayı lüzumlu gösterir.

A l i İ h s a n Paşanın tabiat ve ahlâkı hakkında Erkânıharbiyesi Reisi olup istifaya mecburiyet hissedden Kaymakam H a l i t Beyin (bilâhare Kastamonu Mebusu olmuştur) Garp Cephesi Kumandanlığına verdiği 20 Kânunusani 1922 tarihli resmî bir raporunun bazı fıkralarını aynen arz edeceğim. H a l i t Bey, Harbi Umumide, Irakta da A l i İ h s a n Paşa ile beraber bulunmuştu. Bahsettiğim raporda şu cümleler vardır:

«---

Kumandanım A l i İ h s a n Paşa Hazretlerinin geldiği gün den beri madun kumandanların izzetinefsini ve şevki vazifesini kıracak muameleler yapması ve cereyan eden muhaberattan müsteban buyurulmuş olacağı veçhile cepheye karşı maduna hissettirecek derecede gayrimâkul bir muhabere kapısı açması, benlik kokusu hissedilen mütalâa yarışına girişmesi, kâinatın takdir ve hürmet ettiği cephe karargâhının

nüfuzunu azaltmak istediğini işrabeder bir hattı hareket takibetmesi, beni cidden düşündürdü ve müteessir etti. Muamelâtını imkân nispetinde tadile çalıştım. Fakat yine büyük bir fark göremedim.

Ahlâkında mündemiç teferrüt daiyesi, hırsı şöhret, fartı haset, son derece bir hodbinlik saikasiyle baş olmak istediği. muamelâtından ve madun kumandanlar yanında nifakcuyane sözlerinden istidlâl olunuyordu. 11 inci Fırka Kumandanı ..... istifamı işittikten sonra bana mahremane şifahen [Ali İhsan Paşanın Maltada iken halâsı için Ferit Paşaya mektuplar yazdığını ve alenen İngiliz mandasını kabul için saatlerce kendi muvacehesinde beyanatta ve münakaşalarda bulunduğunu] söyledi. Bu ifadeyi hattı hareketine nazaran calibi nazar buldum .... madundan gelen bazı evrakı cepheye, cepheden geleni maduna aynen tebliğ ederek itimadı mütekabil hislerini rahnedar etmek tarzı hareketi de, ayrıca calibi nazardır. Meselâ, Şeyhelvan dağının ziyaı hakkındaki muhaberatın aynen Beşinci Kolorduya ve Beşinci Kolordudan yazılan bazı raporların aynen cepheye yazılması gibi, buna rağmen mezkûr hâdisenin mesuliyetini, Beşinci Kolordu Kumandanına tahmil etmesi ve müşarünileyhten cepheye şikâyette bulunması şimei âmiriyetle kabili telif değildir. Tevhidiefkâr gazetesinde neşrettirdiği menakıbı meyanında mütareke tarihinden bir gün evvel Musul cenubunda Şarkatta esir olan Dicle Grupunun sebebi esaretini de yalnız o zaman grup kumandanı olan [Şimdi Şark Cephesinde Fırka Kumandanı imiş] Kaymakam İsmail Hakkı Beye atfetmesi de bu karakterine dâldir. Dicle Grupu, [7, 9, 43, 18, 22 nci alaylarla avcı alayından] mürekkepti. Bunlardan başka, ayrıca Beşinci Fırkadan 13 ve 14 üncü alaylar da lokma lokma esir verildi. Mütarekeden bir gün evvel, 13.000 kişinin esir verilmesi, 50 kadar topun zıyaı, hakikatte kendisinin hal ve vaziyete muvafık olmıyarak verdiği bir emirden münbaistir. **İşte bu hal, Musul vilâyetinin zıyaını intacetti.** Halbuki, mütareke olacağı malûm idi. Grupa Keyare mevziine çekilmek için direktif verilseydi, İngilizler grupu esir değil, mağlûp bile edemezdi. Beşinci fırka da iltihak edebilirdi. Mütareke olduğu zaman esir olan sekiz piyade alayı elde bu-

lunur **ve Musul da bizde kalırdı. Fakat sefil bir düşünce, mantığa galebe çalmıştır.**

Menakıbinde, Dicle boyundaki bütün muvaffakıyat ve Townshend'in esareti şerefi, nefsine hasredilmiştir. . . . . . Her muvaffakıyeti nefsine hasrederek neşriyattan maksadı, efkârı umumiyeyi iğfal suretiyle şöhret ve mevki temin eylemektir. Meşahirin menakıbını neşretmek, millette tefahur hislerini idame eder ve lâzımdır. Fakat tarihin mesul edeceği zevatın harekâtını mefahir meyanında zikretmek, tarihi lekeler ve ahfadı yanlış kanaatlere sevk eder.

General Marshall'in [yarın zevale kadar Musulu terk ediniz, aksi halde esiri harbsiniz] emrini aldığı zaman o müteazzım paşa hazretleri Sincar çölünü geçerek Nusaybine gitmek için General Marshall'den bir tezkerei resmiye ile muhafız olarak iki zırhlı otomobil istedi ve bunların himayesinde Âşir Beyle [Elyevm Müdafaai Milliye Vekâleti Müsteşar Muavini Âşir Paşadır] beni Musulda bırakarak Nusaybine gitti. Aşair nezdinde hükümetin nüfuzu mânevisini de kırdı ve bu hali görenlerin vicdanı sızladı. Muhafızsız Zaho tarikiyle gidebilirdi, veyahut süvari alarak çölden gidebilirdi. Halepte İngiliz Generalinden şahsı için treni mahsus istedi ve yolda hakarete mâruz olmaması için trene muhafız vaz'edilmesini talebetmeyi de unutmadı. İcabında hayatının ve rahatının muhafazası için şerefi milliyi unutan paşa hazretlerinin, ahlâkına misal olmak üzere bâlâdaki vakayii zikrettim. . . . . . Sabık kumandanıma hoş görünmedim. Çünkü hırsını tatmin etmedim ve meddahlığında bulunmadım. . . . . . Millet; Millî Orduyu teşkil eden ve zaferler kazanan büyük kumandanlar gibi necip ruhlu, hüsnüniyet sahibi rehberlere, kumandanlara muhtaçtır. Orduda ittihadın ve ahengin bozulmasına, şevki vazifenin tenakusuna hadim olanlar, dâhi de olsalar, muzır birer şahsiyettirler. Ben, çekilen emekleri bildiğim . . . . girişilen mücahedede muvaffakıyeti arzu ettiğim için — namusuma ve mukaddesatıma kasemen garaz ve ivaz tahtında olmıyarak — bu mâruzata cüret ettim. İranda. Kafkasyada uzun müddet yaverliğini yapan [şimdi Birinci Ordu Harekât Şubesi Müdürü] Binbaşı Cemil Bey, son günlerde bana [İyi ki, Ali İhsan Paşa Harekâtı Milliyenin bidayetinde Anadoluda bulunmadı. Maltada bulunduğu iyi oldu. Aksi halde mutlak aykırı bir hareket takibederdi] dedi.

Karakterini pek iyi bilen C e m i l Bey, pek doğru söylemiştir... Cenabı Haktan "Mârı sermadideye Rabbim güneş göstermesin" temenniyatında bulunurum.

Efendiler, A l i İ h s a n Paşa, Meclisteki muhalif grup rüesasiyle de, irtibat ve muhaberatta bulunuyordu. Kendisinin kumandanlığına nihayet verilerek hakkında muamelei kanuniyeye devam edilmek üzere Müdafaai Milliye Vekâleti emrine verilmesini tensibettiğim 18 Haziran 1922 gününün ferdasında yani 19 Haziran tarihinde, o zaman Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi Sanisi bulunan R a u f Beyden İ h s a n Paşa ile alâkayı gösterir makina başında bir şifre telgraf almıştım. Bilmünasebe arz etmiştim. Bu tarihlerde Adapazarı, İzmit istikametinde seyahatte bulunuyordum. R a u f Bey, telgrafında diyordu ki: "Birinci Ordu Kumandanı A l i İ h s a n Paşanın azledilerek Divanı Harbe tevdi edilmek üzere Konyaya sevk olunduğuna dair Meclis muhitinde mucibi kıylükal olan bir rivayet vardır..."

Efendiler, bir kumandanın azil ve naspı veya divanı harbe tevdii muamelesinin vukuundan bir gün geçmeden Meclisçe kıylükal olabilecek bir rivayet teşkil etmesi ve Meclis Reisi Sanisinin bunu benden istizaha lüzum görecek kadar alâkadar olması calibi dikkat değil midir? R a u f Beye tarafımdan icabeden cevap verildi. Birinci Ordu Kumandanlığı bir müddet vekâletle idare olundu. Fakat, asaleten bir zatın tâyini lâzımdı. Moskova Sefaretinden avdet etmiş olan F u a t Paşanın Birinci Ordu Kumandanlığını kabul edip etmiyeceği hakkında noktai nazarını istimzacettim. Anladım ki, cephe kumandanlığı yapmış olduğundan cephe kumandanı emrine girmeye mütemayil değildir. Müdafaai Milliye Vekili bulunan K â z ı m Paşa vasıtasiyle Birinci Ordu Kumandanlığını, R e f e t Paşaya tek-

lif ettirdim. Kabul etmemiş. Nihayet o tarihlerde bilâkaydüşart cephe emrine girerek ifayi vazife edeceğini söyliyen, açıkta N u r e t t i n Paşayı Birinci Ordu Kumandanlığına tâyin ettik.

* *
*

Taarruz plânımızın esası

Efendiler, düşman ordusunun cephe ve teşkilâtından ve ana karşı Garp Cephesindeki kuvvetlerimizin esas olarak iki ordu halinde teşkil ve tensik edilmiş olduğundan bahsetmiştim. Öteden beri tasavvur ettiğimiz taarruz plânımızın esasını da arz edeyim:

Düşündüğümüz, ordularımızın kuvayi asliyesini düşman cephesinin bir cenahında ve mümkün olduğu kadar cenahı haricisinde toplıyarak, bir imha meydan muharebesi yapmaktı. Bunun için muvafık gördüğümüz vaziyet kuvayi asliyemizi, düşmanın Afyon Karahisar civarında bulunan sağ cenah grupu cenubunda ve Akarçay ile Dumlupınar hizasına kadar olan sahada, toplamaktı. Düşmanın en hassas ve mühim noktası orası idi. Seri ve katî netice almak, düşmanı bu cenahından vurmakla mümkündü.

Garp Cephesi Kumandanı İ s m e t Paşa ve Erkânıharbiyei Umumiye Reisi F e v z i Paşa, bu noktai nazardan bizzat lüzumu gibi tetkikat yapmışlardı. Hareket ve taarruz plânımız çok evvel tesbit edilmişti.

Konyaya gelmiş olan General T o w n s h e n d'in arzusu üzerine, kendisiyle görüşmek vesilesiyle Ankaradan hareket ederek 23 Temmuz 1922 akşamı Garp

Cephesi Karargâhının bulunduğu Akşehire gittim. Harekât hakkında Erkânıharbiyei Umumiye Reisinin huzuriyle görüşmeyi münasip gördük. Ben, 24 Temmuz da Konyaya gittim. 27 de tekrar Akşehire avdet ettim. F e v z i Paşa Hazretleri de, 25 Temmuzda Akşehire gelmişti. 27/28 Temmuz gecesi beraber icra ettiğimiz müzakere neticesinde, tesbit edilmiş plân mucibince, taarruz etmek üzere, 15 Ağustosa kadar bütün hazırlıkların ikmaline çalışmayı takarrür ettirdik.

28 Temmuz 1922 günü öğleden sonra icra ettirilen bir futbol müsabakasını seyretmek vesilesiyle ordu kumandanları ve bazı kolordu kumandanları Akşehire davet edildi. 28/29 Temmuz gecesi kumandanlarla umumi bir tarzda taarruz hakkında müdavelei efkâr ettim. 30 Temmuz 1922 günü Erkânıharbiyei Umumiye Reisi ve Garp Cephesi Kumandaniyle tekrar görüşerek taarruzun tarz ve teferruatını tesbit ettik. Ankaradan davet ettiğimiz Müdafaai Milliye Vekili K â z ı m Paşa da, 1 Ağustos 1922 öğleden sonra Akşehire vâsıl oldu. Ordu hazırlığının ikmalinde Müdafaai Milliye Vekâletine ait olan hususat tesbit olundu.

Taarruza hazırlık emri

Ordunun hazırlıklarının ikmaliyle taarruzun tesriini emrettikten sonra tekrar Ankaraya döndüm. Garp Cephesi Kumandanı 6 Ağustos 1922 de ordularına mahrem olarak taarruza hazırlık emri verdi.

Erkânıharbiyei Umumiye Reisi ve Müdafaai Milliye Vekili Paşalar da Ankaraya avdet ettiler.

Efendiler, taarruz için tekrar cepheye gitmeden evvel, Ankarada tesbit edilmek lâzım gelen bazı vaziyetler vardı. Henüz, Heyeti Vekileyi taarruz emri verdiğimden tamamen haberdar etmemiştim. Artık onları resmen haberdar etmek zamanı gelmişti. Akdetti-

ğimiz bir içtimada vaziyeti dahiliyeyi, hariciyeyi ve askeriyeyi müzakere ve münakaşa ettikten sonra, taarruz hususunda Heyeti Vekile ile mutabık kaldık.

Diğer bir mesele de mühimdi. Muhalifler, ordunun tefessüh ettiğinden, kıpırdıyacak halde olmadığından, böyle zulmet ve müphemiyet içinde intizarın felâkete müncer olacağından ibaret propagandalarına, çok germî vermişlerdi. Gerçi, Mecliste bu telâkki cereyanının yaptığı akisler, zaten düşmanlardan, çok gizlemek istediğim harekât noktai nazarından faydalı idi. Fakat bu menfi propaganda, en yakın ve en kani zevat üzerinde dahi suitesire başlamış, onlarda da tereddütler uyandırmıştı. Onları de kariben yapacağım taarruz **hakkında ve altı yedi günde** düşman kuvayi asliyesini mağlûbedeceğime dair olan itimadım hususunda, tenvir ve teskin etmeyi lüzumlu gördüm. Bunu da yaptıktan sonra Ankarayı terk ettim. Erkânıharbiyei Umumiye Reisi benden evvel 13 Ağustos 1922 de cepheye gitmişti.

Ben, birkaç gün sonra hareket ettim. Hareketimi pek mahdut birkaç zattan maada bütün Ankaradan gizledim. Benim gaybubet edeceğimi bilenler, burada imişim gibi davranacaklardı. Hattâ benim, Çankaya da, çay ziyafeti verdiğimi de gazetelerle ilân edeceklerdi. Bunu bittabi o vakitler işitmişsinizdir. Trenle hareket etmedim. Bir gece otomobil ile Tuz Çölü üzerinden Konyaya gittim. Konyaya hareketimi orada kimseye telgrafla bildirmediğim gibi Konyaya vâsıl olur olmaz telgrafhaneyi kontrol altına aldırarak Konyada bulunduğumun da hiçbir tarafa bildirilmemesini temin ettim.

20 Ağustos 1922 günü öğleden sonra saat dörtte Garp Cephesi Karargâhında yani Akşehirde bulunuyordum. Kısa bir müzakereyi mütaakıp 26 Ağustos

için mevzuubahs olabilir. Binaenaleyh **Eylûlün onuna kadar doğrudan doğruya** Yunan Hükümeti veyahut İngiltere vasıtasiyle, hükümetimize resmen müracaat ettiği takdirde ber veçhiati şerait dermeyan edilerek cevap verilmelidir. Bu tarihten, yani Eylûlün onundan sonra vâkı olacak müracaatin cevabının başka olmak ihtimali vardır. Bu takdirde keyfiyet ayrıca tarafı âcizaneme bildirilmelidir:

1) Mütarekenin tarihinden itibaren on beş gün zarfında Trakya 1914 hudutlarına kadar bilâkaydüşart Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin memurini mülkiye ve kuvayi askeriyesine teslim edilmiş bulunacaktır.

2) Yunanistandaki üseramız on beş gün zarfında İzmir, Bandırma ve İzmit limanlarında teslim olunacaktır.

3) Yunan ordusunun üç buçuk seneden beri Anadoluda îka ettiği ve icra eylemekte bulunduğu tahribatı tamir etmeyi şimdiden taahhüdedecektir.

Büyük Millet Meclisi Reisi
Başkumandan

Mustafa Kemal

Ordularımız İzmir rıhtımında ilk verdiğim hedefe, Akdenize vâsıl oldular

Bizzat bana verilen bir telsiz telgrafta da İzmirdeki İtilâf Devletleri konsoloslarına benimle müzakeratta bulunmak salâhiyetini verdiklerinden, hangi gün ve nerede mülâkat edebileceğim soruluyordu. Buna verdiğim cevapta da, 9 Eylûl 1922 de **Nif**'te! mülâkat edebileceğimizi bildirmiştim. Filhakika dediğim günde ben Nif'te bulundum. Fakat mülâkat istiyenler orada değildi. Çünkü ordularımız İzmir rıhtımında ilk verdiğim hedefe, Akdenize vâsıl olmuş bulunuyorlardı.

Muhterem Efendiler, Afyon Karahisar-Dumlupınar Meydan Muharebesi ve ondan sonra düşman ordusunu kâmilen imha veya esir eden ve bakiyetüssüyufunu Akdenize, Marmaraya döken harekâtımızı izah ve tavsif için söz söylemekten kendimi müstağni addederim.

Her safhasiyle düşünülmüş, ihzar, idare ve zaferle intacedilmiş olan bu harekât, Türk ordusunun, Türk zâbitan ve kumanda heyetinin, yüksek kudret ve kahramanlığını tarihte bir daha tesbit eden muazzam bir eserdir.

Bu eser, Türk milletinin hürriyet ve istiklâl fikrinin lâyemut âbidesidir. Bu eseri vücuda getiren bir milletin evlâdı, bir ordunun Başkumandanı olduğumdan, ilelebet mesut ve bahtiyarım.

* *
*

Efendiler, işte şimdi, diplomasi sahasına geçebiliriz. Gerçi askerî zaferimizden naümit olup daha evvel diplomasi tarikiyle halli mesele kanaat ve iddiasında bulunanları, dediklerini yapmak hususunda biraz fazlaca intizarda bırakmış oldum. Maahaza binnetice benim de diplomasi sahasında ciddî olarak tervici mesai ettiğimi görerek memnun olmaları lâzım gelirdi. Böyle olup olmadığını göreceğiz.

Ordularımız, İzmir ve Bursayı istirdat ettikten sonra, Trakyayı da Yunan ordusundan tahlis için, İstanbul ve Çanakkale istikametlerinde yürüyüşlerine devam ederken o zaman İngiltere Başvekili bulunan L l o y d G e o r g e, fiilen harbe karar vermiş bir tavırla, dominyonlara, kıtaatı muavine talebi zımnında müracaat etmiş; ondan sonraki fiiliyata bakılırsa L l o y d G e o r g e'un talebinin is'af olunmadığını kabul etmek lâzım gelir.

İtilâf Devletlerinin 23 Eylûl 1922 tarihli mütareke teklifi

Bu sıralarda, İstanbulda Fransız Fevkalâde Komiseri bulunan General P e l l é benimle mülâkat etmek üzere İzmire geldi. Mıntakai bitarafi unvaniyle yadettiği bir sahaya, or-

dularımızın girmemesi muvafık olacağını tavsiye etti. Hükümeti milliyemizin böyle bir mıntaka tanımadığını, Trakyayı da tahlis etmedikçe ordularımızın tevkifine imkân olmadığını söyledim. General Pellé, Mösyö Franklin Bouillon'un benimle görüşmek üzere gelmek istediğine dair almış olduğu hususi bir telgrafı gösterdi. Kendisini İzmirde kabul edeceğimi söyledim. Mösyö Franklin Bouillon bir Fransız harb sefinesiyle İzmire geldi. Fransa Hükümeti tarafından ve İngiltere ve İtalya Hükümetlerinin de inzımamı muvafakatiyle benimle mülâkat etmeye geldiğini söyledi. Biz Franklin Bouillon'la görüşürken, 23 Eylûl 1922 tarihli Düveli İtilâfiye Hariciye Nazırları imzasiyle bir nota geldi. Bu nota, esaslı olarak iki meseleye şâmildi. Biri, harekâtı askeriyenin tevkifi; diğeri, konferansa, sulha ait idi.

Biz, Rumelide hududu milliyemize kadar Şarkî Trakyayı tamamen almadıkça, askerî hareketten sarfınazar edemezdik. Ancak, vatanımızın bu kısmından düşman kıtaatı çıkarıldığı takdirde fazla bir hareket yapmaya kendiliğinden lüzum kalmıyacaktı. Bu notada, Venedik veya sair bir şehirde toplanacak olan İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya, Romanya, Sırp-Hırvat-Sloven Devleti ve Yunanistanın med'uv bulunacağı bir konferansa murahhaslarımızı göndermeye muvafakat edip etmiyeceğimiz sorulmakla beraber, müzakerat esnasında Boğazlardaki bitaraf menatıka tarafımızdan asker gönderilmemesi şartiyle, Edirne dahil olmak üzere Merice kadar Trakyanın bize iadesi hakkındaki arzumuzun hüsnü nazarla görüleceği beyan ediliyordu.

Notada, Boğazlardan, ekalliyetlerden, Cemiyeti Akvama duhulümüzden de, bahsolunmakta idi.

Konferansın inikadından evvel, Yunan kıtaatının, Düveli İtilâfiye kumandanlarının çizecekleri bir hattın gerisine çekilmesi için, Düveli İtilâfiyenin imali nüfuz edeceği va'dolunmakta ve bu bapta görüşülmek üzere Mudanya veya İzmitte bir içtima akdi teklif edilmekte idi.

Mudanya Konferansı

29 Eylûl 1922 tarihinde, bu notaya verdiğim kısa bir cevapta, Mudanya Konferansını kabul ettiğimi bildirdim. Fakat, Meriç nehrine kadar, Trakyanın derhal bize iadesini talebettim. 3 Teşrinievvelde inikadı münasip olacağını söylediğim Mudanya Konferansına, Başkumandanlık namına salâhiyeti fevkalâdeyi haiz olmak üzere Garp Cephesi Orduları Kumandanı İ s m e t Paşayı, murahhas tâyin ettiğimi tebliğ ettim. Bu notaya hükümetçe de 4 Teşrinievvel 1922 tarihli mufassal bir cevap verildi. Bu cevapta, konferans mahalli için İzmir teklif edildi. Boğazlar meselesi dolayısiyle; Rusya, Ukrayna ve Gürcistan Cumhuriyetlerinin dahi daveti talebolundu ve sair mesail hakkında da noktai nazarlarımız mücmelen bildirildi.

Mudanyada, İ s m e t Paşanın tahtı riyasetinde, İngiltere Murahhası General H a r r i n g t o n, Fransa Murahhası General C h a r p y, İtalya Murahhası General M o n b e l l i'den mürekkep konferans inikadetti. Bir hafta kadar devam eden münakaşalı müzakerattan sonra, 11 Teşrinievvelde Mudanya Mütarekenamesi imzalandı. Bu suretle Trakya, vatanı asliye iltihak etti.

Efendiler, zaferi mütaakıp, İzmirde bizim siyasi temaslarımız üzerine, Ankarada Heyeti Vekilenin, daha doğrusu bazı vekillerin, mütelâşi bir vaziyet aldıkları hissolundu.

Askerî vazifemin hitam bulmuş olduğunu, bundan sonraki siyasi işlerin İcra Vekilleri Heyetine ait

olduğunu ihsas edecek tarzda, beni, Ankaraya davet ettiler. Halbuki ne askerî vazifem hitam bulmuştu ve ne de siyasi ve diplomatik mesail ile temas ve iştigalden müstağni olabilirdim. Binaenaleyh, İzmirden ordunun başından ve temasa geldiğim siyasi münasebetlerden uzaklaşamazdım. Bu sebeple benimle müdavelei efkâr etmek arzu ve ısrarında bulunduklarına göre İcra Vekilleri Heyetinin veya alâkadar vekillerin, İzmire nezdime gelmelerini teklif ettim. İcra Vekilleri Reisi R a u f Beyle Hariciye Vekili Y u s u f K e m a l Bey geldiler.

R a u f Bey, İzmirde bana bazı hususi temennilerde de bulundu. Meselâ; A l i F u a t Paşa ile R e f e t Paşanın, zafer münasebetiyle terfilerini ve kendilerine münasip birer vazife vererek tatyiplerini, rica etti. Malûmunuz oldu ki, muharebeden evvel A l i F u a t ve R e f e t Paşaları harekete iştirak ettirmek için birer suretle teşebbüste bulunmuştum. Muvaffak olamadım. Zaferden dolayı, harekâtı askeriyede bilfiil hizmet edip kesbi istihkak eden kumandanlar ve zâbitler terfi ve takdir olunmak suretiyle bittabi taltif olunmuşlardı Harekâtı askeriyeye iştirakten tevakki eden zevatın da, bizzat orada bulunanlarla beraber taltifleri, şüphesiz suitesiri mucibolabilirdi. Hulâsa, R a u f Beye, temenniyatını isaf edemiyeceğimi söyledim. Fakat A l i F u a t Paşa, Meclis Reisi Sanisi bulunduğuna göre mevki ve vazifesi kendisinin mucibi memnuniyeti olabilecek bir mertebede idi. Yalnız açıkta bulunan R e f e t Paşaya münasip bir vazife bulmaya çalışacağımı vadettim. Kendisini İzmire davet etmesini söyledim. R e f e t Paşa, İzmire gelmişti. Fakat tam benim Ankaraya avdet ettiğim geceye tesadüf ettiği için kendisiyle orada mülâkat olunamadı.

Sulh Konferansına göndereceğimiz murahhaslar

R e f e t Paşanın tavzifi, bilâhare Ankaradan Bursaya seyahatim esnasında oldu:

Efendiler, İzmirden Ankaraya avdetimde, başlıca Mudanya Konferansı müzakeratiyle iştigal olundu. Bir taraftan da İcra Vekilleri Heyetinde, Mecliste, encümenlerde, sulh konferansına gönderilebilecek heyeti murahhasa, mevzuubahs oluyordu. Vekiller Heyeti Reisi R a u f Bey, Hariciye Vekili Y u s u f K e m a l Bey ve Sıhhiye Vekili bulunan Rıza Nur Bey gidecek heyeti murahhasanın, tabiî âzası gibi görülüyordu. Ben, henüz bu hususta katî kanaat ve kararımı tesbit etmemiştim. Ancak R a u f Beyin tahtı riyasetinde bulunacak heyetin bizim için hayati olan meselede muvaffak olacağına emin olamıyordum. R a u f Beyin de kendini zayıf görmekte olduğunu hissediyordum. Müşavir olarak İ s m e t Paşanın kendisine terfikını teklif etti. Bu teklife dermeyan ettiğim mütalâada, İ s m e t Paşadan müşavir olarak edilecek istifade mahduttur. İ s m e t Paşa reis olursa, âzami istifade temin olunacağına ben de kaniim, dedim. Bu nokta üzerinde fazla görüşülmedi. Ondan sonra, R a u f Bey, heyeti murahhasa meselesinde başladıkları terkip ve teşkillere devam ettiler. Ben, buna ehemmiyet verir görünmedim. Mudanya Konferansı hitam bulmuştu. İ s m e t Paşa ve Erkânıharbiyei Umumiye Reisi F e v z i Paşa Bursada bulunuyorlardı. Kendileriyle görüşmek üzere Bursaya gittim. Beraberimde Müdafaai Milliye Vekili K â z ı m Paşa vardı. Şarkta, aleyhindeki fikrî ve fiilî tezahürattan dolayı, ifayi vazifeye imkân göremediğinden Ankaraya gelmeye mecbur olan K â z ı m K a r a B e k i r Paşayı ve İstanbulda kendisine vazife vermek üzere de R e f e t

İsmet Paşanın Hariciye Vekilliğine ve Heyeti Murahhasa Reisliğine seçilmesi

Paşayı birlikte götürdüm. Bursada kaldığım günler zarfında, R e f e t Paşayı malûm olduğu veçhile İstanbula gönderdim. İ s m e t Paşayı da, heyeti murahhasa riyaseti vazifesini ifa edebilip edemiyeceğini, mevcut bunca malûmatıma rağmen bir daha tetkik ettim. Mudanya Konferansını nasıl idare ettiğini teferruatiyle anlamaya çalıştım. İ s m e t Paşanın kendisine, tasavvuratıma dair hiçbir kelime söylemiyordum. Nihayet müspet olarak kararımı verdim. İ s m e t Paşanın Heyeti Murahhasa Reisi olması için daha evvel Hariciye Vekili olmasını münasip gördüm. Bunu temin için doğrudan doğruya Hariciye Vekili Y u s u f K e m a l Beye hususi ve mahrem olarak yazdığım bir şifre telgrafnamede kendisinin Hariciye Vekâletinden istifa etmesini ve yerine İ s m e t Paşanın intihabına bizzat delâlet eylemesini rica ettim.

Ankaradan hareketimden evvel Y u s u f K e m a l Bey, bana, Heyeti Murahhasa Riyaseti vazifesini en iyi İ s m e t Paşanın yapabileceğini söylemişti. Y u s u f K e m a l Beyden kendisine vukubulan işarımı hüsnü telâkki ederek icabına tevessül ettiğine dair cevap aldım.

Lausanne Sulh Konferansına davet

İşte, ondan sonra idi ki, İ s m e t Paşaya, emrivaki halinde Hariciye Vekili olacağını ve ondan sonra da sulh konferansına Heyeti Murahhasa Reisi olarak gideceğini söyledim. Paşa, birdenbire mütehayyir kaldı. Asker olduğundan bahsederek, beyanı itizar etti. En nihayet, teklifimi bir emir telâkki ederek mutavaat gösterdi. Tekrar, Ankaraya avdet ettim. Bu esnada 28 Teşrinievvel 1922 de, İtilâf Devletleri tarafından Lausanne'da inikadedecek olan sulh müzakeresine davet olunduk. İtilâf Devletleri, hâlâ İstan-

bulda bir hükümet tanımak istiyor ve onu da bizimle beraber konferansa davet ediyordu.

* *
*

Saltanatın lâğvı Bu müşterek davet keyfiyeti, saltanatı şahsiyenin lâğvı muamelesini, katî olarak intacetti. Filhakika 1 Teşrinisani 1922 tarihli kanun mucibince hilâfet ile saltanat birbirinden tefrik olundu. İki buçuk seneyi mütecaviz bir zamandan beri fiilen icrayi hükmeden saltanatı milliye teyidolundu. Hilâfet, sarih bir hukuka malik olmaksızın bir müddet daha bırakıldı.

Efendiler, bu hususa dair lüzumu kadar mazbut malûmat mevcuttur. Meselenin hususiyatına ait cihetler, belki heyeti aliyenizi alâkadar eder mülâhazasiyle, bazı malûmat arz edeceğim:

Malûmdur ki, saltanat ve hilâfet makamları ayrı ayrı ve mümteziç olarak mühim mesailden addolunmakta idi. Bunu teyiden bir hâtıramı zikredeyim: 1 Teşrinisani 1922 tarihinden akdem Meclis muhitinde muhalifler, benim saltanatı lâğvedeceğim hakkında, telâşlı ve heyecanlı propaganda yapıyorlardı.

R a u f Bey, bir gün Meclisteki odama gelerek benimle mühim bazı hususata dair görüşmek istediğini ve akşam, Keçiörende R e f e t Paşanın evine gidersem daha güzel konuşabileceğimizi söyledi. R a u f Beyin teklifini kabul ettim. F u a t Paşanın da hazır bulunmasına muvafakatimi istizan etti. Onu da münasip gördüm. R e f e t Paşanın evinde dört kişi içtima ettik. R a u f Beyden dinlediklerimin hulâsası şu idi: Mec-

lis, makamı saltanatın ve belki hilâfetin ortadan kaldırılmak noktai nazarının takibedildiği endişesiyle müteezzidir. Sizden ve sizin âtiyen alacağınız vaziyetten, şüphe etmektedir. Binaenaleyh Meclisi ve dolayısiyle efkârı umumiyei milleti, tatmin etmeniz lüzumuna kaniim.

Rauf Beyin saltanat ve hilâfet hakkındaki fikri

R a u f Beyden, saltanat ve hilâfet hakkındaki kanaat ve mütalâasının ne olduğunu sordum. Verdiği cevapta; şu tasrihatta bulundu: Ben, dedi, makamı saltanat ve hilâfete vicdanen ve hissen merbutum. Çünkü benim babam, padişahın nanü nimetiyle yetişmiş, Osmanlı Devletinin ricali sırasına geçmiştir. Benim de kanımda o nimetin zerratı vardır. Ben nankör değilim ve olamam. Padişaha muhafazai sadakat borcumdur. Halifeye merbutiyetim ise terbiyem icabıdır. Bunlardan başka, umumi mütalâam de vardır. Bizde vaziyeti umumiyeyi tutmak güçtür. Bunu ancak, herkesin erişemiyeceği kadar yüksek görülmeye alışılmış bir makam temin edebilir. O da, makamı saltanat ve hilâfettir. Bu makamı lâğvetmek, onun yerine başka mahiyette bir mevcudiyet ikamesine çalışmak, felâket ve husranı muciptir. Asla caiz olamaz.

R a u f Beyden sonra, karşımda oturan R e f e t Paşadan mütalâasını sordum. R e f e t Paşanın cevabı şu idi: Tamamen R a u f Beyin fikir ve mütalâasına iştirak ederim. Filhakika, bizde padişahlıktan, halifelikten başka bir şekli idare mevzuubahs olamaz.

Ondan sonra, F u a t Paşanın fikrini öğrenmek istedim. Paşa, yeni Moskovadan geldiğinden, vaziyeti, efkâr ve hissiyatı umumiyeyi lüzumu derecede tetkika henüz vakit bulamadığından bahsederek görüşülen me-

sele hakkında katî bir fikir ve kanaat dermeyan etmekte mazur olduğunu ifade etti.

Ben, muhataplarıma, kısaca, şu cevabı verdim: Mevzuubahs ettiğiniz mesele, bugünün meselesi değildir. Mecliste bazılarının telâş ve heyecanına da mahal yoktur.

R a u f Bey, bu cevabımdan memnun göründü. Fakat şu veya bu tarzda, mevzuubahs mesele etrafında, görüşmeye devam olundu. Akşam üzeri başlıyan mülâkatımız, bütün gece, sabaha kadar uzadı. R a u f Beyin bir şeyi temin etmek istediğini ihtisâs ettim. Benim hilâfet ve saltanat ve âtiyen şahsan alabileceğim vaziyet hakkında, kendilerine söylediğim ve itminanbahş buldukları sözleri bana kürsüden bizzat Meclise söyletmek...

Kendilerine söylediğim sözleri aynen Meclise söylemekte beis görmediğimi bildirdim. Fazla olarak bu sözleri kurşun kalemiyle bir kâğıt parçasına tespit ve ertesi günü Mecliste bir münasebetle beyanat tarzında dermeyan edeceğimi vadettim. Bu vadimi ifa da, eyledim. Benim bu beyanatım, muhaliflerce R a u f Beyin bir eseri muvaffakıyeti telâkki ve kendisi takdir edilmiş...

Saltanatın lâğvı Mecliste müzakere olunurken Rauf Beye verdiğim rol

Efendiler, ihtimal R a u f Bey, bir takım zevat indinde deruhde ettiği vazifeyi yapmıştı. Ben de umumi ve tarihî vazifemden, o güne ait safhayı izah ettiğim gibi ifa eylemiştim. Fakat umumi vazifemin, emrettiği asıl noktayı ifa ve tatbik etmek lâzım geldiği zaman da asla tereddüdetmedim. T e v f i k Paşanın telgrafları vesilesiyle saltanatı hilâfetten ayırmaya ve evvelâ saltanatı lâğvetmeye karar verdiğim zaman, ilk yaptığım işlerden biri de, derhal, R a u f Beyi, Meclisteki odama

celbetmek oldu. R a u f Beyin, R e f e t Paşanın evinde sabahlara kadar dinlediğim kanaat ve mütalâatına hiç muttali değilmişim gibi ayakta, kendisinden şu talepte bulundum: Hilâfet ve saltanatı birbirinden ayırarak saltanatı lâğvedeceğiz! Bunun muvafık olduğuna dair kürsüden beyanatta bulunacaksınız! R a u f Bey ile fazla bir tek kelime teati etmedik. R a u f Bey, odamdan çıkmadan evvel, aynı maksatla davet etmiş olduğum K â z ı m K a r a B e k i r Paşa geldi. Ondan da aynı zeminde beyanatta bulunmasını rica ettim.

Efendiler, o tarihe ait zabıt ceridelerinde görüldüğü veçhile R a u f Bey kürsüden bir iki defa beyanatta bulundu ve hattâ saltanatın lâğvolunduğu günün bayram kabul edilmesi teklifini de dermeyan etti.

Burada, bir nokta, dimağlarda düğüm halinde kalabilir. Bana, Padişaha, muhafazai sadakati borç bildiğinden, makamı saltanatın yerine başka mahiyette bir mevcudiyetin ikamesine çalışmanın felâket ve husranı mucibolacağından bahsetmiş olan R a u f Bey; benim, yeni kararıma muttali olduktan ve bahusus kararımın lehinde ve saltanatın lâğvı hakkında beyanatta bulunmasına dair teklifim karşısında, mütalâa dahi serdetmeksizin mutavaat göstermiştir. Bu tavrü hareket nasıl tefsir olunabilir? R a u f Bey, eski kanaatlerini tebdil mi etmişti? Yoksa kanaatlerinde esasen samimî değil miydi? Bu iki noktayı birbirinden tefrik etmek ve biri üzerinde tam kanaatle hüküm vermek müşküldür.

Efendiler, böyle meşkûk bir hüküm vermeye girişmektense; vaziyetin mütalâasını teshile medar olacak bazı safahatı, muamelâtı ve münakaşatı, heyeti aliyenize hatırlatmayı tercih ederim.

Lausanne Sulh Konferansına Tevfik Paşa ve rüfekası da iştirak etmek istiyordu

Arz etmiştim ki, saltanatın lâğvı, Lausanne Konferansına İstanbuldan da bir heyeti murahhasa davet edilmesi ve İstanbulun yani V a h d e t t i n ve T e v f i k Paşa ve rüfekasının dahi böyle bir daveti, Türk milletinin büyük emeklerle, fedakârlıklarla istihsal eylediği menfaati küçültmek, belki de mânasız bir mahiyete düşürmek pahasına olduğu halde; kabul eylemesi yüzünden ileri gelmişti.

T e v f i k Paşa, evvelâ benim şahsıma bir telgraf verdi. 17 Teşrinievvel 1922 tarihli olan bu telgrafnamede; T e v f i k Paşa, ihraz olunan muzafferiyetin, bundan böyle, İstanbul ve Ankara arasında ihtilâf ve ikiliği kaldırmış ve vahdeti milliyemizi temin etmiş olduğunu yazıyordu. Yani, T e v f i k Paşa demek istiyordu ki, memlekette düşman kalmadı, binaenaleyh padişah yerinde, hükümet onun yanında; millete düşen bu makamların vereceği evamire itaat etmektir. Bu takdirde vahdete mâni elbette bir şey kalmamış olur. Yalnız, Ankaradan biraz daha hizmet istemek ferasetinde bulunuyordu. O da, sulh konferansına İstanbulun ve Ankaranın birlikte davet edileceğine binaen daha evvel tarafımdan gayet mahremane talimatı hâmil bir zatın sürati mümkine ile İstanbula izamını temin etmek idi (Ves. 260).

T e v f i k Paşaya tebliğ edilmek üzere, İstanbulda H â m i t Beye yazdığım telgrafname ile "T e v f i k Paşa ve rüfekasının, siyaseti devleti teşvişten mücanebet eylemeleri hususunun, ne derece azîm mesuliyeti bâdi olacağının derkâr bulunduğunu" bildirdim (Ves. 261).

Maatteessüf H â m i t Bey, bu telgrafnamemin aynen T e v f i k Paşaya bildirilmesi lâzım geldiğinde mü-

tereddit kalmış, bunu kendine mahsus direktif telâkki eylemiş; maahaza bu telgrafnamem muhteviyatı dairesinde T e v f i k Paşaya üç gün zarfında beş kere tebligatta bulunmuş; hattâ T e v f i k Paşa ve rüfekayi mesaisinin, konferansa murahhas göndermemeleri için gazetelere, ajanslara, tebliği icabeden beyanatın esaslarını havi bir müsvedde dahi göndermiş (Ves. 262).

Menfaatlerini mülevves bir tahtın, çürümüş, çökmüş ayaklarına sarılmakta bulanlar

Bütün menfaatlerini mülevves bir tahtın, çürümüş, çökmüş ayaklarına sarılmakta, yalnız bunda gören, T e v f i k Paşa ve emsali paşalardan mürekkep V a h d e t t i n heyetinin gizli maksatlarını, behemehal tervicettirmek yolundan başka hiçbir şeyle iştigal etmedikleri anlaşılıyordu. T e v f i k Paşa, bana çektiği telgrafın, muttali olmadığını bildirdiği cevabından sonra, doğrudan doğruya 29 Teşrinievvel 1922 tarihli telgrafnamesiyle ve sadrazam unvaniyle Meclis Riyasetine müracaat etti (Ves. 263).

Müracaatname muhteviyatı, Osmanlı devrinin T e v f i k Paşalarına has bir tarzda idi.

T e v f i k Paşa ve arkadaşları, bu telgrafnameleriyle, ihraz olunan muvaffakiyatın husulüne hizmet ettiklerinden bahsedecek kadar cesaret gösterebilmişlerdir.

Efendiler, Osmanlı Devletinin, gayrimeşru olarak hükümeti namını taşımak gafletinde bulunan, T e v f i k Paşa, A h m e t İ z z e t Paşa ve emsalinden mürekkep son Osmanlı heyetiyle fazla iştigal faydasızdır. Sözümü Meclis müzakeratına nakledeceğim.

Mevzuubahs mesele dolayısiyle, Mecliste 30 Teşrinievvel 1922 günü müzakerat başladı. Çok hatipler, çok sözler söylediler. İstanbuldaki Osmanlı hükümetlerini, F e r i t Paşa devresinden sonra, T e v f i k Pa-

şa perdesinin açıldığını ve bu perdeyi açanların idrakten mahrum, vicdandan mahrum, birtakım insanlar olduğunu beyan ederek, bu adamlara lâzım olan kanuni muamelenin yapılmasını talebettiler.

"Böyle bir zihniyeti taşıyan; yani, bize bu kadar ahmakça teklifatta bulunan zevat — . . . . — hakikaten Babıâlinin, hüviyeti tarihiyesine vaz'ı imza eden ve her şeyden ziyade oraya merbut olan zevattır..." dediler.

İstanbulda, hükümet nam ve şiarını takınan adamların; Hıyaneti Vataniye Kanununa tevfikan; tecziyesine ait takrirler okundu.

Efendiler, Osmanlı İmparatorluğunun münkariz olduğunu, yeni bir Türkiye Devletinin tevellüdettiğini, Teşkilâtı Esasiye Kanuniyle, hukuku hükümraninin, millete ait bulunduğunu ifade eder bir takrir hazırlandı. Sekseni mütecaviz arkadaşa imza ettirildi. Bu takrirde benim de imzam vardır.

Bu takrir; okunduktan sonra, ciddî olarak muhalif vaziyet alanların başında iki zat göründü. Bunlardan biri, Mersin Mebusu bulunan Miralay S a l â h a t t i n Beydir. İkincisi, İzmirde asılan Z i y a H u r ş i t tir. Bunlar, saltanatın lâğvolunmaması kanaatinde bulunduklarını; vâzıhan izhar eylediler.

Osmanlı saltanatının lâğvı kararının verildiği gün Teşkilâtı Esasiye, Şer'iye ve Adliye Encümenlerinin müşterek içtimaı

Efendiler, 31 Teşrinievvel 1922 günü Meclis içtima etmedi. Bugün Müdafaai Hukuk Grupu içtimaı oldu. Bu içtimada, Osmanlı saltanatının lâğvı zaruri olduğu hakkında beyanatta bulundum. 1 Teşrinisani 1922 günü Meclis içtimaında aynı mesele, uzun münakaşalara mâruz kaldı. Mecliste de mufassal beyanatta bulunmak lüzumunu hissettim (Ves. 264). İslâm ve Türk tarihinden bahsede-

rek hilâfet ve saltanatın ayrılabileceğini, hâkimiyet ve saltanatı milliye makamının Türkiye Büyük Millet Meclisi olabileceğini, vakayii tarihiyeye müsteniden, izah ettim. H u l â g û'nun, Halife M u t a s ı m'ı idam ederek dünya yüzünde, fiilen hilâfete hatime verdiğini ve 1517 de Mısırı zapteden Y a v u z; orada unvanı halife olan bir mülteciye ehemmiyet vermeseydi; hilâfet unvanının, zamanımıza kadar miras kalmış bulunmıyacağını, anlattım.

Bundan sonra; meseleye mütaallik takrırler, üç encümene; Teşkilâtı Esasiye, Şer'iye ve Adliye Encümenlerine havale olundu. Bu üç encümen hey tinin bir araya gelip; bizim, takibettiğimiz maksada göre, meseleyi hal ve intacetmesi elbette, müşkül idi. Vaziyeti yakından ve bizzat takibetmek lâzım geldi.

Müşterek encümene anlattığım hakikat

Üç encümen, bir odada içtima etti. Riyasetine H o c a M ü f i t Efendiyi intihabeyledi. Meseleyi müzakere etmeye başladılar. Şer'iye Encümenine mensup hoca efendiler; hilâfetin saltanattan münfek olamıyacağını, maruf safsatalara istinadettirerek, iddia ettiler. Bu müddeayatın cerh ve nakzında serbest idarei kelâm edenler, ortaya çıkar görünmediler. Biz çok kalabalık olan aynı odanın bir köşesinde münakaşayı dinliyorduk. Bu tarzda, müzakerenin maksut neticeye iktiranına intizar etmek, beyhude idi. Bunu anladık. Nihayet; müşterek encümen reisinden söz aldım. Önümüzdeki sıranın üstüne çıktım. Yüksek sesle, şu beyanatta bulundum: "Efendim, dedim. Hâkimiyet ve saltanat hiç kimse tarafından hiç kimseye, ilim icabıdır diye; müzakere ile, münakaşa ile verilmez. Hâkimiyet, saltanat kuvvetle, kudretle ve zorla alınır. Osmanoğulları, zorla Türk milletinin hâkimiyet ve saltanatına, vazıulyed olmuşlardı; bu ta-

sallûtlarını altı asırdan beri idame eylemişlerdi. Şimdi de, Türk milleti bu mütecavizlerin hadlerini ihtar ederek, hâkimiyet ve saltanatını, isyan ederek kendî eline, bilfiil, almış bulunuyor. Bu bir emrivakidir. Mevzuubahs olan; millete saltanatını, hakimiyetini bırakacak mıyız, bırakmıyacak mıyız? meselesi değildir. Mesele zaten emrivaki olmuş bir hakikati ifadeden ibarettir. Bu, behemehal, olacaktır. Burada içtima edenler, Meclis ve herkes meseleyi tabiî görürse, fikrimce muvafık olur. Aksi takdirde, yine hakikat usulü dairesinde ifade olunacaktır. Fakat ihtimal bazı kafalar kesilecektir.

İşin ciheti ilmiyesine gelince; hoca efendilerin hiç merak ve endişelerine mahal yoktur. Bu hususta ilmî izahat vereyim" dedim ve uzun uzadıya birtakım izahatta bulundum. Bunun üzerine Ankara Mebuslarından, Hoca Mustafa Efendi, affedersiniz Efendim; dedi biz meseleyi başka noktai nazardan mütalâa ediyorduk; izahatınızdan tenevvür ettik. Mesele, Müşterek Encümence halledilmişti.

Osmanlı saltanatının, inhidam ve inkıraz merasiminin son safhası

Süratle kanun lâyihası, tesbit olundu. Aynı günde Meclisin ikinci celsesinde okundu Tâyini esami ile reye vaz'ı, teklifine karşı, kürsüye çıktım. Dedim ki, buna hacet yoktur, memleket ve milletin istiklâlini ebediyen mahfuz kılacak esasatı Meclisi Âlinin, müttefikan kabul edeceğini zannederim "Reye sesleri" yükseldi. Nihayet, reis, reye koydu; ve müttefikan kabul edilmiştir, dedi. Yalnız menfi bir ses işitildi; "ben muhalifim!.." Bu sada "söz yok!" sadalariyle boğuldu. İşte Efendiler; Osmanlı saltanatının; inhidam ve inkıraz merasiminin son safhası bu suretle cereyan etmiştir.

* *
*

Hain Vahdettin bir İngiliz harb gemisiyle İstanbuldan kaçıyor

17 Teşrinisani 1922 tarihli resmî bir telgrafın ilk cümlesi şu idi: "V a h d e t t i n Efendi bu gece saraydan gaybubet eylemiştir." Bu telgrafnamenin daha bir iki cümlesini 18 Teşrinisani 1922 gününe ait Meclis zabıt ceridesinde mütalâa buyurmuşsunuzdur. Fakat, telgrafnamenin aslında, gaybubetin kimlerin delâletiyle vukubulduğu ihtimalinden ve emanatın sureti muhafazasından ve saireden bahseden alt tarafı da vardır.

Aynı günkü zabıtta okunmuş olan bir mektup suretiyle, ona melfuf, — ajanslarla neşrolunmuş — bir beyanname suretini de tekrar okuyalım:

Mektup sureti

17 Teşrinisani 1922.

Bir nüshasını leffettiğim resmî beyannamede söylendiği veçhile zatı şahane kendisini İngilterenin ziri himayesine vaz'ederek bir İngiliz sefinei harbiyesiyle İstanbuldan müfarakat etmiştir...

İmza: H a r r i n g t o n

Melfuf olan beyanname sureti

Resmen beyan olunur ki, zatı şahane vaziyeti hâzıra neticesinde hürriyet ve hayatını tehlikede gördüğünden, bütün İslâmların halifesi sıfatiyle İngiliz himayesini ve aynı zamanda İstanbuldan başka bir yere naklini talebetmiştir. Zatı şahanenin arzusu bu sabah ifa olunmuştur. Türkiyedeki İngiliz kuvvetlerinin Başkumandanı General Sir C h a r l e s H a r r i n g t o n zatı şahaneyi almaya giderek bir İngiliz harb sefinesine kadar kendisine refakat etmiş ve zatı şahane vapurda Bahrisefit filosu Umum Kumandanı Amiral Sir de B r o o k tarafından istikbal edilmiştir. İngiltere Fevkalâde Komiser Vekili Sir N e w i l l H e n d e r s o n zatı şahaneyi sefinede

ziyaret ederek Kıral Beşinci George'a bildirmek üzere arzularını sormuştur.

General H a r r i n g t o n'un Ulviye Sultan namında bir kadına gönderdiği Fransızca bir mektup da vardır. Bu mektup, hiçbir cevap verilmemiş olduğu kaydiyle aynen R e f e t Paşaya gönderilmiş. O da bize, 25 Teşrinisani 1922 tarihinde suretini bildirmişti. Fransızca mektubun bildirilen Türkçe sureti şudur:

Sultan Hanımefendi Hazretleri, el'an Maltaya yaklaşmakta bulunan zatı hazreti padişahiden, ailesi ahvalinden malûmat ricasını havi bir telsiz aldım. Bu bapta, geçen cumartesi Yıldızdan malûmat almış ve kadınefendi hazretlerinin kemali afiyette şâdan olduklarını öğrenmiş ve derhal zatı şahaneye arz etmiştim. Eğer ailei şahane hakkında malûmat lûtfedebilirseniz onu derhal zatı şahaneye arz etmekle bahtiyar olurum. Zatı şahanenin mâruz bulundukları müşkülât dolayısiyle en samimî temenniyatımın zatı aliyelerine ve ailei şahaneye iblâğına müsaade buyurmanızı ve en derin hürmet ve tevkiratımın kabulünü rica ederim.

İmza: H a r r i n g t o n.

Efendiler, bu son mektup iştigale değer mahiyette değildir. Bundan başka, General H a r r i n g t o n'un, İstanbuldaki askerî memurumuza yazdığı mektubun ve melfufunun muhteviyatı hakkında da mütalâa dermeyanını zait bulurum.

[...]sîl bir milleti [...]acîl bir vaziye[...] düşüren sefil

Efkârı umumiyeyi, vaziyeti hakikiye ile karşı karşıya bırakmayı tercih ederim. **Sakîm bir tevarüs usulü neticesi olarak, büyük bir makam, tantanalı bir unvan ihraz edebilmiş bir sefilin, izzetinefsi çok yüksek, asîl bir milleti nasıl hacîl bir vaziyete düşürebileceği, o zaman, daha tabiî surette anlaşılır.**

Filhakika, her ne sebep ve suretle olursa olsun, Vahdettin gibi hürriyet ve hayatını milleti içinde, tehlikede görebilecek kadar, âdi bir mahlûkun, bir dakika dahi olsa, bir milletin resikârında bulunduğunu düşünmek ne hazindir! Şayanı teşekkürdür ki, bu alçak, mevrus saltanat makamından, millet tarafından ıskat olunduktan sonra, denaetini itmam etmiş bulunuyor. Türk milletinin bu takaddümü elbette, takdire lâyıktır.

Âciz, âdi, his ve idrakten mahrum bir mahlûk; kabul eden, herhangi bir ecnebinin himayesine girebilir; fakat, böyle bir mahlûkun, bütün İslâmların halifesi sıfatını haiz bulunduğunu ifade etmek elbette muvafık değildir. Böyle bir telâkkinin doğru olabilmesi, evvelemirde, bütün İslâm kütlelerinin esir olmaları şartına vâbestedir. Halbuki cihanda hakikat, böyle midir? Biz, Türkler, bütün tarihî hayatımızca hürriyet ve istiklâle timsal olmuş bir milletiz! Kıymetsiz hayatlarını iki buçuk gün fazla, sefilâne sürükliyebilmek için, her türlü mezelleti mubah gören halifeler oyununu da sahneden kaldırabildiğimizi gösterdik. Bu suretle devletlerin, milletlerin, yekdiğeriyle münasebatında şahısların, bahusus mensubolduğu devlet ve milletin zararına da olsa, şahsi vaziyet ve hayatlarından başka bir şey düşünemiyecek pespayelerin ehemmiyeti olamıyacağı hakikati malûmesini teyidettik.

Milletler münasebatında, mankenlerden istifade sistemine rağbet devrine hatime vermek, medenî âlemin samimî temennisini teşkil etmelidir!

* *
*

Abdülmecit Efendinin Büyük Millet Meclisince halife seçilmesi

Muhterem Efendiler, firari halife, Türkiye Büyük Millet Meclisinde hal'olundu. Yerine, sonuncu halife olan A b d ü l m e c i t Efendi intihabedildi.

Meclisçe, yeni halife intihabolunmadan evvel, intihabolunacak zatın da padişahlık sevda ve dâvasına kapılarak herhangi bir ecnebi devlete iltica etmesi ihtimalini bertaraf etmek lâzımdı. Bunun için, İstanbulda bulunan memurumuz R e f e t Paşaya, A b d ü l m e c i t Efendi ile görüşerek ve hattâ elinden Türkiye Büyük Millet Meclisinin hilâfet ve saltanat hakkında ittihaz ettiği kararı tamamen kabul ettiğine dair, bir de, senet alarak göndermesini yazdım. Bu yazdıklarım yapılmıştır.

18 Teşrinisani 1922 günü İstanbulda R e f e t Paşaya yazdığım bir şifre telgrafname ile de verdiğim talimatta, başlıca şu noktaları kaydetmiştim: "A b d ü l m e c i t Efendi, halifei müslimin unvanını kullanacaktır. Bu unvana, başka sıfat ve kelime ilâve edilmiyecektir. Âlemi İslâma iblâğ olunmak üzere ihzar edeceği bir beyannameyi delâletinizle, evvelâ, şifre olarak bildirecektir. Tasvibolunduktan sonra tekrar şifre ile ve delâletinizle kendisine bildirilecek, ondan sonra neşrolunacaktır. Bu beyannamenin metnini başlıca şu noktalar teşkil edecektir:

a) Türkiye Büyük Millet Meclisinin kendisini hilâfete intihabından sarahaten beyanı memnuniyet olunacaktır.

b) V a h d e t t i n Efendinin tarzı hareketi mufassalan takbih edilecektir.

c) Teşkilâtı Esasiye Kanununun onuncu maddesine kadar olan mevaddı muhteviyatı, tarzı münasipte

ve mühim mâna ve müfadı aynen zikredilmek suretiyle Türkiye Devletinin ve Büyük Millet Meclisinin ve Hükümetinin mahiyeti mahsusası ve usulü idaresinin Türkiye halkı ve bütün İslâm âlemi için enfa ve evfak olduğu zikir ve tesbit kılınacaktır.

d) Türkiye millî halk hükümetinin hidematı mesbuka ve mesaii meşkûresinden takdirkârane bir lisan ile bahsolunacaktır.

e) İşbu beyannamede nikatı mesrudeden maada, siyasi addedilebilecek bir nokta ve fikir dermeyan edilmiyecektir.

19 Teşrinisani 1922 tarihli açık bir telgrafla da A b d ü l m e c i t Efendiye: "Türkiye Devletinin hâkimiyetini bilâkaydüşart milletin uhdesinde mahfuz tutan Teşkilâtı Esasiye Kanununa tevfikan icra kudreti ve teşri salâhiyeti kendisinde mütecelli ve mütemerkiz bulunan milletin yegâne ve hakiki mümessillerinden mürekkep Türkiye Büyük Millet Meclisinin 1 Teşrinisani 1922 tarihinde müttefikan kabul ettiği esbabı mucibe ve esasat dairesinde Meclisi Âlice 18 Teşrinisani 1922 tarihinde münakit celsede hilâfete intihap buyurulmuş olduğunu" tebliğ ettim (Ves. 265).

19 Teşrinisani 1922 tarihli bir şifre telgrafname ile R e f e t Paşa, yazdığımız telgraflara cevap veriyordu; A b d ü l m e c i t Efendi, imza bâlâsında halifei müslimin ve hadimülharemeyn unvanının bulunması ve cuma selâmlığında hil'at ve Fatihe ait şekilde bir sarık takınması mümkün ve muvafık olacağı mütalâasında bulunmuş. Âlemi İslâma yazacağı beyanname muhteviyatı hakkında dermeyan ettiği mütalâada, V a h d e t t i n Efendi hakkında bir şey söylemek hususunda itizar etmiş ve beyannamenin İstanbul gaze-

telerinde hini neşrinde Türkçesiyle beraber bir de Arapça suretinin neşrettirilmesi mütalâasını dermeyan eylemiş (Ves. 266).

R e f e t Paşaya makina başında 20 Teşrinisani 1922 günü verdiğim cevapta; halifei müslimin unvaniyle beraber hadimülharemeynişşerifeyn tâbirinin istimalini tensibettim. Cuma merasiminde Fatihin kıyafetine girmesini gayritabiî buldum. Redingot veya istanbulin giyebileceğini; askerî üniformanın bittabi mevzuubahs olamıyacağını bildirdim. Neşrolunacak beyannamede V a h d e t t i n'in ismi zikrolunmaksızın sabık halifenin şahsiyeti mâneviyesinden ve zamanın da düşülen derekeden bahsedilmesi lüzumlu olduğu mütalâasında bulundum.

Abdülmecit Efendi, babasının adı münasebetiyle de olsa "Han" unvanından vazgeçemiyor

R e f e t Paşadan, 20 Teşrinisani 1922 de aldığım şifre telgrafnamenin birinci maddesinde, R e f e t Paşa diyordu ki, A b d ü l m e c i t Efendinin 29 Rebiülevvel tarihli muharreratı zirinde "Halifei Resulûllâh Hadimülharemeynişşerifeyn cümlesinin altında A b d ü l m e c i t bin A b d ü l â z i z Han" imzası kullanılmıştır.

Efendiler, yaptığımız ikazı hüsnü telâkki ettiğini ifade eylemiş olan A b d ü l m e c i t Efendi "halifei müslimin" yerine "halifei resulûllah" ve babasının ismi münasebetiyle "han" unvanlarını kullanmaktan men'inefs edememiştir. Birtakım mütalâalardan sonra da V a h d e t t i n hakkındaki beyanattan sarfınazar ettiğini ve çünkü "âharın efali rediesini mevzuubahs etmek suretiyle bile olsa, bu kabîl beyanatın meslek ve seciyesine giran geleceğinin derkâr bulunduğunu" bildirmiş. Bu husus, telgrafnamenin ikinci maddesinde

münderiç idi. Telgrafnamenin üçüncü maddesini, benim, Meclis Reisi sıfatiyle kendisine, hilâfete intihabolunduğunu tebliğ eden telgrafnameme yazdığı cevap teşkil ediyordu. Bu cevabın serlevhası "Ankarada Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi Müşür Gazi M u s t a f a K e m a l Paşa Hazretlerine" diye şahsıma hitap halinde idi. Dördüncü maddede, âlemi İslâma tebliğ edeceği beyanname sureti vardı. Bu beyannamenin yazıldığı İstanbulun; "Dârülhilâfetülaliye" olduğu da itina ile mukayyet bulunuyordu.

21 Teşrinisani 1922 tarihli bir telgrafta; "halifei resulûllah" yerine evvelce bildirdiğimiz gibi "halifei müslimin" denilecektir dedik. Kendisine, hilâfeti tebliğ eden telgrafnamemize vereceği cevabın şahsıma değil, Türkiye Büyük Millet Meclisi Riyasetine olmasını ihtar ettik. Muharreratında, siyasi, umumi hususlara şâmil kelimeler olduğundan ve bunlardan ihtiraz lüzumundan bahsettik.

Efendiler, ehemmiyetsiz teferruat gibi telâkki edilmesi pek mümkün olan bu izahatımla işaret etmek istediğim esaslı nokta şudur: Ben, saltanatı şahsiyenin ilgasından sonra; başka unvanla aynı mahiyette bir makamdan ibaret olması lâzım gelen hilâfetin de, mülga olduğunu kabul ediyordum. Bunun, münasip zaman ve fırsatta telâffuzunu tabiî buluyordum. Halife intihabolunan A b d ü l m e c i t Efendinin, bu hakikatten büsbütün gafil olduğu iddia olunamaz. Bahusus, kendisinin halife unvaniyle icrayi saltanatı esbap ve şeraitini ihzar ve temin edebileceklerini tahayyül edenlerin mevcudiyeti düşünülürse; muhatabımızın ve tabiî taraftaranının saffet ve gafletine zâhibolmak asla caiz olamazdı.

Halife olacak zatın sıfat ve salâhiyeti ne olacaktı

Şimdi arzu buyurursanız, halife intihabı münasebetiyle Meclisin 18 Teşrinisani 1922 günü hafi celselerinde geçen müzakeratı hakkında kısa bir fikir vereyim.

Mecliste meseleyi çok ciddî ve mühim telâkki edenler vardı ve bahusus hoca efendiler kendi ihtısaslarına mütaallik bir mevzu bulduklarından çok dikkatli ve müteyakkız idiler. Bir halife kaçmış... onu hal'etmek, yenisini intihabeylemek... Sonra yenisini İstanbulda bırakmayıp Ankaraya getirmek... milletin ve devletin yakından başına geçirmek... Hulâsa; halifenin firarı yüzünden Türkiyede, bütün âlemi İslâmda teşevvüş vukua gelmiş veyahut gelecekmiş... onun için tedbirler alınmalı imiş... tarzında mütalâalar, endişeler dermeyan olunuyordu.

Bazı hatipler de, halife olacak zatın sıfatının, salâhiyetinin ne olacağını tesbit lüzumundan bahsediyorlardı.

Ben de, müzakere ve münakaşaya iştirak ettim. Beyanatımın ekseri, dermeyan edilen mütalâata, cevap mahiyetinde idi. Söylediklerimin esasları şu cümlelerde mündemiç bulunuyordu:

"Mevzuubahs meseleyi çok münakaşa ve tahlil etmek mümkündür. Fakat, münakaşat ve tahlilâtta ne kadar ileri gidersek meseleyi halletmekte o kadar müşkülât ve teahhurata uğrarız. Yalnız şu noktaya nazarı dikkati celbederim; bu Meclis, Türkiye halkının Meclisidir. Bu Meclisin sıfat ve salâhiyeti yalnız ve ancak Türkiye halkının ve Türk vatanının hayatına ve mukadderatına şâmil ve nafiz olabilir. Meclisimiz, kendi kendine bütün âlemi İslâma şâmil bir kudret iktisabedemez Efendiler! Türk milleti ve onun mümessillerinden mürekkep olan Meclisimiz, kendi mevcudiyetini,

halife unvanını taşıyan veya taşıyacak olan bir zatın eline veremez ve vermiyecektir Efendiler! Bundan dolayı âlemi İslâmda teşevvüş varmış veyahut olacakmış. Bunların hepsi mânasız ve yalan sözlerdir. Kim söylemişse yalan söylemiştir, yalan söylüyor.

Bu sözüme itiraz eden bir zata cevap verdim, alenen dedim ki:

— Sen yalan söyliyebilirsin, müstaitsin!..

Efendiler, dağdağaya mahal olmadığını izahtan sonra beyan ettim ki, bizim, cihan nazarında en büyük kuvvet ve kudretimiz, yeni şekil ve mahiyetimizdir. Makamı hilâfet tahtı esarette olabilir. Halife namını taşıyanlar ecnebilere iltica edebilirler. Düşmanlar ve halifeler beraber olabilirler ve her şeyi yapmaya teşebbüs edebilirler. **Fakat, yeni Türkiyenin tarzı idaresini, siyasetini, kuvvetini katiyen sarsamazlar.**

Türkiye halkı bilâkaydüşart hâkimiyetine sahiptir

Türkiye halkının bilâkaydüşart hâkimiyetine sahibolduğunu bir defa daha ve katiyetle tekrar ediyorum. Hâkimiyet, hiçbir mâna, hiçbir şekil ve hiçbir renkte ve delâlette iştirak kabul etmez. Unvanı halife olsun, ne olursa olsun hiç kimse bu milletin mukadderatında müşareket sahibi olamaz. Millet, buna katiyen müsaade edemez. Bunu teklif edecek hiçbir milletvekili bulunamaz. Binaenaleyh, firari halifeyi hal', yenisini intihap ve bu mevzua mütaallik bütün muamelâtta söylediğim **noktai nazarlar dahilinde hareket zaruridir.** Başka türlüsüne katiyen imkân yoktur."

Muhterem Efendiler, biraz münakaşalı ve gürültülü olmakla beraber Meclisin ekseriyetiyle, yapılacak muamele üzerinde mutabakat husul buldu. Ondan sonraki, netice de malûmu âlileri oldu.

Saltanatın lâğvı üzerine İstanbulda hükümet unvanını taşıyan T e v f i k ve İ z z e t Paşalar ve rüfekasının saraya istifalarını nasıl verdiklerinden; İstanbul idaresini tanzim için verdiğimiz evamir ve talımattan da bahsederek heyeti aliyenizi yormayı faydalı bulmuyorum.

IV

Lausanne Sulh Konferansı

Lausanne Konferansı içtimaı umumisi 21 Teşrinisani 1922 tarihinde vukubulmuştur. Bu Konferansta Türkiye Devletini İ s m e t Paşa Hazretleri temsil etti. Trabzon Mebusu H a s an Bey ve Sinop Mebusu R ı z a N u r Bey, İ s m e t Paşanın riyasetindeki heyeti murahhasayı teşkil ediyordu.

Heyeti murahhasamız, Teşrinisani 1922 iptidalarında, Lausanne'a gitmek üzere Ankaradan müfarakat etti.

Efendiler, iki devirden ibaret olup sekiz ay devam eden Lausanne Konferansı ve neticesi dünyanın malûmu bulunan bir keyfiyettir.

Bir müddet, Ankarada, Lausanne Konferansı müzakeratını takibettim. Müzakereler hararetli, münakaşalı cereyan ediyordu. Türk hukukunu tasdik eder müspet netayiç görülmüyordu. Ben, bunu, pek tabii buluyordum. Çünkü, Lausanne sulh masasında mevzuubahs edilen mesail, üç, dört senelik yeni devreye ait ve münhasır kalmıyordu. Asırlık hesaplar rüyet olunuyordu.

Bu kadar eski, bu kadar karışık, bu kadar mülevves hesapların içinden çıkmak, elbette, o kadar basit ve kolay olmıyacaktı.

Efendiler, malûmdur ki, yeni Türk Devletinin istihlâf ettiği Osmanlı Devleti uhudu atika namı altında birtakım kapitülâsyonların zebunu idi. Hıristiyan anâsır birçok imtiyazlara ve istisnaiyetlere malik bulunuyordu. Osmanlı Devleti, Osmanlı memleketlerinde bulunan ecnebilere hakkı kazasını tatbik edemezdi; Osmanlı tebaasından aldığı vergiyi ecnebilerden almaktan memnu bulunuyordu; devletin hayatını kemiren, kendi dahilindeki anâsır hakkında tedabir almaktan menedilirdi.

Osmanlı Devleti, kendisini tesis eden, unsuru aslinin, Türk milletinin insanca yaşamasını temin edecek esbaba da tevessülden menedilmişti; memleketi imar edemez, şimendifer yaptıramaz, hattâ mektep yaptırmakta serbest değildi; bu gibi ahvalde derhal ecanip müdahale ederdi.

Osmanlı hükümdarları ve mukarripleri, debdebe ve darât içinde hayatlarını temin için memleket ve milletin bütün menabii servetini kuruttuktan başka, milletin her türlü menafiini hasretmek ve devletin haysiyet ve şerefini feda eylemek suretiyle birçok istikrazlar yapmışlardı. O kadar ki, devlet bu istikrazların faizlerini ödeyemiyecek hale gelmiş, cihan nazarında müflis addolunmuştu.

Osmanlı devletinin dünya nazarında hiçbir kıymeti kalmamıştı

Efendiler, vârisi olduğumuz Osmanlı Devletinin dünya nazarında hiçbir kıymeti, fazileti ve haysiyeti kalmamıştı; hukuku beynelmilelden hariç tanınmış, âdeta sahabet ve vesayet altına alınmış bir mahiyette farz olunuyordu.

Maziye ait müsamahaların, hataların faili biz olmadığımız halde, esasen asırların müterakim hesabatı bizden sorulmamak lâzım gelirken bu hususta da, dünya ile karşı karşıya gelmek bize teveccüh etmişti. Millet ve memleketi hakiki istiklâl ve hâkimiyetine sahip kılmak için bu müşkülât ve fedakârlığı da iktiham etmek bizim üzerimize tahmil olunmuştu. Ben, neticenin behemehal müspet olacağından emin idim Türk milletinin mevcudiyeti için, istiklâli için, hâkimıyeti için behemehal istihsal ve temine mecbur olduğu esasların, cihanca tasdik olunacağına asla şüphe etmiyordum. Çünkü, hakikatte, bu esaslar, kuvvet ve liyakatle fiilen ve maddeten istihsal edilmiş idi. Konferans masasında talebettiğimiz, zaten istihsal edilmiş olan hususatın usulen ifade ve tasdikından başka bir şey değildi. Mutalebatımız, sarih ve tabiî haklarımızdı. Bundan başka, hukukumuzu muhafaza ve temin için kudretimiz de vardı; kuvvvetimiz de kâfi idi. En büyük kuvvetimiz, en şayanı emniyet mesnedimiz, hâkimiyeti milliyemizi idrak etmiş ve onu bilfiil halkın eline vermiş ve halkın elinde tutabileceğimizi fiilen ispat eylemiş olduğumuz idi.

İşte, bu mülâhazalara binaen, Konferansın cereyanını sükûnetle takibediyor ve gösterdiği makûs vaziyetlere lüzumundan ziyade ehemmiyet atfetmiyordum.

Halk ile yakından temasa gelmek, ahvali ruhiye ve temayülâtı fikriyeyi bir daha tetkik etmek için

Efendiler, saltanatın ilgası, hilâfet makamının salâhiyetsiz kalışı üzerine, halk ile yakından temasa gelmek, ahvali ruhiye ve temayülâtı fikriyeyi bir daha tetkik etmek mühimdi.

Bundan başka, Meclis son senesine dahil olmuş bulunuyordu. Yeni intihap münasebetiyle,

Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Cemiyetini siyasi bir fırkaya tahvil etmeye karar vermiştim. Sulh takarrür ettiği takdirde, cemiyet teşkilâtımızın, siyasi fırkaya inkılâbını lüzumlu görüyordum. Bu hususta da halk ile bizzat hasbihal etmeyi muvafık ve faydalı mütalâa ediyordum. Zaferden sonra, talim ve terbiye ile iştigale başlamış olan ordumuzu da yakından görmek istiyordum. İşte, bu maksatlarla, Garbî Anadoluda bir seyahat icra etmek üzere 14 Kânunusani 1923 tarihinde Ankaradan hareket ettim.

Eskişehirden itibaren, İzmit, Bursa, İzmir, Balıkesirde halkı münasip mahallerde toplıyarak uzun hasbihallerde bulundum. Ahalinin, bana istedikleri gibi serbest sualler tevcih etmesini talebettim. Sorulan suallere, cevap teşkil etmek üzere, altı saat, yedi saat devam eden konferanslar verdim.

Muhterem Efendiler, hemen her yerde halkın anlamak istediği hususattan nazarı dikkati celbeden noktalar şunlardı:

Lausanne Konferansı ve neticesi, hâkimiyeti milliye ve makamı hilâfet ve bunların vaziyetleri ve münasebetleri ve bir de teşkil etmek niyetinde olduğum anlaşılan siyasi fırka...

Lausanne Konferansı müzakeratını, cereyan ettiği gibi, her yerde, hulâsa ediyordum. Neticenin müspet olacağı hakkındaki kanaatimi de beyan ederek milletin müsterih olmasına çalışıyordum.

Hâkimiyeti Milliye ve makamı hilâfetin vaziyetleri ve münasebetleri

Hâkimiyeti milliye ve makamı hilâfetin vaziyetleri ve münasebetleri ne olduğu hakkında, halkın merak ve endişe etmekte hakkı vardı... Zira, Meclis 1 Teşrinisani 1922 tarihli karariyle, hâkimiyeti şahsiyeye müstenit şekli hükümetin 16 Mart 1920 tarihinden itiba-

ren ve ebediyen tarihe intikal eylediğini ilân ettikten sonra, birtakım Ş ü k r ü H o c a'lar "efkârı umumiyei İslâmiye tereddüt ve ıstırabata düşmüştür" diyerek hareket ve faaliyete geçtiler. "Hilâfet aynı hükümettir. Hilâfetin hukuk ve vezaifini iptal etmek hiç kimsenin, hiçbir meclisin elinde değildir" dâvasını ortaya atmışlardı. Meclisin, milletin lâğvettiği saltanatı şahsiyeyi hilâfet makamında idame ve padişah yerine halife ikame etmek sevdasına düşmüşlerdi.

Filhakika, mürteci bir hizip, Karahisarı Sahip Mebusu bulunan H o c a Ş ü k r ü imzasiyle "Hilâfeti İslâmiye ve Büyük Millet Meclisi" unvaniyle bir risale neşretti. Ankarada, 15 Kânunusani 1923 tarihinde intişar eden ve bütün Meclis âzalarına tevzi edilen bu risaleden, İzmitte haberdar edildim. Risalenin üzerinde, sadece 1339 (1923) senesi yazılmıştı. Fakat risalenin daha, ben, Ankarada iken ihzar ve tabolunduğu ve benim Ankaradan tarihi mufarakatim olan 14 Kânunusani 1923 gününün ferdası ortaya çıkarıldığı anlaşılmış idi.

Ş ü k r ü Efendi Hoca ve rüfekası "halife Meclisin, Meclis halifenindir" safsatasiyle Millet Meclisini halifenin heyeti meşvereti ve halifeyi Meclisin ve dolayısiyle devletin reisi gibi göstermek ve kabul ettirmek istemişlerdir.

Halife olan zatı ümide düşürecek sadakatkârane muameleler

Efendiler, halife bulunan zatı, ümide düşürecek bazı sadakatkârane muameleler de calibi dikkat idi. Hafi olarak cereyan eden sadakatkârane muzaheret ise bizim haricen istidlâl ettiklerimizden daha fazla imiş. Bu bapta bir fikir vermiş olmak için o sıralarda, İstanbul ve Trakyada memur ve mümessilimiz olan R e f e t Paşanın aynı tarihlerde halifeye Konya isminde bir at

takdimi vesilesiyle kendi biraderi ve aynı zamanda yaveri R i f a t Beye yazdığı bir şifre ile halifenin seryaveri vasıtasiyle verdiği cevabı aynen arz edeceğim:

5.1.1923

Şifre

R i f a t Beye:

Konyayı Halife Hazretlerine takdim etmek için getirtmiştim. Yalnız halen ne halde olduğunu görmedim. Cesarette bulunamıyorum. İstanbulda iyi bir hayvan bulunmıyacağını anladığım için Halife Hazretlerinin seryaverlerinden de hayvan tedariki hususunda istical etmemelerini bunun için rica etmiştim. **Hayvanın tarafı Hilâfetpenahilerinden takdir edilmesini lûtfu ilâhî telâkki ediyorum.** Büyük bir cüretkârlık olacağını bilmekle beraber İstiklâl muharebesinin tarihî bir hâtırası olduğu için, eski **sadık bir askerin** gaza yadigârı olarak takdim ettiği Konyanın Halife Hazretleri tarafından lûtfen kabulünü ve Halife Hazretlerinin **en kalbî ve en ubudiyetkâr hislerle ellerini öptüğümün** arz ve iblâğına tavassut etmelerini Seryaver Ş e k i p Beyden rica ederim. Konyayı **ve bu şifreyi** Seryaver Ş e k i p Beye hemen teslim ediniz.

Refet

7 Kânunusani 1923

Trakya Fevkalâde Mümessili R e f e t Paşa Hazretlerine

Arzı hürmetkâranemdir.

Biraderi âlileri R i f a t Beyin teslim eylediği telgrafnamei devletlerini Hilâfetpenah efendimize arz ve irae eyledim. Zatı hazreti vekâletpenahi gerek teyit buyurulan hissiyatı **halisei musadakatperveriden** ve gerek takdim kılınan Konya namındaki hayvandan dolayı hassaten mahzuz ve müteşekkir kaldılar ve muazzez vatanımızın muhafazai istiklâli gibi pek mukaddes ve ulvi bir maksadın istihsaline çalışan yüksek nâsiyeler meyanında temayüz etmiş olan zatı vâ-

lâlarının da ibrazı hamaset ve fedakâri eyledikleri şehamet meydanlarından birine izafeten tesmiye kılınan bu sevimli ve güzel ata malikiyetle mübahi oldular. **Cenabı Cebrail, Hazreti Fahri Kâinata (S. A. M.) tebliği risalet eylediği gibi zatı devletiniz de Halife Hazretlerine tebliği vekâlet buyurduğunuzdan dolayı vücudu âliniz** kendilerine bütün hayatı güzeştelerinin en mesut ve müteyemmen bir hâdisesini daima ihtara vesile teşkil edecektir. Zatı samilerinin bu muazzez hâtıraya karışmış olmaları hasebiyle sık sık ve kemali muhabbetle tahattur buyuracakları zaten derkâr iken bir de her gün bermutat bu esbi saba reftara binildikçe yadı kıymettarı vâlâları tekerrür ve teceddüt edecektir. Şu satırlar ile Hilâfetpenah Efendimizin hissiyatı hakikiyei muhalâsatkârane ve **kadirşinasanelerine** ne dereceye kadar tercüman olabildiğimi tâyin edemem. Bunda muvaffak olamadıysam noksanımı zatı devletlerine kendilerinin bizzat ibraz ve irae buyurmuş oldukları âsarı muhabbet ve iltifatı pederane daha evvelce cebrü tazmin etmiştir kanaatiyle müteselli olmaktayım. Bilvesile ve binnihaye selâmı mahsusu **zillûllâhî** ve ed'iyei hayriyei **vekâletpenahiyi tebliğ ve tebşir** ile kesbi şeref ederek tekrimatı faikamın lûtfu kabulünü rica eylerim Efendim Hazretleri.

Seryaver
Şekip Hakkı

(Bu muhaberat ve mücamelâta, biz ancak hilâfetin ilgasından ve halife hanedanının memleketten tardından sonra bittesadüf muttali olabildik).

Din oyunu aktörleri halifeyi İslâmşümul bir hükümdar yapmak istiyorlardı

Arz etmeliyim ki, Ş ü k r ü Efendi Hoca ve onu ve imzasını ileri süren politikacılar, sultan veya padişah unvanını taşıyan bir hükümdar yerine unvanı halife olan bir hükümdar koyarak beyanat ve müddeayatta bulunmuşlardı. Şu fark ile ki, herhangi bir memleket ve milletin hükümdarı yerine dünyanın aktarı muhtelifesinde, kütleler halinde yaşıyan, mütenevvi ırktan

üç yüz milyonluk bir camiaya hükmü şâmil bir hükümdardan ve onun vezaif ve salâhiyetinden bahsetmişlerdi. Bu İslâmşümul muazzam hükümdarın eline, kuvvet olarak, üç yüz milyon ümmeti Muhammetten, yalnız, on, on beş milyon Türk halkını lûtfetmişlerdi. Halife ismindeki hükümdar, "ümmetlerin muamelâtını tedvir ve umuru dünyeviyelerine ait ahkâmdan, menfaatlerine en ziyade tevafuk edeni tenfiz" edecekti. Bilcümle Müslümanların "hukukunu müdafaa edecek, umur ve mesalihini nafiz bir azim ve irade ile" ihata eyliyecekti.

Halife ismindeki hükümdar; dünya yüzündeki üç yüz milyon ehli İslâm arasında adaleti payidar edecek, hukuku âmmeyi gözetecek, emnü asayişi ihlâl edecek hâdisata mâni olacak, ehli İslâma ümemi saire tarafından vukuu muhtemel tecavüzata set çekecekti. Camiai İslâmiyenin salâhını temine hadim esbabı medeniye ve umraniyeyi ihzar ile mükellef bulunacaktı.

Muhterem Efendiler, bu kadar echel ve ahval ve hakayikı cihandan bu derece bihaber Ş ü k r ü H o c a ve emsalinin milletimizi iğfal için, ahkâmı İslâmiye, diye neşrettikleri safsataların esasen tekrara değeri yoktur. **Fakat, bunca asırlarda olduğu gibi, bugün dahi, akvamın cehlinden ve taassubundan istifade ederek bin bir türlü siyasi ve şahsi maksat ve menfaat temini için dini alet ve vasıta olarak kullanmak teşebbüsünde bulunanların, dahil ve hariçte mevcudiyeti, bizi, bu zeminde söz söylemekten, maatteessüf, henüz müstağni bulundurmuyor. Beşeriyette, din hakkındaki ihtısas ve vukuf, her türlü hurafelerden tecerrüdederek, hakiki ulûm ve fünun nurlariyle musaffa ve mükemmel oluncıya kadar, din oyunu aktörlerine, her yerde tesadüf olunacaktır.**

Ş ü k r ü H o c a'ların ne kadar mânasız, mantıksız ve kabiliyeti icraiyeden mahrum efkâr ve ahkâm savurduklarını anlamamak için cidden, Hoca Efendi gibi Allahlık denilen mahlûkattan olmak lâzımdır.

Halife ve hilâfet, onların dediği gibi, sultası umum dünya Müslümanlarına şâmil olmak lâzım gelince, bütün mevcudiyetini ve menabii kuvvetini halifenin emrü nehyine hasretmekle Türkiye halkının omuzlarına tahmil edilecek yükün ne kadar ağır olacağını insaf edip düşünmek lâzım gelmez miydi?

Onların serdeyledikleri icabat ve ahkâma göre, halife namında hükümdar; Çin, Hint, Afgan, İran, Irak, Suriye, Filistin, Hicaz, Yemen, Asir, Mısır, Trablus, Tunus, Cezayir, Fas, Sudan, hulâsa dünyanın her tarafındaki İslâmların ve İslâm memleketlerinin umurunda tasarruf sahibi olacaktı.

Bu hayalin, hiçbir vakit tahakkuk etmemiş olduğu malûmdur. İslâm cemaatlerinin, birbirinden tamamen ayrı maksatlarla iftirak eyledikleri; Emevilerin Endülüste, Alevilerin Mağrıpta, Fatımilerin Mısırda, Abbasilerin Bağdatta, birer hilâfet yani saltanat kurdukları ve hattâ, Endülüste her bin kişilik bir cemaatin "bir emirülmüminini ile bir mimberi" olduğu H o c a Ş ü k r ü imzalı risalede dahi mezkûrdur.

Bu tarihî hakikatten tecahül ederek, hemen kâmilen ecnebi devletlerin tahtı tâbiiyetinde bulunan veya müstakil olan İslâm milletlere veya devletlere halife namı altında bir hükümdar nasp ve tâyin etmek aklü hakikat ile kabili telif olabilir miydi? Bilhassa, böyle bir hükümdarın temini mevkii için, bir avuç Türkiye halkını hasrü tahsis etmek, onu, mahveylemek için tatbik olunagelen tedbirlerin en müessiri olmaz mıydı? "Halifenin vazifesi ruhani değildir", "hilâfetin üssül-

esası kudreti maddiye ve kuvveti hükümettir" diyenlerin, hilâfetin devlet, halifenin reisi devlet olduğunu ifade ve ispat ettikleri ve maksatlarının halife unvanında bir zatı, Türkiye Devletinin riyasetine geçirmek olduğu sühuletle kabili tefehhüm idi.

Muhterem Efendiler, Şükrü Hoca Efendinin ve siyasetçi arkadaşlarının, maksadı siyasilerini açıktan açığa izhar etmeyip, bunu, bütün âlemi İslâma teşmil etmek istedikleri, dinî bir mesele halinde mevzuubahs eylemeleri; hilâfet oyuncağının, ortadan kaldırılmasını tesriden başka bir netice vermemiştir.

Hilâfet meselesi hakkında halkın tereddüt ve endişesini izale için verdiğim izahat

Hilâfet meselesi hakkında, halkın tereddüt ve endişesini izale için, her yerde lüzumu kadar beyanat ve izahatta bulundum. Katî olarak ifade ettim ki, "milletimizin kurduğu yeni devletin mukadderatına, muamelâtına, istiklâline, unvanı ne olursa olsun hiç kimseyi müdahale ettiremeyiz! Milletin kendisi kurduğu devleti ve onun istiklâlini muhafaza ediyor ve ilelebet muhafaza edecektir!"

Millete anlattım ki, İslâmşümul bir devlet tesis etmek vazifesiyle mükellef tahayyül edilen bir halifenin vazifesini ifa edebilmesi için, Türkiye Devleti ve onun bir avuç nüfusu, halifenin emrine tâbi tutulamaz. Millet, buna razı olamaz! Türkiye halkı bu kadar azîm bir mesuliyeti, bu kadar gayrimantıki bir vazifeyi deruhde edemez.

Milletimiz, asırlarca, bu vâhi noktai nazardan hareket ettirildi. Fakat ne oldu?! Her gittiği yerde milyonlarca insan bıraktı. Yemen çöllerinde kavrulup mahvolan Anadolu evlâtlarının miktarını biliyor musunuz? dedim. Suriyeyi, Irakı muhafaza etmek için, Mısırda

barınabilmek için, Afrikada tutunabilmek için ne kadar insan telef olduu, bunu biliyor musunuz?! Ve netice ne oldu görüyor musunuz?! dedim.

Halifeye, dünyaya meydan okutmak ve onu umum İslâm umuruna tasarruf sahibi kılmak fikrinde olanlar, bu vazifeyi yalnız Anadolu halkından değil, onun sekiz on misli nüfustan mürekkep olan büyük İslâm kütlelerinden talebetmelidir! **Yeni Türkiyenin ve yeni Türkiye halkının, artık, kendi hayat ve saadetinden başka düşünecek bir şeyi yoktur...** başkalarına verebilecek bir zerresi kalmamıştır! dedim.

Diğer bir noktayı da, halk nazarında tebarüz ettirmek için şu beyanatta bulundum: Bir an için farz edelim ki, dedim; Türkiye, mevzuubahs vazifeyi kabul etsin... Bütün âlemi İslâmı bir noktada tevhidederek sevku idare etmek gayesine yürüsün ve muvaffak dahi olsun! Pekâlâ ama, tahtı tâbiiyet ve idaremize almak istediğimiz, milletler, derlerse ki, bize, büyük hizmetler ve muavenetler yaptınız, teşekkür ederiz. Fakat, biz müstakil kalmak istiyoruz. İstiklâl ve hâkimiyetimize kimsenin müdahalesini muvafık görmeyiz! Biz kendi kendimizi sevk ve idareye muktediriz!

O halde, Türkiye halkının bütün mesai ve fedakârlığı, sadece bir teşekkür ve dua almak için mi ihtiyar olunacaktır?!

Görülüyordu ki, bir hava ü heves için, bir vehm ü hayal için, Türkiye halkını mahvetmek istiyorlardı. Hilâfet ve halifeye vazife ve salâhiyet vermek fikrinin mahiyeti bundan ibaretti.

Efendiler, halka, sordum; bir devleti İslâmiye olan İran veya Afganistan, halifenin herhangi bir salâhiyetini tanır mı? tanıyabilir mi? Haklı olarak tanıya-

maz. Çünkü devletinin istiklâlini, milletinin hâkimiyetini muhildir.

Millete, şunu da ihtar ettim ki, kendimizi, cihanın hâkimi zannetmek gafleti, artık devam etmemelidir. Hakiki mevkiimizi, dünyanın vaziyetini tanımamaktaki gafletle, gafillere uymakla milletimizi sürüklediğimiz felâketler yetişir! Bile bile aynı faciayı devam ettiremeyiz!

Efendiler, İngiliz Müverrihlerinden W e l l s, iki sene evvel intişar eden, bir tarih yazdı. Eserinin son sahifeleri "dünya tarihinin müstakbel safhası" unvanı altında birtakım mütalâatı ihtiva eder.

Bu mütalâatta istihdaf olunan mesele;

"Un gouvernement fédéral mondial" "cihanşümul bir ittihadî hükümet" tir.

W e l l s, bu mephaste, cihanşümul bir ittihadî hükümetin nasıl tesis olunabileceğini ve böyle bir devletin esaslı bazı farik hatları hakkındaki tasavvurlarını serdediyor ve adaletin ve tek bir kanunun saltanatı altında küremiz nasıl bir halde bulunacaktı; bunu tahayyül ediyor.

W e l l s, "bütün hâkimiyetler, tek, bir hâkimiyet içinde izabe olunmazsa, milliyetlerin fevkında bir kuvvet meydana çıkmazsa dünya mahvolacaktır" diyor ve "hakiki devlet, asri hayat şeraitinin bir zaruret haline getirdiği cihan hükümeti müttehidesinden başka bir şey olamaz"; "muhakkaktır ki insanlar, kendi icatları altında ezilmek istemezlerse er veya geç birleşmeye mecbur olacaklardır" mütalâalarında bulunuyor.

"Beşeriyetin tesanüdü hakkındaki, büyük hulyanın nihayet fiile çıkması için ne yapmak ve nenin önüne geçmek lâzım geleceği sahih olarak bilinmediği" ve

"mütecaviz bir siyaseti hariciye ananesine malik olan devletlerin, cihanşümul bir ittifakı düvelî tarafından güçlükle temsil olunabileceği" de dermeyan ediliyor. W e l l s'in "Avrupa ve Asyanın felâketleri ve müşterek ihtiyaçları, belki dünyanın bu iki kısmındaki kavimlerin bir dereceye kadar birleşmesine medar olacaktır", "olabilir ki, bir sıra kısmi ittihatlar, cihanşümul bir ittihadın husulüne takaddüm eder" mütalâalarını da kaydedeyim.

Efendiler, bütün beşeriyetin, tecrübe, malûmat ve tefekkürde teali ve tekemmülü; Hıristiyanlıktan, Müslümanlıktan, Budizmden sarfınazar ederek basitleştirilmiş ve herkes için anlaşılacak hale konulmuş âlemşümul sâf ve lekesiz bir dinin teessüsü ve insanların şimdiye kadar kavgalar, levsiyat, kaba arzu ve iştahlar arasında bir sefalethanede yaşamakta olduklarını kabul ederek bütün vücutları ve zekâları zehirliyen ufunet tohumlarına galebe etmeye karar vermesi gibi şeraitin husulünü müstelzim olan bir "cihanşümul ittihadî hükümet" tahayyülünün tatlı olduğunu inkâr edecek değiliz.

Bu tasavvur ve tahayyüle kısmen müşabih bir hayal, hilâfetçileri ve panislâmizm taraftarlarını — Türkiyeye musallat olmamaları şartiyle — memnun etmek için bizde de tasvir edilmişti.

Tasvir olunan nazariye şu idi: Avrupada, Asyada, Afrikada ve sair kıtalarda yaşıyan İslâm heyeti içtimaiyeleri, istikbalde, herhangi bir gün, irade ve arzularını istimal ve tatbika iktidar ve serbesti kesbederler; o zaman lüzumlu ve faydalı görürlerse, asrın icabatına muvafık bir surette birtakım itilâf ve ittihat noktaları bulabilirler. Şüphesiz, her devletin, her heyeti içtimaiyenin, birbirinden tatmin ve temin edeceği ih-

da siyanen tatbikı adaletle mükellef olan bir hükümet, hürriyeti efkâr ve vicdana riayete mecburdur. Hükümetin; bu tabiî sıfatının, şüpheli mâna atfına sebebolacak sıfatlarla takyidedilmesi elbette doğru değildir.

"Türkiye Devletinin resmî dili Türkçedir" dediğimiz zaman bunu herkes anlar. Hükümetle muamelâtı resmiyede, Türk dilinin cari olması lüzumunu herkes tabiî bulur. Fakat, "Türkiye Devletinin dini, dini İslâmdır" cümlesi aynı suretle mi tefehhüm ve kabul edilecektir? Bu, bittabi, izah ve tefsire muhtaçtır.

Efendiler, gazeteci muhatabımın sualine; hükümetin dini olamaz! diyemedim. Aksini söyledim.

— Vardır Efendim; İslâm dinidir, dedim. Fakat, derakap "İslâm dini hürriyeti efkâra maliktir" cümlesiyle cevabımı tavzih ve tefsir lüzumunu hissettim.

Demek istedim ki, hükümet, efkâr ve vicdana riayetle mukayyet ve mükellef olur.

Muhatabım, verdiğim cevabı, şüphesiz, mâkul bulmadı ve sualini şu tarzda tekrar etti: "Yani hükümet bir din ile tedeyyün edecek mi?"

— "Edecek mi, etmiyecek mi bilmem!" dedim. Meseleyi kapatmak istedim. Fakat, mümkün olmadı. O halde, denildi; herhangi bir mesele hakkında itikadatım ve düşüncelerim dairesinde bir fikir ortaya atmaktan hükümet beni men veya tecziye edecektir. Halbuki herkes, kendi vicdanını susturmaya imkân görecek mi? O zaman, iki şey düşündüm. Biri; yeni Türkiye Devletinde her reşit dinini intihapta serbest olmıyacak mıdır? Diğeri; Hoca Şükrü Efendinin: "Bazı ulemayi kiram arkadaşlarımızla birlikte düşündüklerimizi, kütübü şer'iyede mevcut, muayyen ve müstakar ahkâmı İslâmiyeyi neşrederek... taglit edil-

diği maalesef görülen efkârı İslâmiyeyi tenvir etmeyi mütehattim bir vecibe telâkki ettik" mukaddemesini mütaakıp zikrolunan: "Hilâfeti İslâmiye, emri dini hıfz ve harasette nübüvvete halef olmaktır; ikamei şeriat hususunda resulü ekrem efendimiz tarafından niyabettir."

Halbuki, Hocanın sözlerini tatbika kalkışmak, hâkimiyeti milliyeyi, hürriyeti vicdaniyeyi kaldırmaya çalışmaktı. Bundan başka, hocanın hazinei malûmatı, Yezitler zamanında yazdırılmış ve istibdadı idareye mahsus formülleri muhtevi değil miydi?

O halde mefhum ve medlûlü, artık herkesçe tamamen tavazzuh etmiş olan devlet ve hükümet tâbirlerini ve millet meclisleri vezaifini, din ve şeriat kisvelerine bürüyerek kim ve ne için iğfal olunacaktır?

Hakikat bundan ibaret olmakla beraber, o gün, İzmitte, matbuat erkâniyle bu zemin üzerinde, daha fazla müdavelei efkâr etmek iltizam olunmadı.

Cumhuriyetin ilânından sonra da, yeni Teşkilâtı Esasiye Kanunu yapılırken, **lâyik hükümet** tâbirinden dinsizlik mânası çıkarmaya mütemayil ve vesilecu olanlara, fırsat vermemek maksadiyle, kanunun ikinci maddesini bimâna kılan bir tâbirin ithaline müsamaha olunmuştur.

Kanunun, gerek 2 nci ve gerek 26 ncı maddelerinde, zait görünen ve yeni Türkiye Devletinin ve idarei cumhuriyemizin asri karakteriyle kabili telif olmıyan tâbirat, inkılâp ve cumhuriyetin o zaman için beis görmediği tâvizlerdir.

Millet, Teşkilâtı Esasiye Kanunumuzdan, bu zevaidi ilk münasip zamanda kaldırmalıdır!

Halk Fırkasını teşkil teşebbüsü

Muhterem Efendiler, her yerde siyasi fırka teşkili hakkında da halk ile uzun hasbıhallerde bulundum

7 Kânunuevvel 1922 tarihinde, Ankara matbuatı vasıtasiyle halkçılık esasına müstenit ve "Halk Fırkası" namiyle siyasi bir fırka teşkil etmek niyetinde olduğumu beyan ederek bu fırkanın nasıl bir program takibetmesi lâzım geleceği hakkında bilcümle vatanperveranın, erbabı ilmü fennin müzaheret ve müşareketine müracaat etmiştim.

Dokuz umde, Fırkamızın ilk programı

Gerek bazı zevattan aldığım tahrirî mütalâattan ve gerek halk ile müdavelei efkârdan çok istifade ettim. Nihayet 8 Nısan 1923 tarihinde, noktai nazarlarımı dokuz umde halinde tesbit ettim. İkinci Büyük Millet Meclisinin intihabı esnasında neşir ve ilân ettiğim bu program, fırkamızın teşekkülüne esas olmuştur.

Bu program, bugüne kadar, icra ve intacettiğimiz esaslı bilcümle hususatı ihtiva ediyordu Maahaza, programa ithal edilmemiş, mühim ve esaslı bazı meseleler de vardı. Meselâ, cumhuriyetin ilânı, hilâfetin ilgası, Şer'iye Vekâletinin lâğvı, medreseler ve tekkelerin kaldırılması, şapka iksası gibi...

Bu meseleleri programa ithal ederek, vaktinden evvel, cahil ve mürtecilerin, bütün milleti tesmime fırsat bulmalarını muvafık bulmadım. Çünkü, bu mesailin, zamanı münasibinde, hallolunabileceğinden ve milletin binnetice memnun olacağından katiyen emin idim.

Neşrettiğim programı, bir fırkai siyasiye için gayrikâfi, kısa bulanlar oldu. Halk Fırkasının programı yoktur dediler. Filhakika, umdeler namı altında ma-

lûm olan programımız, itiraz edenlerin gördükleri ve bildikleri tarzda, bir kitap, değildi. Fakat, esaslı ve amelî idi. Biz dahi, gayrikabili tatbik fikirleri, nazari birtakım teferruatı yaldızlıyarak, bir kitap yazabilirdik. Öyle yapmadık. **Milletin, maddi ve mânevi teceddüt ve inkişafatı yolunda, efal ve icraat ile akval ve nazariyata takaddüm etmeyi tercih ettik. Mamafih, "hâkimiyet milletindir", "Türkiye Büyük Millet Meclisinin haricinde hiçbir makam, mukadderatı milliyeye hâkim olamaz", "bilcümle kavaninin tanziminde, her nevi teşkilâtta, idarenin alelûmum teferruatında, terbiyei umumiyede, iktisadiyatta hâkimiyeti milliye esasatı dahilinde hareket olunacaktır", "saltanatın ilgası hakkındaki karar lâyetegayyer düsturdur"** gibi bilinmesi lâzımgelen mühim noktalar ve mahkemelerin ıslah olunacağı ve külliyatı kanuniyemizin ilmi hukukun tebligatına göre yeni baştan ıslah ve ikmal edileceği, âşar usulünün tebdiline, millî bankaların tezyidi sermayesine, muhtacolduğumuz demiryollarının inşasına, tevhidi tedrisata derhal teşebbüs ve hizmeti fiiliyei askeriye müddetinin tenkis edileceği, memleketin imarına çalışılacağı ve ilâ... gibi mühim ve müstacel ihtiyacat, umdelerden hariç kalmamıştı. Sulh hakkındaki noktai nazarımızın da: "Malî, iktisadi, idari istiklâlimizi behemehal temin şartiyle, sulhun iadesine çalışmak olduğunu" söyledik. Makamı hilâfetin, umum İslâma ait bir makam olabileceğini de işaret ettik.

Umdeler, "Halk Fırkası" nın teşekkülüne ve temini faaliyetine kâfi geldi. Fırkaya; unvanına, bilâhare "Cumhuriyet" kelimesi de ilâve olunarak, — malûm olduğu veçhile — "Cumhuriyet Halk Fırkası" tesmiye olundu.

* *
*

leketlerine avdetlerinde vukubulan beyanatını hakikat ve esas telâkki ederek, Heyeti Murahhasamıza hücum etmek mesleğinin şayanı takdir olmadığını söyledim. Heyeti Murahhasamızı dinlemek ve onun izahatına inanmak ve ona göre vaziyeti muhakeme etmek lâzım geldiğini bildirdim.

Heyeti Murahhasamızın, Heyeti Vekilenin vermiş olduğu talimatın hilâfında hareket edip etmediğini söylemek salâhiyetinin, Mecliste hazır bulunan Heyeti Vekileye ait olduğunu dermeyan ettim.

Nihayet, dedim ki, Heyeti Murahhasa, Heyeti Vekileye karşı mesuldür. Meclise karşı mesul olan Heyeti Vekiledir. Meclis, Heyeti Vekileye, yeni bir veçhe vermek mecburiyetindedir. Bu veçhe dahilinde, Heyeti Vekile, Heyeti Murahhasaya talimatı mahsusa verir. Meclisin teferruat ile iştigaline mahal ve imkân yoktur.

Veçhe hakkındaki noktai nazarımı da şöyle ifade ettim: "Musul meselesinin muvakkaten talikını mevzuubahs etmemek üzere ve fakat idari, siyasi, malî iktisadi ve sair mesailde millet ve memleketin hukukunu ve istiklâlini tamam ve emin olarak istihsal etmek ve memaliki müstahlasamızın sureti katiyede tahliyesini şart telâkki eylemek esastır."

Mütalâatıma ilâve ettim ki: "Heyeti Murahhasamız, kendine tevdi edilen vazifeyi tamamen ve pek mükemmel bir surette ifa etmiştir. Milletimizin ve Meclisimizin şerefini muhafaza eylemiştir. Eğer sulh meselesini hüsnü intacetmek istiyorsak, Meclis tarafından da, Heyeti Murahhasaya, mânen kuvvet verilerek mesaisine devam ettirilmek lâzımdır. Bu suretle hareket ederseniz, ümitvar olabiliriz ki, bir sulh safhasına dahil olmak mümkündür."

Meclisin, mevzuubahs mesele hakkındaki münakaşatı durdu. Fakat, muhalifler, hücum için sebepler icat ve ihtira etmekten, kendilerini bir türlü menedemiyorlardı.

Meclisteki muhaliflerin muhtelif hücum hareketleri

Meclisteki muhaliflerin muhtelif tarzda, başka başka zeminler üzerinde hücum hazırlıklarında bulundukları yeni değildi. Seyahate çıktığım tarihten bir gün sonra, "Hilâfeti İslâmiye ve Büyük Millet Meclisi" unvanlı risalenin ortaya atıldığını; bütün Meclisin ve milletin aleyhimize tahrik edilmek istenildiğini arz etmiştim. Buna takaddüm eden bir manevra vardır ki henüz ondan bahsetmedim. Sebebi, Kânunuevvel 1922 iptidasında oynanmak istenen oyun, netayici itibariyle, seyahatim esnasında da devam etmişti. Müsaade buyurursanız, bu meseleye dair burada hâtıratınızı ihyaya vesile olacak birkaç söz söyliyeyim:

Muhterem Efendiler, üç mebus, intihabı mebusan lâyihai kanuniyesinin tadili hakkında bir teklif hazırlamışlar... muhteviyatına muttali olmuştum.

2 Kânunuevvel 1922 günü, Reisisani Doktor A d n a n Bey riyasetinde, vukubulan celsede; makamı riyasetten; şu hitap işitildi: "Efendim! İntihabı Mebusan Kanununun tadili hakkındaki teklifin şayanı müzakere olduğuna dair Lâyiha Encümeni mazbatası var". Bu hitap, "okunsun sesleri" ile karşılandı. İki mebus "Ehemmiyeti vardır; okunmasını teklif ederiz" diyerek, umumi sesleri tasrih ettiler.

Reis — Efendim! Bu teklifi kanuninin okunma dan encümene havalesi teamüldendir, dedi.

"Beni vatandaşlık hukukundan mahrum etmek" teklifi üzerine Mecliste vukubulan beyanatım

Efendiler, meselenin ne olduğunu ve Mec liste cereyan eden müzakereyi o güne ait zabıt ceridesinde okumak mümkündür. Fakat, heyeti aliyenizi, bu külfetten kurtarmak için müsaade buyurursanız o celsede benim, vukubulan beyanatımdan bir kısmını aynen arz edeyim:

Teklifi kanuniyi okutmadan encümene havale etmek istiyen reisten söz alarak şu mütalâatta bulundum: "Efendim! Bu teklifi kanuni bir maksadı mahsus ihtiva ediyor ve bu maksadı mahsus doğruca şahsıma taallûk ettiğinden, müsaade ederseniz, birkaç kelime ile fikrimi arz etmek istiyorum. Erzurum Mebusu Süleyman Necati ve Mersin Mebusu Salâhattin ve Canik Mebusu Emin Beyefendiler tarafından teklif olunan lâyihai kanuniye, doğrudan doğruya, benim şahsımı vatandaşlık hukukundan ıskat etmek noktai nazarına matuftur. 14 üncü maddede ya zılı olan satırları gözden geçirecek olursanız, orada, deniliyordu ki: "Büyük Millet Meclisine âza intihabolu nabilmek için Türkiyenin bugünkü hudutları dahilin deki mahaller ahalisinden olmak meşruttur veya dairei intihabiyesi dahilinde mütemekkin olmak meşruttur. Ondan sonra muhacereten gelenlerden Türk ve Kürtler tarihi iskânlarından itibaren beş sene mürur etmiş ise intihap olunabilirler".

Maalesef, mahalli tevellüdüm, bugünkü hudutları haricinde kalmış bulunuyor. Saniyen; herhangi bir dairei intihabiyenin beş senelik mütemekkini dahi değilim. Mahalli tevellüdüm, bugünkü hududu milliyemizin haricinde kalmıştır. Fakat, bu, böyle ise, bunda benim katiyen bir kasit ve kabahatim yoktur. Bunun sebebi, bütün memleketimizi, milletimizi, mahvü muz

mahil etmek istiyen düşmanların, harekâtında muvaffak olmaktan kısmen menedilememiş olmasıdır. Eğer düşmanlar, tamamen maksatlarına muvaffak olmuş olsalardı, Allah muhafaza etsin, buraya vazıulimza olan efendilerin dahi memleketleri hudut haricinde kalabilirdi.

Teklif edilen maddedeki şartları neden haiz değildim?

Bundan başka, bu maddenin talebettiği şartı haiz bulunmuyorsam, yani, beş sene mütemadiyen bir dairei intihabiyede sakin olamamış isem, o da, bu vatana ifa ettiğim hidemat yüzündendir. Eğer, bu maddenin, talebettiği şartı ihraza çalışsaydım, İstanbulu, kazandırmaktan ibaret olan Arıburnu ve Anafartalardaki müdafaatımı yapmamaklığım lâzım gelirdi. Eğer ben, bir yerde beş sene oturmaya mahkûm olsaydım, Bitlis ve Muşu aldıktan sonra Diyarbekir istikametinde tevessü eden düşmanın karşısına çıkmamaklığım, Bitlis ve Muşu kurtarmaktan ibaret olan vazifei vataniyemi yapmamaklığım lâzım gelirdi. Bu efendilerin, talebettiği şeraiti ihraz etmek isteseydim, Suriyeyi tahliye eden orduların enkazından, Halepte bir ordu teşkil ederek düşmana karşı müdafaa etmemekliğim ve bugün hududu milliye dediğimiz hududu fiilen tesbit etmemekliğim lâzım gelirdi.

Zannediyorum ki; ondan sonraki mesaim cümlenin malûmudur. Hiçbir yerde, beş sene oturamıyacak kadar sarfı mesai etmiş bulunuyorum. Ben zannediyordum ki, bu hidematımdan dolayı milletimin muhabbetine ve teveccühüne mazhar oldum. Belki bütün âlemi İslâmın muhabbet ve teveccühüne mazharım. Binaenaleyh, bu teveccühata mukabil, vatandaşlık hukukundan ıskata mâruz kalacağımı asla hatıra getirmezdim. Tahmin ediyorum ve ediyordum ki; ecnebi düşman-

lar, bana, suikast etmek suretiyle memleketimdeki hizmetimden beni tecride çalışacaklardır. Fakat, hiçbir zaman hatır ve hayalime getirmezdim ki, Meclisi Âlide, velev iki üç kişi olsun, aynı zihniyette bulunabilsin. Binaenaleyh, ben, anlamak istiyorum, bu efendiler; dairei intihabiyeleri halkının ciddî olarak tercümanı fikir ve hissi midirler?

Yine bu efendilere karşı söylüyorum; mebus olmak itibariyle tabiî şâmil bir sıfatı câmi bulunuyorlar. Binaenaleyh, millet bu efendilerle hemfikir midir?

Efendiler, beni vatandaşlık hukukundan ıskat etmek salâhiyeti bu efendilere nereden verilmiştir?! Bu kürsüden, resmen, heyeti aliyenize ve bu efendilerin dairei intihabiyeleri halkına ve bütün millete soruyorum ve cevap istiyorum!"

Milletin, hakkımda izhar ettiği muhabbet ve itimadın samimî ifadeleri

Bu sözlerim ajans ve matbuatla intişar etti. Millet, beyanat ve sualime muttali oldu. Derakap memleketin, bilâistisna, devairi intihabiyesi müntahibi hakikileri tarafından, halk tarafından Meclis Riyasetine protestonameler yağdı. Teklifi kanuniye imza vaz'eden mebus efendilerin de dairei intihabiyeleri halkı kendilerini ve kendileriyle hemfikir olanları takbihte, teahhur etmediler. Milletin, hakkımda izhar ettiği muhabbet ve itimadın samimî ifadelerini ihtiva eylemeleri cihetiyle kıymetli birer hâtıra olarak saklamakta olduğum bu telgrafnameler, büyük bir dosya teşkil etmektedir. Dosya muhteviyatı, zamanında matbuat ile de intişar etmiş idi. Ben, burada yalnız, bir dairei intihabiyenin, Rizenin şahsıma hitabeden bir telgrafnamesini aynen arz etmekle iktifa edeceğim:

Üç mebus beyin, İntihap Kanunu hakkındaki takriri malûmuna, livamız mebuslarının iştirak etmiyeceği kanaatiyle bir şey yazmaya lüzum görmemiştik. Şimdi Mebus O s m a n Efendiden aldığımız mektupta, kendisinin o takrirle alâkadar ve muhalif grupa mensubolduğunu makamı iftiharla bildirmesi üzerine husүsatı âtiyenin arzına mecburiyet hâsıl olmuştur:

1 — (Takdirkârane ve samimî sözlerden sonra) Şahsınız ve muhterem kıymettar rüfekayi mesainiz aleyhinde, livamız namına söz söyliyen ve fikri muhalefet besliyen ve bizce hiçbir şahsiyet ve mevkii olmıyan mebusu tel'in ederiz. O, livamızı temsil hakkını da haiz olamaz.

2 — Şu zamanda, vatansızların bile iştirak etmiyeceği fikri muhalefet ve mefsedeti bize tavsiye eden mebus efendinin fikrine iştirak edecek, livamızda bir fert dahi mevcut olmadığını maaş-şükran ihtiramatı tazimkâranemize terdifen arz eyleriz Efendim.

İmzalar

Yeniden intihabat icrası kararı

Muhterem Efendiler, Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisinin, vakayiini işaret eylediğimiz tarihte, gösterdiği müşevveş haleti ruhiye, cidden teemmüle şayan bir mahiyet iktisabetti. Bütün millette, Meclisin vazife ifa edemiyecek bir hale geldiği endişesi hissolunmaya başladı. Mecliste, vaziyeti, itidal ve basiret ile mütalâa ve muhakeme eden âza dahi ıstıraplarını izhardan men'inefs edemiyorlardı. Artık tereddüde mahal kalmamıştı ki, Meclis tecdit olunmadıkça, millet ve memleketin ağır ve mesuliyetli işlerini tedvir etmeye imkân yoktur. Bu zarurete ben de kani oldum. Bir gece, Başvekil R a u f Beye ikamet etmekte olduğu istasyon binasında Heyeti Vekileyi içtimaa davet etmesini benim de bizzat geleceğimi telefonla bildirdim.

R a u f Bey nezdinde içtima eden Heyeti Vekileye, Meclisin tecdidini, Meclise teklif etmek lüzumundan bahsettim. Kısa bir münakaşadan sonra, Heyeti Vekile ile mutabık kaldık. Aynı gecede Meclisteki, Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Grupu Heyeti İdaresini de Heyeti Vekile içtimaına davet ettim. Bu heyeti idare içinde teklifimi nabemahal bulup istiğrap edenler bulundu. Müzakere ve münakaşa ertesi güne kadar sürdü. Maahaza, bu heyetle de anlaştık. Ondan sonra derhal grup heyeti umumiyesini içtima ettirdim. Orada memleketin vaziyeti umumiyesini, müstacelen görülmesi lâzım gelen millet işlerini izah ettim ve Meclisin artık bu vezaifi ifaya kabiliyeti kalmadığını ifade ve ispat eyliyerek Meclisten tecdidi intihaba karar vermesini talebetmek icabeylediğini bildirdim. Grup heyeti umumiyesi, beyanat ve izahatımı hüsnü telâkki eyledi. Bunun üzerine mesele, aynı günde, 1 Nisan 1923 te Meclise nakledildi Yüz yirmi kadar âza, bir takrirle, Meclise; tecdidi intihap için bir teklifi kanuni takdim etti. Meclis, müttefikan "yeniden intihabat icrası karargir oldu" tarzında olan kanunu çıkardı.

Meclisin, bu kararı vermesi inkılâp tarihimizde mühim bir nokta teşkil eder. Çünkü, bu kararı vermekle, Meclis, kendinde hâsıl olan marazı itiraf ve bundan dolayı, millette hissedilen ıstırabı idrak etmiş olduğunu gösterdi.

Lausanne Konferansının ikinci safhası ve yeni intihabatta milletin gösterdiği uyanıklık

Efendiler, Lausanne Konferansı 23 Nisan 1923 te tekrar içtima etti. Heyeti murahhasamız Lausanne'da tesisi sulha çalışırken, ben de, yeni intihabat ile meşgul oluyordum.

Yeni intihabata, malûm olan, umdelerimizi ilân ederek dahil olduk. Noktai nazarlarımızı kabul edip mebus olmak istiyen zevat, evve-

lâ, umdeleri kabul ettiğini ve noktai nazarda müşterek olduğunu bana bildiriyordu. Namzetleri tesbit ve zamanında Fırkamız namına, ben, ilân edecektim.

Bu tarzı iltizam etmiştim. Çünkü vukubulacak intihabatta, milleti iğfal ederek, muhtelif emellerle mebus olmaya çalışacakların çok olduğunu biliyordum. Memleketin her tarafında, beyanat ve irşadatım kemali samimiyet ve itimatla karşılandı.

Bütün millet, ilân ettiğim umdeleri, tamamen benimsedi ve umdelere ve hattâ şahsima muhalefet göstereceklerin, milletçe mebusluğa intihabına imkân kalmadığı anlaşıldı.

Nurettin Paşanın resen mebus olmak teşebbüsü ve neşrettiği tercümeihal

Filhakika, bazı devairi intihabiyede, resen teşebbüsatta bulunanlar muvaffak olamadılar. Bu meyanda o zaman, henüz Birinci Ordumuzun Kumandanı bulunan Nurettin Paşa da mebus olmak teşebbüsünde bulunmuştu. Mümkün olmadı. Nurettin Paşa, bu arzusunu bilâhare, münferit bir intihapta, Bursada temin etti.

Paşanın, resen ve müstakillen mebusluğunu temin için, evvel ve âhir, kendi tarzında, lüzumu gibi propaganda da yaptırmaktan geri kalmadığı anlaşılmıştı. Bu yoldaki teşebbüsat ve neşriyattan herkesin calibi dikkati olan bilhassa tercümeihalidir.

Nurettin Paşa, 1923 yeni intihap senesi Âbit Süreyya Bey namında bir zata (A. S.) rumuziyle bir tercümeihal neşrettirdi.

Âbit Süreyya Bey, Abdülhamid'in başkâtiplerinden merhum Süreyya Paşanın oğludur. Meşrutiyetten evvel, Nurettin Paşa gibi ve onunla

beraber fahrî hünkâr yaveri idi. Harbi Umumide İzmirde ve istiklâl seferinin nihayetinde N u r e t t i n Paşa karargâhının bulunduğu İzmitte ordu mütaahhitliği yaptı. N u r e t t i n Paşanın tercümeihalini muhtevi risaleyi yazan Â b i t S ü r e y y a Bey değildir. Risale yazılı olarak kendisine verilmiştir. Ondan, inisiyallerini koyması ve hissedar bulunduğu Matbaai Osmaniyede tabettirmesi N u r e t t i n Paşa tarafından rica olunmuştur.

Bu risalenin kabında şu yazılar okunur:

"İzmir Fâtihi, Karahisar ve Dumlupınar Muharebeleri Galibi Gazi N u r e t t i n Paşa Hazretlerinin Tercümeihali."

Efendiler, on dokuz sahifeden ibaret olan bu tercümeihal risalesinin ne kadar insan tarafından okunduğunu bilmiyorum. Ben, bu tercümeihalin, memleketin bütün münevveranı tarafından okunmasını çok istifadeli ve terbiyevi buluyorum. Yalnız bu risaleyi okuyanların veya okuyacak olanların, risalede temas edilen vakayi ve hâdisat hakkında başka ve mevsuk menabiden de malûmat edinerek, metinle hakikati mukayese ve muhakeme eylemeleri lüzumludur.

Bu risalenin mahiyeti ve delâlet ettiği zihniyet hakkında bir fikir edinmek için, bazı noktalarını hep beraber mütalâa edelim:

Risalenin kabındaki yazılardan sonra, metnin serlevhasında da şu sözler vardır:

"Kûtülamare muhasırı, Bağdat müdafii, Yemen, Selmanpâk, Garbî Anadolu, Afyon Karahisar, Dumlupınar, İzmir muharebatı galibi ve İzmir fâtihi."

N u r e t t i n Paşanın kendi kendine takındığı "muhasır", "galip", "fâtih" unvanları hakkında, beyanı mütalâayı, tehir ederek, risalenin metnine gireyim.

Paşa Konyar namındaki Türk aşiretine mensup merhum Müşür İ b r a h i m Paşanın mahdumu ve sülâlei Hazreti Peygamberiden Âyan Âzası Şeyhülvükelâ Bursalı R ı z a Efendi merhumun ahfadından imiş... Bu malûmata ve tarzı beyana göre M e h m e t N u r e t t i n Paşa hem Türk ve hem Araptır. Babası ve büyükbabalariyle de müftehirdir. Burada, babasının büyük adam olmasiyle iftihar eden Bizans İmparatoru T h e o d o s i u s'a, babası ve anası Türk olan A t t i l â'nın "ben de, büyük ve asîl bir milletin evlâdıyım" dediğini hatırlatmadan geçemiyeceğim.

"Mekâtip tahsilinden başka hususi tahsiller görmüş olan N u r e t t i n Paşa 1309 (1893) da Mektebi Harbiyeden neşetle Hassa Ordusu Erkânıharbiyesine tâyin..." olunmuş.

N u r e t t i n Paşa, erkânıharp tahsili görmemiş ve o sınıfa dahil olmamıştır. Binaenaleyh, ordu erkânıharbiyesine tâyin olunamaz. Olsa olsa, bir kıtai askeriyeye gönderilmeyip ordu erkânıharbiyesinde mülhaklık veya buna mümasil bir vazife ile alıkonulmuş olabilir... Bittabi, genç bir mülâzim için, hayatı askeriyeye, buradan başlamak şayanı iftihar bir mebde teşkil etmez. Kıtai askeriyeye tâyin olunmak ve orada askerlik hayatının ciddiyet ve müşkülâtına alışmak esastır.

N u r e t t i n Paşa 1887 de Yunan harbine gönüllü olarak iştirak etmiş ve başkumandanlığa tâyin edilen Gazi O s m a n Paşa yaverliğine ve İstanbula avdette hünkâr yaverliğine ve mihmandarlıklara... tâyin olunmuş...

Malûm olduğuna göre, G a z i O s m a n Paşa, İstanbuldan Selâniğe kadar gitmiş ve muharebe meydanına gitmeden, Selânikten avdet eylemiştir. Vazifei fiiliye ifa etmemiş bir kumandanın yaverliğine ve ondan sonra da Sultan H a m i d'in yaverliğine ve birtakım mihmandarlıklara tâyin edilmiş olmak bilmem ki, ne dereceye kadar zikre ve iftihara şayan olabilir?!

N u r e t t i n Paşa "sırasiyle kaymakamlığa ve miralaylığa terfi ve 1908 senesi iptidalarında Selânikte Üçüncü Ordu Erkânıharbiye Şubei Mahsusası Müdiriyetine tâyin" olunmuş... N u r e t t i n Paşanın hangi sıra ile miralaylığa kadar terfi etmiş olduğu, meşrutiyet ilânından sonra rütbesinin tekrar binbaşılığa tenzil edilmiş olmasiyle anlaşılıyorsa da, Selânikte Üçüncü Ordu Erkânıharbiye Şubei Mahsusası Müdiriyetine tâyinini anlamak müşküldür. Çünkü, benim de erkânıharbiyesinde bulunduğum o orduda, denildiği gibi bir şubei mahsusa yoktu. İhtimal, ordu kumandanı olan babası, mahdumu için, hususi ve mahrem umura ait bir şubei mahsusa teşkil etmiş olacak...

N u r e t t i n Paşa, Üçüncü Ordu Kumandanı bulunan "pederi Müşür İ b r a h im Paşa ile meşrutiyet inkılâbının husulüne ve ihtilâlin itidal ve selâmeti cereyanına hizmet ve delâlet eylemişler..."

Tercümeihal risalesinde, N u r e t t i n Paşanın, iki defa Sultan H a m i d tarafından tahtı tevkif ve isticvaba alındığı ve bir defasında teb'ide ve diğer defasında tardiyle altı sene hapsine karar verildiği, ve fakat pederinin şefaat ve delâletiyle kurtulduğu hikâyesinden sonra... "İstanbuldan bir takribini bulup tekrar Rumeliye geçerek 1908 meşrutiyet inkılâbının ihzar ve icrasına diğer rüfekasiyle beraber hizmet etmiştir" ibaresi yazılıdır.

N u r e t t i n Paşanın gördüğü zulmü hulâsaten ifade etmek lâzım gelirse, diyebiliriz ki, Sultan H a m i d, N u r e t t i n Beye efkârı ahraranesinden dolayı kızdıkça, onu kaymakamlığa, miralaylığa terfi ederek sırmasını artırır ve babasının şefkat ve nüvazişine teslim edermiş...

Nurettin Paşanın ve babası Müşür İbrahim Paşanın meşrutiyet inkılabına suret ve derecei temaslarına ait hâtıralarım

Müşür İ b r a h i m Paşanın Üçüncü Ordu Kumandanlığı ve mahdumu N u r e t t i n Beyin babasının yaverliği ve meşrutiyet inkılâbına suret ve derecei temasları hakkında bir nebze malûmat vermek isterim. Bunun için, maziden kısa bir hâtıramın nakline müsaadenizi rica ederim.

Efendiler, muhtelif vesilelerle mesmuunuz olmuş bulunacağına şüphe yoktur ki, ben, erkânıharp yüzbaşısı olur olmaz, Sultan H a m i d tarafından Suriyeye nefyolundum. Orada üç sene kaldıktan sonra, o zaman Üçüncü Ordu mıntakası olan Makedonyaya nakledildim. Ordu merkezi Manastır idi. Ordu karargâhı orada bulunuyordu. Selânikte başkaca "Üçüncü Ordu Müşüriyeti" unvanında bir kumanda makamı vardı. Üçüncü Ordu Kumandanı Selânikte otururdu.

Orada da "Maiyeti Müşirî Erkânıharbiyesi" diye bir erkânıharbiye vardı. Ben, 1908 senesinde, kolağası rütbesinde ve bu erkânıharbiyede memur idim. İstihsali hürriyete çalışan, hafi cemiyet ile pek yakından münasebetim vardı. Yanyalı E s a t Paşa Üçüncü Ordu Kumandanı idi.

S ü l e y m a n Paşa zade A l i R ı z a Paşa erkânıharbiye reisimiz idi. Binbaşı rütbesinde bulunan merhum C e m a l Paşa ve binbaşı rütbesinde olan F e t h i Bey (elyevm Paris sefiri) ve ben maiyeti müşirî erkânıharbiyesini teşkil ediyorduk.

Her üçümüz, cemiyetin âzası bulunuyorduk. Mesaimiz, cemiyetin temini muvaffakıyetine mâtuf idi.

O tarihlerde, Üçüncü Ordu mıntakasına dahil Serezdeki fırkanın ve Serez mıntakasının kumandanı müşür rütbesinde bir zat idi. Bu zat, Sultan H a m i d'in fevkalâde emniyet ve itimadına mazhar bulunuyordu. Rütbesinin müşür olmasına, E s a t Paşanın kendinden dûn rütbede bulunmasına rağmen İstanbul ile Makedonya arasında emniyetli bir mıntaka tesisi maksadiyle Serezden uzaklaştırılmazdı. İşte, bu mühim kumandan, Müşür İ b r a h i m Paşa idi. M a h m u t N u r e t t i n Bey (Nurettin Paşa) de babasının yanında bulunurdu. Meşrutiyet ilânına takaddüm eden günlerde, Müşür İ b r a h im Paşanın mıntakasında, bir binbaşı, istibdadı idare aleyhinde beyanatta bulunmuş... Bir casus bunu jurnal etmiş... Mahallinde tahkikı keyfiyet için o zaman Selânikte Merkez Kumandanı bulunan, Kaymakam N â z ı m Bey İstanbuldan memur edildi.

Cemiyet, N â z ı m Beyi, bu vazifeyi ifadan menetmek üzere vurdurdu. Yaralanan N â z ı m Bey İstanbula celbolundu. Vakanın tahkikına, İstanbuldan değil, ancak orduca tâyin olunacak memurun gidebileceği fikri telkin olundu. Ben memur oldum. Bittabi vazifem, istibdat aleyhinde bulunmuş olan binbaşıyı kurtarmak idi.

Evvelâ, Sereze gittim. Müşür İ b r a h i m Paşayı ziyaret ettim. Esnayi mülâkatta anladım ki, Paşanın büyük bir endişesi vardır. İ b r a h i m Paşa, kendi mıntakası dahilinde Sultan H a m i d ve istibdadı idare aleyhinde hiçbir fert bulunmadığını ve bulunamıyacağını sultana temin etmişti. Buna rağmen, mevzuubahs binbaşı hakkındaki jurnal, Sultan H a m i d'in Müşür İ b-

r a h i m Paşaya olan itimadını selbedecek mahiyette idi. Bu jurnal muhteviyatının tahakkuku, İ b r a h i m Paşanın aleyhinde idi. Bunu istemiyordu. Ben, derhal Paşanın endişesini anladım ve dedim ki: "Paşa Hazretleri, mıntakai devletinizde zatı şahane aleyhinde mütehassis bir ferdin bulunabileceği memul değildir. Verilmiş olan jurnal muhteviyatının mahallinde tahkikı, tarafı devletinizden müesses inzıbat ve telkin edilmiş olan sadakat hislerini suhuletle tebarüz ettirecektir. Arzu buyurursanız, yapacağım tahkikat raporunun, bir suretini zatı devletinize de göndereyim."

İ b r a h i m Paşa, bu beyanatmdan çok ferahladı. Benden memnun oldu ve mahdumu N u r e t t i n Bey'i çağırtıp bana izaz ve ikram edilmesini ve mahalli vakaya seyahatim için teshilâtta bulunulmasını emretti.

Tahkikatımın neticesi, binbaşıyı kurtardı. Jurnal vereni müfteri cezasına çarptırdı. Müşür İ b r a h i m Paşa da, sultana kendi mıntakasında, aleyhtar bir ferdin bulunamıyacağını ispat ederek hakkındaki emniyet ve itimadı şahanevi teyideyledi.

Müşür İ b r a h i m Paşanın bu suretle hakkındaki itimadı teyidetmesi, çok geçmeden, kendisinin bütün Makedonyayı, istibdat aleyhtarlarından tathirine memuriyetini ihzar etti.

Bu noktayı biraz izah edeyim. Cemiyet, bütün Makedonyada, teşkilât ve faaliyetini tezyidetti. Artık, hemen alenî ve biperva harekâta başlandı.

Selânikte, ordu müşiriyetinde bulunan E s a t Paşaya itimat kalmadı. Erkânıharbiye Reisimiz olan A l i R ı z a Paşa hakkında şüpheye düşüldü. Bunlar birer, birer Sultan H a m i d tarafından berayi isticvap İstanbula celbolundu. Ordu müşürlüğüne, ezhercihet şa-

yanı emniyet ve itimat olan Müşür İ b r a h i m Paşa tâyin ve izam olundu.

İ b r a h i m Paşanın Selâniğe gelmekte olduğu haberi üzerine, C e m a l Bey (merhum Cemal Paşa) her ihtimale karşı bir vesile ile merkezden uzaklaştı. Arkadaşım F e t h i Bey, zaten daha evvel Jandarma Mektebi Kumandanlığına geçmişti. Merkezde ordu kumandanı, erkânıharbiye reisi namlarına yalnız ben bulunuyordum. Yeni gelen kumandana Üçüncü Ordu Kumandanlığını ben devrü teslim edecektim. Filhakika öyle oldu.

İ b r a h i m Paşa, refakatinde mahdumu N u r e t t i n Bey olduğu halde, trenle geç vakit Selâniğe muvasalat etti. Doğru kumandanlık dairesine geldi. Orada, kendisine vaziyeti takdim ettim. Gece olmasına rağmen tekmil ordu erkânıharbiyesine memur rüesayı birer birer görmek istedi. Herkes gelip kendini takdim ediyordu. Müşür Paşa, her yeni tanıdığı zata, kendisinin ne kadar şedit olduğunu, insanı mahvetmek kudretinde bulunduğunu anlatmaya çalışır birtakım tavırlar takınarak, hiç de münasebeti olmıyan sözler söyliyerek, arasıra, çizmeli ayaklarını yere vurarak, ilk andan itibaren tethiş politikası tatbikına başladı.

Gece evime gittim. Ertesi gün erkenden, bir süvari, bir binek atı getirdi ve Müşür Paşanın beni istediğini söyledi. Daireye geldiğim zaman, anladım ki, yeni kumandan benim vazifeye devam edebileceğimi em retmiş...

Şimdi, Efendiler; gelelim ihtilâl ve inkılâp safhasına...

İ b r a h i m Paşanın, tethiş politikası, ihtilâl komitesinin tehditkâr vaziyetiyle karşılandı. Paşa hiddet ve şiddetini bir tarafa bırakmak mecburiyetini hissetti. Bazı arkadaşlar, bu meyanda en çok C e m a l Bey

(Cemal Paşa) vasıtasiyle ihtilâl cemiyetinin kuvvetinden ve teşebbüsündeki ciddiyetten İ b r a h i m Paşanın mahdumu haberdar edildi. Babasının cemiyet aleyhine harekette bulunmaması ihtar ve Paşadan teminat talebolundu. Meselâ; Kumandan Paşa cemiyet aleyhinde hareket etmiyeceğini işaret etmek üzere, cuma namazını filân camide kılacak ve ikinci safta ahzi mevki edecektir, gibi birtakım taleplerde bulunuldu. İşte N u r e t t i n Bey bu gibi tebligatı pederine isma için vasıta ittihaz ediliyordu. Fakat mühim meselelerde daha çok tavzif edilen ve faal bulundurulan babasının yaveri N u r e t t i n Bey değil, cemiyetin âza ve mutemedi ve kumandanlık makamı yaveri Yüzbaşı K â z ı m N a m i Beydi (elyevm muharrir ve muallimdir).

İ b r a h i m Paşa, cemiyetin ihtaratına mutavaate mecbur edildi. Fakat, cemiyetin teşkilât, teşebbüsat, mukarrerat ve icraatından hiçbir vakit haberdar edilmemiştir.

Hürriyet ve meşrutiyet ilânından da, ne İ b r a h i m Paşanın ve ne de mahdumu N u r e t t i n Beyin, daha evvel, hiçbir suretle ve asla haberleri dahi olmamıştır. Meşrutiyet ilânı meselesinin tamamen içinde bulunduğum ve bütün teferruat ve safahatiyle şahsan ve yakından münasebettar olduğum cihetle, bu husustaki hâtıratım aynen mahfuzumdur.

Hürriyet ve meşrutiyet ilânı tezahüratında istical ettiği zannolunan Üsküpteki tertibatı, Selânikte ve diğer yerlerde alınacak tertibat ile uygun bir tarza koymak için Üskübe gitmiştim Oradan avdetimde ve artık her yerde fiilî tezahürat başladıktan sonra, Müşür İ b r a h i m Paşa beni davet etti ve şu beyanatta bulundu: "Beni, ordu kumandanlığında ipka edecek misiniz, etmiyecek misiniz? İpka olunmıyacak isem şahsım tecavüz ve hakarete duçar edilmeden hemen İs-

tanbula hareket edeyim." Hattâ Paşa, bürosu üstünde duran yazı hokkasını eline alarak aynen hatırımda kalan şu kelimeleri de ilâve etti: "Burada, benim, yalnız bir hokkam var, onu alır, giderim."

İcabedenlerle görüştükten sonra cevap verebileceğimi söyledim. Cemiyet namına salâhiyettar olan diğer arkadaşlarla, İ b r a h i m Paşanın kumandanlığı meselesini müzakere ettik. Bir zaman için, kalmasında mahzur görmedik. Kumandanlıkta kalacağı hakkındaki cemiyet kararını ben kendisine tebliğ ettim.

Fakat, bir, iki gün sonra, dağa çıkmış olan zâbitandan bir mülâzim efendi, İ b r a h i m Paşaya bulunduğu yerden hakaretle mâli bir telgraf çekmiş... İ b r a h i m Paşa, derhal beni çağırttı ve telgrafı uzatarak dedi ki: "Beni kumandan olarak burada muhafaza edeceğinizi bildirmiştiniz. Bu hakaret nedir?"

Kumandan Paşaya, cemiyetçe hakkında ittihaz ettiğimiz kararı, tekmil teşkilâta iblâğ edecek kadar zaman geçmediğini, bilhassa dağ başında bulunan zâbitlerimizin herhangi bir telgraf merkezinden bu gibi telgrafları keşide ettirmelerine mâni olmak, bugünlerde müşkül olacağını takdir etmesini söyliyerek, kendisini tesliyeye çalıştım.

Fakat, aradan çok geçmeden, o zaman Hududu Yunaniye Kumandanı bulunan M u h l i s Paşa, cemiyetin Manastırdaki heyeti merkeziyesi tarafından Manastıra davet olunmuş... M u h l i s Paşa, Ordu Kumandanı İ b r a h i m Paşadan mezuniyet almaksızın Manastıra gitmiş... Bundan müteessir olan İ b r a h i m Paşa M u h l i s Paşaya tekdirâmiz işarda bulunmuş...

Bunun üzerine, M u h l i s Paşayı davet eden, heyeti merkeziye, İ b r a h i m Paşaya uzun bir telgraf çekmiş... Bu defa da, Müşür Paşa beni davet ederek telgrafı gösterdi ve: "Ya bu ne?" dedi.

Telgrafı baştan nihayete kadar okudum. Bu telgrafta Konyar aşiretine mensup Müşür İ b r a h i m Paşanın bütün hayatı mazisi, mahiyeti tavsif olunduktan sonra, ağır ve hakaretamiz kelimelerle istibdat devrinin, Sultan H a m i t bendeliğinin ender enmuzeci olan İ b r a h i m Paşanın hürriyet için çalışan bir muhitte, hürriyet için çalışanlara kumanda etmek cesaretinde bulunması istiğrabediliyor ve derhal kumandanlık makamını terk etmesi ihtar ve talebolunuyordu.

Efendiler, bundan sonra, hakikaten İ b r a h i m Paşa, Selânikte duramadı. Dediği gibi hokkasını alıp gitti.

Bu malûmattan sonra, N u r e t t i n Paşanın Üçüncü Ordu Kumandanı bulunan pederi Müşür İ b r a h i m Paşa ile meşrutiyet inkılâbının husulüne ve ihtilâlin itidal ve selâmeti cereyanına, ne yolda hizmet eylemiş olduklarını anlamak kolaylaşmıştır zannederim. Denildiği gibi, "ihtilâlin itidali cereyanına" dahi müessir olamamışlardır. En büyük itidalsizlik bizzat kendilerine yapılmış olan muamelelerle sabittir.

Tercümeihal risalesine göre Nurettin Paşanın Meşrutiyetin istihsalinden sonra gördüğü hizmetler

Tercümeihal risalesinin 4 üncü sahifesinde, N u r e t t i n Paşanın, Rumeliden İstanbula yürüyen Hareket Ordusuna iltihak ile vazifei vataniyesini ifa ettiğinden bahsolunmaktadır. 31 Mart Vakası münasebetiyle Rumeliden İstanbula gönderilen kuvvetlerin kumandanı, merhum H ü s n ü Paşa idi. Ben, bu kuvvetlerin erkânıharbiye reisi idim. Bu kuvvetlere Hareket Ordusu unvanını veren, Hareket Ordusunun İstanbula kadar harekâtını tertip ve idare eden bendim. N u r e t t i n Beyin bu kuvvetlere iltihak ederek vazife aldığını bilmiyorum. N u r e t t i n Paşa, birçokları gibi,

Hareket Ordusu İstanbula yaklaştığı zaman, Ayastefanosa veya Makrıköyüne gelmiş olabilir...

Nurettin Paşa "Yemen vilâyetinin tahlisi ve usatın tedibi için vukubulan muharebatta birtakım fırka cüzütamlarına veya müfrezelere kumanda etmiş..."

Her fırka kumandanı, her muharebede aynı vaziyette bulunur. Sonra "San'anın tahlisini mütaakıp mütehaşşit kuvayi askeriyeye kumanda etmiş..."

Efendiler, asker olanlar, çok iyi bilirler ki, bir yerde muhtelif kıtaatı askeriye toplandığı zaman, orada bir merkez kumandanlığı veya mevki kumandanlığı, bir ordugâh kumandanlığı tesis olunur... Nurettin Paşanın San'adaki kumandanlığı bundan başka bir şey miydi?!

Nurettin Paşa "İmam Yahya ile itilâf akti hususunda Ahmet İzzet Paşaya müzaheret eylemiş..."

Ahmet İzzet Paşaya sormadım, fakat İzzet Paşa ile beraber bulunup, mesaide yakından iştiraki olan sahibi salâhiyet zevatın beyanına göre, İmam Yahya ile itilâf müzakeratında, Nurettin Paşa bir suretle alâkadar kılınmamıştır.

Nurettin Paşa "Balkan muharebatına iştirak arzusunu izhar ile Yemeni şimalinden cenubuna kadar katedip Aden-Mısır-Suriye-Konya-İstanbul tarikiyle Çatalca civarında bulunan başkumandanlık karargâhına iltihak ve münhal fırka bulunmamasından dolayı kendi rızasiyle gönüllü olarak Dokuzuncu Alayın kumandasını" deruhde eylemiş...

Nurettin Paşanın Yemenden İstanbula gelmek için takibettiği istikamet, Yemenden İstanbula gelen bilcümle efrat ve siviller, velhasıl herkes tarafından takibolunan istikametti. Yol o idi. Nitekim, o tarihte, biz de Afrikada bulunuyorduk, İstanbula gelmek için

Afrika çöllerini garptan şarka, Mısıra kadar deve ile katettikten sonra İskenderiye ile Triyeste arasında bütün Bahrisefidi ve Adriyatik denizini cenuptan şimale ve Triyesteden Bükreşe kadar Avrupayı ve ondan sonra Karadenizi katederek aynı karargâha vâsıl olmuştuk. Yol bu idi.

N u r e t t i n Paşa, bu noktada asıl söylenmesi lâzım gelen meseleden bahsetmiyor. N u r e t t i n Paşa, miralaylıktan binbaşılığa indirildikten sonra, Yemen kıtaatına memur olmak üzere kaymakamlığa terfi etmiştir. Bu terfiin icabı olarak kaymakamlıkta Yemende iki sene kalmak lâzım gelirken vaktinden evvel İstanbula gelerek kurtulmak yolunu bulmuştur.

Tercümeihal risalesinin 6 ncı ve 7 nci sahifelerinde N u r e t t i n Paşanın, Irak Kumandanlığından bahsolunuyor ve vesaiti mahalliyenin istimaliyle yeniden ordu teşkil ederek dost ve düşmanın memul ve intizarları hilâfında mağlûbiyetten muzafferiyet istihsali hârikasını tecelli ettirdiği zikrediliyor.

Irak Seferinde Nurettin Paşa

Efendiler, Irak seferinde; N u r e t t i n Paşa zamanındaki vaziyetin hakikati şundan ibarettir:

İlk Irak Kumandanı olan S ü l e y m a n A s k e r i Beyin mağlûbiyet ve intiharından sonra, Iraka, Kafkasyadan yeni kıtaat gelinciye kadar, muharebat, İngilizlerin arzusuna ve yürüyüş süratlerine tâbi olmuştur. N u r e t t i n Paşa, Kûtülamare'de İngilizlere mağlûp olduktan sonra gece, gündüz ve bilâmukavemet yürüyerek Selmanpâk'a kadar perişan bir surette ricat etti.

İngilizler, N u r e t t i n Paşayı takiben Selman Pak'a kadar ilerledi. Orada Kafkasyadan gönderilmiş olan kıtaat, İngiliz kıtaatını karşıladı. Üç gün mu-

harebeden sonra Nurettin Paşa mağlûbiyeti kabul ederek ricat emri verdi. Kıtaat Diyale nehrine kadar şimale çekildi. İngilizlerle süvari teması dahi aranmadı. Halbuki, aynı zamanda, İngilizler de ricat eylemişlerdi. Bu malûmatı veren urban oldu. Ondan sonra, Nurettin Paşa, kendini toplayıp tekrar Selmanpâk - Kûtülamare istikametinde ilerledi.

Kûtülamare şimalinde, gece İngiliz kıtaatına temas edildi. Tedbirsizlik, tertipsizlik ve idaresizlik yüzünden, fecirle beraber kıtaatımız düşmanın ateş baskınına maruz bırakıldı. Efrat ve zâbitandan, kumandanlardan birçok zayiat verildi. Kıtaatta panik oldu, kendiliğinden rıcat başladı. İngilizlerin çekilmesi üzerine, sükûnet iade olunabildi.

Irakta, yeni kıtaat ve yeni vesaitle büyük ve kanlı muharebat, bundan sonra başlar ki, Nurettin Paşanın bunlarla münasebeti yoktur.

Risalenin aynı sahifelerinde, Nurettin Paşa "İngilizlerden iğtinam ettiği tayyareler ile de bir tayyare filosu vücuda getirmek muvaffakiyatı azîmesini göstermiştir" deniliyor.

Bu iddianın pek cahilâne olduğunu söylemek mecburiyetindeyim. Tayyarenin ve tayyare filosunun ne olduğunu bilenler böyle bir iddianın ne kadar gülünç olduğunu elbette anlarlar.

Büyük taarruz harbinde Nurettin Paşa muharebe meydanını dürbünle temaşayı tercih ediyordu

Risalenin sekizinci sahifesinde, Nurettin Paşanın dürbünle bakarken alınmış bir resmi vardır. Bu resmin altında şu ibare yazılıdır:

"26 Ağustos 1922 taarruz günü Kocatepe tarassut mevkiinde Karahisar meydan muharebesini idare ederken alınan fotoğraflarıdır."

Aynı günde, hep aynı tepede idik. Dürbünle bakanlar çoktu. Bilhassa dürbünle en çok bakanlar tarassuda memur edilen zâbitler idi. Filhakika, N u r e t t i n Paşanın da muharebe meydanını dürbünle seyretmeyi tercih ettiğinin ben de farikı olmuştum.

Karahisar-Dumlupınar Meydan Muharebesinin cereyanı esnasında, "Başkumandan Muharebesi günü", N u r e t t i n Paşayı bir aralık, Kolordu Kumandanı K e m a l e t t i n Paşanın (elyevm Berlin Sefiri) tarassut noktasında, vaziyeti dürbünle temaşa ederken buldum. Kıtaatımız, düşmanı yakından sıkıştırmış, nazik ve mühim bir vaziyet hâsıl olmuştu. "Dürbünle temaşayı bırakınız! Muharebeyi yakından ve bizzat idare etmek için, ileri ateş mevaziine gideceğiz", dedim.

N u r e t t i n Paşa, bu kadar yaklaşmanın münasip olmadığını söyliyerek gitmek istemedi. Canım sıkıldı. "Siz burada kalabilirsiniz" dedim. K e m a l e t t i n S a m i Paşaya: "Siz benimle geliniz!" dedim ve otomobilime yürüdüm. K e m a l e t t i n Paşa: "Emredersiniz" dedi ve beraber yürüdü. Bu muamele üzerine, dürbünün başında yalnız bırakılan N u r e t t i n Paşanın da arkamızdan geldiğini gördük. Dediğim yere gittik. Yunan ordusunun esaretini intaceden o muharebeyi, teferruatına kadar, bizzat idare ediyor ve icabeden emirleri, doğrudan doğruya kolordu kumandanlarına ve sair kumandanlara bizzat veriyordum.

Emirlerime göre tedbirler ve hareketler icra olunurken Ordu Kumandanı N u r e t t i n Paşa, yanımda duruyor ve vaziyeti temaşa ediyordu. Bir aralık, kolordu kumandanını, benim yanımdan uzaklaştırarak bazı emirler vermeye kalkışmış... Kolordu kumandanı, bu emirleri gayrikabili icra bulmuş, ordu kumandanı ile kolordu kumandanı arasında âdeta, lâübaliyane bir münazaa vaziyeti hâsıl olmuş... K e m a l e t t i n S a-

mi Paşa, Nurettin Paşanın yanından biraz sertçe muamele ile ayrılmış... Bu halin farkına vardım. Kemalettin Sami Paşayı yanıma çağırıp, sükûnet ve inzıbatı muhafaza etmesi lüzumunu söyledim. Badehu, yalnız olarak Nurettin Paşayı çağırttım. Umumi tarzda, bazı sualler sordum ve anlatmak istedim ki, hakikaten kolordu kumandanına verdiği emir gayrikabili icradır. Kumandanlar, emir vermiş olmak için emir vermezler. Lüzumlu ve kabiliyeti icraiyesi olan hususları emrederler ve emir verirken, kendini, o, emri ifa edecek olanın yerine koymak ve emrin nasıl ifa ve tatbik olunacağını düşünmek ve bilmek lâzımdır.

Tercümeiha[1] risalesinin 9 uncu sahifesinde, Iraktan sonra "Kafkas cephesine gitmiş olan Nurettin Paşa, Üçüncü Ordu Mıntakaları Kumandanlığında ve ordu kumandanlığı vekâletinde bir müddet" bulunduğu yazılıdır. Bu vazifelerin mahiyetini ve bu müddetin kaç gün olduğunu sormak lâzımdır.

Nurettin Paşa, Kafkas cephesinden, İstanbula avdetinde "Aydın, Muğla ve Antalya Havalisi Kumandanlığı" unvaniyle İzmire azimet etmiş ve bulduğu birkaç perişan müstahfız kıtaatını süratle tensik ve yeni fırkalar teşkil ederek Yirmi Birinci Kolorduyu vücuda getirmiş..."

Efendiler, kolordu teşkili, son zamanda, Harbi Umuminin fantazileri sırasına geçmişti. Bilhassa, karşısında düşman bulunmıyan, sabit mıntakalarda, ahzi asker şubeleri ve riyasetleri tesis etmek kadar sühuletle kolordu kumandanlıkları ve salâhiyetleri ihdas olunurdu. Filhakika, bütün muharebe cepheleri imdat, diye feryadederken Yirmi Birinci Kolordu şayanı itibar bir mevcudiyet olsaydı, Aydın mıntakasında terk olunmazdı.

Tercümeihal risalesine göre Nurettin Paşanın İstanbulda ve Anadoluda gördüğü mühim işler nelerdi?

Risalenin 16 ncı sahifesinde N u r e t t i n Paşanın "Anadoluda M u s t a f a K e m a l Paşa ve rüfekasının teşebbüsleriyle başlıyan harekâtı milliye rüesasiyle dahi tesisi münasebet ederek..." İstanbulda birtakım mühim işler yaptığından ve nihayet "İngilizlerce takibe başlanmış olduğundan" ve "M u s t a f a K e m a l Paşa tarafından aldığı davetnamelerde, artık İstanbuldan ziyade Anadoluda hizmet mümkün olduğu işar edilmesine..." ve saireye binaen Anadoluya geçmiş...

Efendiler, N u r e t t i n Paşanın, İstanbulda, İngilizlerle ve Damat F e r i t Paşa Kabinesiyle anlaştığını ve Ankarada teessüs eden, Türkiye Büyük Millet Meclisinden ve onun Hükümetinden bihaber olarak, bizi, İstanbul ile itilâf ettirmeye çalıştığını ve bu münasebetle arada cereyan eden telgraf muhaberatını ve bizzarur, Ankaraya geldikten sonraki muamelelerini bilmünasebe beyan etmiştim. Bunları tekrar etmiyeceğim.

18 inci sahifede, "bâlâdaki hidematı vataniyeyi muvaffakıyetle ifa etmiş olan N u r e t t i n Paşa ile Büyük Millet Meclisi arasında, bazı mesaili resmiyeden dolayı ihtilâf çıkması üzerine, kendisi hemen Ankaraya gelerek, işbu suitefehhümat hüsnü suretle hal ve izale olunmuştur" ibaresine tesadüf edilmektedir.

N u r e t t i n Paşanın, hükümetçe, Merkez Ordusu Kumandanlığından nasıl azil ve divanıharbe tevdi edilmek üzere Ankaraya celbolunduğunu ve Meclisçe aleyhinde olan galeyan kendisinin idamını talep derecesinde ileri gitmiş iken, Başkumandan sıfatiyle şahsan Meclis kürsüsünden, N u r e t t i n Paşayı müdafaa ederek nasıl kurtardığımı da izah etmiştim. Burada, bilvesile yalnız bir noktaya nazarı dikkati cel-

betmek isterim. Bu okuduğumuz ibareye nazaran, bir Türkiye Büyük Millet Meclisi vardır, bir de N u r e t-t i n Paşa... Bunlar karşı karşıya gelmişler... suitefehhümat izale edilmiş... Malûm olduğuna göre, Meclisle karşı karşıya gelebilen, yalnız hükümettir. Meclisin muhatabı hükümettir. Bir ordu kumandanı, bir vali, herhangi bir makam sahibi Meclisin muhatabı olamaz.

Risalenin 18 inci sahifesinin son satırları, N u r e t-t i n Paşanın, "vatanı tehlikeden tahlis eden muzafferiyeti azîmenin lûtfu Hakla muvaffak ve âmili olmuş ve tarihi millîye bu defa dahi gayet mühim ve emsali namesbuk bir sahifei şeref ve mefharet ilâvesini temin eylemiş..." olduğunu izaha hasredilmiştir.

Nurettin Paşa, zaferin şerefine en az iştirake hakkı olanlardan biridir

Efendiler, bu kadar, cesurane bir iddiaya karşı hayret ve istiğrabetmemek mümkün değildir. Filhakika, N u r e t t i n Paşa, umumî taarruzda Birinci Ordu Kumandanlığında bulundu. Diğer bilcümle kumandanlarla beraber kendisine, emrettiğimiz vazifeleri ifaya çalıştı. Bu hal, bütün Türk ordusuna ve ordumuzun büyük, küçük bilcümle kumandanlarına, zâbitlerine ve her neferine şâmil olmak tabiî bulunan muvaffakiyet ve şerefi, N u r e t t i n Paşanın şahsına hasretmek kadar mânasız, esassız, ayıp bir şey olamaz! N u r e t t i n Paşayı, muzafferiyetin âmili gibi göstermek, olsa olsa, kendisiyle istihza maksadına mâtuf olabilir. Yoksa N u r e t t i n Paşa, büyük zaferin şerefine en az iştirake hakkı olanlardan biridir.

Efendiler, büyük taarruzda, N u r e t t i n Paşayı, yalnız taarruzun ikinci günü Kocatepede yalnız bırakmıştım. Çünkü, düşmanın mağlûbolduğunu ve ricat edeceğini anladık. Mağlûbiyetini inhizama çevirmek ve hattı ricatini katederek düsman ordusunu esir etmek

için, artık Kocatepede değil, daha umumi vaziyeti mütalâa ve ona göre umumi tedbirler alacak yerde bulunmamız lâzımdı. O gün dahi, Cephe Kumandanı İsmet Paşanın, münasip görüp benim imzamla yazdığı teşvikkâr kısa bir telefonla Nurettin Paşanın kuvvei mâneviyesini muhafaza için tedbir almak lüzumlu görülmüştü.

Nurettin Paşayı ve ordusunu bizzat takip ve sevkü idareye zaruret gördüm

Ondan sonra, Nurettin Paşayı ve ordusunu bizzat takip ve sevkü idareye bizzat müdahaleye zaruret gördüm. Böyle yapmasaydım, Nurettin Paşanın, yaptığı hataları tazmin etmek güç olurdu. Dumlupınarda, Erkânıharbiyesi Reisi Emin Paşanın hazırladığı ileri hareket emrinin muhteviyatını anlıyamıyan ve fakat, anlamamış değil daha iyisini düşünmek ve yapmak istiyormuş gibi tavır alan Nurettin Paşanın tereddüdü üzerine, tereddütle geçirilecek zaman olmadığını ihtar ederek, icabeden noktai nazarı bizzat dikte ettiğim zaman, Nurettin Paşa bana demişti ki: "Paşam, siz, bizi, yalnız ve serbest bırakmıyorsunuz!" Buna, hazır bulunan Erkânıharbiyei Umumiye Reisi Fevzi Paşa Hazretleri, şu yolda ve ciddî bir lisanla cevap verdi: "Paşa, Paşa, dedi. Bu ordu, bizim memleketin gözbebeğidir. Onun sevk ve idaresini, tesadüfe bırakamayız!"

Dumlupınardan Uşağa giderken, yolda Nurettin Paşanın tedabirindeki noksanı hissedip, Nurettin Paşa fırkalarına bizzat emir vererek, tedbir aldırmasaydım Trikupis'in esareti mümkün olmıyabilirdi. Uşakta nahoş bir manzaraya şahidolabilirdik. İzmire girdikten ve hükümet dairesine dahil olduktan sonra, cenuptan gelen top ve tüfek sadalarını bizzat işitip, Nurettin Paşanın tedbirsizliğini ve gafletini

anlayıp derhal bizzat emir vererek tedbir aldırmasaydım, İzmire girmiş ve İzmir sokaklarında ahaliye karışmış kıtaatımızın, biz de dahil olduğumuz halde, panğe uğrıyarak hercümerç olması müstebat değildi.

Siyaset ve kiyaset iddiasında bulunan, Nurettin Paşanın İzmirde resmî ecnebi memurlarla mazbut mükâlemesini bizzat tashih etmeseydim, İzmire girmekten hâsıl olan neşvei umumiyenin inkisarını bâdi vaziyetlerden içtinap belki de mümkün olmıyacaktı.

Efendiler, bu söylediklerim, bütün ordu erkânınca malûm hakikatlerdir. Bu hakikatlerin, yalnız bir kişinin, farikı olmadığı anlaşılıyor. O da Nurettin Paşadır. Muhasır, galip, fâtih, gazi unvanlariyle kendini yâdettirmek sevdâyi tıflânesine düşen Nurettin Paşanın, "Kûtülamare Muhasırı Nurettin Paşa" diye bir kartvizitini görmüştüm. Bu kartı, Nurettin Paşa Taşköprüde otururken Kastamonu Vali ve Havalisi Kumandanı bulunan Muhittin Paşaya (elyevm Kahire Sefiri) göndermiş ve kartın boş yerlerine, yazdığı yazılarda, karttaki unvanı işaret ederek, "bunu da benden kimse nez'edemez ya!" diye bir ibare vardı. Muhittin Paşa, bu kartı ve karttaki yazıyı, akıl ve ferasetle, kabili telif görememiş, dikkate şayan bulmuş olduğundan, aynen bana göndermişti. Evet, onu, ondan kimse nez'edemez. Fakat, onu ona veren de yoktur. Her muvaffakıyetli muharebeye iştirak eden zatın, hakkı olmadığı halde kendisini yegâne âmil, galip ilân etmesi, şayanı imtisal bir düsturu ahlâki teşkil etmez. Evlâdı memlekete, böyle asılsız tarz ve tavırlar takınmak âdetini veremeyiz; ensali âtiyeye, böyle havadan galip, fâtih olunabileceği gibi sakim bir fikri miras bırakamayız!

Millet ve tarih, unvan tevcihinde o kadar semih değildir

Tercümeihal risalesinin kabındaki gazi unvanının istimaline gelince, bu unvanı, Nurettin Paşaya (A. S.) harfleri verebilir. Fakat, hakikat ve kanun bununla yalnız ve sadece istihza eder. Gerçi, muharebeye "ya şehit veya gazi olmak için" gidilir. Alelıtlak, meydanı şehamette ölenlerin hepsine, şehit derlerse de, sağ kalanların hepsine gazi unvanı verilmez. Bu unvanı ancak kanun verir. Medeni bir milletin, âli menfaatler icabı, icrasına mecbur olduğu harbler, Arap aşiretlerinin gazvesi değildir. Öyle dahi olsa, gazveden sağ salim çıkanlara belki, yalnız, anaları, babaları berayi takdir, benim gazi oğlum diyerek iftihar eder. Fakat, millet, tarih, unvan tevcihinde o kadar semih değildir.

Tercümeihal risalesinin, son sahifesinden de bir cümle alarak bu hikâyete hitam verelim:

Nurettin Paşa "Irak cephesinde iken ahalii mahalliye tarafından kendisine tevdi edilmiş bulunan, Kerbelâda medfun hafidi Hazreti Peygamberî İmam Hüseyin Hazretlerinin seyfi mübarekini hâmil bulunmakla müşerreftir."

Efendiler, bu ne lâftır?!

Kerbelâ, hafidi peygamberî, imam, seyfi mübarek, müşerref; bu gibi avampesendane lâflarla milleti iğfal mesleğinde bulunanlar, artık insaf etsinler!.. Millet de dikkat ve basiretini artırsın!..

Efendiler, resen harekette muvaffakıyet görmiyen bazı kimseler de, türlü riyakârlıklarla içimize girmek yolunu bulabilmişlerdir. Bunların mahiyetleri İkinci Meclis içtima ile vazifeye başladıktan sonra görülecektir.

* *
*

Lausanne Sulh Muahedesi

Türkiye Büyük Millet Meclisinin, ikinci intihap devresi, yeni Türkiye Devletinin tarihinde, mesut bir intikal devresine tesadüf etti. Filhakika, dört senelik istiklâl mücahedemiz, milletimizin şanına lâyık bir sulh ile neticelenmiş bulunuyordu.

24 Temmuz 1923 te, Lausanne'da imza edilen muahedename, 24 Ağustos 1923 te Mecliste tasdik olundu.

Mondros Mütarekesinden sonra Türkiyeye yapılan dört sulh teklifi arasında bir mukayese

Efendiler, Mondros Mütarekesinden sonra Türkiyeye muhasım devletler tarafından dört defa sulh şeraiti teklif edilmistir. Bunların birincisi, Sèvres projesidir. Bu proje, hicbir müzakerenin mahsulü olmayıp Düveli İtilâfiye tarafından Yunan Başvekili Mösyö V e n i z e l o s'un da iştirakiyle tanzim ve V a h d e t t i n'in hükümeti tarafından 10 Ağustos 1920 de imza edilmiştir.

Bu proje, Türkiye Büyük Millet Meclisince bir zemini münakaşa bile addedilmemiştir.

İkinci sulh teklifatı, Birinci İnönü muharebesini mütaakıp inikadeden Londra Konferansının hitamında 12 Mart 1921 tarihinde vâkı olmuştur. Bu teklifat, Sèvres Muahedesinde bazı tadilâtı muhtevi ise de meskût bırakılan meselelerde Sèvres projesindeki mevaddın kâmilen ipka edildiğini kabul etmek lâzımdır.

Bu teklifat, bizce münakaşayı mucibolmadan İkinci İnönü muharebesinin başlamasiyle neticesiz kalmıştır.

Üçüncü sulh teklifatı, 22 Mart 1922 de, yani Sakarya muzafferiyetinden ve Fransızlarla aktolunan Ankara İtilâfından sonra ve yakın bir taarruzumuza intizar olunduğu sıralarda, Pariste içtima eden Düveli İtilâfiye Hariciye Nazırları tarafından yapılmıştır. Bu teklifatta, işe Sèvres esasından başlamak esası terk edilmiş ise de, esasatı itibariyle âmali milliyemizi tatminden uzak idi. Dördüncü teklif, Lausanne Muahedesinin aktiyle neticelenen müzakerattır.

Düveli İtilâfiyece Türkiyeye tatbikı tasavvur edilen esasatla, harekâtı milliye sayesinde vâsıl olunan neticeyi bâriz bir surette mütalâa etmek için dört nevi teklif arasında en mühim hususata münhasır olmak üzere kısa bir mukayese yapmayı faydalı addederim.

1. Hudutlar

a) Trakya hududu:

Sèvres'de: Çatalca hattından biraz ilerde bulunan Podima-Kalikratya hattı.

Mart 1921 teklifinde: Bahis yok.

Mart 1922 teklifinde: Tekirdağ bize, Babaeski, Kırkkilise ve Edirne Yunana kalmak üzere bir hat.

Lausanne'da: Karaağaç da bizde olmak üzere Meriç hattı.

b) İzmir mıntakası:

Sèvres projesinde: Bu mıntakanın hudutları Kuşadası, Ödemiş, Salihli, Akhisar ve Kemer iskelesine az çok karip mahallerden geçmektedir.

Bu mıntaka, Türk hâkimiyetinde kalacak, fakat Türkiye, bu hâkimiyetini istimal hakkını Yunanistana devredecek. Türk hâkimiyetinin bekasına alâmet ola-

rak İzmir şehrinin haricî istihkâmlarından birinde Türk bayrağı bulunacak. Mahallî bir meclis toplanacak ve beş sene sonra bu meclis bu mıntakanın sureti daimede Yunanistana ilhakına karar verebilecek idi.

Mart 1921 teklifinde: İzmir mıntakası, Türk hâkimiyetinde kalacak, İzmir şehrinde bir Yunan kuvveti bulunacak ve İzmir mıntakasının aksamı mütebakiyesinde muhtelif anasırın adedî nispetine göre terekkübedecek bir jandarma kıtası bulunacak ve buna Düveli İtilâfiye zâbitanı kumanda edecek.

İdare işlerinde dahi aynı nispeti adedıye nazarı itibara alınacak ve mıntakanın Cemiyeti Akvamca tâyin edilecek Hıristiyan bir valisi olacak ve bunun yanında müntehap bir meclis ve bir heyeti müşavire bulunacak. Vilâyetçe Türkiyeye varidatla mütezayit bir vergi verilecek ve bu anlaşma beş sene devam edip tarafeynden birinin talebi üzerine Cemiyeti Akvamca tadil edilebilecek.

Mart 1922 teklifinde: Bütün Anadolu ve dolayısiyle İzmir de bize iade olunacak tarzında aldatıcı bir vait. İzmir Rumlarının idareye, âdilâne bir surette iştirak ettirilmesi için ve aynı hak Yunanistanda kalacak Edirne Türklerine verilmek şartiyle bir usul tâyini zımnında Düveli İtilâfiye Türkiye ve Yunanistanla anlaşacaklardır.

Lausanne'da: Tabiatiyle bu gibi mesail mevzuubahs dahi olmamıştır.

c) Suriye hududu:

Sèvres'de: Sahilde, takriben Karataş Burnundan başlıyarak Osmaniye, Bahçe, Gaziantep, Birecik, Urfa, Mardin ve Nusaybini epey cenupta ve Suriye arazisinde bırakan bir hudut.

Mart 1921 de: Takriben şimdiki hudut olmak üzere Fransızlarla ayrıca bir itilâfname imzalanmıştır.

Lausanne'da: 20 Teşrinievvel 1921 tarihli Ankara İtilâfnamesi hududu ipka edilmiştir.

d) **Irak hududu:**

Sèvres'de: İmadiye, bizde kalmak şartiyle, Musul vilâyetinin şimal hududu.

Mart 1921 teklifinde: Bahis yok.

Mart 1922 teklifinde: Bahis yok.

Lausanne'da: Halli tehir edilmiştir.

e) **Kafkas hududu:**

Sèvres'de: Türk-Ermeni hududunun tâyini Amerika Reisicumhuru W i l s o n'a havale edilmiştir. Ve müşarünileyh hudut olarak Karadeniz sahilinde Giresunun şarkından başlıyan, Erzincanın garp ve cenubundan, Elmalı, Bitlis ve Van gölünün cenubundan geçen ve birçok nikatta Harbi Umumideki Türk-Rus cephesini takibeden bir hattı göstermiştir.

Mart 1921 teklifinde: Cemiyeti Akvam bir Ermeni yurdu tesisi için vilâyatı şarkiyeden Ermenistana devrolunacak arazinin tesbiti zımnında bir komisyon tâyin edecek ve Türkiye bu komisyonun kararını kabul edecek.

Mart 1922 teklifinde: Bir Ermeni yurdu teşkili zımnında Cemiyeti Akvamın muavenetine müracaat olunacağından bahsedilmektedir.

Lausanne'da: Bu mesele bertaraf edilmiştir.

f) **Boğazlar mıntakası:**

Sèvres'de: Rumelinin Türkiyede kalan bütün aksamı.

Anadolunun Adalar Denizi üzerinde takriben İzmir mıntakasının başladığı yerden başlıyarak Manyas gölünün cenubuna ve Bursanın ve İzniğin biraz şimalinden ve Sapanca gölünün müntehayi garbisinden Ahabadr deresinin munsabına giden hatla tahdidedilmiş bir mıntaka. Bu menatıkta asker bulundurmak ve harekâtı askeriyede bulunmak hakkı sırf Düveli İtilâfiyeye aittir. Keza mezkûr menatıkta Türk jandarması Düveli İtilâfiye kumandasına tâbi olacaktır.

Düveli İtilâfiye, bu mıntaka dahilinde askerî makasıt için kullanılabilecek yol ve şimendifer inşasını menedebileceği gibi elyevm mevcut olanlar meyanında bu yolda kullanılabilecek olanları tahribettirebilecektir.

Mart 1921 teklifinde: Çanakkale cenubunda Tenedos adasının (Bozcaada) karşısından Karabigaya giden hattın şimaliyle Boğaziçinin tarafeyninde 20 ilâ 25 kilometrelik bir mıntaka.

Çanakkale Boğazına hâkim olan her iki tarafındaki adalar.

Düveli İtilâfiye, yalnız Yunanistana kalacak olan Gelibolu ve bize kalacak olan Çanakkalede asker bulunduracak, bu suretle İstanbul ve İzmit şibihceziresini tahliye edecek ve Türkiyenin İstanbulda asker bulundurmasına ve Anadoludan Rumeliye veya Rumeliden Anadoluya asker geçirmesine müsaade edecektir.

Mart 1922 teklifinde: Çanakkalenin cenubunda Erdek şibihceziresi müstesna olmak üzere Çanakkale sancağı. Boğaziçinin cenubunda o zaman bitaraf addolunan mıntaka, yani takriben İzmit şibihceziresi gayriaskerî mıntaka olacaktır.

Bizde, İtilâf işgal kuvveti kalmıyacaktır.

Lausanne'da: Gelibolu şibihceziresiyle Kumbağı,

Bakla Burnu hattının cenubuşarkisi, Çanakkale mıntakasında sahilden yirmi kilometrelik bir mıntaka ve Boğaziçinin iki tarafında sahilden on beş kilometrelik birer mıntaka ve Marmarada da İmralı adasından maada adalar ve İmroz ve Tenedos adaları, gayriaskerî bir hale konacaktır.

Hiçbir tarafta Düveli İtilâfiye işgal kuvveti kalmıyacaktır.

2. Kürdistan

Sèvres'de: Fıratın şarkında ve Ermenistan, Irak ve Suriye arasında kalan mıntaka için Düveli İtilâfiye murahhaslarından mürekkep bir komisyon mahallî muhtariyeti ihzar edecektir.

Muahedenin aktinden bir sene sonra işbu havalinin Kürt ahalisi Cemiyeti Akvam Meclisine müracaatle Kürtlerin ekseriyetinin Türkiyeden müstakil olmayı istediğini ispat ederse ve Meclis bunu kabul ederse Türkiye bu havalideki her türlü hukukundan sarfınazar edecektir.

Mart 1921 teklifinde: Düveli İtilâfiye, vaziyeti hâzırayı nazarı itibara alarak ve bu bapta Sèvres projesinde tadilât icrasını nazarı itibara almaya mütemayildirler. Şu şartla ki mahallî muhtariyetler ve Kürt ve Asuri-Geldani menafiinin kâfi derecede himayesi için tarafımızdan teshilât ibraz edilsin.

Mart 1922 teklifinde: Bahis yok.

Lausanne'da: Bittabi mevzuubahs ettirilmemiştir.

3. İktisadî menatıkı nüfuz

Sèvres Muahedesini mütaakıp Düveli İtilâfiyenin aralarında imza eyledikleri "akor tripartit" te:

a) Fransız mıntakai nüfuzu:

Suriye hududiyle takriben Adana vilâyetinin garp ve şimal hududu ve Kayseri ile Sıvasın şimalinden geçen ve Muş hariç işbu kasabaya takarrüpten sonra Ceziret ibni Ömere giden bir hattın dahilinde kalan mıntaka.

b) İtalyan mıntakai nüfuzu:

İzmit şibihceziresinden çıktıktan sonra Afyon Karahisarına kadar Anadolu şimendifer hattı ve oradan Kayseri civarında Erciyaş dağı civarına kadar giden hatla İzmir mıntakası, Adalar Denizi, Bahri Sefit ve Fransız mıntakası arasında kalan mıntaka.

Mart 1921 de: B e k i r S a m i Bey ile Fransız ve İtalyan hariciye nazırları arasında imza olunup hükümetçe reddolunan itilâflara göre.

a) Fransız mıntakai nüfuzu:

O sırada Fransız işgali altında bulunan yerlerle Sıvas, Mamuretülâziz ve Diyarbekir vilâyetleri.

b) İtalyan mıntakai nüfuzu:

Antalya, Burdur, Muğla, Isparta sancaklariyle Afyon Karahisar, Kütahya, Aydın ve Konya sancaklarının bilâhare tâyin olunacak aksamı.

Mart 1922 teklifinde: Mevzuubahs değildir.

Lausanne'da: Mevzuubahs olmamıştır.

4. İstanbul

Sèvres'de: Muahede samimiyetle tatbik edilmediği takdirde İstanbul da bizden alınacaktır.

Mart 1921 teklifinde: Bu tehdidin kalkacağı ve Türkiyenin İstanbulda asker bulundurabileceği ve Boğaziçinin etrafındaki gayriaskerî mıntakadan asker mürururuna müsaade edilebileceği mezkûrdur.

Mart 1922 teklifinde: İstanbuldan ihracımız tehdidinin kaldırılacağı ve İstanbulda bulundurulabilecek Türk kuvvetinin tezyidi vadolunmaktadır.

Lausanne'da: Mevzuubahs olmamıştır.

5. Tâbiiyet

Sèvres'de: Gerek Düveli Müttefikadan (Yunanistan dahil) gerek teşekkül eden devletlerden birinin (Ermenistan ve saire) tâbiiyetine girmek istiyen Türk tebaasından hiç kimseye Türk Hükümetince mümanaat edilmiyecek ve bunların yeni tâbiiyeti kabul edilecektir.

Mart 1921 teklifinde: Bundan bahis yok.

Mart 1922 teklifinde: Bundan bahis yok.

Lausanne Muahedesinde: Bundan bahis yok.

Ancak müzakerat esnasında Düveli İtilâfiye bir adamın tâbiiyetini tâyin hususunda Türkiyedeki ecnebi sefaret ve şehbenderhanelerin verecekleri vesaikın kâfi addedilmesini istemişlerdi. Bu teklif, Sèvres projesinin bâlâda mevzuubahs olan 128 inci maddesinin bir şekli cedidi idi. Tabiatiyle tarafımızdan reddedilmiştir.

6. Adlî kapitülâsyonlar

Sèvres'de: İngiltere, Fransa, İtalya ve Japonyanın temsil edildikleri dört âzadan mürekkep bir komisyon kapitülâsyonlardan müstefit olan sair devletlerin mütehassıslariyle birlikte yeni bir usul tanzim edecek ve

Osmanlı Hükümetiyle istişare ettikten sonra bu usulü tavsiye edebilecek.

Hükümeti Osmaniye bu usulü kabul etmeyi şimdiden taahhüdedecek.

Mart 1921 teklifinde: İşbu komisyonda Türkiyenin dahi temsiline Düveli İtilâfiye razı olmaktadır.

Mart 1922 teklifinde: Aynı teklif.

Lausanne'da: Kapitüler hiçbir kayit yoktur!

İstişari mahiyette olmak üzere birkaç ecnebi mütehassısını beş sene için hizmetimize almayı kabul ettik.

7. Ekalliyetlerin himayesi

Sèvres'de: 1918 mütarekelerinden sonra aktolunan bilcümle muahedatta mevcut olan ahkâmdan maada Türkiyeye bilhassa zirdeki taahhüdat kabul ettirilmek istenilmiştir:

a) Yerlerini terk etmiş olan bilcümle gayri Türklerin yerlerine iadesi.

Reisleri Cemiyeti Akvamca tâyin edilecek olan hakem komisyonları vasıtasiyle bunların hukukunun iadesi ve ezcümle bu komisyonların talebi takdirinde gayri Türklerin tahribedilmiş emlâkinin tamiri zımnında ücretleri hükümetçe tesviye edilecek işçilerin tedariki, tehcir ve buna mümasil işlerde zimethal oldukları mezkûr komisyonlar tarafından iddia olunan bilcümle eşhasın teb'idi ilâ...

b) Türk Hükümeti, ekalliyetlerin parlâmentoda temsili nisbisini temin eden bir intihap kanun projesini iki sene zarfında Düveli Müttefikaya arz edecektir.

c) Patrikhanelere ve bunlara mümasil müessesata ait bilcümle imtiyazat takviye ve tezyit edilmekte

ve bunların idare eyledikleri mektep, eytamhane vesaire hususunda o ana kadar hükümetin muhafaza etmiş olduğu nispî bir murakabe hakkı dahi refedilmektedir.

d) Düveli İtilâfiye, Cemiyeti Akvam Meclisiyle bâdelistişare işbu mukarreratın temini icrası için ittihazı lâzım gelen tedabiri tesbit edeceklerdir. Türkiye bu hususta bilâhare ittihaz olunacak her tedbiri kabul edeceğini şimdiden taahhüdedecektir.

Mart 1921 teklifinde: Ekalliyetlerden bahis yoktur. Bu teklif Sèvres'de yapılacak tadilâttan bâhis olduğu için bundan mezkûr muahedenin ekalliyetlere ait kısmının tadil edilmiyeceği istihracolunabilir.

Mart 1922 teklifinde: Türkiye ve Yunanistandaki ekalliyetler hakkında bir silsilei tedabirin teklif edileceği ve bunların hüsnü tatbikına nezaret etmek için Cemiyeti Akvamca komiserlerin tâyin olunacağı mezkûrdur.

Silsilei tedabirin ne olacağı tasrih edilmemiştir.

Lausanne'da: Misakı Millîmizde kabul etmiş olduğumuz veçhile ve yalnız gayrimüslimlere mahsus olmak üzere Harbi Umumiden sonra aktolunan bilcümle beynelmilel muahedatta mevcudolan ahkâm.

8. Ahkâmı askeriye

Sèvres'de:

a) Türkiyenin kuvayi müsellâhası şu erkamı tecavüz etmiyecektir.

Maiyeti seniye kıtası	700	kişi
Jandarma	35.000	"
Jandarmayı takviye için kıtaatı mahsusa	15.000	"
	50.700	

Bu miktara erkânıharbiye, mekâtibi askeriye talebesi, depo kıtaatına ve hidematı muhtelifeye mensup efrat ve zâbitan dahildir.

Kıtaatı mahsusanın 15 batarya cebel topu bulunabilecek ve sahra veya ağır topu olmıyacaktır.

Memleket, muhtelif menatıka ayrılacak ve her mıntakada bir jandarma kıtası (légion) bulunacaktır.

Jandarmanın topu ve aleti fenniyesi bulunmıyacaktır.

Mahsusi kıtaat kendi mıntakasının haricinde istihdam edilemiyecektir.

Jandarma zâbitanı meyanında 1.500 ü geçmemek üzere ecnebi zâbitan bulunacaktır. Her mıntakadaki ecnebi zâbitanı aynı millete mensubolacaktır.

Bilâhare tesbit edilecek olan işbu menatıkın adedi zikredilmemekle beraber bunun Düveli İtilâfiyenin fikrince lâakal dört olacağı muahedenin bazı ahkâmından ve ezcümle bir **légion**'un kuvvetinin umum **légion**'lar kuvvetinin rub'unu tecavüz etmiyeceği hakkındaki hükümden istihracolunabilir. Bu suretle İngiltere, Fransa ve İtalyan zâbitanının bulunacağı birer mıntaka olacağı gibi ihtimal Yunanistan ve belki de ilerde Ermenistana birer mıntaka verilmesi düşünülmüştür.

Kıtaatı mahsusa efradiyle jandarmalar hep ücretli olup bunlar lâakal on iki sene hizmet edecek ve hizmeti mecburei askeriye kalkacaktır.

Her mıntakadaki **légion**'a alınacak efrat ve zâbitan o mıntaka ahalisinden olacak ve muhtelif anasırın **légion**'da temsil edilmesine imkân dairesinde itina olunacaktır.

Kuvayi bahriyemiz yedi **sloop** ve altı torpitoyu tecavüz etmiyecek ve hiçbir tayyare ve kabili sevk balonumuz olmıyacaktır.

Düveli İtilâfiyeye mensup askerî, bahrî ve havaî kontrol komisyonlarının memleketimiz dahilinde her türlü murakabede bulunmaya hakları vardır. Bilhassa askerî komisyon;

Türkiyenin istihdam edebileceği, polis, gümrükçü, orman muhafızı vesaire gibi memurinin miktarını tâyine,

Fazla kalacak esliha ve cepanemizi tesellüme,

Memleketimizin menatıka taksimine, her mıntakada bulunacak jandarma ve kıtaatı mahsusa miktarının tâyinine, bunların tarzı istihdam ve istimalini murakabeye, ecnebi zâbitanın miktar ve nispetini tâyine ve hükümetle müştereken, yeni kuvayi müsellâhamızın tanzimine ilâ... memurdur.

Mart 1921 teklifinde:

Jandarma miktarı 45.000.

Kıtaatı mahsusa 30.000 e iblâğ olunmuştur.

Jandarmanın tarzı tevzii, Düveli İtilâfiyeye mensup salifüzzikir kontrol komisyoniyle hükümet arasında anlaşarak vâkı olacaktır.

Jandarmada zâbitan ve küçük zâbitan nispeti tezyidedilecektir. Ecnebi zâbitan miktarı azaltılacak ve bunların kıtaata tevzii, kontrol komisyonu ve hükümet arasında bilitilâf kararlaştırılacaktır. (Bunda ihtimal her mıntakada aynı milıete mensup ecnebi zâbitan bulunmıyacağı kastedilmiştir.)

Mart 1922 teklifinde:

Ücretle müstahdem asker usulünün ipkası.

Jandarmanın 45.000,

Kıtaatı mahsusanın 40.000 e iblâğı.

Jandarmada ecnebi zâbitanının istihdamı Türkiyeye tavsiye edilmekle beraber bu cihet şart olarak dermeyan edilmemektedir.

Lausanne'da: Trakya ve Boğazlarda gayriaskerî hale ifrağ olunan menatıka ait tahdidattan maada hiçbir kayit yoktur. Hattâ Boğaziçinin iki tarafındaki gayriaskerî mıntakada 12.000 asker bulundurabilmek hakkını muhafaza etmişizdir.

9. Ceza

Sèvres projesinde: Türkiye, harb esnasında kavaidi harbiyeye muhalif surette hareket etmiş veya Türkiye dahilinde mezalim icra eylemiş ve tehcir vesaire gibi hususata karışmış olan eşhası, talepleri üzerine Düveli Müttefikaya (Yunanistan dahil) ve Türkiyeden arazi almış olan devletlere (Ermenistan vesaire) teslim edecektir. Eşhası mezkûre kendilerini talebeden devletin divanıharbi tarafından muhakeme ve tecziye edileceklerdir.

Mart 1921 teklifinde: Düveli İtilâfiye teklifatında bundan bahis yoktur.

Ancak B e k i r S a m i Beyin İngilizlerle imza etmiş olduğu mübadele mukavelenamesinde elimizdeki bütün İngilizleri tahliye ederek bir kısım Türkleri mücrim addiyle İngilizler elinde bırakmaya muvafakat etmiş olması Sèvres projesinde mevcudolan ahkâmı salifenin daha muhaffef bir şeklinden başka bir şey değildir.

Mart 1922 de: Bu meseleden bahis yoktur.

Lausanne'da: Bahis yoktur.

10. Ahkâmı maliye

Sèvres'de: Düveli İtilâfiye Türkiyeye muavenet zımnında İngiliz, Fransız ve İtalyan murahhaslarından mürekkep bir maliye komisyonu teşkil edecekler ve

bu komisyonda istişari mahiyette bir Türk komiseri bulunacaktır.

İşbu komisyonun vezaif ve salâhiyeti berveçhiati olacaktır:

a) Türkiyenin varidatını idame ve tezyit için her türlü tedabir ittihaz edebilecektir.

b) Türk Meclisi Mebusanına takdim edilecek olan bütçe evvelen maliye komisyonuna arz ve onun kabul ettiği şekilde Meclise sevk olunacaktır. Meclisin yapacağı tadilât ancak komisyonca tasvibedilirse kabili icradır.

c) Komisyon doğrudan doğruya kendisine tâbi olacak ve âzaları kendi muvafakatiyle tâyin edilecek olan Türk maliye heyeti teftişiyesi vasıtasiyle bütçenin ve malî kavanin ve nizamatın tatbikatını murakabe edecektir.

d) Düyunu Umumiye ve Osmanlı Bankasiyle anlaşarak Türkiyenin usulü meskûkâtını tanzim ve ıslah edecektir.

e) Düyunu Umumiyeye tahsis olunan varidat müstesna olmak üzere Türkiyenin bilcümle varidatı işbu maliye komisyonunun emrine verilecektir. Komisyon bunlarla;

Evvelen:

Kendisine ve Türkiyede kalacak olan Düveli İtilâfiye işgal kuvvetlerine ait masarifi tediye ettikten sonra 30 Teşrinievvel 1918 tarihinden beri Düveli İtilâfiye ordularının gerek bugünkü Türkiyede gerek Osmanlı İmparatorluğunun muhtelif aksamındaki masarifini tediye eyliyecektir.

Saniyen:

Türkiye, dolayısiyle zarardide olan bilcümle Düveli Müttefika tebaasının zarar ve ziyanını tazmin edecektir.

Türkiyenin ihtiyacatı bundan sonra derpiş edilecektir.

f) Hükümetçe verilecek her bir imtiyaz için maliye komisyonunun muvafakati şarttır.

g) Komisyonun tasvibiyle elyevm cari olan Düyunu Umumiye tarafından bazı varidatın doğrudan doğruya cibayeti usulü, mümkün olduğu kadar geniş bir surette tevsi edilecek ve bütün Türkiyeye teşmil olunacaktır.

Gümrükler, maliye komisyonu tarafından azil ve nasbolunan ve kendisine karşı mesul bulunacak olan bir müdiri umuminin idaresinde bulunacaktır ilâ...

Mart 1921 teklifinde: Salifüzzikir maliye komisyonu Türk maliye nazırının riyaseti fahriyesi tahtında bulunacaktır. Komisyonda bir Türk murahhas bulunacak ve bunun Türk maliyesine ait mesailde reyi olacaktır. Müttefiklerin menafii maliyesine mütaallik mesailde ise Türk murahhasının salâhiyeti ancak istişari mahiyette olacaktır.

Türk Parlâmentosu, Türk maliye nazırıyle maliye komisyonu tarafından müştereken ihzar edilecek olan bütçede tadilât yapmak salâhiyetini haiz bulunacaktır. Fakat bu tadilât bütçenin tevazününü bozacak şekilde ise bütçe berayi tasdik tekrar maliye komisyonuna gönderilecektir.

Türk Hükümeti imtiyazat vermek hakkını tekrar ihraz edecektir. Ancak, Türk maliye nazırı bu baptaki kontratların Türk hazinesi menfaatine muvafık olup

olmadığını maliye komisyoniyle birlikte tetkik edecektir.

Mart 1922 teklifinde: Maliye komisyonu teşkilinden sarfı nazar edilmektedir. Fakat Düveli Müttefikaya olan harbden evvelki düyunun ve mâkul bir tazminatın tediyesi zımnında lâzım olan kontrolun Türk hâkimiyeti prensipiyle telifine çalışılacaktır.

Harbden evvelki düyunu umumiye komisyonu ipka olunacak ve bâlâda mezkûr iş için Düveli İtilâfiyece bir tasfiye komisyonu tesis olunacaktır.

Lausanne'da: Bu gibi kuyudatın kâffesi bertaraf edilmiştir.

11. Ahkâmı iktisadiye

Sèvres'de: Kapitülâsyonlardan istifade hakkı harbden evvel bunlardan istifade eden Düveli Müttefika tebaasına iade edilecek ve bunlardan evvelce istifade etmiyen Düveli Müttefika (Yunanistan ve Ermenistan vesaire) tebaasına da yeniden verilecektir.

(Bu hukuk meyanında birçok vergiden muafiyetin bulunduğu ve tâbiiyet bahsinde görüldüğü veçhile her Türk tebaasının Düveli Müttefikadan birinin tâbiiyetine girmesine mümanaat etmek hakkının bizden nez'edildiği nazarı dikkate alınırsa bu hükmün şümulü daha ziyade tezahür eder.)

Gümrük tarifeleri için 1907 tarifesi (% 8) iadeten tesis edilmektedir.

Türkiye, Düveli Müttefikaya mensup sefaine lâakal Türk sefainine verdiği hukuku tanıyacaktır.

Ecnebi postaları iadeten tesis olunacaktır.

Mart 1921 teklifinde: Yalnız ecnebi postalarının bazı şerait tahtında ilgasının derpiş edileceği söylenilmekte, binaenaleyh ahkâmı saire ipka edilmektedir.

Mart 1922 teklifinde: İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya ve Türkiyenin murahhaslarından ve kapitülâsyonlardan istifade eden diğer devletlerin mütehassıslarından mürekkep bir komisyon sulhun meriyete duhulünü mütaakıp geçecek üç ay zarfında İstanbulda içtima edip kapitüler usulün tadili zımnında teklifat hazırlıyacaktır.

Malî hususatta bu teklifat tebaai ecnebiyenin Türklerle müsavi vergi vermesini temin edecektir. Keza bu teklifat gümrük resminde lüzum görülecek tadilâtı icraya matuf olacaktır.

Lausanne'da: Kapitülâsyonların her nev'i tamamiyle ve ebediyen lâğvolunmuştur.

12. Boğazlar komisyonu

Sèvres'de: Kendine mahsus bayrağı, bütçesi ve zâbıtası bulunacak olan işbu komisyon gemilerin Boğazlardan mürurü, fenerler, kılavuzluk ilâ... ile iştigal edecek ve evvelce Meclisi Âlii Sıhhinin ifa eylediği vezaif ile tahlisiye hidematı badema komisyonun nezareti altında ve onun talimatı dahilinde ifa kılınacak ve komisyon Boğazların serbestisini tehlikede addedince Düveli İtilâfiyeye müracaat edebilecektir.

Komisyonda Amerika, İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya ve Rusyanın murahhasları iki reye malik bulunacaklardır.

Amerika arzu eylediği andan ve Rusya Cemiyeti Akvama dahil olduğu takdirde ve o andan itibaren komisyona iştirak edebileceklerdir.

Komisyon âzaları muafiyeti diplomatikiyeden istifade edeceklerdir. Komisyona münavebe ile ve ikişer sene müddetle iki reye malik devletlerin murahhasları riyaset edecektir.

Mart 1921 teklifinde: Türk murahhası dahi iki reye malik olacak ve Boğazlar Komisyonuna riyaset edecektir.

Mart 1922 teklifinde: Keza Türk murahhası komisyona riyaset edecektir. Boğazlarla alâkadar bilcümle devletler komisyonda temsil edileceklerdir.

Lausanne'da: Komisyonun riyaseti bize verilmiştir.

Komisyonun vazıfesi sefainin Boğazlardan mururu keyfiyetinin Boğazlar mukavelesi ahkâmına muvafık olmasına itinadan ibarettir. Komisyon her sene Cemiyeti Akvama rapor verecektir.

Keza mezkûr muahede ile İstanbuldaki beynelmilel sıhhiye meclisi lâğvolunarak sıhhiye umuru Türkiye Hükümetine terk edilmiştir.

Muhterem Efendiler, Lausanne Sulh Muahedenamesinin ihtiva ettiği esasatı, diğer sulh teklifleriyle daha fazla mukayeseye mahal olmadığı fikrindeyim. Bu muahedename, Türk milleti aleyhine, asırlardan beri hazırlanmış ve Sèvres Muahedenamesiyle ikmal edildiği zannedilmiş, büyük bir suikastin inhidamını ifade eder bir vesikadır. Osmanlı devrine ait tarihte emsali namesbuk bir siyasi zafer eseridir!

* * *

Heyeti Murahhasa Reisi İsmet Paşa ile, Heyeti Vekile Reisi Rauf Bey arasında çıkan ihtilâf

Efendiler, Lausanne sulh müzakeratı esnasında, tekevvün eden ve sulh aktolunduktan sonra, ifade ve işaa edilen, bir meseleyi, burada, mevzuubahs ederek efkârı umumiyeyi tenvir etmek isterim. İfade ve işaa olunan mesele, Heyeti Murahhasa Reisi İ s m e t Paşa ile, Heyeti Vekile Reisi R a u f Bey arasında tahaddüs eden ihtilâftır.

Bu ihtilâfı, ait olduğu vesaikı tetkik ederek esaslı ve ciddî esbaba istinadettirmek müşküldür. Buna nazaran, ihtilâfı, daha ziyade ruhî ve hissî sebepler tahtında mütalâa etmek lâzım olduğu fikrindeyim.

Muhtelif münasebetlerle, beyan etmiştim ki, Lausanne Konferansı mevzuubahs olduğu zaman, Heyeti Murahhasa Riyasetinin R a u f Bey tarafından ifası temayülü vardı. Filhakika, R a u f Bey, Heyeti Murahhasa Reisi olmak istiyordu. İ s m e t Paşanın, askerî müşavir olarak, kendisiyle beraber gönderilmesini de benden rica etmişti. Ben, R a u f Beye; İ s m e t Paşadan istifade etmek, onun, ancak, reis olarak gönderilmesiyle mümkün olacağı cevabını verdim. Sonra malûm olduğu veçhile, R a u f Beyi göndermedik. İ s m e t Paşa ordunun başından alındı. Hariciye Vekâletine intihap ve Heyeti Murahhasa Riyasetine tâyin olundu.

Lausanne Konferansının birinci devrini mütaakıp, İ s m e t Paşanın, duçar olduğu târizleri, tenkidleri izah etmiştim. Buna rağmen, ikinci defa Lausanne'a gönderilen, yine İ s m e t Paşa oldu. İ s m e t Paşa, Lausanne müzakeratını büyük bir kiyasetle idare ediyordu. Müzakerat safahatını, muntazaman Heyeti Vekileye bildiriyordu. Bazı mühim mesailde, Heyeti Vekilenin rey ve mütalâasını soruyor veya talimat talebediyordu. Halli lâzım gelen mesail mühim, mücadele ciddî ve üzücü idi. R a u f Beyde, İ s m e t Paşanın, müzakeratı tarzı idaresini beğenmemezlik hissi hâsıl olmuştu. Bu hissini, Heyeti Vekiledeki rüfekasına da telkin arzusuna düşmüştü. Heyeti Vekilede, İ s m e t Paşanın raporları okundukça, zaman zaman, İ s m e t Paşa, bu işi başaramıyacak denmeye başlanmış... Hattâ, bir aralık, İ s m e t Paşayı geriye çağırmak teklifi ortaya atılmış... R a u f Bey, derhal bu teklifi, reye vaz'etmeye kalkış-

mış... Müdafaai Milliye Vekili olarak Heyeti Vekileye dahil bulunan K â z ı m Paşanın itirazı üzerine sarfınazar edilmiş...

İsmet Paşada, Heyeti Vekile Reisi Rauf Beye karşı ademiemniyet hissi başlamıştı

Diğer tarafta, İ s m e t Paşada da, Heyeti Vekile Reisi R a u f Beye karşı, ademi emniyet hissi başlamış... R a u f Beyin imzasiyle aldığı noktai nazarlardan, R a u f Beyin, beni haberdar etmeksizin talimat vermekte olduğu endişesine düşmüş...

Nihayet, İ s m e t Paşa, müzakeratın ciddî ve nazik safhalara girdiğinden bahsederek, benim, bizzat vaziyeti takibetmemi yazdı.

Gerçi, ben, İ s m e t Paşanın raporlarından ve Heyeti Vekile kararlarından haberdar ediliyordum. Fakat, R a u f Beyin mukarreratı tebliğ eden yazılarının tarzını kontrol etmiyordum. İ s m e t Paşanın, nazarı dikkatimi celbetmesi üzerine, Lausanne müzakeratını, Heyeti Vekilede bizzat takibetmeye ve bazan Heyeti Vekile kararlarını bizzat kaleme almaya lüzum gördüm.

Mevzuubahs ettiğimiz mesele hakkında, sarih ve katî bir fikir verebilmek için İ s m e t Paşa ile R a u f Bey arasında muhtelif mesaile ait olmak üzere cereyan eden muhaberattan, yalnız bir, iki meseleye ait bazı muhaberatı muvacehenizde tetkik edeceğim.

Yunan tamiratı meselesinden dolayı İsmet Paşa ile Heyeti Vekile arasında hâsıl olan noktai nazar farkı ve gerginlik

Yunan, tamirat meselesinden dolayı, Yunanistan gergin bir vaziyet aldı. İ s m e t Paşa ile Venizelos arasında bu meseleye dair olan müzakere ve münakaşa inkıta etti.

İtilâf Devletleri murahhasları, İ s m e t Paşaya; Karaağacın bize terki ve tarafımızdan tamirattan feragat etmek suretiyle, Yunan tamiratı meselesinin halli teklifinde bulunurlar. İ s m e t Paşa, Karaağacın, talebettiğimiz muhik tami-

rata bir muadelet teşkil edemiyeceğini ve diğer taraftan müttefiklerle aramızda bulunan ve daha evvel halledilmiş olan tamirat meselesinin bu konferansta teyit ve tesbit edilmediğini, her iki meseleyi hükümete iblâğ mecburiyetinde olduğunu beyan ve ifade eder. İ s m e t Paşa, bu vaziyeti 19 Mayıs 1923 tarihli şifresiyle, İcra Vekilleri Heyeti Riyasetine bildiriyor ve "hükümetin kararının âcilen işarını istirham eylerim" diyor.

İ s m e t Paşa, bu işarına, üç gün geçtiği halde cevap almaz... 22 Mayıs 1923 tarihinde, İcra Vekilleri Heyeti Riyasetine, müstacel işaretiyle şu şifreyi de çeker:

"Yunan tamiratına mukabil, Türkiyeye Karaağaç ve civarının terki hakkında, Müttefikler tarafından vâkı olan teklif hakkında hükümetin noktai nazarının işarını 19 Mayıs 1923 tarih ve 117 numaralı telgrafname ile istirham etmiştim. Emri devletlerinin tacili müsterhamdır."

R a u f Bey, İ s m e t Paşanın iki telgrafına, 23 Mayıs 1923 tarihinde cevap veriyor.

Cevabın birinci maddesi şudur: "Karaağaca mukabil tamirat bedelinden sarfınazar edemeyiz."

Cevabın üçüncü maddesinde, bazı mütalâalardan sonra "Yunanlıların bunu veremiyeceklerini, Müttefiklerin söylemesi şayanı istiğraptır ve kabul edilemez" deniliyor.

Cevabın beşinci maddesinde, yine bazı mütalâattan sonra, şu noktai nazar dermeyan ediliyor: "Bu meselenin Müttefiklerle sulha mâni olmaması için, bizi Yunanlılarla halde serbest bırakarak kendileri sulhu akteylemeleri şıkkı müreccah görülmüştür."

İ s m e t Paşa, 24 Mayıs 1923 tarihinde R a u f Beye yazdığı mütaakıp dört raporunda, şu malûmat ve mütalâatı dermeyan ediyor: "Madde 1 — Bugün Ge-

neral P e ll é geldi. Yunan heyetinin iki gün sonra, yani cumartesi günü tamirat meselesini resmen mevzuubahs etmeyi teklif ettiğini ve o zamana kadar tarafımızdan cevap verilmezse cumartesi günü Konferanstan çekileceklerini tebliğ ettiklerini bildirdi. Ben, tamirat hakkında henüz cevabınızı almamış idim. Hükümetimden cevap gelmedikçe yapılacak bir şey olmadığını ve bu tebligattan müteessir olmadığımı söylemekle iktifa ettim."

"Vaziyetin son devreye geldiği kanaatindeyim. Tereşşuhatı umumiye ve gazete havadisleri umumiyetle bedbinanedir." Madde 2 — Muhtelif mesail üzerine Riyaseti Celilelerinin cevaplarını aldım. Şayanı dikkattir ki, tamirat işinde Ankaranın ret cevabı verdiği daha evvel burada şayi olmuştur. Bizim mehafilden tereşşuh ihtimali yoktur. Çünkü teklifi ve cevabı henüz kimse bilmiyor..."

İ s m e t Paşa, Yunan tamirat meselesi hakkındaki kanaatini şu suretle bildiriyor: "Karaağacı ve civarını ihtiva eden teklifi kabul ile Yunan tamirat meselesinin tasfiyesi bizzarure muvafıktır. Yunanlılara para tediye ettirmek Müttefiklerce gayrikabil denildiği gibi bütün müttefikler aradan çekildiği halde muhtemel muharebeyi kazandıktan sonra dahi, para almak için vesaiti teyidiye olmadığından, tediye esasında ısrar, çıkmaz bir yoldur ve her memlekette müspettir ve mücerreptir ilâ..."

İ s m e t Paşa, bu noktai nazarını pek mâkul ve durbinane mütalâatla tavzih ettikten sonra, "Konferansın vaziyeti hâzırasına göre iktisadi, ticari ve ikamete mütaallik mevat ve bilcümle mevaddı saire ekseriyeti mutlaka ile iyi bir surette hallolunmuştur ve olunmaktadır..."

"Tahliye henüz tesbit olunmadı. Fakat, arzumuz veçhile tesbit olunmak memuldür ve zaten esastır" diyor vesair meselelerin vâsıl olduğu ve olabileceği neticeleri de bildiriyor ve ondan sonra şunları yazıyor: "Hulâsai kanaatim şudur ki, hükümet bizim talimatımızda münderiç mevaddı esasiye dahilinde kaldığı ve Yunan tamiratı teklifim veçhile tesviye edildiği takdirde, sulhu istihsal etmek ümidi cidden kuvvetlidir. Eğer hükümet, Yunan tamiratı sebebiyle inkıtaı göze alırsa ve eğer talimatımızda münderiç olmıyan mevaddın nagehani eşkâline göre, efkârı sabite dermeyan etmekte devam ederse sulhun imzası meşkûktür."

"Kabotajın bilâkaydüşart ilgasını veya meselenin sulhtan sonraya talikını terviç ve iltizam ettik; fakat, şeraiti muayyene dahilinde, iki senelik bir mukavelei hususiye ile halli meseleye imkân bulabildik. Halbuki bu mesele hakkında dahi yeniden mevaddı sabite tebliğ buyuruyorsunuz." Ondan sonra, İ s m e t Paşa şunu yazıyor:

"Hulâsai kararım şudur: Menafiimize muvafık ve kabili istihsal âzami şeraiti câmi bir sulh muahedenamesi ihzar olunmaktadır. Gerek Yunan tamiratı ve gerek mesaili sairede daha fazla menafi istihsaline imkân görmekte ve inkıtaı göze almakta hükümet sabit ise ben bu kanaate iştirak etmiyorum. Bu noktayı vâzıhan ve derhal bana bildirmesini **hükümet reisinden talebediyorum.** Aramızda mutabakat olmadığı takdirde vazifem, Heyeti Murahhasayı burada bırakarak memleketime avdet etmek ve Heyeti Hükümete şifahen de vaziyeti bir defa izah ettikten sonra, harb ve sulh vâdisinde, mevkii mesuliyetimi hitama erdirmektir."

İ s m e t Paşanın, telgraflarının son maddesi şudur: "**Mülâhazatımın aynen, Büyük Millet Meclisi Reisine (yani bana) iblâğını istida ederim.**"

Efendiler, bu verdiğim malûmattan, tebarüz eden nokta şudur: İ s m e t Paşa, Karaağaca mukabil Yunan tamirat meselesini tesviyeyi muvafık görüyor ve ihzar olunmakta olan muahedenin kabili istihsal âzami şeraiti câmi olduğu kanaatinde bulunuyor.

R a u f Bey de, Karaağaca mukabil tamirat bedelinden sarfınazar edemeyiz, diyor.

Ben, İsmet Paşanın noktai nazarını terviç ettim

Ben, R a u f Bey ile İ s m e t Paşa arasında, cereyan etmiş olan tekmil muhaberatı mütalâa ettikten sonra, esas itibariyle İ s m e t Paşanın noktai nazarını tervicettim. Fakat, gerek R a u f Bey gerek İ s m e t Paşa noktai nazarlarında çok musır görünüyorlar ve noktai nazarların ifadesinde her ikisi pek keskin kelimeler kullanmış bulunuyorlardı. R a u f Bey, Meclis ve millet efkârı umumiyesinde hüsnü telâkki edilebilecek ve ifadesi parlak bir propaganda zemini üzerinde idi. (Memleketimizi tahribetmiş olan Yunanlılardan, muazzam zaferimize rağmen, tamirat bedeli talebinden sarfınazar edemeyiz! İtilâf Devletleri, Yunanlıları bizimle karşı karşıya serbest bıraksınlar! Biz, onunla hesabımızı görürüz!) noktai nazarının müdafii oluyor...

Bütün sulh meselesini ve büyük sulh esasatını takibeden İ s m e t Paşa ise, Heyeti Vekile reisiyle bu ihtilâf gününde Yunanlılara karşı fedakârlık teklif etmek mevkiinde bulunuyordu. Bu noktai nazarın isabet ve zarureti kabulünü efkârı umumiyeye izah etmek bittabi o kadar sehîl değildir.

Meseleyi, o yolda halletmek lâzımdı ki, hem İ s m e t Paşanın teklifi kabul edilerek sulh olsun ve hem

de R a u f Bey ve riyaset ettiği Heyeti Vekile yerinde kalıp sulh aktolununcıya kadar mesaisine devam etsin!

Meseleyi hal için bir tarafa hak vererek diğer tarafı ilzam etmek sistemini tatbik etmedim

Alelıtlak tarafeyne karşı aldığım vaziyet yumuşak olmadı. Bir tarafa hak vererek diğer tarafı ilzam etmek sistemini tatbik etmedim. Vaziyeti nasıl mütalâa ve noktai nazarımı nasıl vaz'ettiğimi izah için, 25 Mayıs 1923 günü aktolunan Heyeti Vekile içtimaını müteakıp, İ s m e t Paşaya yapılmış olan tebligatı aynen arz edeceğim.

İ s m e t Paşaya iki şifre telgraf yazıldı. Biri, Heyeti Vekile kararı olarak R a u f Beyin imzasiyle çekildi. Bu telgrafı ben, K â z ı m Paşaya dikte ettim. Diğerini bizzat yazdım ve kendi imzamla gönderdim. R a u f Beyin imzasiyle çekilen telgrafname şudur:

25.5.1923

İ s m e t Paşa Hazretlerine

24 Mayıs 141 ilâ 144 numaralı telgrafnameleri üzerine Gazi Paşa Hazretleri riyasetinde müçtemi Heyeti Vekile kararı berveçhiati arz olunur:

Sulha mâni olan esaslı ve muallâk mesail bizce bir kül telâkki edilmektedir. Bu mesailden herhangi biri hâd bir şekil aldığı zaman fedakârlığa davet edilir ve bu fedakârlığı zaruri görecek olursak mütebaki mesailin aynı şekilde zararımıza hallolunması ihtimalini kuvvetle takviye ederiz.

Yunan tamirat meselesinde fedakârlık yapılacak olursa bu fedakârlık hiç olmazsa el'an muallâkta bulunan ve bizce istihsali elzem olan mesailin lehimize intacı suretiyle sulha hadim olmalıdır.

Binaenaleyh Düyunu Umumiye faizleri ve kısa zamanda tahliye ve adliye formülü ve şirketler tazminatı mesailinin Yunan tamiratı meselesiyle birlikte vaz'olunması ve lehimizde halli temin ve taahhüt edildiği takdirde mukabilinde ancak bu fedakârlığın ihtiyar edilmesi muvafık olabilir.

Bu şekil dahilinde âzami menafii temin edecek olan bir sulh istihsali mümkün olduğu ve bunun haricinde uzun müzakeratın hayırlı bir sulh getirmiyeceği kanaatinde olan heyet, son ve katî şekilde konferansa teklifatta bulunarak cevaba intizar etmenizi rica etmektedir.

Hüseyin Rauf

Benim yazdığım telgrafname de budur:

25.5.1923

24 Mayıs ve 141 ilâ 144 telgrafnameleriniz muhteviyatı Heyeti Vekilede birlikte tetkik ve müzakere edildi. Heyeti Vekilece ittihaz olunan karar Heyeti Vekile Riyasetinden bildirildi. Benim mütalâatım:

1 — Üzerinde tevakkuf ve ısrarı müstelzim olan mesele Yunan tamirat meselesinde Türkiyenin ihtiyar edeceği fedakârlık noktası değildir. Belki bu fedakârlığa muvafakat edebilmek için sulhun aktine mâni olan esas ve mühim mesailin henüz halledilmemiş ve memul edildiği surette hallolunabileceğine kanaatbahş delâil bulunmamış olmasıdır. Filhakika hallolunduğu veya hallolunabileceği tahmin edilen iktisadi mesail Ankarada toplanmakta devam eden şirketlerle vukubulacak müzakeratın neticesine muallâktır. Mezkûr şirketlerin ise müfrit metalipte bulundukları şimdiden anlaşılmıştır.

2 — İktisadi ve malî mesail İtilâf Devletlerinin noktai nazarına göre yani aleyhimizde halledilinceye kadar İstanbul tahliyesinin teahhurunda musır bulunmalarından endişe büyüktür ve ciddidir. Hattâ bu teahhurun Musul meselesinin İngiltere lehine halline kadar devamı da kuvvetle vâridi hâtırdır.

3 — Borçlarımızın sikkei tediyesi meselesinin dahi Muharrem Kararnamesinin meriyeti hakkında beyanname talebinde musır bulunuldukça lehimize hallolunamıyacağı görülüyor.

4 — Adliye formülü Mütelifinin teklifi üzerine kabul edilmiş olduğu halde bilâhare nükûl ve bunda musır bulunmaları câyi dikkattir.

5 — Binaenaleyh Yunan tamiratı meselesinde bizi fedakârlığa icbara kalkışmaları sebebini şu suretle mütalâa ediyorum:

Yunanlılar uzun müddet ordularını silâh altında tutmak ve yıpratmak istemiyorlar. Türkiye ile aralarında halli lâzım gelen tamirat meselesini kendi arzuları veçhile hallettirecek emin ve sakin bir vaziyete geçmek ihtiyacındadırlar. İtilâf Devletleri ise bizim hayatî addettiğimiz mesaili lehimizde halletmek kararında olmayıp mümkün olduğu kadar müzakeratı uzatarak ve her mesele üzerinde bizi yıpratarak en nihayet kendi lehlerinde fedakârlığa mecbur etmek kararındadırlar. Yunanlıların harekâtı askeriye ile istihsali maksat eylemelerine dahi razı olmadıklarından maksatlarını, bizi bittazyik yaptırmakla Yunanlıları memnun ve sakin bir hale koymak istiyorlar. Biz, bu ısrar karşısında fedakârlık yapmakla sulhu tesise hizmet etmiş olacağımızı zannetmiyorum. Bilâkis yine zaman geçecek ve sulhun teessüsü için nihayete kadar fedakârlık yapmak mecburiyeti karşısında bırakılacağız. İzmirin istirdadından bugüne kadar dokuz ay geçti. Bu tarzda daha dokuz ay geçebilir.

Ehemmiyetle nazarı dikkate almak lâzımdır ki, gayrimuayyen müddet için intizarda kalmaya muvafakat edemeyiz.

6 — Aleyhimize olan mesailde fedakârlık etmek ve lehimizde halli zaruri olan mesaili aynı zamanda temin etmemek bizi zayıf ve müşkül vaziyete sokar. Bunun için sulha esas olacak mesailin heyeti umumiyesini bir kül olarak nazarı dikkate almak ve bunu sarih ve katî olarak konferansın nazarı dikkat ve kabulüne ciddiyetle vaz'etmek ve bu hususta teminata malik olmadıkça fedakârlığı müstelzim mesailin halli katisine muvafakat etmekten katiyen mücanebet etmek zamanı gelmiştir.

7 — 24 Mayıs 144 numaralı telgrafnamenizle bildirilen hulâsai kararınızda istical buyurmamanızı rica ederim. Esası meclisten gelen talimatın mühim olan, malî ve iktisadî, adlî ve idari mesailde hukuku hayatiye ve istiklâliyenin tam ve emin olarak istihsali henüz mümkün olamadığına göre fedakârlık noktasında ısrar göstermeyiniz.

8 — İtilâf Devletleri bize hayat ve istiklâlimizle alâkadar mesailde behemehal aleyhimizde esaslı şerait kabul et-

tirmeye karar vermedikçe tamirat meselesinde göstereceğimiz ciddî vaziyet üzerine, Yunan ordusunun hareketine müsaade ve dolayısiyle heyeti umumiyenin fiilen hali harbe duhul etmelerine muvafakat edemezler. Eğer menfi noktai nazar muhafazasındaki kararlar katî ise Yunan tamirat meseselesinde değilse İstanbulun tahliyesi veya düyunun sikkei tediyesi veya adlî mesail ki, bütün cihanı alâkadar eder, o meselelerde daha müsait şeraitte aleyhimizde fiiliyata geçer. Fakat fark bizim daha zayıf vaziyetimiz olabilir.

9 — Yunanlıların cumartesi günü konferanstan çekilmelerine mümanaat edebilmek için arzularını kabul etmek lehimizde değildir ve böyle bir müfarakat, İtilâf Devletleri aynı harekete iştirak etmedikçe hiçbir mâna ve tesiri haiz olamaz. Eğer konferanstan çekileceklerini tebliğin mânası, fiilen harekâtı askeriyeye geçeceklerini ihbar ise bu hususta İtilâf Devletlerinden bihakkın istizah edilecek noktalar vardır.

10 — Hulâsa; böyle seri ve âni tehdit karşısında başlıbaşına bir meselede fedakârlığı kabul ettiğimizi ifade etmek, sulhu uzaklaştırmak mahiyetinde telâkki olunabilir. Tekrar ediyorum. Esas mesaili halle İtilâf Devletlerini davet buyurunuz Efendim.

Mustafa Kemal

Bunlardan başka, İ s m e t Paşaya, zata mahsus işaretiyle de ayrıca şu kısa şifre telgrafı çektim:

Şifre zatidir. 25 Mayıs 1923

İ s m e t Paşa Hazretlerine

Heyeti Vekile Riyasetiyle Heyeti Murahhasanın tekmil muhaberatını bir defa daha karşılaştırarak tetkika lüzum gördüm. Bazı telgrafnamelerde, tarzı beyanda, arada suitefehhümat var gibi bir mâna istihracettim. Tamiratı kabul ve ademi kabulde ısrar yoktur. Bunu izah için vaziyet ve noktai nazarlarım hakkında ayrıca mütalâatımı arz ettim. Tahassürle gözlerinden öperim.

Mustafa Kemal

Bu telgrafnameler muhteviyatına nazaran, Karaağaca mukabil Yunan tamiratından feragati esas itibariyle kabul ettiğimiz sarihtir. Ancak mesaili esasiyede elzem ve hayati addettiğimiz hususların temin edilmesi şartına da, İ s m e t Paşanın nazarı dikkati celbedilmiştir.

İ s m e t Paşanın da bu işarattan istihracettiği mâna ve maksat böyle olmuştur.

İ s m e t Paşa, mütalâatının aynen bana iblâğını R a u f Beyden istida ettiği 24 Mayıs 1923 tarihinde, doğrudan doğruya bana hitaben de bir telgraf çekmiş... 24 Mayısta çekilmiş olan bu telgrafı, ben, 26 Mayısta aldım. Telgraf hariciye şifresiyle gelmiş ve R a u f Bey tarafından görüldükten sonra bana gönderilmişti. Halbuki bu telgrafname müfadı, R a u f Beyden nev'ama şikâyeti tazammun ediyordu. İ s m e t Paşanın telgrafı şudur:

Lausanne

24 Mayıs 1923 keşidesi
26 Mayıs 1923 vürudu

Adet
145

Gazi M u s t a f a K e m a l Paşa Hazretlerine

Vaziyet hakkında Heyeti Vekile Riyasetine mufassal rapor takdim ettim. Hükümetle aramızda ihtilâfı esasi vardır. Mutabakat olmazsa avdet mecburiyet ve kararındayım. Raporumun Zatı Riyasetpenahilerine iblâğını tasrih ve istida eyledim. Konferans son günlerinde ve vaziyet teahhura gayrimütehammil andadır. Kanaatime göre sulh, serdettiğim nikatı nazar dahilinde kabili temindir. Zatı Riyasetpenahilerinin bu fevkalâde zamanda vaziyeti umumiyeyi yakından takip buyurmaları müsterhamdır.

İsmet

Diğerlerinden bir gün teahhurla gelen bu telgraf aynen Gazi Paşa Hazretlerine arz edilecektir.

26.5.1923 *Hüseyin Rauf*

Aynı günde İ s m e t Paşaya şu cevabı verdim:

Şifre: Makine başında

Ankara, 26.5.1923

İ s m e t Paşa Hazretlerine

24 Mayıs 145 numaralı şifreyi 26 da aldım. Ondan evvel muhtasar ve mufassal iki şifre yazdım. Vaziyeti takibediyorum. Avdet kararınızın saikı tamirat meselesinde fedakârlık olduğuna göre doğru değildir. İşaratım dairesinde teşebbüse devam halinde daha müsait safhaya geçeceğinizi memul ederim. Heyeti Vekile ile aranızda mahsûs ihtilâfı nazar bertaraf edilir. Gözlerinizden öperim efendim.

Gazi Mustafa Kemal

İ s m e t Paşa, 26 Mayıs 1923 tarihinde, Heyeti Vekile Riyasetine yazdığı raporlarda, Heyeti Vekile Riyasetinin tebligatını ve benim telgrafnamelerim muhteviyatını ve Heyeti Murahhasaya verilmiş olan esas talimatı nazarı dikkate aldığını ve o yolda hareket ettiğini izahtan sonra 26 Mayıs günü öğleden sonra Müttefikin murahhaslarının, Yunan tamiratına mukabil Karaağacın kabul edilmesi hususundaki teklifini kabul ettiğini ifade eylemiş olduğunu ve diğer meseleleri birkaç gün zarfında intacedebileceğini bildirmiş...

R a u f Bey, bu raporları bana 27 Mayıs 1923 tarihinde şu tezkeresine leffen gönderdi.

154/155 27 Mayıs 1923

Türkiye Büyük Millet Meclisi Riyaseti Celilesine

İ s m e t Paşa Hazretlerinden mevrut 26 Mayıs 1923 tarihli telgrafname sureti leffen takdimi huzuru samileri kılındı Efendim.

Hariciye Vekâleti Vekili
Hüseyin Rauf

R a u f Bey, aynı tarihte İ s m e t Paşaya da şu tebligatta bulunmuş:

27.5.1923

İ s m e t Paşa Hazretlerine

26 Mayıs. 151 numaraya:

Heyeti Murahhasanın Yunan tamiratı hakkındaki hattı hareketi Heyeti Vekilenin talimatına sarahaten mugayir görülmüştür. Müşkül vaziyette kalan Heyeti Vekile menafii milleti derpiş ederek işar buyurulduğu veçhile mesaili mühimmenin üç dört gün zarfında intacı hakkındaki kanaatin fiile münkalibolmasına intizaren telâkkiyat ve mütalâatını tebdil etmiyecektir. Evvelki telgrafta mekûr diğer mesaili esasiyede fedakârlığın katiyen mevzuubahs olamıyacağı tabiîdir Efendim.

Hüseyin Rauf

İ s m e t Paşanın, Karaağaca mukabil tamirattan feragati ifade ettiğine dair olan raporlarına muttali olduktan sonra, 25 Mayıs 1923 tarihli ve R a u f Bey imzalı tebliğ muhteviyatını tahlil ederek kendisine şu telgrafı yazdım:

27.5.1923

İ s m e t Paşa Hazretlerine

Heyeti Vekile kararında esaslı üç nokta vardı. Birincisi; tamirat meselesinde fedakârlık mühim mesaili muallâkanın

lehimize intacına mukabil olmalıdır. İkincisi, Düyunu Umumiye faizleri ve kısa zamanda tahliye ve adliye formülü ve şirketler tazminatı meselesi — yani on iki milyon liranın efrat ve tebaası ne olursa olsun tekmil şirketlere aidiyeti kabul edilerek başkaca tazminatın mevzuubahs edilmemesi — mesailinin tamirat meselesiyle birlikte vaz'ı ve mezkûr dört meselenin lehimizde halli temin edildiği takdirde ancak tamiratta fedakârlık muvafık olabilir. Üçüncüsü; son ve katî şekilde konferansa teklifatta bulunarak cevaba intizar etmek.

Heyeti Murahhasanın telâkkiyat ve harekâtında Heyeti Vekilenin mütalâa ve işarına mutabık olmıyan noktalar şunlardır:

1 — Heyeti Murahhasa, yalnız mesaili muallâkai esasiyeyi kül addetmiş ve tamiratı hariç tutmuştur.

2 — İnkıtaın, Yunanlıların konferanstan çekilmesiyle ve Mudanya mukavelenamesinin bozulması, Yunan ordusunun tecavüzü ile olmasında mahzur görerek diğer mesailde anlaşmak mümkün olamazsa inkıtaın tarafımızdan yapılması tercih olunmuştur. Bu nokta câyi teemmüldür.

3 — Yunan tamirat meselesinde fedakârlığı kabul ettikten sonra diğer mesaili birkaç gün zarfında neticelendirmek şıkkının ihtiyarı da mühimdir. Böyle bir kanaat henüz Heyeti Vekilede tahassül etmiş değildir. Filhakika mesaili mühimme lehimizde olarak üç, dört gün zarfında intacedebilirse tamirat meselesinin takdiminde mutasavver mehazir bertaraf edilmiş olur. Ancak ümit beslediğiniz mesailden sonra Muharrem Kararnamesinin teyidi meselesinin ehemmiyeti esasiyeyi muhafaza etmekte olduğu beyan buyurulmaktadır.

4 — Konferansın, kuponların tediyesi meselesi yüzünden inkıta etmesinin dahil ve harice karşı bizi daha kuvvetli bulunduracağı mütalâası da şayanı tâmiktir.

Bu meselede bütün hariç aleyhtarımızdır. Dahile izahı mahiyet tamirat meselesi kadar sehîl değildir. Tamirat meselesinde haricin de bizi muhik görmesi için esbap vardır.

5 — Mühim mesailde inkıtaın tarafımızdan ikaı harekât ile tev'em olmadıkça Mütelifinin arzusuna mutabık olur. Bu sebeple inkıta olacaksa bunun Yunanlıların tecavüzü ile olması, bizi mazur vaziyette gösterirdi mütalâası vardır.

6 — Hulâsa Heyeti Vekile ile Heyeti Murahhasa arasındaki ihtilâf noktaları mühimdir. Heyeti Vekilede emrivakiler karşısında bırakılmak endişesi hâsıl olmuştur. Bunun için tamirat meselesini takdim etmekten mutasavver mahzurları, mesaili mühimmenin, işar buyurulduğu veçhile birkaç gün zarfında intacına behemehal ehemmiyet vererek bertaraf edildiğini irae etmek lâzımdır ve daha şimdiden bu fedakârlığın mesaili sairenin süratle ve lehimizde hallolunacağı mevaidine mukabil olduğunu ciddî olarak icabedenlere mevzuubahs etmek ve en nihayet inkıta mukadderse onların müsebbip ve mütecaviz görünecekleri zeminde vukuunu temin eylemek lâzımdır.

7 — Bugünlerde en nazik tebeddülâtı ve bilhassa fedakârlıktan sonra Müteliflerde hâsıl olan zihniyeti bildiriniz. Çünkü bizi tehdit ile muvaffak olmaktan mütehassıl yeni ümitlerinden bihakkın endişe ediliyor Efendim.

Gazi Mustafa Kemal

İsmet Paşa, 28 Mayıs 1923 tarihinde, Rauf Beye yazdığı telgrafta, diyor ki, "usulde, yani bir meseleyi evvel veya sonra mevzuubahs etmek gibi esas direktife değil tarzı tatbikata mütaallik aramızda fark hâsıl olmuştur. Yunan tamiratı meselesi henüz tasdikı katiye iktiran etmediği gibi mesaili sairei esasiye de mütaakıben mevzuubahs olacağından cuma ve cumartesiye kadar bütün mesailde konferansın şekli katisi anlaşılacağı zannolunmaktadır. Yunan tamiratı hususundaki fedakârlığı, bize taallûk eden mesaili maliye ve iktisadiyede aynı mülâhazatın nazarı dikkate alınacağı kaydiyle yaptığımızı söylemiştim. Binaenaleyh eğer mesailde anlaşamaz isek Yunan tamiratı da ittihaz edeceğimiz umumi karara tâbi olur."

"Esas talimatlara riayetten başka, nagehzuhûr talimatlara, nihayet mesaili muhtelifenin tarzı idare ve tatbikında tâyin buyurulacak katî hareketlere, talimatı mühimmelere eğer kâmilen ve harfiyen riayet edeme-

diğimiz kabul buyuruluyorsa bunu arzu etmediğimizden değil fakat cidden, maddeten mümkün olmadığındandır.

Âcizleri, aramızdaki bu ihtilâfı nazarı vakit ve zamanında görmüş ve vâzıhan ifadesini istirham etmiş idim. Henüz hiçbir şey imza edilmemiş, hiçbir taahhüt alınmamıştır. Eğer bu tarzı hareketimiz hatalı ad buyuruluyorsa, anın telâkkiye göre tashihi imkânı mevcuttur.

Hâsılı sulh meselesinin yüzde doksan beşi hallolunmuştur. Benden sonra deruhde buyuracak zat için müşkülâtı mahdut ve basittir.

Diğer taraftan, eğer sulh mukadder değil de, inkıta olacaksa bizim hattı hareketimiz bu inkıtaı daha gayrimüsait şekle ilka etmiyecektir. Herhalde emir ve karar Heyeti Vekilenin ve Zatı Riyasetpenahilerinindir."

İ s m e t Paşa aynı günde bana da cevap verdi. Aynen arz edeyim:

Lausanne

1 — 28.5.1923 keşidesi
1016 — 29.5.1923 vürudu

İcra Vekilleri Heyeti Riyasetine

Gazi M u s t a f a K e m a l Paşa Hazretlerine.

Vaziyet Heyeti Vekile raporumdan malûmdur. Her gün birer meseleyi olmak üzere mesaili mütaakıp günlerde müzakere edeceğiz. Bittabi Yunan tamiratını bütün mesaili muallâkanın hallinde daimî bir silâh olarak kullanacağız. Bu imkânı muhafaza ettik. Yunan tamiratı meselesini tasfiye ettikten sonra diğerlerinde bizi tehditle bir netice istihsali ümidi hâsıl olmadı; bilâkis bir vasıtai tehdit ortadan kalktı. Vaziyette sükûnet hâsıl oldu. Eğer evvel ve âhir inkıta olursa,

ya Yunan ordusu kendisi için bir sebebi mahsus bulunmadığından hareket etmiyecek veyahut diğerleriyle beraber ve onların dâvası için ilerlediğini izhar ve ispat edeceğiz. Her iki hal dahi Yunan ordusiyle tamirat bahanesiyle müsademeye başlamak vaziyetinden maddeten ve mânen akdem ve müreccah görülmüştür. Heyeti Vekileyi emrivakiler karşısında bırakmak endişesine mahal olmayıp tarzı hareketimiz vaziyeti umumiyenin mütalâasına göre usuli tatbikatta ihtilâf addolunabilir. Maahaza bu ihtilâfı da arz etmiştim. Mesaili esasiyenin heyeti umumiyesinin birkaç güne kadar mütalâa olunabileceği mâruzdur.

İsmet

İ s m e t Paşaya şu telgrafı verdim:

29.5.1923

İ s m e t Paşa Hazretlerine

Sulh mesailinin âzami derecede halledilmiş olduğu hakkındaki işarı devletleri şayanı memnuniyettir. Birkaç gün zarfında takdirleri veçhile vaziyetin tâyinine muvaffak olursanız çok müsterih olacağız. Muvaffak olmanızı tmenni ederim. F e v z i Paşa Hazretleri de Ankaradadır. Vaziyetin tâyinine kadar burada bulunacaktır. Gözlerinizden öperim.

Mustafa Kemal

İ s m e t Paşa, bu telgrafımdan sonra mesaisine devam etti. R a u f Beyin ve Heyeti Vekilenin de, bu mesele etrafında daha ziyade ısrar göstermesine mâni oldum.

Bir aya karip bir zaman tarafeyn sükûnetini muhafaza eder göründü. Bu müddet zarfında İ s m e t Paşa muhtelif meselelere dair Heyeti Vekile riyasetinden, noktai nazarlar soruyordu.

Kuponlar ve imtiyazat hakkındaki muhaberat iki tarafı yeniden asabiyete sevketti

Kuponlar ve imtiyazat hakkında aralarında geçen bir muhabere yeniden tarafeyni asabiyete sevk etmiş...

İ s m e t Paşanın 26 Haziran 1923 tarihinde R a u f Beyin bir işarına verdiği cevapta şu cümleler vardı:

Kuponlar hallolunmadan imtiyazat mesailinin halline gitmiyeceğiz. Zaten vaz'ettiğimiz sual, kuponlar hallolunduktan sonra ittihaz edeceğimiz hattı hareket hakkında talimat almak zemininde idi. Hükümet bu ciheti meskût bırakıyor. Konferans müzakeratında Heyeti Murahhasanın talimatı esasiyeler kuyudundan başka olarak bütün hattı hareketinin bütün teferruatiyle Ankaradan idaresi arzu ve temayülü, müzakeratın memleket için en faideli bir surette idaresini ve hayırlı sulha varmak iktidarını Heyeti Murahhasadan selbetmektedir. Hükümetçe tercih buyurulan bu şeklin 93 seferinin saraydan idaresinden farkı yoktur.

Bize karşı ademi itimat ve ademi kifayetimiz hakkında mütemadiyen izhar buyurulan kanaat devam ettikçe bizim vasıtamızla sulh akdi ihtimal haricindedir.

Hükümetin nikatı nazarını aynen İtilâf Devletlerine kabul ettirmek kanaatinde olan bir heyetin ve bittabi zatı vâlâlariyle hasbettaallûk Maliye Vekili Beyefendinin bizzat deruhdei mesuliyet ve konferansa hareket buyurmalarını rica ediyoruz.

Maliye Vekili, H a s a n F e h m i Bey idi. Bu telgrafa muttali oldum ve R a u f Bey tarafından cevap verdirdim. İ s m e t Paşaya da bunu yazdım:

Zata mahsustur 26.6.1923

İ s m e t Paşa Hazretlerine

26.6.1923 cevabi telgrafnamenizi okudum. Çok asabi bir halde yazılmıştır. Bunu istilzam edecek hiçbir his, fikir ve muamele yoktur. Sizi haksız buldum. İçinde bulunduğunuz müşkülât ve mihnet takdir edilmektedir. Bundan sonra

ihtimal daha da tezayüt edecektir. Ankara değil orada her gün bir hile ihdas edenler âmili infialdir. Metanetle ve çok soğukkanlılıkla mesainizi hüsnü intaca himmet buyurunuz. Arada suitefehhümü mucip hiçbir husus görmüyorum. Sahai faaliyetiniz mahdut değildir. Fakat mesai dairesi mahdut ve en mühim mesaile inhisar ettiği için tabiaten vaziyet sıkıntılı olmuştur. Gözlerinizden öperim.

Gazi Mustafa Kemal

Rauf Beyin aradaki ihtilâfı nazarı kendisi ile İsmet Paşa arasında başlıbaşına bir mesele addetmesi doğru değildir

Muhterem Efendiler, görülüyor ki, İ s m e t Paşa ile olan muhaberatımda, onu rencide edebilecek tarzı işarat da vardır. Nihayete kadar da buna mümasil ciddî teblıgatım olmuştur. İ s m e t Paşanın da, bana aynı tarzda işarları vukubulmuştur.

Heyeti Vekile kararlarında benim de noktai nazarlarım münderiç olduğunu da, İ s m e t Paşaya, icabettikçe bildiriyordum. Buna nazaran, İ s m e t Paşanın Heyeti Vekile Riyasetine hitaben vukubulmuş olan bazı şikâyetleri, yalnız R a u f Beyin şahsına ait telâkki edilemezdi. Bütün vekillere ait ve hattâ bana da şâmil idi.

R a u f Beyin, bu ihtilâfı nazarı, kendisi ile İ s m e t Paşa arasında başlıbaşına bir mesele addetmesi ve addettirmeye kalkışması doğru değildir. Her vaziyette, her meselede talimat verenle o talimatı, uzakta ve bilhassa talimat verenin temasta bulunmadığı şerait içinde tatbik eden arasında ihtilâfı nazar olabilir. Maksadı asli mahfuz kalmak şartiyle vaziyet, hal ve icaba göre idare olunur.

İ s m e t Paşanın, vaziyetin takibi hususunda benim nazarı dikkatimi celbetmesi de mazur görülmek lâzımdır. Çünkü mesele hakikaten ciddî ve hayati idi.

Rauf Bey, müzakeratı bitirip sulhu hazırlıyan İsmet Paşanın netice hakkında hükümetin fikrini soran telgrafına cevap vermemişti

Nihayet, Efendiler, temmuz evasıtında konferans hitam buldu. İ s m e t Paşa, sulh muahedenamesini imzadan evvel Heyeti Vekile Reisi R a u f Beye, konferansın hitam bulduğunu ve mesailin tarzı hallini bildirmiş... R a u f Bey müspet veya menfi hiçbir cevap vermemiş... İ s m e t Paşa, intizar içinde geçirdiği bugünlerde çok muztarip olmuş... Hükümetin hiçbir cevap vermeyişini, Ankarada bir tereddüdün hükümferma olduğuna atfetmiş... R a u f Beye yazdığından üç gün sonra 18 Temmuz 1923 tarihinde bana da keyfiyeti işar etti. Telgrafnamesinde hükümetin mucibi tereddüdü olabileceğini tahmin ettiği noktaları birer, birer tâdat ve tavzih ettikten sonra, şu sözlerle mütalâalarına hitam veriyordu;

Eğer hükümet kabul ettiğimiz şeyin katiyen reddinde musır ise, bunu bizim yapmaklığımıza imkân yoktur. Düşüne, düşüne benim bulduğum yol İstanbuldaki komiserlere, tebligat yapıp; imza salâhiyetini bizden nez'etmektir. Bu halde, gerçi bizim için küreiarz üzerinde görülmemiş bir iskandal olur. Fakat menafii âliyei vatan şahsi düşüncelerin fevkinde olduğundan Hükümeti Milliye kanaatini tatbik eder. Hükümetten teşekkür beklemiyoruz. Muhasebei âmalimiz millete ve tarihe mevdudur.

Efendiler, İ s m e t Paşanın takip ve intacettiği işin ne kadar mühim olduğu izahtan müstağnidir. Bu işin intacolunduğu, son günün, imza gününün geldiği işarına, tehalükle bir cevap verileceğini kabul etmek tabiîdir. Ankara ile Lausanne arasında, bir günde, iki günde muhabere mümkündü. Üç gün geçtiği halde, hiçbir cevap verilmemiş olması, en basit telâkkiye göre, Heyeti Vekile Reisinin işi müsamaha ve lâkaydî ile karşıladığına delâlet eder. Yapılan işin hükümetçe nokcan görülerek reddi cihetine gidilmek istendiği ve bun-

daki tereddütten dolayı cevap verilmemekte olduğu zehabına da düşülebilir. Bu takdirde işi ikmal için, büyük ve tarihî mesuliyet altında imza kullanacak olan zatın, mâruz kalacağı vaziyetin ne kadar müşkül olacağı düşünülürse, İ s m e t Paşanın muazzep ve muztaribolmasını haklı görmek lâzım gelir.

İsmet Paşaya sulhu imzalamasını bildirdim

İ s m e t Paşanın telgrafına, hemen şu cevabı verdim:

Ankara, 19.7.1923

İ s m e t Paşa Hazretlerine

18 Temmuz 1923 tarihli telgrafnamenizi aldım. Hiç kimsede tereddüt yoktur. İhraz eylediğiniz muvaffakıyeti en har ve samimî hissiyatımızla tebrik etmek için usulen vaz'ı imza olunduğunun işarına muntazırız kardeşim.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi
Başkumandan
Gazi Mustafa Kemal

İsmet Paşanın çektiği ıstırap

İ s m e t Paşa, bu telgrafıma cevap verdi.

İ s m e t Paşanın ıstırabının derecesini gösteren bu cevabı, aynı zamanda, saffet ve samimiyetine ve bilhassa tevazuuna da kıymetli bir vesika olduğu için aynen arz ediyorum:

Adet
338

Lausanne, 20 Temmuz 1923

Gazi M u s t a f a K e m a l Paşa Hazretlerine

Her dar zamanımda Hızır gibi yetişirsin. Dört beş gündür çektiğim azabı tasavvur et. Büyük işler yapmış ve yaptırmış adamsın. Sana merbutiyetim bir kat daha artmıştır. Gözlerinden öperim pek sevgili kardeşim, aziz Şefim.

İsmet

Lausanne Sulh Muahedesini hazırlıyan ve imzalıyanlara teşekkür ve tebrik

Efendiler, İ s m e t Paşa 24 Temmuz 1923 günü muahedenameyi imzaladı. Kendisini tebrik etmek zamanı gelmişti. Aynı günde şu telgrafnameyi yazdım:

Lausanne'da Heyeti Murahhasa Reisi Hariciye Vekili
İ s m e t Paşa Hazretlerine

Millet ve hükümetin zatıalilerine tevcih etmiş olduğu yeni vazifeyi muvaffakıyetle itmam buyurdunuz. Memlekete bir silsile müfit hizmetlerden ibaret olan ömrünüzü bu defa da tarihî bir muvaffakıyetle tetvicettiniz. Uzun mücadelelerden sonra vatanımızın sulh ve istiklâle kavuştuğu bugünde parlak hizmetiniz dolayısiyle zatıalinizi, muhterem arkadaşlarımız R ı z a N u r ve H a s a n Beyleri ve mesainizde size yardım eden bütün Heyeti Murahhasa âzasını müteşekkirane tebrik ederim.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi
Başkumandan

Gazi Mustafa Kemal

Rauf Bey tebrik etmek istemiyor

Efendiler, Heyeti Vekile Reisi R a u f Beyin tebrik etmediğini anladım. Kendisine, bu lâzimeyi hatırlattım. R a u f Beye, diğer bazı arkadaşlar da aynı ıhtarda bulunmuşlar...

Bilâhare muttali oldum ki, R a u f Bey, İ s m e t Paşayı tebrike ve ona ifa ettiği mühim ve tarihî vazifeden dolayı teşekküre lüzum görmüyormuş... Vukubulan ihtarat üzerine K â z ı m Paşaya bir mektup yazarak ondan, kendi namına, İ s m e t Paşaya bir tebrik telgrafnamesi yazmasını rica etmiş... Bunun mânası nedir?!

K â z ı m Paşa, bu mektubu İ h s a n Beyin (Bahriye Vekili) hanesinde bulunduğu bir zamanda almış... Maliye Vekili H a s a n F e h m i Bey de orada imiş...

Rauf Beyin yazdığı veya yazdırdığı telgraf

Hep beraber, R a u f Bey lisanından muvafık bir telgrafname müsveddesi yaparak İ s m e t Paşayı tebrik ve ona teşekkür etmişler... Bu müsveddeyi bir zarfa koyup R a u f Beye göndermişler... Fakat R a u f Bey, müsveddeyi beğenmemiş, İ s m e t Paşaya başka bir telgraf yazmış veyahut yazdırmış... R a u f Bey, K â z ı m Paşayı gördüğü zaman demiş ki: "Sizin yaptığınız müsveddede âdeta her işi yapan İ s m e t Paşa gösteriliyor. Biz, burada, bir şey yapmadık mı?"

Efendiler, R a u f Beyin yazdığı veya, yazdırdığı telgrafname muhteviyatı, kendisinin, hissiyat ve telâkkiyatını gizlememektedir. Arzu buyurursanız, o telgrafı da aynen arz edeyim:

Şifre 27.7.1923

Lausanne'da Heyeti Murahhasa Riyasetine

C. 20 ve 24 Temmuz. 347, 348 numaralara:

Cihan Harbinin namahdut ıstıraplarından kurtulmak ve milletimizin cihan sulhunu tesiste ne büyük bir âmil olduğunu bilfiil ispat eylemek maksadiyle imzaladığımız Mondros Mütarekenamesine rağmen mâruz kaldığımız en feci ve dilâzar tecavüzatı, hakkı hayat ve istiklâlimizi pâmal eyliyen Sèvres ahitnamesi takibeylemişti. Asırlarca hür ve müstakil yaşamış olan aziz Türkiyenin necip halkı mâruz kaldığı gayrimeşru ve feci tecavüzat karşısında bütün şuuru ve bütün mevcudiyetiyle hakkı hayat ve istiklâlini kurtarmak için kıyam ederek teşkil eylediği yılmaz ve yenilmez millî ordusiyle Büyük Reis ve Başkumandanımızın ve celâdetkâr Kumandanlarımızın sevk ve idaresiyle zaferden zafere yürüdü.

Türkiye Büyük Millet Meclisi ve Hükümetinin milletten aldığı kudret ve kuvvetle ve ordularının pek müstesna kabiliyeti cengâveranesiyle istihsal eylediği bu muvaffakıyat ve muzafferiyatın, Lausanne'da aylardan beri devam eden müzakeratı sulhiye neticesinde beynelmilel bir vesika ile tevsikı

milletimize yeni bir devrei faaliyet ve sükûnet hazırlamıştır. Heyeti Vekile, azimkâr ve fedakâr milletimizin hakkı hayat ve istiklâlini müemmin bir ahitnamenin tanzimindeki mesaiden dolayı başta Zatı Devletleri olduğu halde murahhaslarımız R ı z a N u r ve H a s a n Beyefendilere ve Heyeti Müşaviremize takdimi tebrikât eyler Efendim.

İcra Vekilleri Heyeti Reisi
Hüseyin Rauf

Rauf Bey Lausanne Muahedesini yapan İsmet Paşayı tebrik vesilesiyle Mondros Mütarekesini yapan kendisini müdafaaya çalışıyor.

Efendiler, R a u f Bey, Lausanne Muahedesini yapan ve ona imzasını koyan İ s m e t Paşayı tebrik vesilesiyle, kendisinin yaptığı ve imzasını koyduğu, Mondros Mütarekenamesinden bahsetmeye ve onu ne mühim ve âli maksatlarla imza ettiğini söyliyerek kendisini müdafaaya lüzum görüyor.

Mondros Mütarekesi, Osmanlı Devletinin müttfikleriyle beraber duçaı olduğu acı mağlûbiyetin yüz kızartacak bir neticesidir. O mütarekename ahkâmıdır ki, Türk topraklarını, ecnebilerin işgaline arz etti. O mütarekenamede, kabul edilen mevattır ki, Sèvres Muahedesi ahkâmının da sühuletle kabul ettirilebileceği fikrini ecnebilere mümkün ve mâkul gösterdi.

R a u f Bey, o mütarekenameyi "milletimizin cihan sulhunu tesiste ne büyük bir âmil olduğunu bilfiil ispat eylemek maksadiyle" imzaladığını söylüyorsa da, bu fantaztik cümle ile, kendinden başka kimseyi ikna ve tesliye edemez. Çünkü böyle bir maksat yoktu.

R a u f Beyin telgrafnamesine, Mondros Mütarekenamesiyle başladığına bakılırsa, bu mütarekenin, Lausanne Konferansına mukaddeme teşkil ettiğini ve Lausanne sulhu, R a u f Beyin yaptığı Mondros Mütarekesinin neticesi olduğunu ifade etmek temayülü de olduğuna hükmolunabilir.

Rauf Bey muzaffer ordunun başından Lausanne'a giden zata zaferden zafere yürüyen ordunun hikâyesini anlatıyor

Rauf Bey, telgrafnamesinde, Sèvres Ahitnamesinin, Türk milletini maruz kıldığı tecavüzatı ve buna karşı milletin nasıl kıyam ettiğini ve nasıl yılmaz ve yenilmez ordu teşkil ettiğini ve celâdetkâr kumandanlarımızın sevk ve idaresiyle zaferden zafere yürüdüğünü hikâye ediyor. Rauf Bey, bu hikâyeyi İsmet Paşaya, o muzaffer ordunun başından Lausanne'a gitmiş olan zata anlatıyor. Rauf Bey, bu muvaffakıyet ve muzafferiyatı hükümetin istihsal eylediğini ifade edebilmek için de parlak bir cümle bulmuştur: Lausanne sulh müzakeratının aylardan beri devam ettiğini de işaret ederek işin uzatıldığını imadan men'inefs edememiştir. Rauf Bey, "ahitnamenin tanzimindeki mesaiden dolayı" Heyeti Murahhasayı tebrik ederken, Mondros Mütarekenamesinden başlıyarak, bütün inkılâbımızın bir hulâsasını yapmak suretiyle Heyeti Murahhasaya, tanzim ettikleri ahitnamenin nasıl ve ne olduğunu da anlatmak gayretine düşmüştür. Bir kelimei teşekkürü ihtiva etmiyen, bu yazıların mânasını anlamak, dikkat ve tetkik erbabınca elbette güç değildir.

* * *

Rauf Bey İsmet Paşa ile karşı karşıya gelemem, onun istikbalinde bulunamam diyor

Efendiler, Heyeti Murahhasamız vazifesini ikmal ettikten sonra, Ankaraya avdet etmek üzere, yolda bulunuyordu. Herkes Heyeti Murahhasayı yakından takdir etmek için tehalük gösteriyordu. O günlerde idi, Heyeti Vekile Reisi Rauf Bey, Meclis Reisi sanisi bulunan Ali Fuat Paşa ile birlikte, Çankayada nezdime geldiler.

R a u f Bey; ben, dedi, İ s m e t Paşa ile karşı karşıya gelemem. Onun istikbalinde bulunamam, müsaade ederseniz, muvasalatında, Ankarada bulunmamak, dairei intihabiyemde bir devir yapmak üzere, Sıvas istikametinde seyahate çıkayım.

R a u f Beye, bu tarzı hareketine bir sebep olmadığını, burada bulunmak, İ s m e t Paşayı, bir hükümet Reisine yaraşır surette kabul etmek ve vazifesini hüsnü ikmal ettiğinden onu şifahen de takdir ve tebrik etmek muvafık olacağını söyledim.

R a u f Bey, kendime hâkim değilim; yapamıyacağım dedi ve seyahate çıkmak hususunda ısrar etti. Heyeti Vekile Riyasetinden istifa eylemesi şartiyle seyahatine muvafakat ettim.

Rauf Bey Devlet Riyaseti makamının takviyesini söylerken ne düşünüyordu

Ondan sonra, R a u f Beyle aramızda, şu mükâleme cereyan etti:

R a u f Bey — Heyeti Vekile Riyasetinden çekilirken, sizden çok rica ederim, dedi, devlet riyaseti makamını takviye ediniz.

R a u f Beye; dediğinizi, yapacağıma katiyen emin olunuz! cevabını verdim.

R a u f Beyin ne demek istediğini, ben, pek güzel, anlamıştım. R a u f Bey, devlet riyaseti makamı olarak, hilâfet makamını düşünüyor ve o makama kuvvet ve salâhiyet teminini benden rica ediyordu.

R a u f Beyin, benim müspet cevabımın medlûlünü anlayıp anlamadığı meşkûktür. Bilâhare, Cumhuriyet ilânından sonra, kendisiyle Ankarada vukubulan bir mülâkatımızda, ne için muarız olduğunu, yapılmış olan şeyin, Ankaradan müfarakat ederken, benden yapılmasını rica ettiği ve benim söz verdiğim meseleden başka bir şey olmadığını söylediğim zaman, ben, de-

mişti, devlet riyaseti makamını takviye ediniz derken, asla Cumhuriyet ilânını tasavvur ve kasdetmemiştim.

Halbuki, Efendiler, benim verdiğim cevabın medlûlü tamamen o idi. Filhakika, bence devlet riyaseti makamiyle Türkiye Büyük Millet Meclisi makamını memzuç bulundurmak, hükümeti milliyemizin mahiyeti, Hükümeti Cumhuriye olduğu halde, onu katî olarak ifade ve ilân etmemek bir zaıf teşkil etmekte idi. İlk fırsatta, resmen Cumhuriyet ilân etmek ve devlet riyasetini, riyaseticümhur makamında temsil ederek kuvvetli bir vaziyet vücuda getirmek elzem idi. R a u f Beye bunu yapacağıma katiyen söz vermiştim. Eğer maksadıma intikal edememiş ise, zannederim, noksan, bende, değildir.

Memlekete ve millete kimler hizmet ederse "apotr" onlardır

A l i F u a t Paşa ile de kısa bir müdavelei efkâr yapıldı.

Fuat Paşa, bana, şöyle bir sual tevcih etti:

Senin, şimdi, "apotr = apôtre" ların kimlerdir; bunu anlıyabilir miyiz?

Ben, bu sualden bir şey anlıyamadığımı söyledim.

Paşa, maksadını izah etti. O zaman, ben de, şu beyanatta bulundum:

Benim, "apotr" larım yoktur. Memleket ve millete kimler hizmet eder ve hizmet liyakat ve kudretini gösterir ise, "apotr" onlardır.

* * *

Rauf Beyin Heyeti Vekile Reisliğinden, Ali Fuat Paşanın Büyük Millet Meclisi İkinci Reisliğinden istifaları

R a u f Bey, Heyeti Vekile Riyasetinden istifa etti. Dahiliye Vekili bulunan, A l i F e t h i Bey, aynı zamanda Heyeti Vekile Riyasetine intihabolundu *(13 Ağustos 1923)*.

A l i F u a t Paşa da, bir müddet sonra, 24 Teşrinievvel 1923 tarihinde, Meclis Ri-

yaseti Saniyesinden çekilerek ordu müfettişliğine tâyinini rica etti. F u a t Paşaya, unvanı reisi sani olmakla beraber vaziyet ve vazifesinin pek mühim olan Meclis Riyaseti olduğunu, söyliyerek vazifesine devam etmesini tavsiye ettim. F u a t Paşa, politikadan hoşlanmadığını, hayatını askerlik mesleğine hasretmek istediğini dermeyan ederek arzusunun is'afını ricada ısrar etti. F u a t Paşanın, rütbesi mirliva idi. Kumanda edeceği orduda ferik rütbesinde kolordu kumandanları vardı. Hidematı sabıkasını nazarı dikkate alarak kendisini ferikliğe terfi ve karargâhı Konyada bulunan İkinci Ordu Müfettişliğine tâyin ettik.

K â z ı m K a r a B e k i r Paşa da, daha evvel aynı mülâhazatla, Meclisten ayrılmış ve ordu müfettişi olarak, Birinci Ordunun başına geçmiş bulunuyordu.

* * *

Yeni Türkiye Devletinin makarrı idaresi: Ankara

Efendiler, Lausanne Muahedesinin mütemmimlerinden olan tahliye protokolu tatbik olunduktan sonra, kâmilen ecnebi işgalinden kurtulan Türkiyenin, fiilen tamamiyeti tahakkuk eylemişti. Artık yeni Türkiye Devletinin makarrı idaresini, kanunen tesbit eylemek icabediyordu. Bütün mülâhazat, yeni Türkiyenin makarrı idaresini Anadoluda ve Ankara şehrinde intihabeylemek lüzumunu âmirdi.

Coğrafi ve sevkulceyşi vaziyet en katî ehemmiyeti haizdi. Devletin, makarrı idaresini bir an evvel tesbit ederek, dahilî ve haricî tereddütlere nihayet vermek elzem idi. Filhakika, malûm olduğu veçhile, makarrı idarenin İstanbul kalacağı veya Ankaraya nakledeceği meselesi üzerinde, evvel ve âhir dâhil ve hariçte tered-

dütler izhar olunuyor, matbuatta beyanat ve münakaşata tesadüf ediliyordu. Ezcümle, yeni İstanbul mebuslarından bazıları; R e f e t Paşa başta olmak üzere; İstanbulun payitaht kalması lüzumunu, bazı misallere istinaden, ispat etmeye çalışıyorlardı. Ankaranın, gerek iklim, vesaiti münakale ve kabiliyet ve istidat ve gerek mevcut tesisat ve teşkilât noktai nazarından; hiç de münasip ve müsait olmadığını söylüyorlar ve İstanbulun payitaht olması lâzım ve mukadderdir diyorlardı. Bu ifadeye dikkat olunursa, bizim makarrı idare tâbirinden kasdettiğimiz mâna ile, bu ifadelerde payitaht tâbirini kullananların noktai nazarları arasında bir fark görmemek mümkün değildir. Binaenaleyh, bu hususta zaten mukarrer olan noktai nazarımızı resmen ve kanunen teyidettirerek, payitaht tâbirinin de yeni Türkiye Devletinde mâna ve mahalli istimali kalmadığını göstermek lâzım geldi. Hariciye Vekili İ s m e t Paşa; 9 Teşrinievvel 1923 tarihli bir maddei kanuniyeyi Meclise teklif etti. Zirinde daha on dört kadar zatın imzası olan bu teklifi kanuni 13 Teşrinievvel 1923 tarihinde uzun müzakere ve münakaşalardan sonra ekseriyeti azîme ile kabul edildi. Maddei kanuniye şudur:

"Türkiye Devletinin makarrı idaresi, Ankara şehridir."

* * *

Mecliste Fethi Beyin Riyasetindeki Heyeti Vekileye, Fethi Beyin şahsına tarizler ve tenkitler başladı

Efendiler, çok geçmeden, Mecliste, F e t h i Beyin riyasetindeki Heyeti Vekileye ve bilhassa, F e t h i Beyin şahsına târizat ve tenkidat başladı. Anlaşıldığına göre bazı mebuslarda vekil olmak arzu ve hevesi çoğalmıştı. İş başında bulunan vekilleri beğenmiyorlardı.

Yeni intihapta, Fırkamız namına mebuslukları temin edilmiş olan birtakımları da Heyeti Vekile aleyhindeki cereyanları körükliyerek kendi maksatlarına göre istifade zeminleri hazırlamaya çalışıyorlardı. Muhalefete geçecekleri hissolunan mebusların maksatları, heyeti umumiyeyi iğfal ederek, hükümete ve Meclise nafiz bir vaziyet almak olduğu istidlâl olunuyordu.

F e t h i Bey, dikkat ve mesai kuvvetini, Heyeti Vekile Riyaseti vazifesinde teksif edebilmek için Dahiliye Vekâletinden istifa etti. Aynı tarihte, Meclis Riyaseti Saniyesi de A l i F u a t Paşadan münhal kaldı (24 Teşrinievvel 1923).

Bizimle noktai nazar ve faaliyette itilâf ve müşareket aramaya lüzum görmeksizin, müstakillen ve hafi çalışan bir hizip belirdi. Bu hizip sâf ve sureti haktan görünerek bütün fırka mensuplarını kendi noktai nazarları lehine imalede muvaffak olmaya başladı. Meselâ; bir fırka içtimaında Dahiliye Vekâletine, Erzincan Mebusu bulunan, S a b i t Beyin ve Meclis Riyaseti Saniyeliğine de İstanbulda bulunan R a u f Beyin, Meclisçe intihabını tahtı karara aldırdı (25 Teşrinievvel 1923).

Halbuki, ben, S a b i t Beyin Dahiliye Vekili olmasını münasip görmemiştim. S a b i t Beyin bazı valiliklerde istihdam edilmiş olmasını, yeni Türkiyenin yeni şeraitle umuru dahiliyesini tedvir edebileceğine delili kâfi addedemiyordum.

R a u f Beyin de, Meclis Reisi Saniliğine intihabını tecviz etmiyordum. Çünkü, R a u f Bey, daha dün, Heyeti Vekile Reisi idi. O makamı ne gibi hissiyat tahtında hareketinden dolayı terke mecbur edildiği malûm olmuştu. Buna rağmen onu, Meclisin Riyaseti Seniyesine getirtmekle, bütün Meclisin onunla hemfikir ol-

duğunu, yani, bütün Meclisin, Lausanne Sulh Muahedesini yapan ve Heyeti Vekilede Hariciye Vekili olarak bulunan İ s m e t Paşanın aleyhinde olduğunu göstermek maksadı takibolunuyordu.

Efendiler, yeni Meclis; ilk devrinde, muhalefeti hafi bir hizbi kalilin iğfalâtına düşmek vaziyetine mâruz bulundu. F e t h i Bey ve rüfekası, vezaifi hükümeti sükûnetle ifa edemiyecek bir hale getirildi. F e t h i Bey, bu halden, bana, defaatle şikâyet etti ve şahsan Heyeti Vekileden çekilmek istedi. Diğer vekiller de aynı suretle şikâyetlerde bulunuyorlardı.

Fenalık, hükümet teşkilinin, Meclis intihabiyle olmasında idi. Bu hakikati çoktan görmüştüm.

Tatbikı için münasip zaman beklediğim bir fikrin tatbikı anı gelmişti

Ben, Mecliste, hafi ve muhalif bir hizip keşfettikten, Meclisin mesaisinde hissiyatın hâkimiyetini gördükten ve hükümet heyetinin intizamı mesaisinin her gün, esassız birtakım sebeplerle intizamsızlığa duçar edilmekte olduğuna kanaat getirdikten sonra, tatbikı için münasip zaman intizarında bulunduğum bir fikrin tatbikı anının geldiğine hükmetmiştim. Bunu, itiraf etmeliyim. Buna nazaran şimdi vereceğim malûmat ve izahatı anlamak daha kolay olacaktır.

Efendiler, Halk Fırkası, R a u f Beyi gıyaben Riyaseti Saniyeye ve S a b i t Beyi Dahiliye Vekâletine namzet intihabettiği tarih 25 Teşrinievvel 1923 perşembe günüdür. Aynı günde ve ferdası cuma günü Heyeti Vekile Çankayada nezdimde içtima etti.

Gerek Heyeti Vekile Reisi F e t h i Beyin ve gerek diğer vekillerin istifa etmeleri zamanının geldiğini ve bunun lâzım olduğunu dermeyan ettim. Meclisçe yeni Heyeti Vekile intihabında, heyeti hâzıraya dahil

bulunan vekillerden tekrar intihabedilen olursa onlar, bu intihaptan sonra da istifa ederek yeni Heyeti Vekileye dahil olmıyacaklardır, esasını da kabul ettik. Yalnız o zaman vekiller gibi intihabolunan ve Heyeti Vekileye dahil bulunan Erkânıharbiyei Umumiye Reisi F e v z i Paşa bu karardan hariç bırakıldı. Çünkü, ordu idare ve kumandasının tesadüfi bir zata tevdii caiz görülmedi.

Efendiler, bu tarz ve hareketin ve alınan kararın mahiyeti tetkik olunursa şu netice çıkar: Muhteris hizbi, hükümet teşkilinde tamamen serbes bırakıyoruz. Heyeti hâzıraya dahil vekillerden hiçbiri iştirak ettirilmeksizin kâmilen arzu ettikleri zevattan, arzu ettikleri bir Heyeti Vekile teşkil ederek mukadderatı memleketi idare eylemelerinde bir beis görmüyoruz. Fakat, ne hükümet teşkiline ve ne de teşkil etseler bile, memleketi idareye iktidar göstereceklerine emin bulunuyoruz.

Meclisi iğfale çalışan muhteris hizip, şu veya bu tarzda bir hükümet teşkiline muvaffak olabildiği takdirde, bu hükümetin, bir müddet, tarzı idaresini ve idaredeki liyakatini takip ve hattâ ona muavenet eylemek muvafık kanaatinde bulunduk. Fakat, bu suretle teşekkül edecek hükümet, memleket idaresinde ve yeni gayelerimizi takipte aciz ve inhiraf gösterirse, bunu Mecliste tebarüz ettirerek Meclisi tenvir eylemek şıkkını müreccah mütalâa ettik. Hükümet teşkiline muvaffak olamadıkları halde, hâsıl olacak teşettütün, Meclisçe medarı intibah olacağı tabiî idi. Buhran ve teşettütü idame tecviz edilemiyeceğinden, işte o zaman, bizzat müdahale ederek, tasavvur ettiğim meseleyi vaz'etmek suretiyle işi esasından halledebileceğimi düşünmüştüm.

Fethi Beyin Riyasetındeki Heyeti Vekile istifa ediyor

Heyeti Vekile ile, Çankayada, akdettiğimiz içtimaı mütaakıp, yazıp, müşterek imza ile bana tevdi ettikleri istifaname şu idi:

Riyaseti Celileye

Türkiye Devletinin, karşısında bulunan dahilî ve haricî vezaifi mühimme ve müşkileyi sühuletle intaca muvaffak olması için gayet kuvvetli ve Meclisin müzahereti tâmmesine mazhar bir Heyeti Vekileye ihtiyacı katî bulunduğu kanaatindeyiz. Binaenaleyh Meclisi Âlinin her suretle itimat ve müzaheretine müstenit bir Heyeti Vekilenin teşekkülüne hizmet etmek maksadiyle istifa eylediğimizi kemali hürmetle arz eyleriz efendim.

Efendiler, bu istifaname, 27 Teşrinievvel 1923 cumartesi günü öğleden sonra saat birde tahtı riyasetimde içtima eden Fırka heyeti umumiyesine bildirildikten sonra saat beşe doğru küşadolunan Mecliste resmen okunmuştur.

Heyeti Vekile listeleri ve Heyeti Vekile Riyasetine intihabı muhtemel görülen simalar

Heyeti Vekilenin istifası, tahakkuk ettiği dakikadan itibaren, Meclis âzası, Meclis odalarında, evlerinde, gurup gurup toplanarak yeni Heyeti Vekiye listeleri tertibine başladılar. Bu hal, teşrinievvelin 28 inci günü geç vakte kadar devam etti. Hiçbir gurup umum Meclisçe şayanı kabul olacak ve efkârı umumiyei milletçe hüsnü telâkki edilecek esamiyi muhtevi bir namzet listesi tesbit edemiyordu. Bilhassa vekâletlere namzet düşünülürken, o kadar çok hahişker ve taliplerle karşı karşıya kalıyorlardı ki, herhangi birinin diğerlerine tercihi suretiyle tesbit olunacak listeyi kabul ettirmekteki müşkülât, liste tertibetmekle meşgul olanları yeis ve endişeye düşürdü. Gerçi İstanbulun bazı gaze-

teleri bazı zevatın fotoğrafilerini dercederek Heyeti Vekile Riyasetine intihabı muhtemal "muhterem sima" lar ihtariyle nazarı dikkati celbetmekte kusur etmedi. Gerçi gayretli bazı gazeteciler 28 Teşrinievvel günü erkenden, "İstanbulun yüzünü örten sabah sisinin ördüğü gâze henüz sıyrılırken; deniz semadan, sahillerden akseden renklerle boyanmış, hareketsiz duruyorken"; Marmaranın sakin sinesini yararak ilerliyen Seyrisefainin vapuriyle Kalamış iskelesine çıkıyor... Yolda, R a u f Beye tesadüf ediyor... Ondan sonra "büyük bir bahçenin içinde, güzel Kalamış köşkünün, mükemmel bir surette mefruş ve müzeyyen salonuna" dahil oluyor ve köşk mukiminin, muhtelif meseleler hakkında aldığı mütalâasını, bilhassa "hâkimiyeti milliyemizi her şeye ve her şeye (!) karşı sıyanet edelim..." nasihatini neşir ile efkârı tenvire hizmette tekâsül göstermiyor; fakat, bu ihtar ve irşatlar Ankaraya müessir olamıyordu.

Hâkimiyeti milliyemizi her şeye ve her şeye karşı sıyanet edelim diyen zat

Efendiler, her şeye ve her şeye (!) karşı hâkimiyeti milliyenin sıyaneti tavsiyesinde bulunan zat halifenin iltifatını "lûtfu ilâhî" telâkki eden zattır!

Bazı gazetelerin, Konyaya memur F u a t Paşanın, 28 de İstanbula muvasalatında, onun, R a u f Bey, R e f e t Bey, A d n a n Bey ve daha diğer birçok zevat tarafından istikbal edildiğini ilân eden telgrafnameleri ve R a u f Beyle K â z ı m K a r a B e k i r Paşanın resimlerini dercederek Mondros Mütarekesini, Karsın istilâsını hatırlatmak için yazdıkları yazıları dahi kâfi derecede nazarı dikkati celbe medar olamadı.

Fırka İdare Heyeti de katî bir

28 Teşrinievvel günü geç vakitte, hali içtimada bulunan Fırka Heyeti İdaresi tarafın-

Heyeti Vekile listesi hazırlıyamadı

dan davet olundum. Fırka Heyeti İdare Reisi Fethi Bey, Fırka namına Heyeti İdarece bir namzet listesi tertibolunduğundan ve bu hususta Fırka Reisi Umumisi olduğum için benim de noktai nazarımın alınması muvafık görüldüğünden içtimalarına davet ettiklerini bildirdi. Tertibolunan listeye göz gözdirdim. Bence muvafık olduğunu ve fakat bu listede isimleri mevcudolan zevatın da rey ve muvafakatini almak lâzım geldiğini ifade ettim. Bu teklifim münasip görüldü. Meselâ, Hariciye Vekâleti için ismi mevzuubahs edilen Yusuf Kemal Beyi davet ettik. Yusuf Kemal Bey, bu listeye dahil olamıyacağını bildirdi. Bundan ve buna mümasil bazı vaziyetlerden anladım ki, Fırka Heyeti İdaresi dahi şayanı kabul ve katî bir namzet listesi tertibedememektedir. Heyeti İdare âzasına, icabedenlerle daha ziyade müdavelei efkâr ederek katî bir liste tesbit etmelerini tavsiye ettikten sonra yanlarından ayrıldım. Gece olmuştu. Çankayaya gitmek üzere Meclis binasını terk ederken koridorlarda bana intizar etmekte olan, Kemalettin Sami ve Halit Paşalara tesadüf ettim. Ali Fuat Paşa, Ankaradan hareket ederken bunların Ankaraya muvasalat eylediklerini o günkü gazetede "bir teşyi ve bir istikbal" serlevhası altında okumuştum. Henüz kendileriyle görüşmemiştim. Benimle mülâkat için geç vakte kadar orada intizarda bulunduklarını anlayınca, akşam yemeğine gelmelerini Müdafaai Milliye Vekili Kâzım Paşa vasıtasiyle tebliğ ettim. İsmet Paşa ile Kâzım Paşaya ve Fethi Beye de Çankayaya benimle beraber gelmelerini söyledim. Çankayaya gittiğim zaman orada, beni görmek üzere gelmiş Rize Mebusu Fuat, Afyon Karahisar Mebusu Ruşen Eşref Beylere tesadüf ettim. Onları da yemeğe alıkoydum.

Cumhuriyetin ilânı kararını nerede ve kimlere söyledim

Yemek esnasında; **yarın cumhuriyet ilân edeceğiz!** dedim. Hazır bulunan arkadaşlar, derhal fikrime iştirak ettiler. Yemeği terk ettik. O dakikadan itibaren, sureti hareket hakkında, kısa bir program tesbit ve arkadaşları tavzif ettim.

Tesbit ettiğim program ve verdiğim talimatın tatbikatını göreceksiniz!

Efendiler, görüyorsunuz ki, cumhuriyet ilânına karar vermek için Ankarada bulunan bütün arkadaşlarımı davete ve onlarla müzakere ve münakaşaya asla lüzum ve ihtiyaç görmedim. Çünkü, onların zaten ve tabiaten benimle bu hususta hemfikir olduklarına şüphe etmiyordum. Halbuki o esnada Ankarada bulunmıyan bazı zevat, salâhiyetleri olmadığı halde, kendilerine haber verilmeden ve rey ve muvafakatleri alınmadan, Cumhuriyetin ilân edilmiş olmasını vesilei iğbirar ve iftirak addettiler.

İsmet Paşa ile Cumhuriyetin ilânı kanununa ait lâyihayı hazırladık

O gece birlikte bulunduğumuz arkadaşlar, erkenden beni terk ettiler. Yalnız İsmet Paşa, Çankayada misafir idi. Onunla yalnız kaldıktan sonra, bir kanun lâyihası müsveddesi hazırladık. Bu müsveddede 20 Kânunusani 1921 tarihli Teşkilâtı Esasiye Kanununun şekli devleti tesbit eden maddelerini şu suretle tadil etmiştim: Birinci maddenin nihayetine "Türkiye Devletinin şekli hükümeti Cumhuriyettir" cümlesini ilâve ettim. Üçüncü maddeyi şu yolda tâdil ettim: "Türkiye Devleti Büyük Millet Meclisi tarafından idare olunur. Meclis, hükümetin inkısam ettiği şuabatı idareyi İcra Vekilleri vasıtasiyle idare eder."

Bundan başka Teşkilâtı Esasiye Kanununun mevaddı esasiyesinin sekiz ve dokuzuncu maddeleri de tâdil ve tavzih olunarak şu maddeler yazıldı:

"Madde: — Türkiye Reisicumhuru Türkiye Büyük Millet Meclisi heyeti umumiyesi tarafından ve kendi âzası meyanından bir intihap devresi için intihabolunur. Vazifei riyaset, yeni Reisicumhurun intihabına kadar devam eder. Tekrar intihabolunmak caizdir."

"Madde: — Türkiye Reisicumhuru devletin reisidir. Bu sıfatla lüzum gördükçe Meclise ve Heyeti Vekileye riyaset eder."

"Madde: — Başvekil, Reisicumhur tarafından ve Meclis âzası meyanından intihabolunur. Diğer vekiller başvekil tarafından yine Meclis âzası arasından intihabolunduktan sonra heyeti umumiyesi Reisicumhur tarafından Meclisin tasvibine arz olunur. Meclis hali içtimada değilse, keyfiyeti tasvip Meclisin içtimaına talik olunur."

Bu maddelere, encümen ve Mecliste, din ve lisana ait malûmunuz olan bir madde de ilâve edilmiştir.

29 Teşrinievvel 1923 günü Halk Fırkası grupunda cereyan eden müzakerat

Muhterem Efendiler, Şimdi, arzu buyurursanız heyeti aliyenize, 29 Teşrinievvel 1923 pazartesi günü Ankarada cereyan etmiş olan hâdiseyi, hulâsaten tasvire çalışacağım.

Pazartesi günü, öğleden evvel saat onda, Halk Fırkası Grupu, Grup Heyeti İdare Reisi Fethi Beyin riyasetinde içtima etti. Heyeti Vekile intihabı müzakeresine başlandı.

Reis — Heyeti idare, ihzari mahiyette, heyeti umumiyeye arz edilmek üzere bir Heyeti Vekile listesi tertibetti. Heyeti idare, katî bir şey tesbit etmiş de-

ğildir. Hüküm, heyeti muhteremenizindir. Kabul ederseniz okunsun; sözleriyle heyeti umumiyeye, riyasetinde F u a t Paşa bulunan bir liste arz eder. Okunan bu listede İktisat Vekâletine namzet gösterilen C e l â l Bey (İzmir) söz alarak; Heyeti Vekilenin ehemmiyetinden bahsetmiş ve kendisinin intihabedilmemesini teklif eylemiş. Bilhassa "bu listede isimleri görülen zevat çekilenlerden daha kuvvetli değildir. Bizden refah ve ıslahat istiyen millet vardır. Herhalde yeniler eskilerden kuvvetli olmalıdır. İntihapta acele etmiyelim. Hassaten Heyeti Vekile intihabı için düşünelim" mütalâasında bulunmuş...

S a i p Bey (Kozan) — Meclis Riyasetine F e t h i Bey, Heyeti Vekile Riyasetine İ s m e t Paşa intihabolunmalıdır, demiş.

E k r e m Bey (Lâzistan) — Yeni heyet, eski heyetin boşluğunu doldurabilecek mi? Bu husustaki fikirlerini Reis Paşa Hazretleri, mümkün ise, beyan buyursunlar. Tenevvür edelim. Mütalâasını dermeyan eylemiş. (Ben, Mecliste henüz hazır bulunmuyordum).

Z ü l f ü Bey (Diyarbekir) — vazife, Fırka Divanınındır. Bu hak, grup heyeti idaresinin değildir. Divan içtima etsin!.. talebinde bulunmuş...

M e h m e t Efendi (Bolu) — İntihabolunacak Heyeti Vekile ancak bir ay devam edebilir. İntihapların böyle sık sık tekerrürü, memleket ve milleti fena ve müşkül bir hale sevk eder. Heyeti Vekile sebebi istifasını vuzuhla anlatmazsa herhangi bir Heyeti Vekile intihabına iştirak etmem. Sebebi anlıyalım. Sonra intihabedelim.

F a i k Bey (Tekirdağ) — Listede gösterilen isimler evvelkilerden kuvvetli değildir. Divan içtima edip bu meseleyi halletsin.

Vâsıf Bey (Saruhan) — (İsmet Paşanın hizmetlerinden bahsettikten sonra) memleketi, milleti ne için terk ediyor. Liderlerimiz bizi tenvir etmemiştir. Muhterem Reisimiz (beni kastetmiş olacak) bizi niçin tenvir etmiyor, demiş ve uzun beyanatta bulunmuş.

Necati Bey (İzmir) — Memleketin istinadettiği zevatın bizi bırakıp ayrılmalarını kabul edemeyiz. Reisi Muhteremimiz, tenvir ve ikaz etsin. Dahilen ve haricen kuvvetli bir Heyeti Vekileye ihtiyacı katimiz vardır.

Reis Fethi Bey — Heyeti İdarenin yaptığı bu liste, ne Paşanın ve ne de Heyeti İdarenindir. İzahında bulunmaya lüzum görmüş.

Doktor Fikret Bey (Ertuğrul) — Vâsıf ve Necati Beylerin fikirlerine iştirak ederim. Memleket sütliman değildir. Lâalettayin yapılacak bir intihaba terk etmek olmaz. Kuvvetli zevattan mürekkep bir heyet intihabetmelidir.

Recep Bey (Kütahya) — Rüfeka sözlerini itmam etsinler, sonra Gazi Paşa Hazretleri söylesinler. (Henüz içtimada değildim).

İlyas Sami Bey (Muş) — Reisi Muhteremimiz Gazi Paşa Hazretleri fikirlerini beyan buyursunlar. Buhranın, tevellüdettiği gün halli daha faydalıdır. Tâlik, teşeddüdünü mucibolur. Bir Heyeti Vekile Reisi intihabedelim. Yirmi dört saat mühlet verelim. Arkadaşlarını bulsun; kuvvetli bir hükümet vücuda gelsin.

Abdürrahman Şeref Bey (merhum İstanbul Mebusu) — Bazı arkadaşlar telâş ediyorlar. Bu her memlekette vâkı olan bir şeydir. Cümlemizin maksadı, saadeti vatandır. Bir makina kurup tıkır tıkır işletemiyoruz. Bu da doğru. Kuvvetli bir hükümet nasıl

bulmalı, marazı ne suretle keşfetmeli? Teşkilâtı Esasiye Kanunumuzu nazarı dikkate alalım. Hükümetin vazifesini tâyin edelim. Meclis kanaatlerini söylesin. Ondan sonra Reis Paşamız da kanaatlerini beyan buyursunlar. Bir netice çıkaralım. Herkes bir işe yarar. Herkesi yaradığı işte kullanmalı. Eşhastan bahsetmiyelim. Makasıdı âliyede müşterekiz. Reis Paşa Hazretleri kanaatlerini beyan buyursunlar.

Eyüp Sabri Efendi (Konya) — Behemehal bir intihap karşısındayız. Sabık Heyeti Vekile intihab olunsa bile, tekrar kabul etmiyeceklerine karar verdiklerini işitiyoruz. Bu kararı Meclisi Âli feshetmelidir.

Recep Bey (Kütahya) — Üç esaslı noktadan bahsedeceğim. Birincisi şekil, ikincisi noksanii faaliyet, üçüncüsü revabıtı mânevyemizde hâsıl olan rahnedir. Şekillerde noksan olursa hüsnü netice vermez. Eldeki listedeki kıymettar arkadaşlar hangi zamanda hangi şerait altında çalışacaklardır, malûm değil. Kuvvetli bir zatın kendi arkadaşlarını bularak kuvvetli bir hükümet teşkil etmesi lâzımdır.

Recep Bey bilhassa bu son fikir üzerinde uzun beyanat ve mütalâatta bulunmuş.

Talât Bey (Ardahan) — Recep ve Abdürrahman Şeref Beyler pek güzel izah buyurdular. İcra Vekilleri Reisinin vazifesi nedir? Vazife ve Mesuliyet Kanununu hâlâ çıkarmadık. Gazi Paşa Hazretleri bizi tenvir buyursunlar, demiş.

Ben, Reisi Umumî sıfatiyle meselenin halline memur edildim

Reis, bundan sonra müzakerenin kifayetini reye koymuş. Müzakere kâfi görüldükten sonra birtakım takrirler okunmuş. Bu takrirlerden Kemalettin Sami Paşanın takriri kabul olunmuş. Bu takrir muhteviyatı-

na göre, ben, reisi umumi sıfatiyle meselenin halline heyeti umumiye tarafından tevkil ve memur ediliyorum.

Müzakerenin cereyanı esnasında Çankayada ikametgâhımda bulunuyordum. K e m a l e t t t i n S a m i Paşanın takririnin kabul edilmesi üzerine, içtimaa davet edildim. İçtima salonuna girer girmez doğru kürsüye çıktım ve şu kısa mütalâa ve teklifi dermeyan ettim.

"Efendiler! dedim, Heyeti Vekile intihabında teşettütü efkâr hâsıl olduğu anlaşılmıştır. Bana bir saat kadar müsaade buyurun. Bulacağım sureti halli arz ederim."

Reis F e t h i Bey, teklifi reye koydu. Kabul olundu.

Efendiler, bu bir saat zarfında icabeden zevatı Meclisteki odama davet ederek onlara 28/29 Teşrinievvel gecesi hazırladığım teklifi kanuni müsveddesini gösterdim ve müdavelei efkâr ettim.

28/29 Teşrinievvel gecesi hazırladığım kanun müsveddesini teklif ettim

Zevalden sonra saat bir buçukta Fırka heyeti umumiyesi tekrar F e t h i Beyin riyasetinde içtima etti. İlk söz bende idi. Kürsüye çıktım ve şu beyanatta bulundum:

"Muhterem arkadaşlar, hallinde müşkülâta duçar olduğunuz meselenin sebep ve illeti, bütün rüfekaca taayyün etmiş olduğu kanaatindeyim. Noksan, kusur, takibetmekte olduğumuz usul ve şekildedir. Filhakika, mevcut Teşkilâtı Esasiye Kanunumuza tevfikan bir Heyeti Vekile teşkiline teşebbüs ettiğimiz zaman bütün rüfekanın her biri vekiller ve Heyeti Vekile intihabı mecburiyetinde bulunuyor. Heyeti umumiyenizin birden Heyeti Vekile intihabına mecbur olmanızda görülen müşkülâtın halli zamanı

gelmiştir. Geçen devrede de, aynı suretle müşkülâta tesadüf ediliyordu. Görülüyor ki, bu usul bazan birçok teşevvüşlere bâdi oluyor. Heyeti celileniz bu müşkülün halline beni memur kıldınız. Ben de bu arz ettiğim kanaatten mülhem olarak düşündüğüm şekli tesbit ettim. Onu teklif edeceğim. Teklifim mazharı kabul olursa kuvvetli ve mütesanit bir hükümet teşkili kabil olacaktır. Devletimizin şekil ve mahiyetini tesbit eden ve hepimiz için gaye olan Teşkilâtı Esasiye Kanunumuzun bazı noktalarını tavzih lâzımdır. Teklif şudur" dedikten sonra malûm müsveddeyi okutmak üzere kâtip beylerden birine uzatarak kürsüyü terk ettim.

Teklifimin mahiyeti anlaşıldıktan sonra münakaşat başladı.

S a b i t Bey (Erzincan) — Kabine usulünün lehindeyim. Ancak Teşkilâtı Esasiye Kanununun tadili teklifi ile bugünkü buhranı halletmek kabil değildir. Biz, şimdi, bir Heyeti Vekile reisi intihabedelim. Teşkilâtı Esasiye Kanununun tadilini sonra düşünürüz, dedi.

H â z ı m Bey (Niğde) — Şu mütalâatı dermeyan etti: Teşkilâtı Esasiye Kanununu biz yapabilir miyiz? Zannımca yapamayız. Salâhiyetimiz varsa bu, Fırkada olmaz. Fırkada müzakere edildikten sonra aleni celsede kimse söz söyliyemiyor. Milletin hayatına mütaallik kavaninin burada katî surette halline taraftar değilim. Bu gibi kanunlar aleni celsede ve serbestçe görüşülmeli ve her şeyden evvel kabine buhranını halledelim.

Y u n u s N a d i Bey, su yolda H â z ı m Beye cevap verdi: Hangi memleket ilk defa kanunu esasi yaparsa onun için meclisi müessisan yapmışlardır. Bizde ise bu gibi mevatta ayrıca meclisi müessisan teessüs edeceği tasrih edilmemiştir. Bizde her vakit bu gibi tadilât ol-

muştur. Bizden evvelki Türkiye Büyük Millet Meclisi de bu zeminde yürümüştür. Buna salâhiyetimiz vardır. Tereddüt buyurulmasın. Şimdi, biz, kabine buhranının hallini, Reis Paşa Hazretlerine bıraktık. O da bize, bu teklifi getirdi. Bu teklifte gösterilen usulü, bütün rüfeka ayrı ayrı düşünmüştür. Şimdi, bunu, tesbit lâzımdır. Teklif edilen şekil zaten mevcuttur. Bunu, tavzih ve daha muayyen şekilde tesbit edeceğiz.

Vehbi Bey (Karesi) — Biz, şimdiye kadar görüşüldüğü işitilen Teşkilâtı Esasiye Kanunundan haberdar değiliz. Gazetelerde filhakika gördük. Bu, kâfi mi? Binaenaleyh biz, evvelemirde, bunu bir kül olarak görüşmek üzere âtiye bırakıp buhranı halledelim.

Halil Bey — Teşkilâtı Esasiye Kanununun tadiline ve yeniden yapılmasına salâhiyetimiz vardır. Fakat, bu tadilât, hakikaten vatan ve milletimizin saadeti halini kâfil midir, bunu, söylemek lâzımdır. Bunu, erbabı hukuktan, hukuk ulemasından olan arkadaşlarımız gelsinler, izah etsinler. İzahat verilmedikçe, bunun, derhal, halledilmesine tarftar değilim.

Âzadan biri — Teşkilâtı Esasiye Kanunu öyle ceffelkalem tadil edilemez.

Hamdullah Suphi Bey (İstanbul) — Dört sene evvel ayrı ayrı intihapların mazarratını söylemiştim. Bugün de, aynı hal başgösterdi. Gazi Paşanın teklifine gelince, bu, yeni değildir. Dört sene evvel yapılan bir kanunun, daha vâzıh bir surette ifadesidir. Binaenaleyh bunun hilâfına olarak, söz söyliyecekler gelsin, fikirlerini söylesinler. Fakat, zamanımızın uzun uzadıya intizara tahammülü yoktur.

Ragıp Bey (Kütahya) — Kanunların en iyisi hâdisat ve ihtiyaçtan doğanıdır. İhtiyaç ise meydanda-

dır. Teşkilâtı Esasiye Kanununun ikmali lâzımdır. Tavzihi icabeder. Teklifin derhal müzakeresine geçelim.

Adliye Vekili S e y i t Bey merhum — Teklif edilen şekil, yeni bir şey değildir. Mevcut Teşkilâtı Esasiye Kanununun, tavzih ve tesbitidir. Kanunları ihtiyaç yapar. Nazariyat yapmaz. Zaman, hâdisat, her şeye hâkimdir. Kanunı tekâmül, değişmez bir düsturı katîdir. Teklif edilen şekilde bir yenilik yoktur. Mevcut şekli, daha sarih ve vâzıh olarak ifade edersek millet ve memleketimizin menfaatine elbet daha muvafık hareket etmiş oluruz.

Hükümetimizin şekli behemehal Cumhuriyet olacaktır

Merhum S e y i t Beyin mütalâasına A b i d i n Bey (Saruhan) şu cevabı verdi:

Evvelâ hükümet buhranını halledelim.

E y ü p S a b r i Efendi (Konya) nin mütalâası şu idi: Biz, Gazi Paşa Hazretlerini hakem yaptık. Bizim, Teşkilâtı Esasiye Kanununu tadile salâhiyetimiz yok demek, gayrimeşru olduğumuzu kabul etmek demektir. Meclisin, Teşkilâtı Esasiye Kanununu tadile salâhiyeti derkârdır. Hükümetimizin şekli, behemehal cumhuriyet olacaktır...

Bundan sonra İ s m e t Paşa söz alarak şu yolda beyanatta bulundu:

Fırka Reisinin teklifini kabule, ihtiyaç, katidir. Cihan, bizim, bir şekli hükümet görüştüğümüzü biliyor. Bu müzakeratımızı bir neticeye raptedip ifade etmemek, zaıf ve teşettütü idameden başka bir şey değildir. Bir tecrübeden bahsedeyim. Avrupa diplomatları, bu hususta, beni, ikaz ettiler. Devletin reisi, yoktur dediler· Şekli hâzırınızdaki reis, Meclis Reisidir. Demek ki, siz, bir başka reis bekliyorsunuz. Avrupa düşüncesi işte budur. Halbuki, biz, böyle düşünmüyoruz. Millet, hâkimiyetine, mukadderatına, bilfiil vazıulyed-

dir. O halde, bunun, ifadei hukukiyesini söylemekten neden çekiniyoruz? Reisicumhur olmadan, başvekil intihabı teklifi, kanunsuz olur. Bunda şüpheye mahal yoktur. Başvekilin intihabını, kanuni ve mümkün kılabilmek için, Gazi Paşa Hazretlerinin, teklifinin, kanuniyet kesbetmesi lâzımdır. Za'fı umuminin, idamesinde mâna yoktur. Fırkanın, bütün millete karşı, deruhde ettiği mesuliyetin, icabatına, tevfikı hareket zaruridir.

İsmet Paşadan sonra Abdürrahman Şeref Bey merhumun beyanatı meyanında şu sözler vardı:

"Eşkâli hükümetin taâdadına lüzum yok. Hâkimiyet bilâkaydüşart milletindir; dedikten sonra kime sorarsanız sorunuz, bu, cumhuriyettir. Doğan çocuğun adıdır. Ama, bu ad, bazılarına hoş gelmezmiş, varsın gelmesin."

Bundan sonra Yusuf Kemal Bey, teklifin kabulü lüzumuna dair uzun malûmat ve mütalâatta bulundu ve derhal onun, merasimi kanuniyesinin itmamını teklif ederim, dedi.

Teklifim Fırkaca ve derakap Meclisçe müzakere ve „Yaşasın Cumhuriyet" sesleri arasında kabul olundu

Abdullah Azmi Efendinin "meselenin ehemmiyeti derkârdır. Müzakere devam etsin" diye yükselen itirazına rağmen müzakerenin kifayeti kabul olundu. Ondan sonra teklifimin heyeti uyumiyesi ve mütaakıben maddeleri birer birer okunarak müzakere ve kabul edildi.

Efendiler, Fırka içtimaına hitam verildi ve derakap Meclis içtimaı küşadedildi. Saat öğleden sonra altı idi. Teklifi kanuni, Kanunu Esasi Encümeni tarafından usulen tetkik edilerek, mazbatası hazırlanırken, Meclis, sair bazı mesail ile iştigal etti. Nihayet, maka-

mı riyasette bulunan Reis Vekili İ s m e t Bey, Meclise, şu malûmatı verdi: "Kanunu Esasi Encümeni, Teşkilâtı Esasiye Kanununun tadilâtına dair lâyihanın müstacelen ve derhal müzakeresini teklif ediyor." "Kabul sesleri" üzerine, mazbata okundu. Teklif veçhile müzakere edildi. Nihayet, kanun, birçok hatiplerin "Yaşasın Cumhuriyet!" sadalariyle alkışlanan hitabeleriyle kabul edildi.

Türkiye Cumhuriyeti Riyasetine, Türkiye Büyük Millet Meclisi müttefikan beni seçti

Ondan sonra, Reisicumhur intihabı için Meclisin reyine müracaat olundu. Toplanan ârasının neticesini, makamı riyasette bulunan, İ s m e t Bey, heyeti umumiyeye şu suretle tebliğ eyledi:

"Türkiye Cumhuriyeti Riyaseti için yapılan intihabat ârasına, yüz elli sekiz zat iştirak eylemiş ve cumhuriyet riyasetine yüz elli sekiz âza müttefikan Ankara Mebusu Gazi M u s t a f a K e m a l Paşa Hazretlerini intihabeylemişlerdir."

Efendiler, bunu mütaakıp, Meclise vukubulmuş olan mâruzatım zabıt ceridelerinde mütalâa olunmuştur. Ancak tarihî bir hâtıranın ihyası için, müsaade ederseniz, o beyanatımı burada da aynen tekrar edeyim:

"Muhterem Arkadaşlar, mühim ve cihanşümul hâdisatı fevkalâde karşısında muhterem milletimizin teyakkuz ve intibahı hakikisine bir vesikai kıymettar olan Teşkilâtı Esasiye Kanununun bazı maddelerini tavzih için encümeni mahsus tarafından heyeti celilenize teklif olunan kanun lâyihasının kabulü münasebetiyle Türkiye Devletinin; zaten cihanca malûm olan, malûm olması lâzım gelen mahiyeti, beynelmilel mâruf unvaniyle yâdedildi. Bunun icabı tabiîsi olmak üzere; bugüne kadar doğrudan doğruya Meclisin riyase-

tinde bulundurduğunuz arkadaşınıza ifa ettirdiğiniz vazifeyi Reisicumhur unvaniyle yine aynı arkadaşınıza, bu âciz arkadaşınıza tevcih ediyorsunuz. Bu münasebetle, şimdiye kadar hakkımda izhar buyurduğunuz muhabbet ve samimiyet ve itimadı bir defa daha göstermekle yüksek kadirşinaslığınızı ispat etmiş oluyorsunuz. Bundan dolayı heyeti celilenize bütün samimiyeti ruhiyemle arzı teşekkürat ederim.

"Efendiler, asırlardan beri şarkta mağdur ve mazlûm olan milletimiz; Türk milleti, hakikatte meftur olduğu hasailden muarra telâkki ediliyordu.

"Son senelerde milletimizin fiilen gösterdiği kabiliyet, istidat, idrak, kendi hakkında suizanda bulunanların ne kadar gafil ve ne kadar tetkikten uzak zevahirperest insanlar olduğunu pek güzel ispat etti. Milletimiz haiz olduğu evsaf ve liyakatini hükümetinin yeni ismiyle, cihanı medeniyete daha çok sühuletle izhara muvaffak olacaktır. Türkiye Cumhuriyeti, cihanda işgal ettiği mevkie lâyık olduğunu âsariyle ispat edecektir.

"Arkadaşlar, bu müessesei âliyeyi vücuda getiren Türk milletinin son dört sene zarfında ihraz ettiği zafer, bundan sonra da birkaç misli olmak üzere tecelliyatını gösterecektir. Âcizleri mazhar olduğum bu emniyet ve itimada kesbi liyakat etmek için pek mühim gördüğüm bir noktadaki ihtiyacı arz etmek mecburiyetindeyim. O ihtiyaç, heyeti aliyenizin şahsım hakkındaki teveccüh ve itimadının ve müzaheretinin devamıdır. Ancak bu sayede ve Allahın inayetiyle şahsıma tevcih buyurduğunuz ve buyuracağınız vezaifi hüsnü ifaya muvaffak olabileceğimi ümidederim.

"Daima, muhterem arkadaşlarımın ellerine çok samimî ve sıkı bir surette yapışarak onların şahıslarından kendimi bir an bile müstağni görmiyerek çalışaca-

ğım. Milletin teveccühünü daima noktai istinat telâkki ederek hep beraber ileriye gideceğiz. Türkiye Cumhuriyeti mesut, muvaffak ve muzaffer olacaktır."

Efendiler, Meclisçe cumhuriyet kararı 29/30 Teşrinievvel 1923 gecesi saat 8.30 da verildi. On beş dakika sonra, yani 8.45 te Reisicumhur intihabolundu. Keyfiyet aynı gece bütün memlekete tebliğ ve her tarafta geceyarısından sonra, yüz bir pare top endaht edilerek ilân olundu.

İlk kabinenin, İ s m e t Paşa tarafından teşkil edildiği ve Meclis Riyasetine F e t h i Beyin intihabolunduğu malûmdur.

V.

Cumhuriyetin ilânından milletin duyduğu umumî ve samimî sürura iştirakte tereddüt ve endişe gösterenler

Efendiler, cumhuriyetin ilânı, bütün milletçe mucibi sürur oldu. Her tarafta parlak tezahürat ile ilânı şadümani edildi. Yalnız, İstanbulda, iki, üç gazete ve yalnız İstanbulda toplanan bazı zevat, milletin umumi ve samimî olan sururuna iştirakte tereddüdetti; endişeye düştü; cumhuriyet ilânına delâlet edenleri tenkide başladı.

İşaret ettiğim gazetelerin ve zevatın cumhuriyet ilânını nasıl karşıladıklarını hatırlamak için, o günlerdeki neşriyatı sadece gözden geçirmek kâfidir.

Meselâ "Yaşasın Cumhuriyet" serlevhası altındaki yazılar bile cumhuriyetin tarzı ilân ve tesbitinin ga-

rip olduğunu, bunda "sıkboğaza getirilmiş gibi bir hal" bulunduğunu ilân ediyordu. Bu yazıların sahibi şu mütalâalarda bulunuyordu: "... Şöyle olacağı böyle olacağı söylenip dururken diğer taraftan birdenbire, birkaç saat içinde, Kanunu Esasi tadilâtı yapılıvermesi en munis tâbir ile gayritabiî bir harekettir."

Bizim tarzı hareketimiz "medeniyet dünyasını anlamış, okumuş, tetebbü etmiş, devlet idaresine ehil olmuş dimağlardan çıkacak muhakeme eseri" değilmiş...

Cumhuriyetin ilânını Meclisin alkışlarla kabul etmesi, milletin toplarla tes'ideylemesi tenkid olunuyor; deniyordu ki: "Cumhuriyet alkış ile, dua ile, şenlik ve şehrayin ile yaşamaz.", "Cumhuriyet bir tılsım değildir. Millet Meclisinde bir afsun yapıldı. Bundan sonra her iş kendiliğinden düzelecek, her derdin çaresi kendiliğinden bulunacak değildir."

Ben cumhuriyetçiyim diyenlerin, cumhuriyetin ilânı günü kaleminden çıkacak sözler bunlar mı olmalıydı? En yüksek şekli idare mefkûresinin cumhuriyetten başka bir şey olamıyacağına kani olduğunu iddia edenlerin cumhuriyet kelimesine "bir put gibi tapman" demesindeki mâna ve maksat ne idi?

Meclis hali içtimada bulunmadığı zaman, onun itimadını haiz bir kabinenin ıskat olunacağı gibi mevhum bir fikri, efkârı umumiyede canlandırıp böyle bir hak "padişahlara bile verilmemişti. Şimdi o hak, Reisicumhura mı veriliyor?" suali kime ve ne maksatla tevcih olunuyordu?!

Bu yazılar sahibinin maksadı, cumhuriyeti, halka sevdirmek mi? yoksa, bunun put gibi tapılacak bir şey olmadığını anlatmak mı idi? "Cumhuriyet, bize şekli idare tahavvülü ile birlikte zihniyet tahavvülü de getiriyor mu? Heyeti Vekileye girecek zatlara birer devlet adamı kafası hediye ediyor mu?" sözleriyle daha ilk

anda cumhuriyetin kadir ve kıymetini, ehemmiyetini tenzile kalkışmak cumhuriyetçiyim diyenlerden intizar olunabilir miydi?

En hafif bir rüzgârdan bile mahfuz bulundurulması lâzım gelen nevzadın, onu perverde ettiğini söyliyenler tarafından, böyle hırpalanması caiz miydi?!

Bu mütalâaları ihtiva eden, gazetenin, diğer bir sahifesinde "Türkiye Cumhuriyetinin ilânı" serlevhası altında yazılan birçok mütalâalar içinde "... Bu yeni merhaleye gelen Türk milleti acaba burada uzunca bir vakfei huzur ile dinlenebilecek, burası onun için bir zindegî ve kuvvet, bir rahat ve saadet membaı olabilecek mi? Bu merhale onun bünyei içtimaiyesini kırıp dökmeden kucaklıyabilecek bir çerçeve hasssiyetini haiz midir? Cumhuriyet, acaba zarureti şüun önünde çaresizlikten kaçıp iltica ettiği bir saçak altı mı..." olacak gibi endişe ve naümidî veren sözlerin zamanı mıydı?

Cumhuriyetin ümit, rahat ve saadet vadettiğinde şüphe ve endişesi olan zat; ümit, rahat ve saadeti nereden, hangi membadan bekliyordu? Cumhuriyetin milletimizin bünyei içtimaiyesini kırıp dökmesi ihtimali, cumhuriyet taraftarı olan zevatın dimağında nasıl yer bulabiliyordu?

Diğer bir gazeteci de. "Efendiler, istical ediyorsunuz!" diye bağırmaya başladı.

Bu gazeteci efendi, millete su yolda jurnal veriyordu: "... Buhran, alelâde yeni bir Heyeti Vekile intihabı suretinde halledileceği yerde, bilâkis son günlerin bütün gürültülerine rağmen, yine kimsenin karibülvuku olduğuna ihtimal vermediği cumhuriyet meselesinin pek müspet, pek katî ve pek müstacel surette ortaya çıkmasına sebebolmuştur."

"Cumhuriyet ihdasının karibülvuku olduğuna ihtimal vermiyen yalnız efkârı umumiye değildi. Belki

Ankarada en mühim ve en salâhiyettar mevkileri işgal eden bazı zevat da böyle bir ihtimali hatırlarına bile getirmiyorlardı."

Bu sözlerle, itiraf olunmaktadır ki, son günlerin bütün gürültüleri, cumhuriyetin ilânına mâni olmak içinmiş... Bu maksadı takibedenlerin "mukarrerat ittihazında istical" görmeleri tabiîdi. Faakt, "efkârı umumiyei memleketin de bu görüşte — kendileriyle — beraber olduğuna" zâhibolmaları hata idi.

Gazetesini "balonu uçurdular ama, galiba ucunu kaçırıyorlar!" ve "âblar galip gelince dolaplar döndüler ama... ne istikamette?" gibi çirkin, âdi ve hezeliyat ile doldurան gazeteci efendi, şu yolda hitap ve itabına devam ediyordu: "Efendiler, devletin adını taktınız, işleri de düzeltebilecek misiniz?"

Bu hitapla başlıyan yazılar, şu satırlarla hitam buluyordu: Yegâne temenni... "Mülk ve millete hâdim işlere başlanılmasından ibarettir. Eğer dün ilân edilen cumhuriyetin erkân ve mensubini bunu yapabileceklerinden emin iseler biz de kendilerine — öyle ise cumhuriyetiniz mübarek olsun Efendiler! — deriz."

Bizi, müstehziyane tebrik eden bu son cümle ile muharrir cumhuriyeti benimsemiyor, onunla alâkası olmadığını beyan ediyor.

Başka bir gazeteci muharrir de, cumhuriyetin ilânı münasebetiyle yaptığı tahlil ve tenkidde: "Bizi müteessir eden nokta; millî rehberimizin şahsına aittir. En büyük ruhlu adamlar bile, şahsi kuvvet sahibi olmanın cazibesine mukavemet edememişlerdir." diyor ve bu noktai nazarını, benim nutuklarımdan aldığı sözlerle takviye ettikten soora, Amerikanın istiklâlini temin eden W a s h i n g t o n'un, nasıl, çiftliğine çekildiğini ve Meclisin, hiçbir şahsı nazarı dikkate almıyarak yal-

nız umumî menfaati düşünerek, altı senede kanunu esasiyi vücuda getirdiğini ve ondan sonra nasıl W a s h i n g t o n'a riyaset tevcih edilmiş olduğunu hikâye ediyor ve Kanunu Esasimizin, bu şekilde tadilinde benim müteşebbis olduğumu hoş görmüyor...

Bu muharrir ve emsalinin, cumhuriyeti tarzı ilânda, cumhuriyet esasatına mütaallik kanunda gördükleri kusur ve noksanları tenkid etmelerini samimî telâkki edebilmek için çok sâf olmak lâzımdır. Eğer bu muharrirler, cumhuriyetin ilânı günü yaygara tarzında hücumlara başlamayıp, evvelâ, cumhuriyet ilânını hüsnü telâkki etseler, samimî karşılasalardı.. efkârı umumiyeyi tereddüt ve teşettüte sevk edecek, tarzda değil, fakat cumhuriyetin iyi ve onun ilânının pek musip olduğunu efkârı umumiyeye telkin eder yazılar yazsalardı; ondan sonra yapacakları her türlü tenkidatın samimiyetini iddiada haklı olabilirlerdi. Fakat, gördüğümüz sureti hareket böyle olmamıştır...

Rauf Beyin Cumhuriyet ilânı dolayısiyle iki İstanbul gazetesi ile yaptığı mülâkat

Efendiler, R a u f Bey de bu münasebetle, gazetecilerle mülâkatta bulunmuştur. R a u f Beyin cumhuriyet hakkında mütalâasını ve hâkimiyeti milliyeden ne anladığını tesbit eden mülâkatını 1 Teşrinisani 1923 tarihli **Vatan** gazetesinde okumuştum. **Vatan** ve **Tevhit** sahipleri ve başmuharrirleri ile R a u f Beyin başbaşa vererek tertibettikleri sual ve cevaplardan bazılarını, tekrar, beraber gözden geçirelim.

Cumhuriyet meselesinde, efkârı umumiyede, âni bir hâdise karşısında kalmış olmak hissi varmış.. Şimdiye kadar işgal ettiği yüksek makamlar itibariyle ve İstanbul mebusu sıfatiyle R a u f Beyin ne düşündüğünü müntehiplerinin sorup öğrenmek hakları imiş...

Efendiler, bu suali tertibedenlere biz de bir sual soralım!

Evvelâ, efkârı umumiyeye ne vasıta ile muttali olmuşlar... Saniyen, İstanbul müntehipleri, yalnız, iki gazeteciden mi ibaretti; yoksa, umum müntehipler, iki gazeteciye mebuslarının mütalâasını sormak için vekâlet mi vermişlerdi? Yoksa R a u f Beye "müntehiplerin bu hakkını kemali hürmetle kabul edenlerden ve onu intihabederken gösterdikleri yüksek itimada müteşekkir olduğunu ve ona lâyık olmaya çalışacağını, tevdi ettikleri emaneti her zaman ve mekânda sıyanet ve hüsnü idare için kudret ve kifayetinin son derecesine kadar çalışacağına itimat buyurabileceklerini" söylemeye zemin hazırlamak için mi idi? Gerçi, bir mebusun müntehipleri hakkında bu yolda idarei kelâm etmesi pek muvafıktır. Ancak, yerinde ve zamanında ve samimî olmak şartiyle! yoksa, cumhuriyet ilânında, efkârı umumiyenin, âni bir hâdise karşısında bırakılmış olduğu gibi mürettep bir suale müntehiplerin "tevdi ettikleri emaneti her zaman ve mekânda sıyanet ve hüsnü idare" edeceği hakkında teminat vermeye kalkışmanın mânası nedir?

Halbuki Efendiler, 29/30 gecesi İstanbulda cereyan etmiş olan bir vaziyeti izah edersem bütün millet gibi İstanbul ahalisinin de hissiyatı hakikiyesinin ne olduğunu sühuletle anlarsınız. Cumhuriyet ilânı gecesi İstanbul Kumandanı Ş ü k r ü N a i l i Paşa, İstanbul halkının mümessilleri tarafından Fatih Belediye Dairesinde tertibolunan bir ziyafete med'uv idi. Paşa, ziyafet esnasında Ankaradan bir tebliği resmî aldı ve onu tatbik etmeden evvel muhterem İstanbul halkının muhterem mümessillerine okudu. Tebliğ şu idi: Türkiye Büyük Millet Meclisi cumhuriyet ilânını tahtı karara aldı. Bunu yüz bir pare top endahtiyle ilân ediniz!

İstanbul halkı mümessilleri Cumhuriyetin ilânını nasıl karşılamışlardı

İstanbul halkı mümessilleri bu tebşir ve tebliği büyük meserretlerle ve alkışlarla karşıladılar ve derhal bütün İstanbul halkı namına Kumandan Paşayı ve birbirlerini tebrik ettiler. Binaenaleyh İstanbulun muhterem ahalisi namına İstanbul hissiyatı hakikiyesini tağyir ederek beyanat ve tezahüratta bulunmanın ne kadar küstahane olduğu meydandadır.

R a u f Bey, "bence, meseleyi cumhuriyet kelimesi üzerinden mütalâa etmek doğru değildir" sözleriyle cumhuriyetten bahis dahi etmek istemiyor.

R a u f Beyin içtihadı: "... Milletimizin refah ve istiklâlinin mahfuziyetini ve aziz vatanımızın tamamiyetini temin eden şeklin, en muvafık şekil olacağı merkezindedir."

Efendiler, bu sözler, tertibettikleri sualin cevabı mıdır? R a u f Beye sorulduğu yazılan: "Hangi şekli hükümet en muvafıktır?" suali midir? Sual; dediğim gibi olsaydı, o zaman, R a u f Beyin bu ifadesi münasip bir cevap alabilirdi. Fakat, ondan sonra da, R a u f Beye şöyle bir sual tevcih etmek lâzımdı: Tasavvur ettiğiniz şeklin adı yok mudur? Şekli cumhuriyet, milletin refah ve istiklâlini, vatanın tamamiyetini temin eden en muvafık şekil değil midir? Eğer öyle ise uzun sözleri bir tarafa bırakarak "içtihadım en muvafık şeklin, şekli cumhuriyet olduğu merkezindedir" deyiver de mugalâtadan kurtulalım. Çünkü mevzuubahs olan, Millet Meclisince taknin ve ilân olunan cumhuriyettir. Maksadınız, bu ilân olunandan daha muvafık bir şekil olduğunu ima ve işaret etmek ise, onu da söyleyiniz! O tercih ettiğiniz şekil ne olabilir?

R a u f Bey, içtihadını sarahaten söylemekten içtinabediyor, malûm birtakım nazariyattan bahsederek, hükümetlerin yekdiğerinden ayrılan yalnız iki esas üze-

rinden müteharrik bulunduklarına kailim ve bu iki esastan biri mutlakıyet tarzı idaresidir, diyor ve şöyle bir mantık yürütüyor; gûya hükümdar, hak ve salâhiyetini Cenabı Haktan alır ve bu meşruiyete istinat ile icrayi ahkâm eder. Bu tarzı idarenin mahzurları olduğundan milletler ihtilâl ederek hükümdarların salâhiyetini takyit ve meşrut kılmışlar... Son senelerde milletimiz de meşrutiyet mücadelâtiyle işe başlıyarak kendi işini kendi bilerek, kendi görerek, kendi karar vererek başarmak gayesine doğru yürümüş; İttihat ve Terakki, Meclis istibdadından kurtulmak için "M e h m e t Hanı Hamis" e Meclisin feshi hakkını bahşettirmiş; V a h d e t t i n, bu haktan istifade ederek Meclisi feshetmiş; malûm felâketler olmuş; binaenaleyh mutlakıyeti idare ve saltanatı ferdiye taraftarı olmak caiz değilmiş.

R a u f Bey: "Millet, mukadderatını kendisinden başka bir kimseye tevdi etmeyi nefsine zillet addetti" dedikten sonra milletin, hâkimiyeti milliyeyi bilâkaydüşart tatbik eden Büyük Millet Meclisini müessisanı şeklinde intihabettiğini ve bu şeklin bahsettiği şekillerden ikincisi ve kanaatince en salim ve doğru bir tarzı idare olduğunu söylüyor... Badehu, R a u f Bey; şu mütalâatı dermeyan ediyor:

"İsim tebeddülü, hedefi ve gayeyi ihlâl veya tahvil eder zannında değilim. Bundan başka geçen bir tarzı hükümetin yerine kaim olan yeni tarzın makbul ve payidar olabilmesi ancak bir şartla kabildir. O da, gideni arattırmıyacak surette halkın ekseriyeti kahiresinin arzularına muvafık, saadetlerini müemmin, şeref ve istiklâli vatanı mahfuz bulundurduğunu göstermek ve ispat eylemekledir. Aksi takdirde isim değiştirmekle veya üst tabakada şekil tebdili ile hakiki ihtiyaçların tatmin edilmiş olacağını zannetmek, alelhusus en yakın

bir mazide gördüğümüz en acı tecrübelerden sonra hatayi fâhiş olur."

Efendiler, R a u f Beyin fikir ve içtihadını izah ve tesbit eden bu sözler üzerinde biraz tevakkuf etmek isterim; R a u f Bey, mukayyet ve meşrut olmıyan ve Millet Meclisini feshedebilen ferdî saltanat taraftarı değildir; R a u f Bey, öyle bir şekli hükümetin taraftarıdır ki, o şekilde Millet Meclisi müessisan mahiyetinde olarak hâkimiyeti milliyeyi hiçbir kayit ve şarta tâbi olmaksızın tatbik eder; bu şekli vâzıh ifade edelim; R a u f Bey demek istiyor ki, Cumhuriyet ilânına takaddüm eden şekil en muvafık şekli hükümettir; filhakika, R a u f Beyin uzun sözlerle tasvire çalıştığı 20 Kânunusani 1921 tarihli Teşkilâtı Esasiye Kanununun üçüncü maddesi muhteviyatıdır; o madde şudur: "Türkiye Devleti, Büyük Millet Meclisi tarafından idare olunur ve hükümet "Büyük Millet Meclisi Hükümeti" unvanını taşır."

Cumhuriyetin ilâniyle boşa çıkan ümitler

Malûmdur ki, bu Teşkilâtı Esasiye Kanununa göre, Meclis reisi Meclis namına imza vaz'ına ve Heyeti Vekile mukarreratını tasdika salâhiyettar ve Vekiller Heyetinin, reisi tabiîsi olmakla beraber devletin reisi olduğuna dair bir kayit ve sarahati kanuniye yoktur. Bu kanunun tesbit edildiği günlerdeki şerait ve telâkkiyatı umumiye düşünülürse kanunun mühim ve esaslı bir noktayı mühmel bırakmış olmaktaki zaruret kendiliğinden münfehim olur. Bu ihmal, Meclis ve Meclis hükümeti mevcut olmakla beraber devlet riyaseti makamının, saltanatı ferdiye lâğvolunduktan sonra makamı hilâfette mütecelli olduğu fikir ve kanaatinde bulunanları, cumhuriyet ilânı gününe kadar ümit içinde yaşattı; binaenaleyh R a u f Beyin en doğru olduğunu iddia ettiği hükümet şeklin-

de, devlet riyasetini halifenin uhdesinde tasavvur ettiğine şüphe yoktur; işte cumhuriyet ilânı üzerine R a u f Beyi ve kendisiyle hemfikir olanları telâş ve heyecana saik olan sebebi hakiki, devlet riyaseti makamını, Reisicumhurun işgal etmiş olmasıdır. Filhakika, "Reisicumhur devletin reisidir" dendikten sonra halifeye verilecek sıfat ve salâhiyeti temin etmekle meşgul ve onun teveccüh ve iltifatını lütfu ilâhî telâkki eylemekle memnun olanların sukutu hayale duçar olmaktan müteessir ve mahzun olmalarını tabiî görmek lâzımdır.

R a u f Beyin, cumhuriyete aleyhtar olduğunu itiraf etmemekle beraber cumhuriyet ilân edilmiş olduğu bir günde onun makbul ve payidar olabilmesi için, birtakım şartların tahakkukunu ispat eylemek lüzumundan bahsetmesi, cumhuriyetin, milletin saadetini müemmin olacağına itimadı olmadığını sarahaten göstermiyor mu?!

R a u f Bey, yapılan işin sadece bir isim değiştirmekten ve üst tabakada şekil tebdilinden ibaret olduğunu söyliyerek cumhuriyet ilânı keyfiyetinin, tıflâne ve aculâne bir hareket eseri olduğunu anlatmaya çalışırken; cumhuriyet idaresiyle "hakikî ihtiyaçların tatmin edilmiş olacağını zannetmek... hatayi fâhiş olur" demekle cumhuriyet tarzı idaresine ne kadar bigâne ve ondan ne kadar uzak olduğunu ispat etmiyor mu? R a u f Bey son kanaatini teyit için "en yakın bir mazide gördüğümüz en acı tecrübeler" i hatırlatıyor. Efendiler! bu ihtarla efkârı umumiyeye ne anlatılmak isteniyor?! Millet neden tahzir edilmek arzu ediliyor?! Bunu anlamak mşkül değildir zannederim. R a u f Bey aklınca devlet riyaseti makamının, orada halifenin oturması temin edilinciye kadar başka unvanla başka biri tarafından işgal edilmemesini ve fakat işgal edilmiş ol-

duğuna nazaran yapılan işten ricati temin için efkârı umumiyeyi irticaa teşvik ediyor. Cumhuriyet şekli idaresinin kabulünde, hatayi fâhiş olabileceğini iddia eden zatça hatanın neresinden dönülürse kâr addedilmek tabiîdir. R a u f Bey cumhuriyet şeklinin takarrür ve ilân edilmesi noktasına temas ettiği zaman şu yolda beyanatta bulunuyor: "..' Efkârı dağıttılar. Bilâhare şekli cumhuriyetin bir günde takarrür ettirilerek ilânı halkça gayrimesul zevat tarafından tertibedilen bir şeklin emrivaki halinde ihdas edildiği fikri ve endişesi hâsıl oldu. Bu endişe pek tabiî görülmelidir Ve bundan halkımızın geçen tecarüpten mütenebbih olduğunu ve uyanıklık peyda ettiğini anlıyarak memnun olmalıdır. Ben şhsan memnunum." Efendiler, şekli cumhuriyeti bir günde taknin ve ilân eden, R a u f Beyin de pek güzel tarif ve tavsif eylediği veçhile "istiklâl mücahehedemizin yegâne temeltaşı olan ve hâkimiyeti milliyeyi bilâkaydüşart tatbikte yüksek kudret ve kabiliyet gösterdiği, neticei fiiliyesiyle sabit olan, Büyük Millet Meclisi" idi. Mevzuubahs ettiği gayrimesul zevattan maksadı Meclisi efkârını cumhuriyet ilânına imale eden ve Meclise bu hususta teklifatta bulunan ise, o, ben, idim ve onun ben olduğumu, herkesten daha iyi R a u f Beyin anlıyabileceğini kabul etmekte hata yoktur. Eğer bunda hata varsa, "senelerden beri meyanemizde arkadaşlık ve kardeşlik hislerinden başka mütekbil itimat ve bana karşı yüksek hürmet hisleriyle mütehassis olduğunu" ifade eden R a u f Beyin beni hiç tanımamış olduğuna hükmetmek lâzım gelir.

Benim teşebbüsat ve icraatımı, halkın endişesini mucibolacak mahiyette telâkki ve ilânı şadümani eden halk namına aksini, fuzuli olarak, beyan etmek, halka bu endişeleri suni olarak telkin için teşebbüs etmektir. "Halkın geçen tecarüpten mütenebbih olduğunu

ve uyanıklık peyda ettiğini anlıyarak memnun olmalıdır; ben şahsan memnunum" diyen R a u f Beye, bu vesile ile bir noktayı hatırlatmak mümkündür. Halkta, teyakkuz ve intibah hislerini inkişaf ettirmeye ömrünü hasretmiş bir adama karşı böyle konuşulmaz ve halkta bu hassasiyetin tecellisini görmekte kendisinin benden ziyade izharı memnuniyete ne hakkı ve ne de salâhiyeti vardı. R a u f Bey, bütün vatanı düşmanlara işgal sahası yapabilecek Mondros Mütarekenamesinin, sevkulceyş noktasından bahseden maddesini emrivaki halinde kabul ettiği zaman, milletin ne kadar dilhun ve endişenak olduğunu hissetti mi? Son zamana kadar; cumhuriyet ilânının ferdasında bile, resminin altına "Mondros Mütarekesini imzalıyan, fakat Lausanne Muahedenamesiyle de intikamını alan R a u f Bey" — klişesiyle — taraftarlarının muntazaman propaganda ettikleri bu zat, Türk milletinin hakiki emellerine, samimî hislerine bizden fazla temas ettiğini, bizden fazla o emeller ve hislerle alâkadar ve münasebettar olduğunu iddiaya kadar ileri varmamalıdır.

R a u f Bey, beyanatının bir tarafında diyor ki: "Ricali mesule bu hakayikı (yani cumhuriyet ilânı esbabını) en salâhiyettar mercii müzakere ve karar olan Meclisi Âli vasıtasiyle milleti tenvir ve ezhanı tatmin edecektir; efkârı umumiyenin bunu bilmesi bir hakkı tabiîdir." Efendiler! Bu sözlerde mantık yoktur. Evvelâ R a u f Bey de demiyor mu ki, "hâkimiyeti milliyeyi bilâkaydüşart tatbik eden Meclistir; o halde hangi ricali mesule, Millet Meclisini pek meşru ve âli bir karar ittihaz ve anı esbabı mucibesiyle neşrü ilân etmiş olmasından dolayı istizaha çekecektir?! Bu memlekette, bir heyeti içtimaiyede, bir inkılâp yapıldığı zaman elbette onun esbabı vardır. Ancak o inkılâbı yapanlar, inanmak istemiyen anut hasımlarını iknaa mecbur mu-

dur? Cumhuriyetin elbette taraftarları ve aleyhtarları vardı; taraftarlar, ne için ve ne gibi kanaatlere ve mülâhazalara binaen cumhuriyet ilân ettiğini, aleyhtarlara izah ve kanaatlerinde ve icraatlarında isabet olduğunu ispat etmek isteseler de, onların, kasdî temerrütlerini izale edebileceği kabul olunur mu? Bittabi taraftarlar muktedir iseler mefkûrelerini herhangi bir suretle; ihtilâlle, inkılâpla veya eşkâli mutebereden geçirerek tatbik ederler; bu, mefkûre inkılâpçılarının vazifesidir. Buna karşı itirazlar, yaygaralar ve irticakârane teşebbüslerde, aleyhtarların yapmaktan geri durmıyacakları hareketlerdir. Cumhuriyet idaremizin ilânında R a u f Bey ve emsalinin yaptıkları gibi.

Cumhuriyetin ilânı üzerine halifeye yaptırılmak istenen rol ve halife lehinde yapılan neşriyat

Efendiler, aynı günlerde, İstanbulda bulunan ordu müfettişlerimiz de, gazetelere mülâkat vererek, muhtelif vesilelerle tertibolunan ziyafetlerde, nutuklar iradeyliyerek izharı hissiyat ediyorlardı. Cumhuriyetin ilânı üzerine İstanbulda bazı zevat ve bazı gazeteciler Halifeye de, bir rol yaptırmak hevesine düştüler. Halifenin istifa ettiği veya edeceği hakkında, gazetelerde rivayetler, tekzipler neşredildi.

Sonra dendi ki: "Haber aldığımıza göre mesele böyle bir rivayetten ibaret olmadığı gibi, bir tekziple halledilecek kadar basit de değildir. Muhakkak olan bir cihet vardır ki, o da cumhuriyet ilânının yeniden bir hilâfet meselesi ortaya çıkarmış olmasıdır."

Halife, "yazıhaneleri başında oturdukları halde (!)" **Vatan** gazetesi muharririne beyanatta bulunmuştur; diyerek, halifenin bütün müminler tarafından âsarı teveccüh gördüğü, Asyanın en ücra köşelerine varıncıya kadar âlemi İslâmdan binlerce mektup ve telgraf aldığı ve birçok mahallerden heyetler geldiği

tarzında sözlerle hilâfet mevkiinin kolay kolay sarsılır bir mevki olmadığını anlatmaya çalıştıktan sonra, âlemi İslâmda itiraz vâkı olmadıkça halifenin istifa edip çekilmiyeceği ilân olunuyordu. Aynı zamanda "hükümet birçok dahilî mesaili tanzim etmekle meşgul olduğundan şimdiye kadar, vezaifi hilâfeti tesbit ile iştigale imkân bulamamıştır. Hükümetin dahilî mesail ile çok meşgul olduğunu âlemi İslâm da elbette bilir ve şimdiye kadar vezaifi hilâfet ile iştigale imkân bulunmamasını tabiî görür" cümleleriyle, bizi vezaifi hilâfetin tesbitine davet ederken, şimdiye kadar, bunu yapmadığımızı mazur gören âlemi İslâmın, bundan sonra mazur görmiyeceğini de bildirerek, nev'ama, tehdidediliyorduk. Bir taraftan da, âlemi İslâmın bu hususta, bize tesir yapması için nazarı dikkati celbedilmek isteniyordu. **Vatan** gazetesinin 9 Teşrinisani 1923 tarihli nüshasında okuduğumuz bu yazıları, 10 Teşrinisani 1923 günkü, **Tanin** gazetesinde, halifeye yazılan bir açık mektup takibetti. Lûtfi Fikri Beyin olan bu mektupta, halifenin istifasına dair haberlerden, milletin ne kadar müellim ve bedbaht kalmakta olduğunu ispat için bir vapur hikâyesi uydurulmuştu. Vapurda oturanların, halifenin istifası haberine muttali olunca çehrelerine hüzün ve endişe çökmüş... Birbirlerini tanımıyanlar samimî görüşmeye ve çok görüşmeye başlamışlar... Müşterek endişe bunları bir dakikada dost etmiş...

Lûtfi Fikri Bey "gönül istiyor ki bu istifa sözü, ebediyen gömülsün kalsın" diyor, çünkü "dünya için bir musibet olur" muş...

Lûtfi Fikri Bey, millete şunu da telkin ediyordu: "Hayretle ve teessürle görülmelidir ki, bugün şu hazinei mâneviyeye (yani hilâfete) taarruz etmek istiyenler, hariçten kimseler, mileli İslâmiyeden Türkü

çekemiyenler değildir. Bizzat, biz, Türkler kendi elimizden ebediyen çıkarılmasını intacedebilecek teşebbüsatta bulunuyoruz!"

.. **Efendiler, ecnebiler, hilâfete taarruz etmiyorlardı. Fakat, Türk milleti taarruzdan kurtulmuyordu. Hilâfete taarruz edenler, mileli İslâmiyeden, Türkü çekemiyenler değildi. Fakat, Çanakkalede, Suriyede, Irakta, İngiliz bayrakları altında Türklerle uruşan mileli İslâmiye idi.** Türk milletine kolaylıkla taarruz etmek için mahfuziyeti tercih olunan hilâfetin, ortadan kaldırılmasını "Türklük için bir intihardır" diye tavsif eylemek; hilâfeti ortadan kaldırmak için, biz, Türkler teşebbüsatta bulunuyoruz sözleriyle cumhuriyetin hedefini tasrih ve ilân etmek, şüphesiz tesirsiz kalmadı.

Lûtfi Fikri Beyin **Taninde** intişar eden açık mektubundaki noktai nazar, ertesi günü **Tanin** Başmuharriri tarafından teyidolundu.

11 Teşrinisani 1923 tarihli **Taninin** "şimdi de hilâfet meselesi" unvanlı başmakalesi okununca, cumhuriyetin ilânına mâni olamıyanların, hilâfet makamını, herçibadabat, tutabilmek gayret ve faaliyetine geçtikleri anlaşılır. Bu makalede, şehzade mektuplarını neşrederek, efkârı, hanedan lehinde perverde etmeye çalışan **Taninin**, hanedan hukukuna karşı çirkin taarruz yapılmış ve bunu yapanın, Fırkamızın hasülhas zümresinden bulunmuş olduğu ve hükümeti cumhuriyeyi millet nazarında fena göstermek için, ne söylemek lâzımsa onlar; yazıldıktan sonra, halifenin istifası şayiasına temas edilerek "arkadan arkaya verilmiş bir karar karşısındayız" deniyor ve "Millet Meclisinin bu kadar kayıt altında kaldığını, hariçte verilen kararları tescil mevkiine indirildiğini görmek cidden elîm oluyor" sözleriyle, Meclis, aleyhimize teşvik ediliyor... Cumhuriyet ilânını kabul eden Meclisin hiç olmazsa hi-

lâfetin ilgasını, emrivaki yapmamasını temine çalışıyordu.

Tanin başmuharriri, hilâfet hakkındaki noktai nazar ve mütalâasını şu satırlarla tesbit ediyordu: "Hilâfet bizden giderse, beş on milyonluk Türkiye Devletinin, âlemi İslâm içinde hiç ehemmiyeti kalmıyacağını, Avrupa siyaseti nazarında da, en küçük ve kıymetsiz bir hükümet mevkiine düşeceğimizi anlıyabilmek için büyük bir dirayete lüzum yoktur. Milliyetperverlik bu mudur? Hakiki milliyet hissini kalbinde duyan her Türk makamı hilâfete dört el ile sarılmak mecburiyetindedir."

Efendiler, hilâfet hakkındaki mütalâatımı, bundan evel, izah ettiğim için, bu sözleri, burada, tahlile lüzum görmüyorum. Ancak, makamı hilâfete dört el ile sarılmak mecburiyetinde bulunan bir şekli idarenin, bir şekli cumhuriyet olamıyacağını anlıyabilmek için de, büyük bir dirayete lüzum olmadığını söylemekle iktifa edeceğim.

Taninin başladığımız başmakalesinin daha bir iki noktası nazarı dikkati celbedeceğim.

Hanedanı Osmanide kabul edilmiş ve binaenaleyh ve ilelebet Türkiyede kalması tahtı temine girmiş hilâfeti elden kaçırmak tehlikesini icadetmek, akıl ve hamiyet ile, hissi milliyet ile zerre kadar kabili telif değilmiş (!..)

Tanin başmuharriri, kendisinin cumhuriyetçi olduğunu ilân etmişti. Fakat öyle bir cumhuriyetçi ki, cumhuriyeti idarenin başında halife olarak Osmanlı hanedanı bulunacaktır. Yoksa, yapılan hareket akıl ve hamiyet ile, hissi milliyet ile zerre kadar kabili telif olmazmış... Hilâfeti, elimizden gitmesine zerre kadar imkân kalmıyacak surette muhafazaya memur imişiz... Vücudu meydana çıkan tertibat akim kalsın imiş...

Efendiler, bu yazıların mânası ve bu mütalâalardan maksat ne olduğu bugün sühuletle anlaşılmaktadır. Yarın, daha bâriz bir surette anlaşılacaktır. Ensali âtiyenin, Türkiyede cumhuriyetin ilânı günü, ona en birahmane bir surette hücum edenlerin başında, cumhuriyetçiyim iddiasında bulunanların ahzi mevki ettiğini görerek mütehayyir kalacağını asla farz etmeyiniz! Bilâkis, Türkiyenin münevver ve cumhuriyetperver evlâdı, böyle cumhuriyetçi geçinmiş olanların hakiki zihniyetlerini tahlil ve tesbitte hiç de tereddüde düşmiyeceklerdir.

Onlar, sühuletle anlıyacaklardır ki, çürümüş bir hanedanın, halife unvaniyle başının üstünden zerre kadar uzaklaşmasına imkân kalmıyacak surette muhafazasını mecburi kılan bir şekli devlette, cumhuriyeti idare ilân olunsa bile, onu yaşatmak kabil değildir.

Efendiler, o günlerin neşriyatı meyanında, daha iki nokta vardı. Biri benim hasta olduğum meselesi... diğeri de merhum E n v e r Paşanın, Türkistanda hidematı ve berhayat olduğu.. Enver Paşa, memleket haricinde kaldığı zaman, ittihadı İslâm için çalışıyormuş ve "damadı hilâfetpenahi" unvanını kullanırmış... Hattâ Türkistanda kazdırdığı bir mührün bir tarafına bu unvanını da hakkettirmiş idi·

Bu iki noktadan da mütemadiyen bahsetmek elbette maksatsız değildi.

Efendiler, işaret ettiğim bu matbuat neşriyatı ve birtakım zevatın vaz'ü tavrı hulâsa olarak şu yolda ifade olunabilir: "Esas olan hâkimiyeti milliyedir. Hâkimiyeti milliye cumhuriyetin tekâmülüdür. Türk milleti hâkimiyeti milliyeyi idrak etti, cumhuriyetin ilânına lüzum yoktur; hatadır. Türkiyede en salim şekil, hâki-

miyeti milliye esasını muhafaza etmekle beraber, idarei cumhuriye ilân etmeyip, riyaseti devlette halife unvanında Osmanlı hanedanından birini bulunduran meşruti bir şekildir. Nasıl ki, İngilterede, hâkimiyeti milliye mevcut olmakla beraber devlet riyasetinde bir kıral vardır ve o kıral aynı zamanda Hindistan İmparatorudur."

Efendiler, böyle bir prensip üzerinde birleşmiş olan zevat kendilerini, sözleriyle, vaziyetleriyle, yazılariyle göstermiş gibi idi. Bu zümrenin başına R a u f Beyin intihabedildiğine hükmolunabilirdi. Anasır ve mesaliki muhtelifeden mürekkep zümre, R a u f Beyi maksatlarının ifadesine ve müdafaasına en muvafık bir şahsiyet telâkki etmişlerdi. Ondan büyük ümitlere intizar edilebileceği zehabına düşmüşlerdi. Ondan sonradır ki, R a u f Beyin Ankaraya hareketi vâkı oldu. **Vatan** gazetesinin rivayetine göre, bir cemmi gafir, R a u f Beyi Ankaraya teşyi için toplandı. K â z ı m K a r a B e k i r Paşa, A l i F u a t Paşa, A d n a n Bey bu cemmi gafirin başında gösteriliyordu. **Vatan** gazetesi bu teşyiden bahsederken, R a u f Beyin Ankarada, Mecliste takibedeceği mesleki siyaseti de millete ilân ediyordu. R a u f Beyin Meclisteki faaliyetinin menfi ve şahsi olmıyacağı; R a u f Beyin faaliyetinin, memleketin iyiliğini ve salâhını ve kanunların hâkimiyetini temine mâtuf bir sây olacağı.'. R a u f Beyin Büyük Millet Meclisinde, bir salâh ve intizam unsuru teşkil ve hayırlı prensipleri müdafaa eyliyeceği tasrih ediliyordu.

Vatan gazetesi sahibinin, bu izahat ve teminatı kendiliğinden vermeye salâhiyettar olduğu elbette kabul edilemezdi. Halbuki, R a u f Bey, Fırkamız namına mebus olmuştu. Fırkamızın programını takibedecekti. Fırkadan, çıkmaksızın, müstakil bir siyaset takibetmemesi icabederdi. R a u f Bey, henüz Fırkadan ayrıl-

dığını ilân etmemişti. Bu fikirde olmadığını, bilâhare Fırkadan ayrılmamakta gösterdiği ısrar ile de teyidetmişti. Binaenaleyh, hem Fırkada kalmak ve hem de Fırka disiplinini ihlâl etmek olan, kendine mahsus, bir siyaseti müstakillen tatbik eylemek kabili izah değildi.

Efendiler, bu yolda hareketle, varılmak istenilen neticeyi keşfetmek geç ve güç olmadı. Arzu ederseniz bu noktanın tavazzuhuna medar olacak, bazı beyanatta bulunayım.

Rauf Beyin Ankaraya gelerek birtakım propagandalarla arkadaşları, Fırkayı aleyhimize teşvik ve tahrike koyulması

R a u f Bey, Ankaraya geldikten sonra, Fırka âzasiyle, yakından ve arkadaşça temaslara girdi; fakat, bütün temas ve hasbıhallerinden bir hedef takibettiği istidlâl olunuyordu.

R a u f Bey, "Cumhuriyet ilânında istical edilmiştir. Bu isticale sebebiyet verenler gayrimesul zevattır. Bu tarzı hareketin içyüzünü anlamak lâzımdır. Meclis, hâkimiyeti milliyeyi bihakkın muhafaza edebilmelidir. Meçhul maksatlarla sevk ve idare olunmaya ses çıkarılmazsa nereye varılacağı bilinemez. Cumhuriyetin ilânını zaruri kılan sebep ne imiş?! Cumhuriyetin filhakika, bizim için nafi ve lâzım olduğu ispat olunmalıdır" tarzında birtakım propagandalarla, arkadaşları, Fırkayı, aleyhimizde teşvik ve tahrike koyuldu.

R a u f Bey, İstanbuldaki beyanatının sonunda, demişti ki: "Bu isticalin bir sebebi mâkul ve meşruu bulunduğunu, Meclis ve hükümet, millete ibraz ve ispat etmelidir ve edecektir."

O halde pek güzel anlaşılıyordu ki, R a u f Beyin geceli, gündüzlü devam ettiği temas ve hasbıhallerden maksadı, Fırka ve Meclis âzasını, bu noktai nazarına imale eylemekti. Buna muvaffak olduktan sonra, cum-

huriyet ilânı meselesini, tekrar, Mecliste mevzuubahs ettirmek istiyordu.

Bununla istihdaf ettiği gaye de, Meclis ve hükümeti, müstacelen cumhuriyetin ilânında mâkul ve meşru bir sebep olup olmadığını ispata mecbur etmekti. Kendi aklınca ve taraftaranının telâkkisince, mâkul ve meşru bir sebep ibraz etmek güçtü. Mâkul ve meşru bir sebebe müstenit olamıyan cumhuriyetin ilânında istical ve hata olduğu sabit olacak ve gûya, hata tashih olunacak!

Rauf Beyin vaz'ı sahne etmek istediği oyunu keşfedenler tarafından, bir Fırka içtimaında Rauf Beyin çekildiği imtihan

Efendiler, R a u f Beyin, faaliyetinin hedefini ve maksadının mahiyetini anlamak için, bir haftalık bir müddet kâfi geldi. Bittabi, kimin tarafından olursa olsun, cumhuriyetçiler, bu tarzda bir faaliyete daha fazla müsaade edemezlerdi. R a u f Beyin vaz'ı sahne etmek istediği oyunu keşfedenler; bir Fırka içtimaında, R a u f Beyi, imtihana çekmeye karar verdiler. Bu içtimaı hatırlarsınız. Bu içtimada cereyan eden müzakerat da, aynen intişar eylemişti. O da mütalâa buyurulmuştur. Ben, burada, o içtimaın tafsilâtına girişecek değilim. Yalnız, o vaziyetin, iktiran ettiği neticeyi hakiki mâna ve medlûlünde ifadeye medar olacak bazı tahliller yapmayı, efkârı umumiyenin tenevvürü için lüzumlu ve faydalı görüyorum.

Evvelâ, şunu, açıkça arz etmeliyim ki, R a u f Bey, taarruz için henüz hazırlığını ikmal ile meşgul iken, taarruza mâruz kalmıştır. Gerçi, bazı gazetelerle menfi neşriyat, halifeye ve bir şehzadeye aldırılan vaziyetler, R a u f, A d n a n Beylerin ve bazı kumandanların halifeyi ziyaretleri, halife ve şehzade hakkında söz söyliyenlere, yazı yazanlara bazı taraflardan yaptırılan muhakkirane hücumlar, memlekette tereddütler, efkârda

teşevvüşler uyandırmaktan hâli kalmamıştı. Fakat, Mecliste taarruza geçmek için, bu kâfi görülmemiş, Ankara Meclis âzası üzerinde de, çalışmak lüzumlu görülmüş olduğu anlaşılıyordu. İşte, bu son istihzarat yapılırken, R a u f Beye, harekette takaddüm edilmiştir.

Fırka Grupu Riyasetine bir takrir verdirildi. Fırka Grupu Reisi İ s m e t Paşa idi. Bu takrirde "R a u f Beyin İstanbul gazetelerindeki cumhuriyetin ilânına itiraz yollu beyanatının cumhuriyeti duçarı zaıf ettiği ve bu beyanat sahibinin etrafında bir muhalif fırka teşekkül ettiği kanaatinin mevcut olduğu" dermeyan edilerek, keyfiyetin Fırka grupunun müzakeresine arzı teklif olunmuştu.

Fırkanın içtima ettiği 22 Teşrinisani 1923 günü, ben de içtimadan evvel, içtima salonuna muttasıl odada bulunuyordum. R a u f Bey yanıma geldi. Benden, müzakereye karışmamaklığımı rica etti. Çünkü bana hitaben söz söyliyemiyeceğini beyan eyledi.

Katiyen, müzakereye müdahale etmiyeceğimi ve hiçbir söz söylemek niyetinde olmadığımı ve fakat, Fırka Reisi sıfatiyle müzakerenin sureti cereyanını görmek üzere, müzakere salonuna gireceğimi bildirdim. Müzakere salonunda dahi hazır bulunmamaklığımı rica etti. Bunu kabul etmedim.

R a u f Beyin, benim müdahale ve huzurumu, bertaraf etmekte hakiki maksadı ne idi? Huzurumda veya benim muhatabım olarak, beyanat ve müddeayatta bulunmasına mâni olan cidden, bana olan hürmeti mi idi? Buna, inanmak caiz olamaz. Benim anladığıma göre, R a u f Bey, muhatap ve muhasım olarak, İ s m e t Paşayı almak istiyordu. Benim huzurum olmadığı takdirde Fırka âzası meyanından kendine taraftar çıkabileceği zehabında bulunuyordu.

Fırka Grupu, İ s m e t Paşanın riyasetinde içtima etti. İ s m e t Paşa, riyaset makamından, mevzuî müzakereyi izah ve ehemmiyetini işaret ettikten sonra "bugünkü içtimada, benim de, kürsüde söz almam icabedebilir" diyerek riyaseti başkasına terk etti.

Takrir sahibinin izahatından sonra, söz alan R a u f Bey uzun beyanatta bulundu.

R a u f Bey, İstanbuldaki beyanatı münasebetiyle bir suitefehhüm hâsıl olduğunu ve bunu halletmek için arkadaşlarla hasbıhallerde bulunduğunu söyledikten sonra **"bizim eğer tenkid etmek istediğimiz bir nokta varsa o da eserdir"** dedi.

"Çok halis niyetle başlanıp uğrunda canlar feda edilmiş, çok kuvvetli prensiplerin, tatbikatında yapılan hatalar yüzünden, sakatlandığını da; zannederim, hiçbirimiz ceffelkalem reddedemeyiz" mütalâasını da aynen alıyorum.

Şimdi, bu iki cümle üzerinde, bir an duralım; R a u f Beyin tenkid etmek istediği eser, hangi eserdir? Cumhuriyet mi? yoksa, cumhuriyetin tarzı ilânı mı?

Eser olan cumhuriyettir! Tarzı ilân şöyle veya böyle olabilir.

R a u f Beyin, "kuvvetli prensip" dediği cumhuriyet prensipi midir, tatbikatında yapılan hata yüzünden sakatlanmasından korktuğu cumhuriyet midir?

Efendiler, mevzuubahs olan cumhuriyetin kendisi ve onun memlekette ilânıdır.

Cumhuriyeti idarenin tatbikat safahatının hatalı olduğunu iddia edecek kadar henüz zaman geçmemişti. R a u f Beyin telâşı cumhuriyet ilânının ferdasında başlıyor ve iki üç gün geçmeden beyanatta bulunuyor.

Kâzım Paşaya «Cumhuriyetin ilânına mâni olabilirsen memlekete büyük hizmet etmiş olursun» diyen Rauf Bey asla Cumhuriyet taraftarı olamaz

R a u f Bey, beyanatının delâlet ettiği mâna ve fikirleri birer suretle tevil ve tefsir ederek dedi ki: "Duygularım, cumhuriyeti idareden başka hiçbir idarenin taraftarı olmadığım merkezindedir." R a u f Beyin, bu itirafı âzanın mucibi memnuniyeti oldu ve "bravo sesleri" ile karşılandı.

R a u f Bey, "aziz duygularım", "kutsi duygularım" diye söylediği bu sözlerinde, samimî ve ciddî miydi?! Ben, bilâtereddüt, hayır; diyorum, Efendiler. Çünkü, Ankaradan müfarakatinde, kendisine cumhuriyetten bahseden K â z ı m Paşaya (Meclis Reisi); "Buna mâni olabilirsen, memlekete büyük hizmet etmiş olursun!" diyenin R a u f Bey olduğunu biliyorum.

R a u f Bey; cumhuriyeti tertip ve ilân eden gayrimesullerden; birtakım müşavir ve mütehassısları kasdettiğini de söyliyerek bunda da, suitefehhüm olduğunu anlatmak istedi ve "böyle olunca benim kullandığım ifadeden şu veya bu zat gayrimesuldur; anlaşılmasın, bunu benden beklemek hata olur" dedi.

R a u f Bey, bu tevil ile de gösteriyordu ki, bugünkü, Fırka içtimaında, Fırkanın suinazarını celbetmeksizin, maksatlarını, söylemeyi temin için icabeden noktalarda ricat ve tevil tarikını tutmuştu.

Filhakika, asıl noktai nazarından vazgeçmiş değildi. Meselâ şu sözlere dikkat buyurunuz: "Türkiye Hükümetinin şekli nedir? diye vâkı olan suallere karşı derhatır buyurulur ki, Büyük Reisimiz, bu kürsüden müspet bir cevap olarak ilân buyurdular ki, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti şeklidir. Hangi idareye benziyor dediler. Bize benziyor. Çünkü biz, bize benzeriz. Bize mahsus idaredir, buyurdular. Bu, be-

nim vicdanımı tatmin eden en yüksek bir ifade idi ve buna itiraz etmek çok müşküldür ve zannetmem ki, insaf ile itiraz edecek hariçte ve dahilde adam bulunsun. Bu tatminkâr ve büyük sözlerden sonra, bunun böyle; kabine buhranı yüzünden idare edilemez bir şekil olarak gösterilip de isim farkı kadar olan cumhuriyet kelimesinin konmasını, eskisine bu kadar itimat ettiğimiz ve halkın itimadettiği bir şeklin sakat olduğu bir buhran zamanında anlaşıldı ve bir yeni idare geldi." "Bu his ile mütehassis olanların mürteci olduklarını zannetmiyeceğinizden emin olarak söylüyorum, acaba bu da nakıs görülür de bunu ikmal edecek bir şekil var mıdır? diyenler tereddüt ve endişe ettiler."

"... Bir ahali ki cumhuriyete taraftardır, bir ahali ki hâkimiyeti milliye bilâkaydüşart millette oldukça cumhuriyetten başka bir şey yoktur, bunu istiyor, istiyor ama tatbik edemeyiz de diğer bir şekil suretinde kalırız, diye teessür ve endişe duyarsa... meyus mu olmak lâzımdır, memnun mu olmak lâzımdır."

Saltanat devrinden Cumhuriyet devrine intikal devresi ve bu devirde iki fikir ve içtihadın mütemadi mücadelesi

Efendiler, saltanat devrinden, cumhuriyet devrine geçebilmek için, cümlenin malûmu olduğu veçhile, bir intikal devresi yaşadık. Bu devirde, iki fikir ve içtihat, birbiriyle mütemadiyen mücadele etti. O fikirlerden biri, saltanat devrinin idamesiydi. Bu fikrin taraftarları sarih idi. Diğer fikir, saltanat idaresine hitam vererek idarei cumhuriye tesis eylemekti. Bu bizim fikrimizdi. Biz fikrimizi, sarih söylemekte mahzur görüyorduk. Ancak noktai nazarımızın kabiliyeti tatbikiyesini mahfuz bulundurup zamanı münasibinde tatbik edebilmek için, saltanat taraftarlarının fikirlerini tatbik sahasından uzaklaştırmak mecburiyetinde idik. Yeni kanunlar yapıldıkça, bilhassa Teşkilâtı

Esasiye Kanunu yapılırken, saltanat taraftarları, padişah ve halifenin hukuk ve salâhiyetinin tasrihinde ısrar ederlerdi. Biz, bunun zamanı gelmediğini veya lüzum olmadığını beyan ederek o ciheti meskût bırakmakta fayda görüyorduk.

İdarei devleti, cumhuriyetten bahsetmeksizin, hâkimiyeti milliye esasatı dairesinde, her an cumhuriyete doğru yürüyen şekilde temerküz ettirmeye çalışıyorduk.

Büyük Millet Meclisinden daha büyük makam olmadığını telkinde ısrar ederek saltanat ve hilâfet makamları olmaksızın, devleti idare etmek mümkün olduğunu ispat etmek lüzumlu idi.

Devlet reisliğinden bahsetmeksizin, onun vazifesini fiilen Meclis reisine gördürüyorduk.

Fiiliyatta, Meclisin reisi, reisisani idi. Hükümet vardı. Fakat "Büyük Millet Meclisi Hükümeti" unvanını taşırdı. Kabine sistemine geçmekten içtinabediyorduk; çünkü derakap saltanatçılar, padişahın istimali salâhiyeti lüzumunu ortaya atacaklardı.

İşte, intikal devresinin, bu mücadele safhalarında, bizim, kabul ettirmek mecburiyetinde bulunduğumuz, mutavassıt şekli, Büyük Millet Meclisi Hükümeti sistemini, haklı olarak natamam bulan, meşrutiyet şeklinin sarahaten ifadesini temine çalışan muhasımlarımız, bize itiraz ediyorlar, diyorlardı ki, bu yapmak istediğiniz şekli hükümet neye, hangi idareye benzer? Maksat ve hedefimizi söyletmek için tevcih olunan bu nevi suallere, bizde, zamanın icabına göre cevaplar vererek saltanatçıları iskât etmek zaruretinde idik.

R a u f Bey, bu kabîlden verdiğimiz bir cevabı, vicdanını tatmin eden gayrikabili ret ve itiraz mahiyette bulduğunu söylüyor ve bütün içtihat ve iddiasını benim o ifademe istinadettiriyor.

"Bu tatminkâr ve büyük sözlerden sonra", Büyük Millet Meclisi Hükümeti şeklinin sakat olacağını kabul etmek istemiyor. Bu sakat ise, bu sakat şekli, vaktiyle bize kabul ettirenlerin bu defa kabul ettirdikleri cumhuriyet şeklinin de, bir gün nâkıs görülüp, başka bir şekli ortaya atmalarından endişe edilmek lâzım geleceği tarzında, bir mantık yürütüyor. Bu mantığın ne kadar çürük bir safsatadan ibaret olduğu meydandadır. "Kutsi duyguları, cumhuriyeti idareden başka hiçbir idarenin taraftarı olmadığı merkezinde" olan bir zat, intikal devrinin zaruriyatından olduğunu pekâlâ bildiği, Büyük Millet Meclisi Hükümeti şekline saplanıp kalarak, cumhuriyet şeklinin de nâkıs görüleceği ve başka bir şekil araştırılacağı endişesine düşmesine mahal var mıdır? R a u f Beyin, burada, cumhuriyetten sonra, başka şekil diye ifade etmek istediğinin mânası vardır. R a u f Bey demek istiyor ki, cumhuriyeti ilân edenler, bu suretle Osmanlı hanedanını saltanattan uzaklaştırdıktan sonra, acaba, cumhuriyetten tekrar saltanat devrine geçerek, saltanat makamını işgal etmiyecekler mi? Bunun tarihte emsali yok mu? diyenler tereddüt ve endişe ettiler.

R a u f Bey, aynen aldığımız sözlerinin sonunda, ahalinin cumhuriyeti istediğini kaydederken, "istiyor ama tatbik edemeyiz de..." tarzındaki garip ifadesiyle, benim işaret ettiğim noktayı pekâlâ tavzih etmektedir.

İsmet Paşanın Mecliste Rauf Beye cevapları

Efendiler, R a u f Beyle muhatabada bulunan ve şayanı istifade mütalâat dermeyan eden hatipler çoktu. Bu meyanda, İ s m e t Paşa da, uzun ve kıymetli beyanatta bulundu. İ s m e t Paşanın, her zaman mütalâası istifadeli olan bazı sözlerini de nakledeceğim.

İ s m e t Paşa, "esaslı bir şekli devlet mevzuubahs olduğu vakit mütalâat ve hissiyat kendi aramızda kalmaz. Müşahede eden bütün bir dünya vardır" dedikten, biraz sonra, "cumhuriyet ilânı, bir milletin mukaddes bir ideali, bir ateşi, bir mefkûresi gibi ortalığa saldırır! Cumhuriyet ilân olunduğu zaman, o milletin bütün hararetini gösteren her türlü tezahürat meydana çıkar. Eğer bir memlekette cumhuriyetin ilân olunduğu günlerin üçüncüsünde, beşincisinde hukuku ilga edilmiş şehzade meydana çıkar, vaziyet alırsa... dünya, mütefekkirini âlem bu cumhuriyetin kuvvetinden şüphe eder" sözleriyle, başlıyarak cumhuriyetin ilânı üzerine, İstanbulda alınan vaziyetin zararını izah etti.

İ s m e t Paşa, R a u f Beyin beyanatını tahlil sırasında "hâkimiyeti milliye esastır demekle izharı tereddüt, izharı endişe ettiklerini kelimelerin lisanından ve mânasından ihracedemeyiz" mütalâasında bulundu. Ondan sonra, İ s m e t Paşa, R a u f Beye hitaben: "R a u f Bey! siyaset yapıyoruz. Hataları bir bir, ihtar etmeliyiz. Hattâ basit bir teşebbüsü iktisadi sahibi gördünüz mü ki, başlarken sermayesini tehlikeye koyduğu kanaatindedir ve muvaffak olmıyacağım diye sermayesini tehlikeye atmıştır. Bir işe başlıyan adam, daima nihayetinin selâmet olacağını temin eder, başlar. Bahusus böyle inkılâp zamanlarında ricali hükümet, bir recülü siyasi herhangi bir şüphe gösteremez. Hatadır. Hata ettiniz R a u f Beyefendi!" dedi. Bundan sonra, İ s m e t Paşa, R a u f Beyin "üst tabakada şekil değiştirerek menafii devleti temin, umumi ihtiyacı tatmin etmeyi düşünmek hatayi fâhiştir" tarzındaki sözlerine cevap verirken "hatayi fâhiş olan, bu kadar hassas günlerde bir nokta üzerinde temerküz etmesi lâzım olan kuvayi mâneviyeyi, kuvayi inkılâbiyeyi şu noktada veya bu noktada tereddüde sevk etmektir. Bilerek veya

bilmiyerek, istiyerek veya istemiyerek, hatayi fâhiş olur" dedi·

İ s m e t Paşa, R a u f Beyden şunu da sordu: "... Riyaseti devlet meselesini halletmek istiyordunuz. Nasıl halledecektiniz. Kaç ihtimal vardı?"

İ s m e t Paşa, istical iddiasına karşı verdiği cevapta: "Arkadaşlar — dedi — tabiî addolunan bir neticede istical mevzuubahs olmaz, hata telâkkisi mücaz olan noktalarda istical mevzuubahs olur."

"Cumhuriyet müstacelen ilân edildi demekle, o gün ilân edilmeyip de altı ay sonraya kalsaydı belki başka bir şekil hâsıl olurdu, mânasına yol açılıyor ve ancak bu mâna ile istical edilmiştir."

R a u f Bey, beyanatında, bizim cumhuriyet ilânındaki hareketimizi, sabık merkezi umumi işleri gibi göstermek istedi.

İ s m e t Paşa, bu noktaya cevap verirken, dedi ki: "Merkezi umumi hayatını, bu memlekette yaşatmış ve senelerce müdafaa etmiş mümessiller ve gazeteler de, kendi noktai nazarını müdafaa ediyorlar. R a u f Beyin noktai nazarını, ellerinde silâh olarak kullanıyorlar. Bu, bedbahtlıktır!"

R a u f Bey, muahhar beyanatında bu sözlere şu yolda cevap verdi: "Merkezi umumi ifadesiyle imalarımı, **Tanin** silâh gibi kullanmıştır; vallahi Efendiler, **Tanin** kullanmış, **Tevhidiefkâr** kullanmış, ben bilmiyorum."

İ s m e t Paşa, R a u f Bey ve rüfekasının halifeyi ziyaretleri noktasına temasta şu mütalâatta bulundu:

"Halifeyi ziyaret meselesi, halife meselesidir."

"Devlet adamı olarak, hiçbir zaman hatırımızdan çıkaramayız ki, hilâfet orduları bu memleketi baştanbaşa harabeye çevirmişlerdir. Hilâfet orduları vücuda getirmek ihtimalini daima nazardan dûr tutmıyacağız..

Türk milleti en elîm ıstıraplarını halife ordusundan çekmiştir. Bir daha çekmiyecektir."

"Bir hilâfet fetvasının, Harbi Umumi bâdiresine, bizi attığını hiçbir vakit unutmıyacağız. Bir hilâfet fetvasının millet ayağa kalkmak istediği zaman, ona düşmanlardan daha eşna bir surette hücum ettiğini unutmıyacağız."

"Tarihin herhangi bir devrinde, bir halife, zihninden bu memleketin mukadderatına karışmak arzusunu geçirirse **o kafayı behemehal koparacağız!"**

İ s m e t Paşa, bravo sesleri ve alkışlarla karşılanan bu sözlerine, şunları da ilâve etti:

"Herhangi bir halife, ananeten, fikren ve şeklen, usulen, zımnen ve sarahaten, Türkiye mukadderatında alâkadarmış gibi vaziyet almak isterse, Türkiye ricalini taltif edermiş, iltifat edermiş gibi bir zihniyet ile düşünürse, bunları memleketin hayatiyle ve mevcudiyetiyle zıddı tam addedeceğiz; hareketlerini hıyaneti vataniye addedeceğiz."

İ s m e t Paşa, beyanatının sonunda, şu meseleyi mevzuubahs etti: "R a u f Bey, beyanatlarında, bizim zıddı tam olarak gördüğümüz noktaları geri alarak bu Fırka içinde yürümek kararında mıdırlar? yoksa, beyanatı siyasiyelerinde, bizimle zıddı tam olan nikatı muhafaza ederek Fırkamızın haricinde ve Mecliste, bizimle karşı karşıya çalışmak kararı mı verecekler? karar kendilerine aittir."

R a u f Bey, tekrar, uzun uzadıya, kendini müdafaa ve fırka yapmıyacağını, Fırkadan çıkmıyacağını, beyan ettikten sonra, heyeti umumiyenin rikkat ve ulüvvü cenabını tahrik edecek mahviyetkârane sözleriyle beyanatına hitam vererek, müzakere salonunu terk etti.

Hatipler, muhatapsız kaldılar. R a u f Bey; hata ettiğini itiraf ve cumhuriyetçi olduğunu ifade etmiş olduğu cihetle müzakere kâfi addedildi ve gazetelerde başkalarının zihinlerine irâs edilmiş şüpheleri izale edecek tebligat yapılmak ve ayrıca müzakerenin zaptı da tabı ve neşredilmek karariyle iktifa olundu.

Şimdi Efendiler, bu karar, neyi ifade eder?

R a u f Beyin muğlâk ve iki mânalı beyanatı, filhakika, onun cumhuriyetçi olduğu hakkında Fırkayı tatmin etti mi? R a u f Beyin Fırka dahilinde, bizimle aynı his ve içtihat sahibi olarak çalışabileceği kanaati tahassül etti mi?

Fırkanın, bu kararı, müzakerenin hakiki neticesinin istilzam eylediği karar mıydı? Bittabi hayır!..

O halde, bu noksan kararla, iktifanın âmil ve müessiri ne idi?!

Bu noktayı, birkaç kelime ile, izah edeyim. R a u f Bey, beyanatının başından nihayetine kadar, aldığı tavır ve kullandığı tarzı beyanla, Fırka âzasının, ulüvvü cenap ve ahlâkına iltica etmiş gibiydi; bundan başka, R a u f Bey, beyanatında, o kadar, mugalâta ve safsata yapıyordu ki, sözlerinin ciddiyet ve samimiyet ile nispet ve alâkasını derakap ölçmek umum için sehîl değildi. Bu esbabın fevkında, en mühim âmili deruni, itiraf olunmak lâzımdır ki, gayrimesul, emrivaki, cumhuriyetten sonra da şekil, kelimeleri üzerinde yapılan menfi propaganda, efkâr ve hissiyatı tereddüde ve gevşekliğe sevk etmişti.

Vaziyeti, cumhuriyet meselesi haricinde, İ s m e t Paşa ve R a u f Bey münazaası gibi alanların haleti zihniyeleri de, mânasız bir kararla iktifaya saik olduğu muhakkaktır.

Efendiler, bu karar yüzünden, R a u f Bey ve arkadaşlarına, bir müddet daha, Fırkanın içinde, Fırkayı yıkmak için, çalışmak fırsatı verilmiş oldu.

İstanbuldaki bazı gazetelerin memleket ve cumhuriyet menafii âliyesini ihlâl eder tarzda devam eden neşriytı da, orada öyle bir hava yarattı ki, Meclis, İstanbula bir İstiklâl Mahkemesi göndermeyi zaruri addetti.

* *
*

Hilâfetin lâğvı zamanı da gelmişti

Muhterem Efendiler, her meselede ve her safhai icraatta, kendinden bahsettirmiş olan halifeye ve hilâfete bir defa daha temas edeceğim.

1924 senesi iptidasında, büyük mikyasta, bir ordu harb oyunu yapmak takarrür etmişti. Bu harb oyununu İzmirde yapacaktık. Bu münasebetle 1924 senesi kânunusani iptidasında, İzmire gittim. Orada iki ay kadar kaldım.

Hilâfetin lâğvı zamanının geldiğine orada iken hüküm vermiştim. Meselenin, sureti cereyanını, olduğu gibi hulâsa etmeye çalışacağım.

Başvekil İ s m e t Paşadan 22 Kânunusani 1924 tarihli bir şifre aldım. Onu aynen arz edeyim:

Türkiye Reisicümhuru Huzuru Riyasetpenahilerine

Bir müddetten beri gazetelerde makamı hilâfetin vaziyeti ve Halifenin şahısları hakkında suitelâkkiyata müsait neşriyata tesadüf edilmekte olduğundan ve bilâsebep vâkı olan neşriyatı hürmetşikenaneden ve hassaten arasıra İstan-

bula giden erkânı hükümetin ve resmî heyâtin kendisiyle temastan mütebait ve müçtenip bulunmalarından Halifenin büyük bir teessür duyduğu cihetle serkarinlerinin Ankaraya izamiyle veya şayanı itimat bir zatın İstanbula nezdine gönderilmesini rica suretiyle hissiyat ve temenniyatını iblâğ etmeyi teemmül etmiş ise de, suitefsire uğraması ihtimaline karşı bundan da sarfınazar ettiğini beyan eyledikleri başkâtip bey tarafından işar kılınmakta ve tahsisat meselesi uzun uzadıya tafsil edilerek hazinei hilâfetin istitaatı fevkında ve mükellefiyeti haricindeki masarif için hazinei maliyece muavenette bulunulacağı hakkında hükümetçe 15 nisan 1923 tarihinde vâkı işarın tetkikı ve temini icabı ilâve edilmektedir. Keyfiyet Heyeti Vekilece tezekkür edilecektir. Neticeyi ayrıca arz ederim Efndim.

İsmet

Bu telgrafa cevaben makina başında yazdığım telgrafname aynen şudur:

Makine başında İzmir

Ankarada Başvekil İ s m e t Paşa Hazretlerine

C. 22/1/1923 şifreye:

Makamı hilâfetin ve Halifenin şahısları hakkında suitelâkkiyat ve suitesirat zemini, Halifenin kendi tarz ve tavru hareketinden neşet etmektedir. Halife hayatı dahiliye ve bilhassa hayatı hariciyesiyle ecdadı padişahların mesleğini muakkip görünmektedir. Cuma alayları, ecnebi mümessilleri nezdine memurlar izamı suretiyle münasebat, tantanalı gezintiler, saray hayatı, sarayında ihtiyat zâbitlerine varıncıya kadar kabul ve onların iştikâlarını istima ve onlarla beraber ağlamak gibi hareketler bu kabîldendir. Halife, Türkiye Cumhuriyeti ve Türkiye halkı ile, karşı karşıya, vaziyetini mütalâa ettiği zaman, İngiltere Kırallığı ile Hindistan ahalii İslâmiyesine veya Efgan Devleti ile Efgan halkına karşı, hilâfetin ve halifenin vaziyetini vâhidi kıyasi olarak nazarı dikkatte tutmalıdır. Halife ve bütün cihan, katî olarak bilmek lâzımdır ki, mev-

cut ve mahfuz olan halife ve halife makamının, hakikatte, ne dinen ve ne de siyaseten hiçbir mâna ve hikmeti mevcudiyeti yoktur. Türkiye Cumhuriyeti safsatalarla mevcudiyetini, istiklâlini tehlikeye mâruz bırakamaz. Hilâfet makamı, bizce en nihayet, tarihî bir hâtıra olmaktan fazla bir ehemmiyeti haiz olamaz. Türkiye Cumhuriyeti ricalinin veya resmî heyetlerin, kendisiyle temasını talebetmesi dahi Cumhuriyetin istiklâline sarih tecavüzdür. Serkarinini Ankaraya göndermek veya şayanı itimat bir zatın nezdine izamı suretiyle; hükümete iblâğı hissiyat ve temenniyat talebinde bulunması dahi Hükümeti Cumhuriye ile karşı karşıya vaziyet alması demektir. Buna da salâhiyettar değildir. Kendisiyle Hükümeti Cumhuriye arasında başkâtibi muhabereye tavsit etmesi de fazladır. Başkâtip beyin böyle küstahlıktan mücanebeti lüzumu kendisine ihtar olunmalıdır. Halifenin temini hayat ve maişeti için Türkiye Reisicumhurunun tahsisatından mutlaka dûn bir tahsisat kâfi gelir. Maksat; debdebe ve dârât değil, insanca hayat ve maişet temininden ibarettir. Hazinei hilâfetten maksat ne olduğunu anlıyamadım. Hilâfetin hazinesi yoktur ve olamaz. Böyle bir hazineye ecdadından tevarüs etmişse resmen ve vâzıhan malûmat istihsal ve ita buyurulmasını rica eylerim. Halifenin aldığı muhassasatla gayrikabili temin olan tekâlif neler imiş ve 15 Nisan 1923 tarihinde hükümet ne gibi mevait ve işaratta bulunmuştur? Bunu da lûtfen işar buyurunuz. Halifenin ikametgâhını tasrih ve tesbit etmek, hükümetin şimdiye kadar yapmış olması lâzım gelen bir vazife idi. İstanbulda, milletin boğazından kesilmiş paralarla yapılma birçok saraylar ve bu sarayların içindeki birçok kıymetli eşya ve levazımat, hükümetin vaziyeti ademi tesbiti yüzünden mahv ve heder oluyor. Halife mensupları, sarayların en kıymetli levazımatını Beyoğlunda, şurada, burada satıyorlar diye rivayetler vardır. Hükümet bunlara bir an evvel vaziyed etmelidir. Satılmak lâzım ise hükümet satmalıdır. Hilâfet kadrosu ciddî tetkik ve tensik olunmak lâzımdır ki, serkarinler, serkâtipler mevcudiyeti, halifeyi hâlâ saltanat hulyası içinde uyutmasın! Fransızların kıral, hanedan ve mensubinini Fransaya sokmakta, istiklâl ve hâkimiyetleri için yüz sene sonra, bugün dahi mahzur görüp dururken her gün ufuktan saltanat güneşinin tulûuna duacı bir hanedan ve mensubini hakkındaki muamelemizde, Türkiye Cümhuriyetini, ne-

zaket ve safsata kurbanı edemeyiz. Halife, kendinin ve makamının ne olduğunu sarih olarak bilmeli ve bununla iktifa etmelidir. Hükümetçe ciddî, esaslı tedabir ittihaz ile işarını rica ederim Efendim.

Türkiye Reisicumhuru
Gazi Mustafa Kemal

Hilâfetin, Şeriye ve Evkaf Vekâletlerinin ilâğvı ve tedrisatın tevhidi kararı

Bu muharebeden sonra harb oyunu münasebetiyle İ s m e t Paşa ve Müdafaai Milliye Vekili bulunan K â z ı m Paşa da İzmire gelmişlerdi. Erkânıharbiyei Umumiye Reisi F e v z i Paşa da zaten orada bulunuyordu. Hilâfetin ilgası lüzumunda, kanaatlerimiz mutabık idi. Aynı zamanda Şeriye ve Evkaf Vekâletini de ilga ve tedrisatı tevhideylemek kararında idik.

1924 senesi martının birinci günü Meclisin tarafımdan küşadı icabediyordu.

23 Şubat 1924 günü Ankaraya avdet etmiş idik. Orada da icabeden zevatı, kararımdan haberdar ettim.

Mecliste, bütçe müzakeresi devam ediyordu. Hanedan tahsisatı ve Şeriye ve Evkaf Vekâleti bütçeleri üzerinde, tevakkuf edilmek lâzımdı. Arkadaşlar, maksada müteveccih beyanat ve tenkidata başladılar; müzakere ve münakaşa idame ettirildi. 1 Mart günü, Büyük Millet Meclisinin beşinci mesai senesi münasebetiyle verdiğim nutukta, şu üç noktaya sureti mahsusada işaret ettim:

"1 — Millet, cumhuriyetin halen ve âtiyen bilcümle taarruzattan katiyen ve ebediyen masun bulundurulmasını talebetmektedir. Milletin talebi, cumhuriyetin mücerrep ve müspet olan kâffei esasata bir an evvel ve tamamen iptina ettirilmesi suretinde ifade olunabilir."

"2 — Milletin ârayi umumiyesinde tesbit olunan terbiye ve tedrisatın tevhidi umdesinin bilâifatei an tatbikı lüzumunu müşahede ediyoruz."

"3 — ... Diyaneti İslâmiyeyi, asırlardan beri müteamil olduğu veçhile bir vasıtai siyaset mevkiinden tenzih ve îlâ etmek elzem olduğu hakikatini de müşahede ediyoruz."

2 Mart günü, Fırka Grupu içtima ettirildi. İşaret ettiğim, bu üç mesele, mevzuubahs ve müzakere edildi. Esaslar üzerinde anlaşıldı. 3 Mart günü, Meclisin birinci celsesinde, evrakı vâride meyanında şu takrirler okundu:

1 — Hilâfetin ilgasına ve hanedanı Osmaninin Türkiye haricine çıkarılmasına dair Şeyh Saffet Efendi ile elli refikının teklifi kanunisi.

2 — Şeriye ve Evkaf, Erkânıharbiye Vekâletlerinin ilgasına dair Siirt Mebusu Halil Hulki Efendi ve elli refikının teklifi kanunisi.

3 — Tevhidi tedrisat hakkında Saruhan Mebusu Vâsıf Bey ve elli refikının takrirleri vâridolmuştur.

Makamı riyasette bulunan Fethi Bey — Efendim! mütaaddit imzalarla gelen bu teklifi kanunilerin, derhal müzakeresine dair teklifler vardır. Reyi âlinize vaz'edeceğim, dedi ve encümenlere gitmeden, derhal müzakeresini reye koydu ve kabul edildiğini beyan etti.

İlk itiraz, Kastamonu Mebusu Halit Bey tarafından vâkı oldu. Müzakerenin cereyanı esnasında, Halit Beye bir iki zat daha iltihak etti. Tekliflerin lehinde, uzun beyanatta bulunan birçok kıymetli hatipler kürsüye çıktılar. Takrir sahiplerinden başka, merhum Seyyit Beyin ve İsmet Paşanın ilmî ve mukni hitabeleri her zaman için mütalâaya şayandır. Müzakere ve münakaşa beş saat kadar devam etti. Saat 18,45 te mü-

zakere hitam bulduğu zaman, Türkiye Büyük Millet Meclisi, 429, 430 ve 431 inci kanunlarını çıkarmış bulunuyordu.

Bu kanunlara nazaran "Türkiye Cumhuriyetinde, muamelâtı nâsa dair olan ahkâmın teşri ve infazı Türkiye Büyük Millet Meclisi ile onun teşkil ettiği hükümete ait" ve "Şeriye ve Evkaf Vekâleti mülga" oldu.

Türkiye dahilindeki bütün müessesatı ilmiye ve tedrisiye... bilcümle medreseler Maarif Vekâletine devir ve raptedildi.

Halife hali ve hilâfet makamı lâğvolundu ve mahlû halife ve Osmanlı saltanatı münderisesi hanedanının bilcümle âzası, Türkiye Cumhuriyeti memaliki dahilinde ikamet etmek hakkından ebediyen memnu kılındı.

Hilâfet makamının muhafazasında, dinî ve siyasî menfaat ve zaruret bulunduğu zehabında olanlara verdiğim cevap: Ehli islâmı bir halife heyulâsiyle halâ işgal ve iğfal gayretinde bulunanlar bilhassa Türkiyenin düşmanlarıdır

Efendiler, hilâfet makamının muhafazasında, dinî ve siyasi menfaat ve zaruret bulunduğu zehabında bulunan bazı zevat, arz ettiğim kararların alınmakta olduğu, son dakikalarda, hilâfetin, tarafımdan deruhde edilmesi teklifinde bulundular.

Bu gibilere, icabı gibi, derhal ret cevabı vermiştim.

Bilvesile, diğer bir noktayı da arz edeyim. Büyük Millet Meclisi, hilâfeti lâğvettiği zaman, Antalya Mebusu, ulemadan Rasih Efendi, Hilâliahmer namına, Hindistanda bulunan bir heyetin riyasetinde idi. Rasih Efendi, Mısıra uğrıyarak Ankaraya avdet etti. Benden mülâkat talebederek şu beyanatta bulundu: "Seyahat ettiği memleketlerde, ehli İslâm, benim halife olmamı istiyormuş... Sahibi salâhiyet İslâm heyetleri, Rasih Efendiyi, bana bu hususu tebliğ etmek için tevkil etmiş..." Rasih Efendiye verdiğim cevapta, İs-

lâmların bana olan teveccüh ve muhabbetlerine teşekkür ettikten sonra, dedim ki: Zatı âliniz ulemayi dindensiniz! Halifenin reisi devlet demek olduğunu bilirsiniz. Başlarında, kıralları, imparatorları bulunan tebaanın, bana isal ettiğiniz arzu ve tekliflerini ben, nasıl kabul edebilirim. Kabul ettim desem, buna, o tebaanın, metbuları razı olur mu?! Halifenin emir ve nehyi ifa olunur. Beni halife yapmak istiyenler, emirlerimi infaza muktedir midirler? Binaenaleyh mevzuu, medlûlü olmıyan mevhum bir sıfatı takınmak gülünç olmaz mı?

Efendiler, açık ve katî söylemeliyim ki, ehli İslâmı bir halife heyulâsiyle hâlâ işgal ve iğfal gayretinde bulunanlar, yalnız ve ancak ehli İslâmın ve bilhassa Türkiyenin düşmanlarıdır. Böyle bir oyuna raptı hayal eylemek de, ancak ve ancak cehil ve gaflet eseri olabilir.

R a u f Beylerin, V e h i p Paşaların, Ç e r k e z E t e m ve R e ş i t'lerin bütün yüz elliliklerin, mülga hilâfet ve saltanat hanedanı mensuplarının, bütün Türkiye düşmanlarının, elele vererek aleyhimizdeki hararetli sây ü gayretleri, din gayretiyle mi vukubulmaktadır? Hudutlarımıza, yapışık, merkezlerle hâlâ Türkiyeyi mahvetmek için **Mukaddes İhtilâl** namı altında haydut çeteleri, suikast tertipleri ile çılgınca aleyhimizde çalışanların hakikaten maksatları mukaddes midir? Buna inanmak için cidden, kara cahil ve koyu gafil olmak lâzımdır.

Ümemi İslâmiyeyi ve Türk milletini bu derekede farz etmek ve İslâm âleminin nezaheti vicdaniyesinden, nezaketi hulkiyesinden sefil ve caniyane maksatlar için istifade yolunda devam eylemek artık, o kadar kolay olmıyacaktır. Küstahlığın da bir derecesi vardır.

* *
*

Akim bıraktırılan büyük bir komplo

Şimdi, muhterem Efendiler, arzu ederseniz, size, büyük bir "komplo" hakkında malûmat vereyim.

1924 senesi Teşrinievvelinin 26 ncı günü, geç vakit, Birinci Ordu Müfettişinin, Müfettişlikten istifa ettiğinden haberdar edildim. Müfettiş Paşanın, Erkânıharbiyei Umumiye Riyasetine verdiği, istifanamesi aynen şudur:

Erkânıharbiyei Umumiye Riyasetine

Bir senelik ordu müfettişliğim zamanında gerek teftişlerim neticesi verdiğim raporlarımın ve gerekse ordumuzun teali ve takviyesi için takdim ettiğim lâyihalarımın nazarı dikkate alınmadığını görmekle teessür ve ye'sim fevkalâdedir. Uhdeme düşen vazifemi mebusluk sıfatiyle daha müsterihülvicdan yapacağıma kanaati tamme hâsıl ettiğimden ordu müfettişliğinden istifa ettiğimi arz eylerim Efendim.

Müdafaai Milliye Vekâletine de arz olunmuştur.

26 Teşrinievvel 1934.
Kâzım Karabekir

Bu istifanamenin altında, renkli kalemle, şunlar yazılıdır: "İstifaya muvafakat etmediğimi bildirdim. Fikrinde ısrar etti. Yarın vazifei teşriiyesine avdet edeceğini bildirdi." Bu satırların altında, imza yoktur. Fakat, Erkânıharbiyei Umumiye Reisi tarafından yazıldığı anlaşılıyor. Bu satırların altında da, kırmızı mürekkeple yazılmış, şu notlar vardır: "— Verilen rapor ve lâyihaların kâffesini göreyim. — Bunların hangi mevaddı hakkında neler yapılmış ve hangi mevaddı yapılmamış, onları da dosyalariyle göreyim." Bu notların altındaki tarih 28 Teşrinievveldir.

Efendiler, K â z ı m K a r a b e k i r Paşanın raporları ve lâyihaları Erkânıharbiyede ait olduğu şubelerce tetkik olunmuş, muhteviyatından şayanı kabul ve kabili tatbik olanlar, nazarı dikkate alınmış ve tatbik edilmiş idi. Ancak tatbikı, devletin istitaati haricinde bulunan veya bir kıymeti ilmiyeyi haiz olmayıp hayalî ve indî olan teklifleri bittabi nazarı dikkate alınmamıştı. K â z ı m K a r a b e k i r Paşaya raporlar ve lâyihalar verdiğinden dolayı bir takdirname de verilmeye lüzum görülmemişti.

30 Teşrinievel günü de, İkinci Ordu Müfettişi A l i F u a t Paşanın, Konyadan geldiği bildirildi. Kendisini, akşam yemeğine, Çankayaya davet ettim. Geç vakte kadar, beklediğim halde, Paşa gelmedi. Kendisini, ararken, muttali oldum ki, F u a t Paşa, Ankaraya muvasalatında R a u f Bey tarafından istasyonda istikbal olunmuş, Müdafaai Milliye Vekâletine ve bazı rüfeka ile kısa temaslardan sonra, Erkânıharbiyei Umumiye Riyasetine gitmiş, bir müddet F e v z i Paşa ile mülâkatta bulunmuş, çıkarken, F e v z i Paşanın yaverine, şu kâğıdı bırakmış:

30.10.1934

Erkânıharbiyei Umumiye Riyaseti Aliyesine

Mebusluk vazifei teşriiyesine başlıyacağımdan İkinci Ordu Müfettişliğinden affımı arz ve istirham eylerim Efendim.

Ankara Mebusu
Ali Fuat

Efendiler, mebusluktan istifa ettiğini, Meclis Riyasetine bildirmiş olan, R e f e t Paşanın da, istifanamesinin R a u f Bey tarafından geri aldırıldığını öğrenmiştim.

Dumlupınar merasimini mütaakıp, Bursa ve Karadeniz sevahili ile Erzurum havalisinde devam eden bir buçuk aylık bir seyahatten sonra teşrinievvelin 18 inci günü Ankaraya avdet etmiştim. Birçok mebus arkadaşlar ve saire tarafından istikbal olunmuştum. Bu meyanda Ankarada bulunan Rauf, Adnan Beyleri görmemiştim. Halbuki, izharı iğbirar gibi telâkkisi pek mümkün olan bu tarzı hareketlerine intizar etmiyordum.

Efendiler, bir komplo, karşısında bulunduğumuzda, bir saniye dahi tereddüdetmedim.

Bu vaziyet ve manzara, şöyle tahlil ve mütalâa olunabilirdi: Bir sene evvelden, Rauf Beyin Heyeti Vekile Riyasetinden çekildiğinden beri, Rauf Bey, Kâzım Karabekir Paşa, Ali Fuat Paşa, Refet Paşa ve saire arasında bir tertip düşünülmüştür. Bunda muvaffak olabilmek için orduyu ele almak lüzumlu görülmüştür. Bu maksatla, Kâzım Karabekir Paşa Birinci Ordu Müfettişliğine tâyin olunduktan sonra, sabık kumandanlığı mıntakası olan, şark vilâyetlerinde dolaşırken, Ali Fuat Paşa da politikadan hazzetmediğini ve hayatını askerlik mesleğine hasreylemek istediğini ileri sürerek terfian İkinci Ordu Müfettişliğine gitti. Üçüncü Ordu Müfettişi olan Cevat Paşanın ve bu müfettişlik dahilindeki kolordunun kumandanı olan Cafer Tayyar Paşanın da aynı tertibe dahil olabileceklerini kabul ettiler. Bir sene, ordular üzerinde, kendi noktai nazarlarına göre çalıştılar ve orduları kendi lehlerinde kazandıklarına zâhiboldular. İstifalarından evvel, bazı kumandanları kendileriyle beraber harekete imale için çalıştılar... Bu bir sene zarfında, cumhuriyetin ilânı, hilâfetin lâğvı gibi icraatımız, müşterek tertip sahiplerini daha ziyade birbirine takribederek müşterek harekete saik oldu. Ha-

rekete, politika yolundan geçeceklerdi. Bunun için, münasip an ve fırsata müterakkıp idiler. Siyasi sahada ve orduda hazırlıklarını kâfi addediyorlardı. Filhakika, R a u f Bey ve emsali, Fırka içinde muhafazasına muvaffak oldukları vaziyetleri ile Meclisin tatil devrine tesadüf eden aylarda, âza üzerinde ve yeni intihapta muvaffak olamıyan, ikinci grup mensupları vasıtasiyle, bütün memlekette, milleti aleyhimizde ifsat için çalışmak fırsatına malik olduklar. Memleket dahilinde bazı hafi teşkilât ve teşebbüsata da geçtiler. İstanbulda, **Vatan, Tanin, Tevhidiefkâr** ve **Sontelgraf** ve Adanada A b d ü l k a d i r K e m a l i Bey tarafından çıkarılan **Toksöz** gibi gazetelerle birleştiler. Bu gazetelerle aleyhimize bir anonim taarruza geçtiler. Memlekette umumi bir teşettütü efkâr hâsıl ettiler. Hakâri mıntakasında, ordumuzla Nesturi tedibatı yapmakta olduğumuz bir sırada, İngiltere dahi hükümete bir ültimatom verdi. Meclisi fevkalâde olarak içtimaa davet ettim.

İngilterenin, ültimatomuna, malûm olduğu veçhile cevap verdik. Harb ihtimalini göze aldık. İşte, bahsettiğimiz zevat, bu müşkül anda, bir ecnebi devletin bize hücum edebileceği zamanda, kendilerinin de, bize, taarruz ve hücum ederek hedeflerine sühuletle vâsıl olabileceklerini tahayyül ettiler. Muharebeye hazır ve âmade bulundurmaya mecbur oldukları ordularını başsız bırakıp, vaktiyle hazzetmediklerini ifade eyledikleri, politika sahasına şitabettiler.

İçtima etmiş olan Mecliste, ortaya atılan bir meselede, bu şitabı tâcil edecek mahiyette idi. Filhakika, mebuslardan H o c a E s a t Efendi, 20 Teşrinievvel 1924 tarihli takririyle, mübadele ve iskânı muhacirine ait ve leylî mekteplere ne kadar meccani talebe alındığına ve nerelerde iptidai mektepler açıldığına dair birtakım sualleri ait oldukları vekillerden soruyordu. Bu

suallerin, şâmil olduğu hususat, cidden milleti alâkadar eden mesail idi. Bu meseleler, vekilleri tenkidetmek için pek müsait idi. Bilhassa, mübadele ve iskân işlerinde herkesi meşgul eden noktalar bâriz idi. Bizzat ben dahi seyahatim esnasındaki meşhudatımla, mübadele ve iskân işlerinin sureti cereyanından şikâyet etmiş ve Ankaraya avdetimde bu vekâletin lâğviyle, bütün hükümet vesaitinin bu hususta alâka ve faaliyetini temin edecek bir şekli, hükümete teklif etmiş idim; bunda mutabık kalmıştık. Bu husus dahi, taarruza geçeceklerin bu zeminde, çok taraftar kazanmaları ihtimalini takviye etmekte idi.

Efendiler, komployu keşfettikten sonra, tedbirini bulmakta müşkülât olmadı. Bıraktığımız noktadan itibaren vaziyeti safha safha arz edeyim.

Komploya karşı sureti hareketimiz

H o c a E s a t Efendinin, sual takriri 27 de yani K a r a B e k i r Paşanın istifasının ferdasında istizaha kalbedilmişti. F u a t Paşanın istifanamesinin tarihi olan 30 Teşrinievvel günü Mecliste istizah başlamıştı.

Bugünün akşamı, yemeğe intizar ettiğim F u a t Paşa gelmedi. Fakat, Başvekil İ s m e t ve Müdafaai Milliye Vekili K â z ı m Paşalar geldi.

Çok kısa bir müdavelei efkâr komploya karşı sureti hareketi takarür ettirdi.

Derhal telefonla, mebus bulunan, Erkânıharbiyei Umumiye Reisi F e v z i Paşa Hazretlerinden, mebusluktan istifa ettiğini, Meclis Riyasetine bildirmesini rica ettim. Bu fikrini evvelce Müdafaai Milliye Vekiline bildirdiğine zaten muttali olduğum Paşa, ricamı derakap is'af etti. Mebus olan kumandanlara da şu şifre telgrafı çektim:

Üçüncü Ordu Müfetiişi C e v a t Paşa Hazretlerine

Kor. 1 K. İ z z e t t i n " "
Kor. 2. K. A l i H i k m e t " "
Kor. 3. K. Ş ü k r ü N a i l i " "
Kor. 5. K. F a h r e t t i n " "
Kor. 7. K. C a f e r T a y y a r " "

Şifre makine başındadır.

1 — Bana olan itimat ve muhabbetinize istinaden gördüğüm ciddî lüzum üzerine derhal mebusluktan istifanamenizi, telgrafla Meclis Riyasetine bildirmenizi teklif ederim. Mühim olan vazifei askeriyenize bilâkaydüşart hasrı mevcudiyet etmek, sebebi, şayanı kayıttır.

2 — Erkânıharbiyei Umumiye Reisi Müşür F e v z i Paşa Hazretleri aynı lüzuma mebni teklifim üzerine istifanamesini vermiştir.

3 — Üçüncü Ordu Müfettişi C e v a t, Kor. 1 İ z z e t t i n, Kor. 2 A l i H i k m e t, Kor. 3 Ş ü k r ü N a i l i, Kor. 5 F a h r e t t i n, Kor. 7 C a f e r T a y y a r Paşalar hazeratına yazılmıştır.

4 — Telgraf başında keyfiyetten haberdar etmenize muntazırım.

30.10.1924 Reisicümhur
Gazi M. Kemal

Efendiler, 30/31 Teşrinievvel sabahına kadar, Birinci Kolordu Kumandanı İ z z e t t i n Paşadan İzmirden; İkinci Kolordu kumandanı A l i H i k m e t Paşadan, Karesiden, Üçüncü Kolordu Kumandanı Ş ü k r ü N a i l i Paşadan Pangaltıdan; Beşinci Kolordu Kumandanı F a h r e t t i n Paşadan Adanadan: makina başında aldığım cevaplarda, teklifimin harfiyen ve derakap tatbik olunduğu bildirildi.

Efendiler, bu güzide kumandanların, bu vesile ile de, hakkımda gösterdikleri büyük emniyet ve itimada burada teşekkür etmeyi bir vazife addederim.

Üçüncü Ordu Müfettişi ile, Yedinci Kolordu Kumandanının Diyarbekirden verdikleri cevaplar aynen şunlar idi:

Müfettiş Paşanın cevabı:

Diyarbekir, 30.10.1924

Ankarada Reisicümhur Gazi Paşa Hazretlerine

Zatı fahimanelerine karşı olan itimat ve muhabbetimden emin bulunmalarını arz eyler ve ancak böyle bir vazifei vataniyeden müstacelen feragatle millet ve dairei intihabiyem nazarında mesul ve muatep tutulmamaklığım için emir buyurulan istifayı icabettiren esbabın tavzihine müsaadei devletlerini hürmetle istirham eylerim.

Üçüncü Ordu Müfettişi
Cevat

Kolordu kumandanının cevabı:

Diyarbekir, 30.10.1924

Reisicümhur Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine

1 — Zatı Samii Riyasetpenahilerine karşı perverde eylediğim hürmet ve muhabbete itimat buyurulmasını rica ederim.

2 — Bu dakikada dairei intihabiyemle hiçbir istişarede bulunmadan teklifi fahimanelerini kabul etmekliğim nazarı millette mesul olmaklığımı mucip olabilir.

3 — Menafii vatan ve millet mebusluktan derhal istifamı icabettiriyorsa kararı katî verebilmekliğim için vaziyetten tenvir buyurulmaklığımı arz ve istirham ederim Efendim.

Kor. 7 Kumandanı
Cafer Tayyar

Her iki telgrafta, hakkımdaki itimat ve muhabbet temin olunduktan sonra, dairei intihabiyelerine karşı

vaziyetlerinden bahsolunmakta ve teklifimin sebebi sorulmaktadır.

Verdiğim cevabı aynen arz edeyim:

Makine başında şifre: 31.10.1924

Üçüncü Ordu Müfettişi C e v a t Paşa Hazretlerine

Kor. 7 K. C a f e r T a y y a r Paşa Hazretlerine

Kumandanların mebus bulunmaları orduda ve emri kumandada matlûp inzıbat ile gayrikabili telif olduğuna kanaat hâsıl olmuştur. Birinci ve İkinci Ordu Müfettişlerinin vazifelerinden istifa ederek meclise avdetle orduları münasip görülmiyen bir zamanda başsız bırakmış olmaları bu mütalâayı teyideder. Dairei intihabiyeniz halkı ordunun selâmeti inzıbatı için ita buyuracağınız karardan elbette memnun olur. Sabık işarıma nazaran kararınızın bildirilmesini rica ederim.

Raisicumhur
Gazi M. Kemal

Bu işarıma C e v a t Paşanın cevabı şudur:

Makine başında Diyarbekir, 31.10.1924

Reisicümhur Gazi M u s t a f a K e m a l Paşa Hazretlerine

Emir ve kumandada matlup inzıbat ile garikabili telif olduğundan kumandanların mebus bulunmamaları hakkındaki kanaati Riyasetpenahilerine bütün kalbimle iştirak eder ve hini intihapta affımı hâkipayi fahimanelerinden istirhamımın da bu kanaate mâtuf idiğini arz eylerim. Ancak bugün makamı fahimanelerinden verilen bir emir ile mebusluktan istifanın tahmini devletleri veçhile millet ve dairei intihabiyemce iyi görülmiyeceğine kaniim ve bu kanaatle hiç de münasip görmediğim şu mühim zamanda ordudan ayrılmaya muztar kalacağımı düşünerek müteellim olduğunu arz eylerim.

Üçüncü Ordu Müfettişi
Cevat

C e v a t Paşa, Ankaraya geldikten sonra, vaziyeti anlamış ve teklifimin lâzimüttatbik olduğuna kani olarak, derhal, mebusluktan istifa eylemiştir. Müşarünileyhin, ihdas edilmek istenilen vaziyetlerle hiçbir temas ve alâkası olmadığı bizce de tahakkuk etmiştir. Gerçi, K â z ı m K a r a b e k i r Paşa, istifa ettiğini filân gün ve filân saatte gibi tasrihatla birçok kumandanlara ve bu meyanda C e v a t Paşaya da bildirmiş ise de, bu işar Diyarbekirde iken teklifimin sebebi hakikisini anlamakta tereddüdü mucibolmaktan başka bir tesir yapmamıştır.

C a f e r T a y y a r Paşa da bu cevabı verdi:

Makine başında — Diyarbekir, 31.10.1924

Ankarada Reisicumhur Gazi M u s t f a K e m a l
Paşa Hazretlerine

Mebusluk ve kumandanlık sıfatlarından birinin şahsımızdan nez'i lüzumu tensip buyurulduğu takdirde vezaifi milliyenin en muhteremi addeylediğim vazifei teşriiyeyi ifayı tercih eylemekte olduğumu hürmetlerimle arz eylerim Efendim.

Kor. 7 Kumandanı Mirliva
Cafer Tayyar

Komplo tertip edenlerin meclise ve efkârı umumiyeye karşı ordu ile yapmak istedikleri blöf meydana çıkarıldı

Efendiler, mebus olan Erkânıharbiyei Umumiye Reisi ve kumandanlar, orduda siyasetle alâkadar unsur bulunmasındaki mahzuru takdir ederek, bu baptaki teklifimi hüsnü telâkki ve bana fiilen itimatlarını izhar ettikten sonra C e v a t ve C a f e r T a y y a r Paşaların müfettişlik ve kumandanlıkta kalmaları caiz görülemezdi. Binaenaleyh derhal askerî vazifelerine hitam verildi. Yerlerine icabeden-

ler tâyin ve keyfiyet müdafaai Milliye Vekâletince umum orduya tamimen tebliğ olundu.

Kâzım Karabekir ve Ali Fuat Paşalara, Müdafaai Milliye Vekâleti tarafından bir emir tebliğ olunarak, yerlerine tâyin olunan zevata vezaifi askeriyelerini alelusul devrü teslim ve imba ettikten sonra Meclise dahil ve vazifei teşriiyelerini ifaya mezun olabilecekleri bildirildi. Bu husus Başvekil tarafından Meclis Riyasetine de resmen bildirildi.

Meclise girmiş olan, Kâzım Karabekir ve Fuat Paşalar, Meclisten çıkarıldı. Fuat Paşa vazifei askeriyesini hitama erdirmek üzere, tekrar Konyaya gitti. Kâzım Karabekir Paşa, Sarıkamıştan gelecek olan halefine intizaren Meclis haricinde kalmaya mecbur edildi. Mebusluklarını muhafaza etmek istiyen iki kumandanın ordu ile alâkası katolundu. Bu suretle komplo tertibedenlerin Meclise ve efkârı umumiyeye karşı, ordu ile yapmak istedikleri, blöf, meydana çıkarıldı.

Efendiler, 1 Teşrinisani 1924 günü Meclisin ikinci içtima senesiydi.

Bu münasebetle, celseyi, ben küşadettim. Mutat nutkumu iradeyledim. Ben, riyaset kürsüsünü terk ettikten sonra; Fevzi, Fahrettin, İzzettin, Ali Hikmet, Şükrü Naili Paşaların istifanameleri ve Başvekil Paşanın, orduda kumanda tebeddülüne ait 31.10.1924 tarihli tezkeresi sıra ile okundu. Meclis, 5 Teşrinisani günü içtima etmek üzere, celse tatil edildi.

Efendiler, Kâzım Karabekir Paşa, 1 Teşrinisani 1924 tarihli bir tezkere ile Meclis Riyasetine müracaat ederek, Müdafaai Milliye Vekâletinin, kendisini Meclise iltihaktan menettiğinden şikâyet etti. 5 Teşrinisani günü, Mecliste okunan bu tezkerede, Kâ-

ğımız muameleyi iptale çalışıyorlardı

taya atıldı. V e h b i Bey (Karesi Mebusu): "Meclise iltihak eden bir arkadaşı, bir âzayı müzakereye iştirakten, herhangi bir kuvvet alıkoyabilir mi? böyle şey olur mu?" diye hitap ve itaba başladı.

Muhterem mebus ,fikir arkadaşını bir an evvel Mecliste faaliyete geçirebilmek için, kanun kuvvetini, onun kahhar kudretini ve o kuvvet ve kudreti istimal için, Meclisi Âlinin ve milletin emniyet ve itimadına mazhar olmuş insanların azim ve kararlarında ne derece katî olduklarını unutmuş gibi görünüyordu.

İ s m e t Paşanın beyanatı, bu yaygaraları susturdu. Buna dair olan müzakere kapandı. Paşalara; verilen evamir harfiyen tatbik ettirildi.

Hükûmet musademeyi açıktan ve cepheden kabul etti

Meclis, umumi müzakeresine geçti. Mevzuubahs mesele "Mübadele, İmar, İskân Vekâletinden" istizah idi.

Başvekil İ s m e t Paşa, kürsüye çıkarak şu teklifte bulundu: "Birçok hatiplerin imar ve iskân işleri üzerinde değil, muhtelif vesilelerle muhtelif vekâletlere ait işlere temas ettiklerini gördüm. Hattâ bazı hatipler, Başvekilin, devletin siyaseti dahiliye ve hariciyesi hakkında arîz ve amîk tafsilât vermesi arzusunu izhar buyurmuşlardır. Bu arzulara tamamen ve maalmemnuniye iktıfa ediyorum. Mübadele vekili, Meclisi Âlinin ârâ ve tensibiyle Reis Vekilliğine intihabedilmiştir. Fakat bu münasebetle istizahın ehemmiyet ve şümulünün hiçbir suretle inkıta etmemesini teklif ederim. Ben, güzel "taktik" i severim."

Bu suretle, hükümet, **sahnenin perdesini kaldırdı** ve oyun hazırlığı yapanların oyunlarını tatbik etmesini

tâcil etti. Hükümet, müsademeyi açıktan ve cepheden kabul etmiş bulunuyordu.

Efendiler, lehte ve aleyhte olmak üzere otuz kadar hatip söz söyledi. Adliye ve Maarif Vekilleri de beyanatta bulundular. Münakaşa beş saat neticesiz devam etti. İstizah müzakeresi ertesi güne talik edildi.

Ertesi günü, öğleden sonra saat 2,30 da müzakereye başlandı. İlk, kürsüye çıkan, Dahiliye Vekili ve Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti Vekili R e c e p Bey oldu. Uzun izahat ve beyanatta bulundu. Muhalifler, yerlerinden, R e c e p Beye kısa târizler yapıyorlardı.

R e c e p Bey, bir noktada, dedi ki: "Bazı gazeteler ve bazı zevat, diyorlar ki Ankarada bir hükümet varmış, Meclisin bütün tatil zamanında, memleketi, ne kadar usulsüzlükler varsa, hep bunlarla idare etmiş... Rivayete göre, bazı arkadaşların birtakım gizli defterleri de varmış, orada vekillerin yaptıkları kanunsuz hareketler mukayyet imiş... bir gün gelecekmiş; Meclis toplanacak ve orada hükümeti hesaba çekeceklermiş. O zaman o gizli defterler muhteviyatı muvacehei millette hükümetten sorulacakmış. İşte; o gün gelmiştir! O defterler muhteviyatını, huzuru millete döksünler!

F e r i d u n F i k r i Bey, arkadaşları namına cemi sigasiyle cevap verdi: "Sırasında dökeceğiz!" dedi.

R e c e p Bey mukabele etti: "Dökünüz Efendim; bekliyoruz. Hükümet, huzuru millette, sinei mesuliyeti daima küşade olarak karşınızdadır" dedi ve şu sözleri ilâve etti: "Memleketin iphama, iğlâka, vuzuhsuzluğa, tereddüde tahammülü yoktur. Açık vazifei tenkid yapılmaksızın, âfakta, birtakım şüphe bulutlarının, her gün dolaştığını, fısıldıyarak, Türkiye Cumhuriyetinin, bu taze vücudun, hayatında muzır teşevvüşler varmış gibi göstermek, bu memlekete hıyanettir." "Herkesin köşede, bucakta, koridorlarda, şurada burada, bir-

takım mevhum zununu bâtıla ile efkârı iğlâk etmektense, bu herkese mütesaviyen küşade olan millet kürsüsünde gelip hakikati söylemesi lâzımdır. Hakikat söylenmez ve yine bu mevhum telkinata devam edilirse, bu memleketin âkıbeti ile kuvvetli ve samimî bir alâka olmadığına alâmet addedeceğim. Ben şahsan böyle addedeceğim ve zannederim, millet de böyle addedecektir. Bu kürsüye davet ediyorum... Ta ki millet bilsin; hakikat ne taraftadır. Zan, vehim, isnat, itham ne taraftadır."

Recep Beyden sonra, aleyhte beyanatta bulunan birtakım zevat dinlendi. Onlara da Ticaret Vekili Hasan Bey (Trabzon Mebusu) ve Müdafaai Milliye Vekili Kâzım Paşa cevap verdiler.

Aleyhte söz alanlar meyanında Rauf Bey de vardı. Ona da söz sırası geldi.

Rauf Bey, İmar ve İskân Vekâletinden olan sual ve istizahın, hükümetin heyeti umumiyesine teşmilini muvafık bulmamakla beraber, Başvekil Paşanın bu hareketini civanmerdane buldu ve sözlerinin başında "Meclis, bir kasit karşısında bulunan hükümete hücum vaziyeti almıştır" dedi.

Yunus Nadi Bey; "anlamadık!" dedi. Rauf Bey izah etti; dedi ki: "Münekkitler, hükümete hitabederken, kasten bir iş yapmışlar ve ona hücum ediyorlar vaziyetini görüyorum."

Rauf Bey, hatiplerin, ağır kelime kullanmamaları, hükümeti küçük düşürecek şekilde ifadatta bulunulmaması gibi nâsıhane ve mülâyimane bir tavır ve tarz ile Feridun Fikri Beyin teklifine temas ve onu müdafaa etti. Dersim Mebusunun teklifi, bir "anket parlmanter" idi; "Meclis tahkikatı" heyeti teşkilinin müstacelen tahtı karara alınması isteniyordu. Feridun Fikri Beyin buna dair bir takriri ve bu tak-

ririn tâyini esami ile reye vaz'ı için de F e r i d u n F i k r i Beyle beraber daha 16 arkadaşının diğer bir takriri vardı.

R a u f Bey dedi ki: "Tetkik heyeti diye tercüme ettiğim bir heyetten bahis buyuruldu." — Bahis buyuran F e r i d u n F i k r i Beydir — R a u f Bey sözüne şöyle devam etti.

"... Vekiller böyle bir heyetin kabulünü, bu ana kadar güzide olan hissiyatı vataniye ve milliyeye karşı bir şaibe ve bir zillet diye telâkki ettiler."

Y u n u s N a d i Bey, R a u f Beyin sözünü kesti. "Biraz öyle" dedi. R a u f Bey tekrar devam etti... "Hepimizin lâyuhti olmadığını kabul ederek arz ediyorum ve bunun lâzım olduğunu, (. . .) ben de alâkadar olduğum için herkesten evvel, ben talebediyorum" dedi.

"Cumhuriyet" sözünü söylemeğe Rauf Beyin ağzı varmıyordu

R a u f Bey, söz söylerken, Meclise karşı çok hürmetkâr olduğunu göstermek için de vesile aramaya ehemmiyet veriyordu. Bir münasebet getirerek dedi ki: "Bu Meclisi Âlinin vaz'ettiği kanunlara, bazı sıfât tevcih edilmiştir. (Koridor Kanunları) denilmiştir."

R a u f Bey, Meclisi Âliye hürmet talebediyordu.

R a u f Bey, Meclisi Âlinin cumhuriyeti ilân eden kanunu üzerine aldığı saygısız vaziyetin unutulduğunu zannetmiş olacak!

M a z h a r M ü f i t Bey (Denizli Mebusu): "Onu ilkönce, refikı muhtereminiz M u h t a r Beyefendi söylemiştir" dedi. Bu söz, R a u f Beye istikameti kelâmını değiştirtti. Fakat, M u h t a r Bey alındı.

S a i p Bey (Kozan) söze karıştı. Nihayet, makamı riyasetin müdahale ve ihtariyle R a u f Bey sözüne devam ettirildi.

R a u f Bey, döndü dolaştı, nihayet, prensip meselesine dayandı. "Şiarımız, mesleğimiz, bilâkaydüşart, hâkimiyeti milliye esasıdır" dedi.

Y u n u s N a d i Beyin sadası işitildi: "Cumhuriyet!.."

R a u f Bey cevap vermedi. Başladığı cümleyi şu suretle ikmal etti: "Hâkimiyeti milliyenin, yegâne tecelligâhı olan Büyük Millet Meclisidir."

"Cumhuriyet" sesleri bütün Meclis salonunu doldurdu.

A l i S a i p Bey (Kozan): "Cumhuriyet!.." dedi.

R a u f Bey, A l i S a i p Beyle konuşmaya başladı. İ h s a n Bey müdahale etti: "İfadei âliniz sarih değildir R a u f Beyefendi" dedi.

R a u f Bey: "Sarihtir. Çok rica ederim İ h s a n Beyefendi." İ h s a n Bey: "O kadar sarih değildir. Uzun zamandan beri zatıâlinizle anlaşamadık!" R a u f Bey, İ h s a n Beyin yüksek adalet hissiyle mütehassis bulunduğundan, hâkimlik etmiş olduğundan bahsederek ona dedi ki: "Beraati zimmet asıldır. Aksini ispat edemedikçe, bir tarafı suizan altında bulundurmak ve böyle ifade etmek doğru değildir." İ h s a n Bey cevap verdi: **"Hakikati ifade etmiyen maznundan şüphe etmekte hâkim haklıdır"** dedi.

R a u f Beyle, İ h s a n Bey arasındaki bu muhavere biraz uzadı. Reis müdahale etti. R a u f Bey devam etti ve: "Teşkilâtı Esasiye Kanununda, vekillerin vazife ve salâhiyeti hakkında bir kanun tedvini mevzuubahs idi. Bu tedvin edildi mi? Bunu sual ederim" dedi.

Efendiler, kanunların Meclis tarafından tedvin olunması tabiî bulunduğuna nazaran, R a u f Bey, hükümetten değil, kendisinin de âza olarak dahil bulunduğu Meclisten sual soruyordu.

R a u f Bey, Şûrayi Devlet teşkilâtına temas ettikten sonra, "Men'i Şakavet Kanunu tatbik edilmiş midir? Köy Kanunu tatbik edilmiş midir?" tarzında, Dahiliye Vekilinden başlıyarak, Nafia, Ticaret, Ziraat, Müdafaai Milliye, Adliye, Maarif Vekillerine mütaaddit sualler tevcih etti. Bütün, bu suallerle, R a u f Beyin; millet ve ordunun nazarı dikkatini celbetmek istediği anlaşılıyordu. Meselâ, Karadere ormanları hakkında bir muamele olduğunu matbuatta görmüş; o iş nasıl olmuş? ve "fedakâr ve kahraman ordumuzun, İstiklâl Harbini mütaakıp, hali seferden, hazere intikalinde, büyük bir intizam ve mekânet gösterdiğini işittik ve iftihar ettik. Fakat ondan sonra ibate, iaşe noktai nazarından, vaziyeti aynı derecede kuvvetle kabul ve muhakeme edebilir miyiz? Bu cihetten bizi tenvir buyurmalarını rica ederiz" dedi.

R a u f Beyin, bu sualinin, müşterek bir sual olduğu, kendi ifadesinden anlaşılıyor "rica ederiz" diyor. Filhakika, bu sualin, o güne kadar, orduların başında bulunan, iki ordu müfettişinin de iştirakiyle tertibedilmiş olduğuna hükmetmemek için bir sebep yoktur.

R a u f Bey, adliyede, teşkilâtın tahavvülü dolayısiyle vâkı olan, tatbikatın, adaleti temin için en münasip şekil ve suret olup olmadığını öğrenmek istiyordu.

Maarif Vekilinden de, tahsili iptidai müddetinin kanuna mugayir olarak niçin azaltıldığının izahını talebetti.

R a u f Bey, İstanbul valisinin gece manevrasından, İstanbulun emanetle idaresinin, halkın hukukuna tecavüz olduğundan da bahsettikten sonra:

Maarif Vekili V â s ı f Bey ile matbuat arasında tekevvün eden bir hâdiseden ve bu münasebetle muallimlerden bahsederek dedi ki: "Muallim ordusunun,

münevver ordunun şu veya bu tarafı tercih eder, takviye eder tarzda neşriyatta bulunmaları, doğru mudur?"

R a u f Bey, bunun doğru olmadığını söyliyerek nutkunu şu cümle ile bitirdi: **"Allah vatanımı, milletimi ve hepimizi muhafaza buyursun."**

Bu cümlenin, karşılandığı, alkışlardan sonra, Dahiliye Vekili kürsüye çıktı. Gümüşhane Mebusu Z e k i Bey ona takaddüm etmek daiyesinde bulundu. V e h b i Bey: "Efendim bu mesele vekillerin Meclisten istizahı oldu" dedi. Riyaset, vekillerin hakkı kelâmına dair, nizamnamei dahiliyi hatırlattı. R e c e p Bey de, gayet vâsi bir istizaha mâruz bulunan vekillerin, nizamname ile müeyyet olan, söz söylemek haklarına, müsaade edilmediği takdirde, hakikatin tavazzuhuna yardım edilmemiş olacağını beyan ettikten sonra, tevcih olunan suallerden kendine ait bulunanlarına birer, birer cevap verdi. Beyanatı sırasında: "R a u f Beyin kürsüye bir vaz'ı nâsıhane ile çıktığını işaretle; bu Meclis, hiçbir sükûnu tam ile hareket etmeye mecbur ne bir mektep ve ne de bir fen akademisidir" dedi. R a u f Beyin kürsüde, bugün dahi vâzım olmadığına, anket ismini telâffuz etmiyerek F e r i d u n F i k r i Beyin bir senelik mesaiye ait ve üç vekâlete şâmil olan mânasız, haksız, mantıksız ve kanunsuz ve muvazenei hükümeti yıkan bir şekildeki "anket parlmanter" teklifini talebettiğine, heyeti umumiyenin nazarı dikkatini celbetti. F e r i d u n F i k r i Bey — yerinden, R e c e p Beyin "mantıksızdır" dediğine itiraz etti. Bu sözü geriye almasını istedi. R e c e p Bey: "Geriye almıyorum Efendim; mantıksızdır, hâkikat olduğu gibi ifade edilir; dedi" F e r i d u n F i k r i Beyin — "Mantıksız sözünü kabul etmiyorum" sözüne, R e c e p Bey, ce-

vap verdi: "F e r i d u n F i k r i Bey — dedi — siz daha ağır şeyleri kabul etmeye alışkınsınız..."

Daha ağır şeyler, Adliye Vekili N e c a t i Bey tarafından tevcih edilmiş... F e r i d u n F i k r i Bey, "adliye vekili sözlerini geri aldılar" dedi. N e c a t i Bey, yerinden fırlıyarak: "Sözlerimi geri almadım..." dedi. Biraz gürültü oldu. Nihayet, reis: "Rica ederim gürültüyü keselim!" dedi. R e c e p Bey, devam ettiği izahatında: "... Birçok zevatta, defterler varmış, demiştim. Şimdi R a u f Beyin sözlerine göre, hazırlanmış suallerden on, on beş tanesinin, tarhedilmesi fırsatını bulacağız. İşte, Efendiler, — dedi — defterlerin yavaş yavaş mebadisi çıkıyor."

R e c e p Bey, R a u f Beyin beyanatında kullandığı "taktik" e işaret ederek, dedi ki, R a u f Bey hem bütün bu sualleri soruyorlar ve hem de: "Asla bir mesuliyeti veyahut ıskat gibi bir şeyi istihdaf etmiyorum" diyorlar. Bir istizah günü, millet kürsüsüne çıkan zat, ya lehte veya aleyhtedir. Lehte ise hükümeti tutmasını ister. Aleyhte ise ıskatını ister ve bunu açık ve sarahatle söylemek lâzımdır. "Yoksa R a u f Beyefendinin sözleri malâyaniden ibarettir."

R e c e p Beyin bu cümlesi, R a u f Beyle aralarında kısa bir muhavereye yol açtı; "fakat tecavüz ediyorsunuz"; "siz de müdahale ediyorsunuz..." gibi sözler teati edildi. Nihayet R e c e p Bey, beyanatına devam ederek dedi ki: "Muhterem Efendiler, birtakım sualler soruyorlar... A h m e t gelmiş midir? Kanun tatbik olunmuş mudur?

"Türkiye Büyük Millet Meclisi kürsüsü — böyle istizah yapılırken — hedefsiz olarak sorulacak ve söylenecek şeylere bir makam olamaz." "Buraya çıkıyorlar, söylüyorlar, söylüyorlar, neticede söylüyorum, söylüyorum ama bir şey yoktur diyorlar. Böyle olun-

ca malâyanidir ve gayesizdir. Vaziyetin tarifi budur." R e c e p Bey sözlerine şu yolda devam etti: "Çok dikkat ettim, R a u f Bey buraya çıktılar, sırası geldi, icabetti, başka bir tarif yaptılar, cumhuriyet kelimesini telâffuz edemediler." "Muhterem, arkadaşlar — dedi — lâtife etmiyoruz. Büyük bir inkılâptan çıktık, münevver bir istikbale gidiyoruz. Bütün ahkâmı, bütün şeraiti, bütün vuzuhiyle bir hedefe yürüyoruz. R a u f Bey de: "Nedir bu küskünlük ki, sırası gelmiş ve arkadaşlar bilvesile fırsat vermiş iken, bu mukaddes ismi, telâffuz etmemekte inat ve ısrar etmişlerdir." "Fakat şayanı dikkattir, bu zat, İstanbulda, kıyametleri kopardı." "Elinden gelen her kuvveti sarf etti" ve "huzurunuza çıktığı zaman, bütün onlardan ricat etti ve yemin ederek dedi ki, ben cumhuriyetçiyim." Bugün kendisinden şüphe ediyorum."

"Bu kanaatin yanlış olduğuna, ikna etmeyi, kendileri için, bir mesele addederlerse, çıksınlar, kürsüden veya başka bir mahalden söylesinler ki! böylpe bir tereddüde mahal oyktur. Aksi takdirde, R a u f Beyin cumhuriyete olan merbutiyetinden, şüphem vardır ve bu şüphem devam edecektir. Hakikat budur."

R e c e p Bey, izahatını bitirirken: "Muhterem arkadaşlar — dedi — bugüne kadar boğazımıza kadar kan içinde yuğrularak bu dâvayı — bu mukaddes vatanın itilâyi katîsini temin edecek olan — bu dâvayı bugünkü mertebeye kadar getirdik. Bugünden sonra en büyük hata, tereddütler, şüpheler, vuzuhsuzluklardır. Bunların nereye vardıklarını kimse bilemez."

R e c e p Bey kürsüden inerken, makamı riyaset, talebi üzerine kendini müdafaa etmek için R a u f Beye söz verdi.

R a u f Bey — Sizin her vakit ve her tereddüt ettiğiniz zaman zamanda, ben tekrar yemin ve kasem

etmeye mecbur muyum?" dedi. "Mecbursun" sesleri yükseldi. Rauf Bey bu seslere: "Hayıı Efendiler, kimsenin kimseden şüphe etmeye hakkı yoktur" cümlesiyle cevap verdi.

Buna, Karahisarı Sahip Mebusu Ali Bey, yerinden mukabelede bulundu: "Sen de o vakit, bu toprakta oturamazsın. Ecdadının, babanın ve dedenin geldiği yere gidersin. Bu toprak bunu istiyor" dedi.

Bunun üzerine, Rauf Bey muhalif olduğu noktayı izah yollu beyanatta bulunarak dedi di: "Bilâkaydüşart hâkimiyeti milliye esasına müstenit bir idareyi, demokrasi denilen halk idaresi esaslarını tesis etmek için ve bu esaslar üzerine milletten vekâlet aldık". "Birtakım arkadaşlarımız, milletin bu hakkını Meclisten alıp şu veya bu makama, Meclisi fesih ve kanunları ret hakkını vermek zihniyet ve istikametini gösterdiler. İşte ben buna muhalifim."

Recep Bey, bu sözlere cevap verdi ve izah etti ki, Rauf Bey itiraz ettiği zaman henüz Teşkilâtı Esasiye Kanunu ve böyle birtakım hakların kimseye verilmesi veya verilmemesi mevzuubahs dahi değildi. Bu mesailden, ancak aylarca sonra bahsolundu. Recep Bey: "Efendiler, bu **mugalâtadır"** dedi.

Rauf Bey, sebebi muhalefetini iyi anlatabilmek için, şöyle bir izahta bulunmaya lüzum gördü; dedi ki: "Efendiler, değil halifeci ve sultancı, bu makamın hukukunu almak istidadında olan, herhangi bir makamın aleyhindeyim.

Rauf Bey, halifeci ve sultancı olmadığını ifade ederken riyaseticümhur makamının, reisicümhurun aleyhinde olduğunu izah ve ilân ediyordu. Daha evvel, bilmünasebe beyan ettiğim veçhile, Rauf Bey, Türkiye Büyük Millet Meclisi" hükümeti şeklinde musır idi... İsmin tebeddüliyle, yani cumhuriyet unvanı alın-

mış olmakla beraber, teşkilâtın o mahiyetinin mahfuziyetini temin etmek istiyordu.

Ne için? Çünkü; riyaseticumhur makamı, hilâfet ve saltanat makamlarının hukukunu almak istidadında imiş...

Efendiler, içtihat diye ortaya atılan bu sözler, R e c e p Beyin dediği gibi "malâyani" değil de nedir? Bu gibi sözlerle kurulan mantık "mugalâta" değil de nedir?

Bu içtihadın ve bu mantığın mâna ve medlûlünü, R a u f Beyin bugünkü mesai ve faaliyeti pek güzel göstermektedir. **Fakat, biz bunu anlamak için, bugünlere kadar, intizar gafletinde kalamazdık. Bundan dolayı bizi mazur görsünler.**

Mecliste yapılan müzakerelerin muhalif matbuatta akisleri

Efendiler, bugün de istizah neticelenmedi. Müzakere ertesi güne talik edildi. 8 Teşrinisani günü cereyan edecek müzakereye intizaren, biraz da, o günlerdeki bazı neşriyatı gözden geçirelim.

Vatan gazetesinin 5 Teşrinisani 1924 tarihli nüshasındaki, başmakalede, hükümeti tenkid edenler ve muhalif cephe gösterenler methü sena ve hükümet taraftarları takbih olunmaktadır. Başmuharrir "henüz ağzını açmıyan, münekkit namzetlerine karşı, her gün kulaktan kulağa yeni bir tecavüzkâr söz fısıldanıyor. Hükümetçi hizbe mensup kime tesadüf ederseniz o günün hafi emri yevmisinde mevcut sözleri aynen işitirsiniz" dedikten sonra sözlerini teyit için birtakım misaller sayıyor ve: "Körükörüne emre uymıyan, hakikati gören ve söylemek istiyen şahsiyetleri, iptidadan susturmak için her vasıtaya müracaat" ediyorlar ve: "Keyfî irade, hali tabiînin ve istikrarın fevkinde, bir âmil mahiyetini muhafaza edecektir" diyor.

Efendiler, muharrir "hafi emri yevmî" ve "keyfî irade" tâbirleriyle, millete neyi haber vermek istiyordu? Hafi emri yevmiler veren, keyfî iradesini âmil kılan kimdi? Bu iphamlı tâbirleri kullanan sahibi makale, nihayet, bize, "iki tarafı, bitarafane, bir hakem haliyle çağırıp dinlemek, riyaseticümhurun en nazik ve mühim vazifesidir" nasihatini veriyor. Bu vazifenin hemen yapılmasını istiyor ve çünkü "yarın pek geç olabilir!" diye tehdit ediyor.

Bir gün sonra, benim senebaşı nutkumdan bahseden aynı muharrir, "tenkid meyli gösteren en müstakil fikirli vatandaşları, zaman zaman, bertaraf etmeye çalışan inhisarcı bir siyasi sistem, inkişaf ve terakki için, kahredici, bir cehennem makamındadır." cümlesiyle takibettiğimiz sistem hakkında, pek haksız ve insafsız bir iftirada bulunuyor ve "meşum gidişin muayyen bir noktada tevkif edilmesi, yeni bir çığır açılması lâzımdır" diyerek, bize, tekrar vazifemizi ihtar ediyordu.

Vatan muharriri, bir gün sonra yazdığı "sokaktaki adam" serlevhalı başmakalesini "inşallah iyi olur; demekten başka yapacak şey kalmamış gibi görünüyor" cümlesiyle bitiriyordu.

8 Teşrinisani 1924 tarihli **Vatan** gazetesinde intişar eden, bir Ankara telgrafında: "Meclis, yüksek mevkide bulunanların tasvibi olmaksızın, kabineyi ıskat edemiyecektir" tarzında, büyük harflerle yazılmış intıbalar ve "R a u f Bey, dünkü nutkunda, istizah haricinde ehemmiyetsiz şeylerden bahsetmekle, istizah taraftarlarının mevkiini ve istizah dâvasını za'fa düşürdüğü söylenmektedir" gibi haberler vardır.

Vatan gazetesinin, istizah dâvasını takip için sureti mahsusada gönderdiği muhabiri, intıbalarında pek

isabet gösteremiyorsa da, istizah dâvasının, sebebi za'fı hakkında verdiği haberde aldanmış görünmüyordu.

Efendiler, **Tevhidiefkârın** başmuharriri de, bir sürü başmakaleler ile, muhalefeti takviye ve teşci ediyor ve kendini müdafaa eden hükümetin ve muvafık mebusların, kendini müdafaa etmelerini ve söz söylemelerini dahi istemiyordu. Bu başmuharrir diyordu ki: "Mecliste, muvafık mebuslar böyle, her mühim işi, gürültüye boğmak eğlencesinde devam ederek münekkidleri susturdukça, İ s m e t Paşa Hükümeti hiç şüphesiz itimat reyi alacaktır. Fakat bu itimat reyinin mahiyeti hakikiyesi, nihayet, bir sandukçanın içine fazla miktarda beyaz kâğıt atılmış olmasından ibaret kalacaktır."

Bu safsatalar üzerinde, tevakkufa lüzum yoktur. Biraz da, **Tanin** gazetesine bakalım! **Tanin**in, "Siyasi Tahammürat" unvanlı bir başmakalesinde "hareketi milliye mücahedesinde büyük hizmetleriyle temeyyüz etmiş ve şayanı hürmet ve itimat bazı simalar arasında bir teşriki hareket mukaddematı başladığı" haber alındığından ve "Halk Fırkasiyle ve hükümetle samimi münasebatı olan matbuatın" "bu haberleri pek nahoş bir şekilde karşılamalarından ve tefsir etmelerinden" ve "daha şimdiden müstakbel fırkayı gözden düşürecek surette mütalâat serdine kıyam" edilmesinden bahsolunmaktdır. Makalede, program meselesine temas edilerek, Halk Fırkasının programı olmadığına işaret edildikten sonra "biz Halk Fırkasından hiç memnun değiliz. Fakat Halk Fırkasının prensipleri namına söylenen ve görülen şeylere tamamen taraftarız" deniliyor ve Halk Fırkası prensiplerinden ne anlaşıldığı izah olunarak "fakat, acaba, hakikatte de böyle midir?" suali ortaya atılıyor. Muharrir, bu suale menfi cevap veriyor ve "karşımızda böyle bir fırkai teceddüt ve ıslahat görmeyi gönlümüz istediği için, Halk Fırkasını bu

dediğimiz şekilde hulya eyliyoruz" diyor. Ondan sonra, muharrir, şunları söylüyor: "Halk Fırkasının programı ve sözleri başkadır, tuttuğu yol başkadır. Halk Fırkasının, demokratlığı dudaklarındadır."

Bu mütalâa sahibi, birinci cümlesiyle, kastediyorsa, ki Halk Fırkası, cumhuriyet ilân edeceğini, hilâfeti lâğveyliyeceğini programına yazıp ilân etmedi ve söylemedi; fakat fiilen yaptı; doğrudur! Ancak, ikinci cümle ile Halk Fırkasına isnadettiği doğru değildir.

Makale sahibi, muhalif zevatın, mevkii iktidara geçmek istemelerinin meşruiyetini ispat için, sarf ettiği birçok sözlere şunu da ilâve ediyor: "Vatan düşüncesiyle hareket etmek, yalnız mevkii iktidardaki zatlara mı — mintarafillâh — inhisar şeklinde bahşolunur bir fazilettir."

Tanin başmuharriri 4 Teşrinisani 1924 tarihinde, yazdığı "Ordu ve Siyaset" unvanlı bir başmakalede, şu mütalâatta bulunuyor: "Şekli hükümet cumhuriyettir. Fakat, hükümetin yalnız adını değiştirmek hiçbir fayda temin etmez. Asıl tebdil edilmesi icabeden nokta işin ruhudur, prensipleridir. Bugün Müttehidei Amerika istisna edilirse Amerikada yirmi kadar memleket vardır ki hepsinin ismi de cumhuriyettir. Hattâ hep zencilerden terekkübeden Haiti bile bir cumhuriyet idi. Fakat buralarda cumhuriyetin hükümeti mutlakadan farkı pek azdır. İrsî bir hükümdar yerine, zorla riyaseticümhura çıkmış bir mütegallibe görürüz. İşte bu kadar! Reisicümhur namını taşıyan müstebit, keyfemayeşa idarei hükümet eder. Bir hükümdarı mutlak gibi keyif ve hevesinden bşka bir kanun tanımaz."

Tanin başmuharriri, bu Amerika cumhuriyetlerinden Şiliyi istisna ederek diğerleri için diyor ki: "Hiçbirisi, bugün, hakiki cumhuriyet namını taşımaya lâyık değildir. Çünkü demokrasiye... istinadetmiyorlar";

"cumhuriyet namı altında hükümeti mutlakaların, hükümferma olması, askerî rüesa yüzündendir."

Burada, bir an tevakkuf etmek isterim. Efendiler, bu makale, mebus olan kumandanların, mebusluktan istifaları üzerine ve o münasebetle yazılıyor. Fakat, öyle bir zamanda yazılıyor ki, ordularımızın müfettişleri, orduları terk edip hükümeti ıskat için Meclise gelmişlerdir ve bu muharrir, onların mevkii iktidara geçmek istemelerinin meşruiyetini ispat için, daha bir gün evvel, sütunlarca yazı yazmıştır. Cumhuriyetin hükümeti mutlakadan farksız olabileceğine misaller getiren ve buna sebep demokrasiye istinadetmemek olduğunu söyliyen muharrir, "hükümet fırkasının demokratlığı dudaklarındadır" diyen zattır. Bunun böyle olması "askerî rüesa yüzündendir" diyen zat, Türkiye Reisicümhurunun da rüesayi askeriyeden biri olduğunu bilen zattır. Bu zattır ki, rüesayi askeriyeden filân ve filânları; rüesayi askeriyeden olan Türk Reisicümhuru ve rüesayi askeriyeden olan Türk Başvekili ile karşı karşıya cephe aldırmak için hararetle çalışıyor ve sonra sevmediği tarafın yıkılmasını, millete lüzumlu gösterebilmek için, gûya, şayanı tetkik ve ibret misaller söylüyor ve "hangi general maiyetine daha çok âsi toplıyabilirse, riyaseticumhura o geçer" ve "ordu kumandanları, eşkıya reisleri birbirleriyle çarpışarak, riyaseticümhur mevkiini gaspediyorlar" diyor.

Efendiler, bu ve buna mümasil sözlerin, ne maksatla ve ne his ile yazıldığını, fark etmemek ve bu gibi neşriyatın Meclis âzasında ve efkârı umumiyede bırakacağı menfi ve muzır tesirleri anlamamak, mümkün değildi. Filhakika, bu ifsatkâr tesirat maatteessüf fiilî akislerini göstermiştir.

Refet, Kâzım Karabekir ve Ali Fuat Paşaların, Müdafaai Milliye Encümenine intihabedil-

memiş olduklarından müteessir olan aynı cumhuriyetçi muharrir, bu defa da, ordu kumandanlarının, ordulara müessir olabilecek bir heyete intihabedilmemiş olduğunu iyi bulmuyor. Bu noktada, pek sevdiğini anlatmak istediği demokrasiye imtisalden dahi vazgeçiyor. Bu fikirleri ihtiva eden cümleleri, hep beraber mütalâa edelim.

"Siyasiyat" serlevhası altında yazılmış yazılar arasında "Müdafaai Milliye Encümeni, Millet Meclisinin hemen hemen en az siyasi olan, hattâ siyasiyatla hiç alâkası bulunmıyan bir sahai faaliyettir" cümlesi okunur. Muharrir, bu cümle ile, Meclise dahil olan, ordu müfettişlerinin, siyasetle alâkası bulunmıyan sahada çalışmalarına neden ve ne için meydana verilmedi; demek istiyor. Buna, şu yolda, cevap vermek mümkündür. Çünkü, hakikaten, Müdafaai Milliye Encümeni siyasiyatla alâkası bulunmamak lâzım gelen, bir sahai faaliyet ise, oraya, mahzâ, siyasiyatla iştigal eylemek üzere Meclise gelmiş olanları ithal eylemekte mahzur olduğu için!

Muharrir, bu cümleden sonra devam ederek diyor ki: "Burada, vatanın namus ve istiklâlini müdafaa edecek orduyu, idare, ıslah, tensik etmeye ve daha müterakki bir hale sokmaya hâdim kanunlar tanzim olunacaktır. Politikacılık ihtirasatına kendilerini kaptırmayıp da, yalnız vatanı düşünenler için bu vazife, erkânı askeriye arasında, en muktedir zatlara tevdi edilmek bir vecibei hamiyettir."

Bu cümleler üzerinde de biraz tevakkuf edeceğim.

Ordunun, idare, ıslah, tensikı ve onun daha müterakki bir hale getirilmesi meselesi çok mühimdir. Bu hususta muvazzaf ve meşgul makam "Erkânıharbiyei Umumiye" dir. Bu makamda muharririn de dediği gibi en mümtaz erkânı askeriyemiz bulunmaktadır. Ordu-

nun idaresi, ıslahı, tensikı hususatını deruhde eden bu büyük erkânıharbiye, bu hususlarda, lüzum gördükçe hükümete teklifatta bulunur.

Erkânıharbiyenin ve hükümete dahil Müdafaai Milliyenin arîz ve amîk düşünüp tesbit eyledikleri mesail, her sene, içtima eden "Âli Askerî Şûra" tarafından tetkik ve müzakere olunur. Âli Askerî Şûrayı, Erkânıharbiyei Umumiye Reisi, Müdafaa ve Bahriye Vekilleri ve ordu müfettişleri teşkil eder. Âli Askerî Şûranın, tetkikından geçen ve tatbikı muvafık görülen hususattan icabedenler, hükümete teklif olunur. Bu tekliflerden, tatbikı için, kesbi kanuniyet eylemesi lâzım olanlar varsa, işte onlar Meclise arz olunur. Mecliste, usulen Müdafaai Milliye Encümeninden ve taallûku olursa başka encümenlerden de geçtikten sonra, Meclis heyeti umumiyesinde müzakede ve taknin olunur.

Müdafaai Milliye Encümenindeki âzanın askerlikten anlaması lâzımdır. Fakat, yalnız askerlikten anlaması kâfi değildir. Devletin maliyesinden, siyasetinden ve daha çok şeylerden de anlaması lüzumludur. Yalnız askerlikten anlamak, orduya mütaallik kanun lâyihaları yapmak için kâfi gelseydi, Erkânıharbiyei Umumiyenin tesbit ve Âli Şûrayi Askerinin de tasvibinden sonra ayrıca bir encümende veya encümenlerde tetkika hacet kalmazdı. Zira, politika ile iştigal eden zevat, askerlikten dahi gelmiş olsalar, hayatını, ulûm ve fünun ve her günkü terakkiyatı askeriyeyi takip ve tatbik etmekle imrar eden zevattan daha mütehassıs ve daha sahibi salâhiyet olamaz.

Ordunun idare, ıslah ve tensikı için musip efkâr ve büyük tecrübelere malik olduğunu zanneden ve Âli Şûrayi Askeride kanunen âza bulunan ordu müfettişleri için en müsait sahai faaliyet orduların başında ve Âli Şûrayi Askerî içindeki mevkileriydi. [Ciddiyet ta-

lebeden bu mevkiin kıymet ve ehemmiyetini takdir etmeyıp, hükümeti, Müdafaai Milliye Vekâletini, Erkânıharbiyei Umumiyeyi beğenmeyip; onları, kendi mütalâat ve tasavvuratı askeriyesini takdirden uzak görerek, siyasi sahada çalışmayı tercih eden kumandanların, Müdafaai Milliye Encümenine ithaline çalışmak; onların; orduya mütaallik, hükümetten Meclise gelen, her nevi tekliflerin intacını müşkülleştirmek ve bunları vesile ittihaz ederek hükümeti düşürmek ve Erkânıharbiyei Umumiye Reisini değiştirmek gibi menfi hevesleri tatmin etmek gayesine mâtuf olabilir.] **Tanin** başmuharririnin de, bu noktadaki gayesinin başka bir şey olduğunu zannetmek abestir.

Gayesinin, ademi husulünden "müteellim ve meyus" olan muharrir, "kadîm Atina Cumhuriyetinde demokrasi esasatına o kadar ifrat ile merbut idiler ki şuabatı idarenin hiçbirinde vukuf ve ihtisas itibariyle bile bir temeyyüz esası kabul edememişlerdi." Demokrasideki bu ifrata rağmen "Atina, demokrasisinde generaller bu usulden müstesna idiler."

Halk Fırkasının demokratlığı dudaklarında olduğundan cumhuriyetin mutlakıyetten farksız olduğunu millete anlatmaya çalışan, bir zatın, bu safsatasının henüz okunmakta bulunduğu günlerde, mevkii iktidara geçirmek gayretinde bulunduğu generallerin, demokrasiden dahi istisnaları caiz olabileceği fikrini dermeyan etmesi, zannederim, dürüst insanlardan vâkı olabilecek hareketlerden değildir.

Efendiler, kin ve ihtiras, bir insanın dimağını ve vicdanını kararttığı zaman nasıl konuşur, buna bir misal ister misiniz?

İşte, buyurunuz, aynı muharririn, şu sözlerini dinleyiniz: "Halk Fırkasının, İ s m e t Paşa Hükümetinin,

memlekete arz ettiği çirkin çehre! İhtirasatı şahsiye peşinde bu kadar esir olan zimamdarlar, millî bir fırka vücuda getirmek, milleti temsil etmek iddiasına kalkamazlar."

"Ümidi istikbal ile pürgaleyan gençler, taze ve temiz canlarını feda ettiler: Memleketi kurtarmak için! Memleketi; şahıslarından ve ihtiraslarından başka bir şey düşünmiyen politikacılar elinde oyuncak yapmak için değil."

Hakikatin zıddı kâmilini ifade eden bu, mugalâta ve safsata sahibi, bizim teşkil ettiğimiz fırkayı ve bizim hükümet teşkiline memur eylediğimiz İ s m e t Paşanın ve Hükümetinin, çehresini çirkin görüyor ve gösteriyor.

Efendiler, bizim çehremiz, her zaman, temiz ve pak idi ve daima temiz ve pak kalacaktır. Çehresi çirkin, vicdanı çirkinliklerle dolu olanlar, bizim, vatanperverane, vicdanperverane ve namuskârane harekâtımızı hasis ve çirkin ihtirasları yüzünden, çirkin göstermeye kalkışanlardır.

Mecliste umumî istizahın son günü

Efendiler, 8 Teşrinisani günü, Mecliste, umumi istizahın müzakeresine devam olundu.

F e r i d u n F i k r i Beyin "anket parlmanter" in kabulü hakkındaki uzun beyanatı, muhtelif hatiplerin, sözleriyle karışarak hayli devam etti. Ondan sonra, Y u n u s N a d i Bey kürsüye çıkarak: "Efendiler —dedi— memleketin rejimi mevzuubahistir. Cumhuriyet idaresi mevzuubahistir. Her şeyden evvel, bu meseleyi görüşmek lâzımdır." Y u n u s N a d i Bey, R a u f Beyin bir gün evvelki beyanatına temas ederek, hâkimiyeti milliye mi cumhuriyetin tekâmülüdür; cumhuriyet mi hâkimiyeti milliyenin tekâmülüdür? gibi bir nazariye-

nin mevzuu münakaşa olmasına mahal olmadığını izah etti.

R a u f Beyin, değil halifenin, sultanın; bu makamın hukukunu almak istidadında olan, herhangi bir makamın aleyhindeyim; tarzındaki sözlerini, Y u n u s N a d i Bey şu suretle izah etti: "Bu makamın R a u f Beyce hukuku vardır; sarihtir ifade; mahfuz hukuku vardır. Sakın kimse almasın. Günün birinde belki lâzım olacaktır." "Halbuki Teşkilâtı Esasiye çıkmıştır. Bütün makamlar tesbit olunmuştur. Bütün vaziyetler kanun haline konulmuştur. Hâlâ efsaneden, safsatadan bahseder."

Bundan sonra, Y u n u s N a d i Bey, şu sözleri söyledi: "... Cumhuriyeti beğenmiyen adamlar vardır. İtiraf etmedikleri şeyi fikrinde besliyen mahlûkat vardır ve içimizdedirler." "... Öyle adamların kafası ezilir, Efendiler!"

Y u n u s N a d i Bey, R a u f Bey ve arkadaşlarının, nümayişkâr veziyetlerinden, müfettiş paşaların istifalarından ve Meclisin içinde oyun oynanılamıyacağından bahsettikten sonra dedi ki: "Hususi ve gizli tertibat ile bazı makasıdı istihsal ederiz zumunda bulunmak ve Türkiye Büyük Millet Meclisinin köşesinde oturarak bu şeylerde bulunmak hürmetsizliktir. Kabul edemeyiz Efendim."

Y u n u s N a d i Bey, R e f e t Paşaya ilişerek şu beyanatta bulundu: "R e f e t Paşa Hazretleri, malûmu âliniz olduğu veçhile, altı, yedi ay mukaddem mutantan ve mânasız... bazı ilânat ve beyanat ile mebusluktan istifa buyurmuşlardır. Garip bir hâdisedir. Esbabı mucibe olarak ilâve etmişlerdi ki, mebusluktan sebebi istifa, karanlık odada, yârân arasından bir ahdi millî mi? ne, bir şey varmış. Orada toplanan arkadaşları iş başına getirecekmiş. Efendim, çok merak ettim bu işe."

Karahisar Mebusu A l i Bey, yerinden söze karıştı ve: "Yani generaller hükümeti" dedi. Y u n u s N a d i Bey: "Çok merak ettim bu işe" diyerek sözüne devam etti ve dedi ki: "... Teşkilâtı Esasiye vardır. Cumhuriyet teessüs etmiştir. Hükümet nasıl yapılacaktır, orada, yazılıdır. Bütün bunları idare eden bir Türkiye Büyük Millet Meclisi vardır. Hayır, bunlar kâfi değildir; R e f e t Paşa mebusluktan istifa etsin, lâzımdır ve gitsin hükümet yapsın, yârân toplasın, ne kanaattir bu?"

"... Efendim dağ başında mıyız? D e m i r c i E f eyi alıp gelip de, hükümet mi yapacaktı? Meclis yok mudur? Teşkilâtı Esasiye yok mudur? Bu, ne mantıksızca harekettir."

R e f e t Paşa, Y u n u s N a d i Beye cevap vermek üzere, kürsüye çıktı. Kendini müdafaaya çalışırken, R a u f Beyle aralarında mevcut fikir birliğinden ve R a u f Beyin söylediği her şeyin onun hesabına da kaydedilmesi icabedeceğinden bahsettikten sonra: "İki asker mebusun Meclise avdet etmesini arzu etmişsem, acaba Çinde olduğu gibi bir cumhuriyet mi yapmak istemiş olurum?" dedi. R e f e t Paşanın beyanatına, muhtelif zevat, yerlerinden, kısa cevaplar vermeye başladılar, âdeta münakaşalı bir muhavere cereyan etti. Nihayet, kürsü başka bir muhalif hatibe terk olundu. Bundan sonra kürsüye çıkan M a h m u t E s a t Bey (İzmir): "... Günlerden beri devam etmekte olan münakaşata ve henüz neticesi gelmiyen müzakerata, ne inkılâbın ve ne de milletin tahammülü vardır" dedikten sonra izah etti ki, vaziyet "inkılâp namına, inkılâbı ileri götürmek namına ıskat" tan ibaret değildir.

M a h m u t E s a t Bey, her şeyden evvel gidilecek yolları tâyin etmek lüzumunu ve o takdirde daha samimi ve daha katî yürünebileceğini beyan etti ve

R a u f Beyin nazariyesine temasla, şu tahlilâtta bu-ıundu: "Hâkimiyeti milliye başka bir meseledir. Cumhuriyet, meşrutiyet, mutlakıyeti idare, istibdat, yine başka birer meseledir. Bir kısmı eşkâli hükümettir. Diğeri milletin iradesinin infaz ve tatbikıdır. Bu dört şekil içinde, muhtelif şekilde, hâkimiyeti milliyenin, tatbik edildiğini görmekteyiz. Hattâ istibdatta bile bir parça vardır. Meşrutiyette biraz daha fazla, cumhuriyette daha fazla, binaenaleyh bu noktadan bu iki şeyi karıştırmamak lâzımdır. Hâkimiyeti milliye cumhuriyetin tekâmülü demek değildir. Çünkü hâkimiyeti milliye şekil değildir. Ruh ve esas : .eselesidir."

M a h m u t E s a t Bey, R a u f Beyin içtihat diye ortaya attığı sözler üzerinde lüzumu kadar tevakkuftan sonra: "Türk inkılâbı yükseliyor". "Ancak, bu inkılâbı süratle, hedefine, milletçe beklenilen hedefine isal etmek için, bir an evvel hakiki vaziyetin tavazzuh etmesi lâzımdır. Türk milleti, ortada, demokrasi namına çekilmiş, bir kılıç gibi, bunu beklemektedir" sözleriyle beyanatına hitam verdi.

Bundan sonra Adliye Vekili N e c a t i ve Maarif Vekili V â s ı f Beyler, muhalif hatiplerin istizahlarına uzun beyanatta bulunarak cevap verdiler.

Rıza Nur Beyin Arnavutları Türklük aleyhine isyana teşvik edenlerden biri olduğu anlaşıldı

Maliye Vekili M u s t a f a A b d ü l h a l i k Bey, izahatına başlamadan evvel, R ı z a N u r Beyden, zabıttaki sözlerinden bazılarının izahını istedi. R ı z a N u . Bey, Yanyalıların Türklüğünü meşkûk gösterecek tarzda ifadelerde bulunmuştu. A b d ü l h a l i k Bey, R ı z a N u r Beyin, zehabını şu suretle tashih etti: Doktor bey, "altı yüz sene evvel, Arnavutluğun bir kısmından olan Yanyaya giden ecdadımızın orada, bıraktıkları ensali başka bir töhmetle itham ediyor. Hem

Sahibi makale vaziyete, politikacılık noktai nazarından bakarak, diyor ki: "Hükümetçilerin mükemmel bir sevk ve idare ve iptidadan sonuna kadar düşünülmüş bir plânla hareket ettikleri görülür."

Burada; insanın sahibi makaleye, şöyle bir sual soracağı geliyor!

Milletin mukadderatı mesuliyetini, ellerine aldırmak istediğiniz zevat, aylarca ve aylarca hazırlandıktan ve İstanbuldaki refikleriyle dahi uzun boylu görüştükten sonra, sizin de izah ettiğiniz gibi, dillerinin altındakini söylemekten çekinecek kadar, kendilerine itimat edemezlerse, en nihayet, on dokuz buçuk kişinin, Mecliste hareketini tevhit edemiyecek kadar âciz olurlarsa, bu zevat, devletin resikârına geçmek liyakatinde farz olunabilir mi?

Efendiler, **Taninin** "Mirsadı İbret" sütunundan da birkaç cümle okuyacağım. Bu sütunu dolduran muharrir, bütün memlekete Meclis manzarasını seyrettiriyor ve ona: "Eyvah! Bu da ötekiler gibi çıktı" dedirtiyor.

Pusuya yatan, bu muharrir, kulağına şu sözlerin fısıldandığını da işitiyor: "... Eski enkazla yapılan bir binadan ne umarsın ki!.."

Acaba, bu yazıları yazmış olan zat, hakikaten o gün, böyle mi mütehassis idi? Yoksa, bu mânasız sözleri, milleti aleyhimize tahrik için bililtizam mı yazıyordu? İster öyle ve ister böyle olsun, her ikisi de doğru değildi. Bu nevi, kalem erbabı, cumhuriyete fenalık etmişlerdir.

Efendiler, **Tevhidiefkârın** da, bermutat "Faydasız ve Kıymetsiz bir Zafer" diye faydasız ve kıymetsiz yazıları devam ediyordu.

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve en hain dimağların mahsülü olan programı

Muhterem Efendiler, "komplo" bahsini izahta ve komplonun Meclis dahilindeki safhasını tasvirde, ehemmiyetsiz gibi telâkki olunabilecek bazı teferruata temas ettim. Bunda beni mazur göreceğinizi ümidederim.

Hatıra gelir ki, her hükümetten, her zaman istizah yapılır; bir istizaha bu kadar ehemmiyet vermek caiz midir? Arz etmeliyim ki, mevzuubahs olan istizah, normal bir istizah değildi. Komplonun bir safhai mahsusası idi. Bu istizah sahnesinden sonradır ki, muhalifler maskelerini atmaya mecbur edildiler. Malûm olduğu veçhile "Terakkıperver Cumhurıyet Fırkası" diye bir fırka teşkil ettiler. Bu fırkanın, gizli eller tarafından, çizilen programını da ortaya attılar.

"Cumhuriyet" kelimesini telâffuzdan dahi içtinabedenlerin, cumhuriyeti, doğduğu gün, boğmak istiyenlerin, teşkil ettikleri fırkaya "Cumhuriyet" ve hem de "Terakkiperver Cumhuriyet" unvanını vermeleri, nasıl ciddî ve ne dereceye kadar samimî telâkki olunabilir?

R a u f Bey ve arkadaşlarının teşkil ettikleri fırka, muhafazakâr unvanı altında meydana çıksaydı, belkı mânası olurdu. Fakat, bizden daha ziyade cumhuriyetçi ve bizden daha ziyade terakkiperver olduklarını iddiaya kalkışmaları, bittabi doğru değildi.

"Fırka efkâr ve itikadatı diniyeye hürmetkârdır" düsturunu bayrak olarak eline alan zevattan, hüsnüniyete intizar olunabilir miydi? Bu bayrak, asırlardan beri, cahil ve mütaassıpları, hurafeperestleri iğfal edecek hususi maksatlar teminine kalkışmış olanların taşıdıkları bayrak değil miydi? Türk milleti, asırlardan beri, nihayetsiz felâketlere, içinden çıkabilmek için, bü-

kası, ahkâmı şeriyeye riayetkâr ve dindardır. Bize müzaheret edeceklerine şüphe etmem. Hattâ Ş e y h E y ü p [*] nezdinde bulunan kâtibi mesulleri, fırkanın nizamnamesini getirmiştir..." diyor. Ş e y h E y ü p de, muhakemesi sırasında: "Dini kurtaracak yegâne fırkanın, K â z ı m K a r a b e k i r Paşanın teşkil ettiği fırka olup, ahkâmı şeriyeye riayet edileceğinin, fırka nizamnamesinde ilân edildiğini" söylemiştir.

Efendiler, "terakkıperver" ve "cumhuriyet" kelimelerini kullanarak, bize ve münevveranı millete karşı din bayrağını gizlemek tedbirinde bulunanlar, memlekette umumi irtica ve isyan yapmak için, dahil ve hariçte, tertipler ve teşvikler yapmakla meşgul olanların mevcudiyetinden bihaber farz olunabilirler mi? Yeni fırkaya dahil olanların, tekmil âzası mevzuubahs olmasa bile, dinî mevaidi, muvaffakıyet için, müessir âmil kabul eden ve buna dair formülü nizamnamelerine ithal eden kimseler, memlekete müteveccih, şahıslarımıza müteveccih suikastlerden bihaber kabul edilemezler!

İsyanın vukuundan aylarca mukaddem, memleketin şurasında burasında, yapılan hafi içtimalardan ve "Cemiyeti Hafiyei İslâmiye" teşkilâtından, İstanbulda nakşıbendi meşayihinin yaptığı içtimada, ihzar edilecek kıyama müzaheret vadedildiğinden ve nihayaet millî hudutlarımızın haricinde bulunup, Şark İsyanını tahrik edenlerin beyannamelerinde K â z ı m K a r a b e k i r Paşanın fırkasından ümit ile bahsolunduğundan [*] haberdar olmadıklarını farz edelim. Fakat, F e t h i Bey Hükümeti zamanında bizzat F e t h i Bey

[*] Rüesayı usattan olup idam edilmiştir.

[*] Halepte tabolunarak Kürdistana tevzi olunan Ş a h i n Paşazadelerin beyannamesi.

vasıtasiyle, kendilerine, fırkalarının muzır ve isyan ve irticaa müşevvik vazı ve mahiyette olduğu bildirildiği zaman olsun, hakikati mütalâa ve müşahede etmeleri lâzım gelmez miydi? Hükümetin ve benim, pek halisane olarak bu ihtaratımızdan sonra olsun hakikati anlamaları ve ona göre hareket eylemeleri icabederdi. Onlar, bilâkis, bu defa da "efkâr ve itikadatı diniyeye riayetkârız, klişesini, büsbütün aksi mânada tefsire kalkıştılar. Gûya, malûm formül ile, nazarlarında, her dinin ve her din salikinin efkâr ve itikadatına riayetkâr olduğunu ifade etmek... geniş hürriyetperver olduklarını anlatmak istiyorlarmış... Efendiler, bu tarzı harekete dürüst, samimî denemez!

Politika âleminde, birçok oyunlar görülür. Fakat, mukaddes bir mefkûrenin, tecellisi olan cumhuriyeti idareye, asri harekete karşı cehil ve taassup ve her nevi husumet ayağa kalktığı zaman bilhassa terakkiperver ve cumhuriyetçi olanların yeri, hakikî terakki ve cumhuriyetçi olanların yanıdır; yoksa mürtecilerin ümit ve faaliyet membaı olan saf değil...

Ne oldu Efendiler?! Hükümet ve Meclis, fevkalâde tedbirler almaya lüzum gördü. Takriri Sükûn Kanununu çıkardı. İstiklâl Mahkemelerini faaliyete geçirdi. Ordunun sekiz, dokuz, seferber fırkasını, uzun müddet tedibata hasretti. "Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası" denilen muzır teşekkülü siyasiyi seddetti.

Cumhuriyet düşmanlarının son namerdane teşebbüsleri

Netice, bittabi, cumhuriyetin muvaffakiyetiyle tecelli etti. Âsiler imha edildi. Fakat, cumhuriyet düşmanları, büyük komplonun safahatı hitam bulduğunu kabul etmediler. Namerdane, son teşebbüse giriştiler. Bu teşebbüs İzmir suikasti suretinde tezahür etti. Cumhuriyet mahke-

melerinin kahhar pençesi, bu defa da, cumhuriyeti, suikastçıların elinden kurtarmaya muvaffak oldu.

* *
*

Memlekette sükûn ve asayişi tesis için tatbik edilen fevkalâde tedbirlerin iyi neticeleri

Muhterem Efendiler, ciddî icabat üzerine, hükümetçe fevkalâde tedbirler alınması lüzumuna dair ilk izharı kanaat ettiğimiz zaman, bunu hüsnü telâkki etmiyenler vardı.

Takriri Sükûn Kanununu ve İstiklâl Mahkemelerini, vasıtai istibdat olarak kullanacağımız fikrini ortaya atanlar ve bu fikri telkine çalışanlar oldu.

Şüphe yok ki, zaman ve vakayi, bu şayanı nefret fikri telkine çalışanları, elbette hacil mevkie düşürmüştür.

Biz, fevkalâde ittihaz olunan ve fakat kanuni olan tedbirleri, hiçbir vakit ve hiçbir suretle, kanunun fevkine çıkmak için, vasıta olarak kullanmadık; bilâkis, memlekette sükûn ve asayiş tesisi için tatbik ettik; devletin hayat ve istiklâlini, temin için kullandık. Biz, o tedbirleri, milletin medeni ve içtimai inkişafında istifadeli kıldık.

Efendiler, aldığımız fevkalâde tedbirlerin tatbikına lüzum kalmadığı görüldükçe, onların tatbikından sarfınazar edilmekte tereddüt gösterilmemiştir. Nitekim, İstiklâl Mahkemeleri, zamanında tatili faaliyet eyledikleri gibi, Takriri Sükûn Kanunu da, müddeti meriyeti hitamında, tekrar Büyük Millet Meclisinin huzuru tetkikıne arz olundu. Meclis, kanunun bir müddet daha idamei meriyetini lüzumlu görmüş ise, elbette, bu; millet ve cumhuriyetin âli menfaatleri icabı olduğundan-

dır; Meclisi Âlinin bu kararı, bize, vasıtai istibdat vermek maksadına mâtuf tasavvur olunabilir mi?

Efendiler, Takriri Sükûn Kanununun cari ve İstiklâl Mahkemelerinin hali faaliyette bulunduğu müddet zarfında, yapılan işleri, göz önüne getirecek olursanız; Meclisin ve milletin emniyet ve itimadının, tamamen mahalline masruf olduğu kendiliğinden anlaşılır.

Memlekette ika edilen, büyük isyan ve suikastler bertaraf edilerek, temin olunan asayiş ve huzur, elbette, umumca mucibi memnuniyet olmuştur.

Efendiler, milletimizin başında, cehil, gaflet ve taassubun ve terakki ve temeddün düşmanlığının, alâmeti farikası gibi telâkki olunan fesi atarak onun yerine bütün medeni âlemce serpuş olarak kullanılan şapkayı giymek ve bu suretle, Türk milletinin, medeni hayatı içtimaiyeden, zihniyet itibariyle de, hiçbir farkı olmadığını göstermek bir lâzime idi. Bunu, Takriri Sükûn Kanunu, cari olduğu zamanda yaptık. Bu kanun cari olmasaydı, yine yapacaktık. Fakat, bunda, kanunun meriyeti de, sühuletbahş oldu denirse, bu, çok doğrudur. Filhakika, Takriri Sükûn Kanununun meriyeti, bazı mürtecilerin, milleti vâsi mikyasta tesmim etmesine meydan bırakmamıştır. Gerçi, bir Bursa mebusu, bütün hayatı teşriiyesinde, hiçbir vakit kürsüye çıkmamış ve hiçbir vakit Mecliste, millet ve cumhuriyet menfaatlerini müdafaa için, bir tek kelime dahi telâffuz etmemiş olan Bursa Mebusu, N u r e t t i n Paşa, yalnız şapka iksası aleyhinde, uzun bir takrir vermiş ve bunu müdafaa için kürsüye çıkmıştır. Şapka iktisasının "hukuku esasiye ve hâkimiyeti milliye ve masuniyeti şahsiye hilâfında muamele" olduğunu iddia etmiş ve bunun "halka ademi tatbikının temin ve teyit" olunmasına çalışmıştır. Fakat, N u r e t t i n Paşanın, Millet kür-

Mevcudiyetinin ve istikbalinin yegâne temeli budur. Bu temel, senin, en kıymetli hazinendir. İstikbalde dahi, seni, bu hazineden, mahrum etmek istiyecek, dahilî ve haricî, bedhahların olacaktır. Bir gün, istiklâl ve cumhuriyeti müdafaa mecburiyetine düşersen, vazifeye atılmak için, içinde bulunacağın vaziyetin imkân ve şeraitini düşünmiyeceksin! Bu imkân ve şerait, çok namüsait bir mahiyette tezahür edebilir. İstiklâl ve cumhuriyetine kastedecek düşmanlar, bütün dünyada emsali görülmemiş bir galibiyetin mümessili olabilirler. Cebren ve hile ile aziz vatanın, bütün kaleleri zaptedilmiş, bütün tersanelerine girilmiş, bütün orduları dağıtılmış ve memleketin her köşesi bilfiil işgal edilmiş olabilir. Bütün bu şeraitten daha elîm ve daha vahim olmak üzere, memleketin dahilinde, iktidara sahibolanlar gaflet ve dalâlet ve hattâ hıyanet içinde bulunabilirler. Hattâ bu iktidar sahipleri şahsi menfaatlerini, müstevlilerin siyasi emelleriyle tevhidedebilirler. Millet, fakrü zaruret içinde harap ve bitap düşmüş olabilir.

Ey Türk istikbalinin evlâdı! İşte; bu ahval ve şerait içinde dahi, vazifen; Türk istiklâl ve cumhuriyetini kurtarmaktır! Muhtacolduğun kudret, damarlarındaki asîl kanda, mevcuttur!

— *İkinci cildin sonu* —